

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

REFİK HALİD KARAY

Memleket Yazıları -9-

Türkçenin Tadı
ve
Âhengi

REFİK HALİD KARAY

— — — — —
Memleket Yazıları -9-

Türkçenin Tadı
ve
Âhengi

Türkçenin Tadı ve Âhengi / Refik Halid Karay

© 2017, İnkılâp Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret AŞ

Yayıncı ve Matbaa Sertifika No: 10614

Bu kitabın her türlü yayın hakları Fikir ve Sanat Eserleri Yasası gereğince İnkılâp Kitabevi'ne aittir. Tüm hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının izni alınmaksızın, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

Editör Ahmet Bozkurt

Düzeltili Burcu Bilir

Kapak uygulama Gökçen Yanlı

Sayfa tasarım Yasemin Çatal

ISBN: 978-975-10-3572-1

17 18 19 20 8 7 6 5 4 3 2

İstanbul, 2017

Baskı ve Cilt

İnkılâp Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret AŞ

Çobançeşme Mah. Sanayi Cad. Altay Sk. No. 8

34196 Yenibosna – İstanbul

Tel : (0212) 496 11 11 (Pbx)

İNKILÂP Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret AŞ

Çobançeşme Mah. Sanayi Cad. Altay Sk. No. 8

34196 Yenibosna – İstanbul

Tel : (0212) 496 11 11 (Pbx)

Faks : (0212) 496 11 12

posta@inkilap.com

www.inkilap.com

REFİK HALİD KARAY

——
Memleket Yazıları -9-

Türkçenin Tadı ve Âhengi

Hazırlayan
Tuncay Birkan

Refik Halid Karay

1888 yılında Beylerbeyi'nde Serveznedar Mehmed Halid'in oğlu olarak doğan Refik Halid'in anne tarafı Kırım Giraylarına dayanmaktadır; baba tarafı ise 18. yüzyıl sonlarında bir kolu Mudurnu'dan İstanbul'a göçen Karakayış ailesindendir. Galatasaray Sultanisi ve Mekteb-i Hukuk'ta okuyan yazar, Meşrutiyet sıralarında gazeteciliğe başlamıştır. Kısa sürede hiciv yazılarıyla üne kavuşmuş, "Fecri Âti" edebiyat topluluğunun kurucularından olmuştur. "Kirpi" adıyla yazdığı taşlamaları ve siyasal yazıları sonucu İttihat Terakki hükümetince Anadolu'nun çeşitli illerinde beş yıl sürgüne gönderilmiş, ancak I. Dünya Savaşı'nın son yılı İstanbul'a dönebilmiştir. Dönüşünde Robert Kolej'de öğretmenlik, *Sabah* gazetesi başyazarlığı, iki kez Posta-Telgraf Genel Müdürlüğü yapan Refik Halid, bu süreçte *Aydede* mizah dergisini çıkarmıştır.

Siyasal yazıları ve görüşleri nedeniyle memleketten ayrılmak zorunda kalan yazar, Halep'e yerleşerek yayımladığı *Vahdet* gazetesindeki yazıları ve çalışmalarıyla Hatay'ın Türkiye'ye bağlanmasına katkıda bulunmuştur. 1938'de yurda dönen Refik Halid, dergi ve gazetelerde günlük yazılar yazmış ve 20 kadar roman kaleme almıştır.

Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e uzanan zaman dilimini, güçlü gözlem yeteneği ve dilinin zenginliğiyle farklı türlerdeki eserlerine taşıyan Refik Halid, *Memleket Hikâyeleri*'nde Anadolu gerçeğini; *Gurbet Hikâyeleri* ve *Sürgün* gibi eserlerinde, derin memleket hasretini edebiyatla buluşturmuştur. Yazarın, *Ago Paşa'nın Hatıratı*, *Kirpinin Dedikleri* gibi mizah eserlerinde; *Bir Avuç Saçma*, *Makyajlı Kadın* gibi kroniklerinde; *Minelbab İlelmihrab* ve *Bir Ömür Boyunca* adlı hatıratlarında, çok yönlü ve renkli anlatımı, sosyal-siyasal ortamın resimlendirilmesini sağlar. *Anahtar*, *Nilgün*, *İki Cisimli Kadın*, *2000 Yılın Sevgilisi*, *Bugünün Saraylısı* gibi romanlarında ise sürükleyici kurgular içinde tasvir yeteneğiyle yaratıcılığını birleştirerek, genel olarak bireysel ilişkileri ve özel olarak da kadın-erkek ilişkilerini mekân-zaman boyutlarında derinlemesine ele alır, romanların geçtiği dönem ve mekânlara ait ince detaylara yer vererek anlatımını zenginleştirir.

18.7.1965 tarihinde İstanbul'da ölen yazar Refik Halid, muhalif kaleminin keskinliği, temiz İstanbul Türkçesi, renkli anlatımı, tasvir gücü ve yaratıcılığıyla, Türk edebiyatının en güçlü isimlerinden biridir.

Memleket Yazıları serisini oluşturan yazıların izini
sürerek, uzun ve yorucu bir yolculuk sonucu bu örnek
projenin hayata geçirilmesini sağlayan
Tuncay Birkan'a değerli ve titiz
çalışmaları için Karay Ailesi olarak
gönülden teşekkür ederiz.

İçindekiler

Memleket Yazıları 1938-1965.....	21

Önsöz

<i>Sömürge'ye Yüz Müstemleke</i> Fedâ! – Savaş Kılıç.....	23

Sunuş

“Dolu Dizgin Değil; Eşkin Bir Yürüyüşle...” – Tuncay Birkan....	49

I.

Dil Reformu Lehine, Arapçacılık Aleyhine

Medeniyet Şifresinin Miftahı	75
Söz Seçimi	78
Darabe, Yadribü!	80
Kendi Dilimizin Tadına Alışalım	82
Karagöz'ün Öz Türkçeciliği	84

Ne Kadar Öğünseler Yeri Var!	90
Boyunduruktan Kurtulan ve Medeniyet Dili Olarak	
İlerliyen Türkçe	92
Ölü Kelimeler, Diri Kelimeler	98
Dilde Tutum ve Arttırma	100
“Aşk” Deme... “Işk” De!	102
Osmanlıcanın Son Günleri	107
Okuyan Yük Arabacısı	109
Dil Bayramına Hazırlanırken	111
Ben Ne Yazdım, Sen Ne Fehmettin	113
“Ev” Kökünden Kelimeler	115
Eski Gazeteci Ağızı	117
“Alâimüssema” – “Eleğim Sağma”	119
Manâsını Bilmediğimiz Sözler	121
“Küp” Kelimesinden Birkaç Sıfat	123
Kış ile İlgili Birkaç Kelime	125
Yerleşmiş Sayabileceğimiz Kelimeler	127

“Din” Üzerine Öz Türkçe Kelimeler	129
Faydalı ve Meraklı Dil Eğlenceleri	131
Harfler Üzerine Lâflar	138

II.

Dil Reformunda İfrada Karşı ve TDK

Bizim Türkçemizde Tat ve Âhenk	147
Geçmişte Türkçe	153
Bozulduğu Yere Dönmek	155
Kültürümüzün Can Damarı	157
“Filoloji”nin “Fil”i	159
“Teenni-i-Hakîmane” ile	166
Biz Terennüm Ediyoruz: Onlar Zırlıyorlar!	168
Anayasada Uydurma Kelimeler	170
Biz Daha Güzelini Buluruz	192
Lisanımızın Tadı ve Âhengi	193
Dil Kurultayı Hakkında	196

Hangi Birini Düzeltelim?	199

III.

Tefride Karşı

Yeni Harfler – Eski Terkipler	203
Ne İfrat, Ne Tefrit... ..	205
Ferahlık Olur	206
Ne Türkçe!	207
Ya O! Ya Bu!	208
İhtiyaç, Öz Türkçe Yeni Kelimelerin Doğumuna Yol Açıyor!... ..	209

IV.

Dil ve Toplumsal Değişim

Cinas San'ati	213
Şaheser! Üstad! Dâhi!	215
“Avam Kamarası” Hatası	217
“Alaturka” Tâbiri	219
Bay ile Bayan	221
“Efendi”den “Bey”e, “Paşa”ya Kadar	223
Koltuk Meyhaneden Selâtin Camie Kadar	229
Kertenkelenin Züppe Adı	235

Asrî Mezarlık Aleyhine	237
Sayım Var, Suyum Yok	239
Soyadları Hakkında	246
Kayıtsızlık Zihniyeti.....	248
Polis Hafiyesi – Dedektif	250
İki Kelimenin Tarihi	252
Zenginlik İçinde Fakirlik	255
Az Kelime, Az Tâbir Kullanıyoruz	257
Küizin Ne Kelime? Söz Züppelere Düştü	261
İsim Değiştirme Keyfiyeti	263
“Argo” Gelişiyor	266
Kültür Ne Kelime?	267
Eski Defterler	268
Modaya Büsbütün Uymak Kadar	
Uzak Kalmak da Gülünçtür	270

V.

Grammer

Yeni Gramere Doğru	275
Milletlerarası Bir Kitabımız	277

Ahmet Cevat Emre'ye Mektup	279
“Ler”ler Hakkında	281
“Üç Büyükler” Hatası	283
Mevsufuna Uzak Sıfatlar	285
Yapılanda Yanlış Yok	287
“Martı” Aslından mı?	289
Türkçede “Ek” Zenginliği	291
Gramer Hatası	293

VI.

Üslup Meseleleri

Sarığı Yandığı Sırada	297
Sırıtmanın Önünü Almak	299
Örnek Önümüzde	301
“Ve” İsrafını Önlemeli	303
“Ki – Ne – Ve”ler İçin	305
Lisanımızda “Ne” ile “Ve”	307
Resmî Üslûpta Değişiklik Lüzumu	311
“Müstelzim” de Neymiş?	313
“Rasyonelleştirme” Müdürlüğü.....	315

“Resmî Kitabet” Lüzumu.....	317
Yine Resmî Kitabet	319
Devede Kulak ise de... ..	321
Beğenilmez Bir İsim	323
Çorba Lisan	325
Türkçemiz	326
Fasihlik	327
“Unuturlar Seni Bîçâre Hemen Ölmiye Gör!”	328

VII.

Kelimeler Etrafında

“Tebarüz Ettirmek” Hatası	333
Horoz ile İnci	335
“Derebeyi” Tâbiri	337
“Efendi” ile “Çelebi”	339
“Bayram” ve “Alay”	341
“Bayram” Kelimesi Hakkında	343
“Fermene” ve “Fermeneciler”	345
Beklediğimiz Kitap	347
Pireme – Piremecilik	349

Fermene – Pireme – Freze.....	351
Dolma Kalem = İstilo	353
“İp”, “İplik” ve “İpek”	355
“Kânun’lar Yerine “Önay”; “Sonay”	357
Daha Uygunları Bulunabilir	359
Teşrin – Serin – Sonay – Önay	361
Son Moda Kelimelerden Biri: Dalga	363
Gene O Söz Üzerine	365
“Obri, Obru, Obruk”	367
“Sunmak” Sözü Hakkında	369
Yaş, Yeşil, Yaşmak	371
Restore – Yenileme	373
Süngü ve Kemik	375
“Allegorik” Bir Sözün İsrafı	377
Eskiden Bilmediklerimiz	379
“Uç – Uçak – Ucuz”	381
“Merdiven” ve “Nerdüban”	383
Dil Zenginliği Gösterişleri	385
Düğme – İlik – İğne	387
Fiske ve Hançer	389

Başvurmak Değil, Uğramak...	391
“Fıtil” Hakkında	393
Parti – Partici – Partizan	395
“Ben – Bendeniz!”	397
“Binmek – İnnek” Hakkında	399
“Spesimen – Revizyon – Anormal”	401
Tenekenin İtibarı	403
“Burgaz”lı İsimler	405
“İvedi” de Ne imiş?	407
Mücessem Buluşlar	409

VIII.

Kelimelerde Nüans İhtiyacı

İblis ile Şeytan	413
Sabık – Eski – Geçen	415
Yavuz ve Sezar Usulü	417
Apışıp Kalmamak İçin	419
Kızıl – Kırmızı – Al	421
Lisanda Canlı Tipler	423
“Hava Alanı – İmkân Sahası”	425

Saygılarımızı Sunarız	427
Ev – Kulübe	429
“Sağol!”	431
Kel Dazlak	432

IX.

Kelimelerin Hatırlattığı Kelimeler-Thesaurus

Dilimizin Ucuna Gelen Kelimeler	435
Kelimelerin Hatırlattığı Kelimeler	437
“Su” Kelimesi Hakkında Bilir Bilmez Sözler	443
“Can” Kelimesinin Hatırlattıkları	451
Balık ve Ansiklopedi Meselesi	459
“Yer”den Çıkan Kelimeler	461
Dilimizin Gözbebeği “Göz” Kelimesi	463
“El Elden Üstündür Tâ Arşa Varınca”	469
“El”den “El”e Dilden Dile	476
“Baş” Üzerine Başlıca Sözler	482
Halk Ağzında Renk İsimleri	487
Vücudumuzdan Üreyen Masterlar Üzerine	492
Dilde “Su” Meselesi	498

Türkçede “Akıl” Zenginliği	500
Kırk Hamamından Kırk Lokmasına Kadar	502
“Bir”den “Bin”e Kadar	509
Gene “1”den “Bin”e Kadar	515
Savmaya Yarayan Tâbirler	520
Gene Tâbirler Hakkında	522
“Kan”lı Tâbirler	524
“Toprak” Sözü Hakkında	526
Kaş Göz, Kusuru Söz	528
“Cyrano”dan Hatırladım	534
Dil Bakımından “Deli”	541
“Keyif”ten “Küfelik”e Kadar	548
Yine İçki Üzerine Sözler	556

X.

Deyimler, Atasözleri, Bilmeceler ve Özlü Sözler

Türk Ata Sözlerinin Kıymeti	567
Bir Propaganda Vasıtası: Türk Atalar Sözü	569
Muamma, Lügaz ve Bilmece	574
Türk Tabirler Sözlüğü	579

Pembe Kâğıtlı Lûgat	581
Derli Toplu Sözler	588
Dolu Görünen Kof Sözler.....	590
“Mecaz – İstiare” Tuhaflikları	597
Modası Geçen Sözler	602
Mekke Mollasının Oğlu	609
“Gözaltı Edilmek” Tâbiri	611
“Şimdi Yaya Kaldın Tataragaşı!”	613
Kazın Ayağı Öyle Değil!	615
Bülbül, Dil ve Çile	617
“Kâni” ile “Yani” Fıkrası	619
“Kıl Pranga, Kızıl Çengi”	621
Dilini Bilen Millet	623
Tariz Sayılmasın	625
Unutulmasın Diye	627
“Haydan Gelen Huya Gider”	629
“Ne Mal Olduğu...”	631
Balta Asmaktan Aynalıya Kadar	633
Mevzun Sözler	639

XI.

İmla

Allahü A'lemü Bissavab!	643
Kaniye Muhasarası Münasebetiyle	645
Has İsimlerin Başına Gelenler	647
Has Unvanlar ve Adlar	649
Unvan Kargaşalığı	651
O Bölgelerdeki Hâs İsimlere Dair	653
Küçük Kusurlar	655
Yine O Dâva	657
Çıkar Yola Doğru	659
“Cumhuriyet” İmlâsı	661

XII.

Telaffuz ve Hitabet

Sahnedeki Türkçe Değil, Türk Gibi Konuşmalı!	665
Afroz Edemiyeceğimiz Bir Harf	671
“Helva” ile “Halva”	673
Sadakalı Konuşma	675
Radyoda Okuma Hünleri	677

Hitabette ve Temsilde Ses	679
Bir Cins Piston: Hitabet	681
Lüzumsuz Eda ve Âhenk	688
Papağanca	690
“Bırakın Bu Saçmaları!” Diyecek Biri Yok mu?	691

XIII.

Eğitim, Yabancı Diller

İlkokullarda Yazı	695
Hititoloji, Sumeroloji, Hungaroloji	697
Öğreneceğimiz Lisanlar	699
Ecnebi Lisanlarını Takviye	701
Yayımlanmış Dil Yazıları.....	703

Memleket Yazıları 1938-1965

Edebiyat tarihi kitaplarında ve üzerine yapılan çalışmaların çoğunda Refik Halid Karay'la ilgili değerlendirmeler genellikle yazarlık kariyerinin ilk dönemi diyebileceğimiz 1908-1922 arasına yoğunlaşır. İkinci sürgünlük döneminde (1922-1938) Halep'te çıkan iki gazeteye yazdığı çok sayıda yazıya ulaşılabilmiş değildir; bu yazıların sadece *Bir Avuç Saçma* ve *Bir Yudum Su* kitaplarında toplanmış küçük bir kısmına ulaşılabildiği için bu dönem halen araştırmacıların ciddi ilgisine muhtaç durumdadır.

Refik Halid'in yazarlık ve gazetecilik hayatının son ve en uzun dönemi, yani 1938 yılının Temmuz ayında yürürlüğe giren af kanunu sayesinde memlekete dönmesiyle başlayan dönem ise esasen romanları üzerinden değerlendirilir. "Muharrirlik" kimliğinin ayrılmaz bir parçasını oluşturan gazeteci ve fıkraçı yanı büyük ölçüde ihmal edilmiştir. Halbuki Refik Halid geçimini sadece kalemiyle kazandığından, 1965'de ölene kadar *Tan*, *Akşam*, *Yeni İstanbul*, *Zafer* gibi dönemin en çok ses getiren gazete ve dergilerinde sayısız yazısı yayımlanmıştır. 1940'ların ilk yıllarında kitaplarına girme şansı bulmuş bazı yazılar hariç bunların çok büyük bir kısmı okurlarla buluşamamıştır.

Bu yüzden de Türkiye tarihinin bu belki de en hareket-

li döneminde memleketin geçirdiği siyasi, kültürel, kentsel dönüşümler konusunda Refik Halid'in neler düşündüğü, Osmanlı geçmişini nasıl değerlendirdiği ve hatırladığı, tek parti iktidarı sırasında ve demokrasinin tesis edilmeye çalışıldığı yıllarda memleket gündemine nasıl baktığı belirsiz kalmıştır.

Halen tam da bu konular üzerine bir kitap çalışmasını sürdüren Tuncay Birkan'ın editörlüğünde hazırladığımız **Memleket Yazıları 1938-1965** dizisinde işte bu boşluğu doldurmayı amaçlıyoruz. 18 kitap olarak planlanan bu dizide Refik Halid Karay'ın bu dönemdeki yazılarından İstanbul, Edebiyat, Hatıra, Tarih, Dil, Yemek, Doğa, Mizah, İç ve Dış Siyaset, Sanat gibi temalar etrafında yapılacak kapsamlı seçkiler ve ikisi gezi kitabı olmak üzere üç tefrikası yayımlanacak. Yayın tamamlandığında, *Memleket Hikâyeleri*'nin unutulmaz yazarının artık “Memleket Yazıları” ile de anılmaya başlayacağını umuyoruz.

Bu dizide yayımlanacak bütün kitaplarda Refik Halid'in kendi imlası büyük ölçüde korunacak, sadece günümüz okurlarının takip zorluğu çekmemeleri için özel isimlere gelen ekler kesme işaretiyle ayrılacak, bazı özel isimlerin imlası günümüze uyarlanacak, Refik Halid öyle yazmadığı halde uzun zamandır bitişik yazılan bazı kelimeler birleştirilecek (“hiçbir”, “birkaç”, “birdenbire”, “basmakalıp” gibi) ve Osmanlıcadan miras alınan, vurguları parantez içine alarak yapma uygulamasının yerine italik veya tırnak içinde yazma seçeneği kullanılacaktır: Örneğin “(Akşam) gazetesi” yerine “*Akşam* gazetesi”; “(Hakk-ı Sükut) hikâyesi” yerine “Hakk-ı Sükut” hikâyesi.

Önsöz

SÖMÜRGE'YE YÜZ MÜSTEMLEKE FEDA!

Savaş Kılıç

Osmanlıca Meselesi

Osmanlıca, matbaasız bir toplumun seçkinlerinin yazı diliydi. Bu bakımdan yayıncılık alanında 17. yüzyılın ortasına kadar –yerel dillerle birlikte– kullanılmaya devam etmiş olan Latinceye benzer (ama onun gibi bir uluslararası dil olma özelliği yoktu). Matbaa 18. yüzyılın ortalarında Osmanlı Müslümanları tarafından kullanılmaya başlandıysa da, Türkçe üzerindeki etkisini göstermesi için yüzyıldan daha uzun bir süre beklemek gerekecekti. Nasıl ki Avrupa’da matbaayla birlikte yerel diller öne çıkmaya, bu dillerde tekdilli sözlükler yazılmaya, gramerler tedvin edilmeye ve bu şekilde kullanım, yani imla, sözvarlığı ve kurallar standartlaşmaya başladıysa,¹ 19. yüzyılda modern edebiyatımızın kurucusu olan Şinasi ile birlikte Osmanlıca denen yazı dilinde de çeşitli değişiklikler görülmeye başlamıştır. Fransızcadan Türkçeye gayet “sade”

1 Bu konuda güzel bir teorik kitap var: Sylvain Auroux, *La révolution technologique de la grammatisation*, Brüksel: Mardaga, 1995.

bir dille şiir çevirileri yapmış, *Şair Evlenmesi* gibi dikkate değer bir oyun yazmış, gazete çıkarmış olan Şinasi, Osmanlıcanın az çok geniş bir çevreye ulaşmak isteyen hiçbir yayına elverişli olmadığını çok iyi anlamıştı. Avrupa'daki yerel dillere yönelmenin bir benzeri olarak o da konuşma diline, halkın diline yönelecekti: *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye* (1851-52) adlı atasözleri derlemesi, kayıp oldukları söylenen Osmanlıca/Türkçe sözlüğü ve grameri,² bu yönelişin en açık kanıtları. Şinasi'den sonra edebiyatla uğraşanların yazmaya koyuldukları tek dilli sözlükler Batı'da 17. yüzyıldan itibaren yazılmaya başlayan sözlüklerin "tekerrür"üdür bir bakıma: Molière'i sahnelenmek üzere gayet "sade" bir dille çeviren, daha doğrusu uyarlayan ilk mesleği çevirmenlik olan Ahmet Vefik Paşa'nın *Lehçe-i Osmanî* si (1876); şair, çevirmen ve eğitimci Muallim Naci'nin bitirmeye ömrü vefa etmeyen, nüanslara dair değerli bilgiler içeren *Lugat-ı Nâci* si (1890-91); roman, tiyatro denemeleri ve edebiyat çevirileri de bulunan Şemsettin Sami'nin modern sözlüklere en yakın çalışma olan *Kâmûs-ı Türkî* si (1900).

Dilde "sadeleşme" ihtiyacı daha o zamandan duyulmaya başlamış olsa da, bu işin zaman alacağı aşikârdır. Bir kere, edebiyatçıların kendileri geleneksel bir edebiyat ve dil ideolojisi içinde yetişmişlerdi: Nâmık Kemal'le birlikte modern edebiyatın bayraktarlığına soyunmuş olan Ziya Paşa'nın *Harabat*'ını siyasi bir hamle ("döneklik") olarak okumak belki mümkündür, ama yeniliği savunan bir adamın her şeye rağmen içinde yaşayan eskiye bağlılığın ifadesi, ona duyduğu sevginin canlanması olarak da okunabilir elbette. Tabii geleneksel edebiyat ideolojisi, üslup konusunda belli bir beğeni-

2 Bkz. Alim Kahraman, "Şinasi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 39, s. 168.

yi telkin ettiği gibi Türkçeye yönelik belli bir küçümsemeyi de yazı çiziyle uğraşanların zihinlerine kazırdı. 14. yüzyılda Âşık Paşa'nın "Türk diline kimesne bakmaz idi" dizesi³ iyi bilinir, ama niye kimsenin Türkçenin yüzüne bakmadığı araştırılmamıştır. *Hurşidname* gibi sekiz bin beyitlik bir metni Türkçe kaleme almış olan Şeyhoğlu Mustafa, herhalde ne kadar zor bir iş başardığını gösterip daha çok övünebilmek için Türkçe hakkında demediğini bırakmaz: "Kötü", "soğuk", "tatsız tuzsuz", "yavan"... bir dil:

*Göbüt dildür bu dili irdedüm çok,
Sovukdur tadı yokdur tuzu yokdur.
Yavandur lezzeti vü özi yokdur.
Belürmez aslı faslı yöni yöşi,
Bilinmez kankıdur na-hôşı hôşı*⁴

Şairler Türkçe yazdıkları için neredeyse özür dilerler.⁵ 16. yüzyılda Fuzuli gibi bir şair bile "Nazm-ı nâzik Türk lafziyle igen düşvâr olur" (İnce şiir Türk diliyle çok zor olur) diyecekti.⁶

Peki ama niye? Belli değil... Anlamak için Türkçenin küçümseñmesinin tarihini yazmak lazım.⁷

3 Kemal Yavuz (haz.), *Âşık Paşa, Garib-nâme*, Ankara: TDK Yay., 2000, C 1/1, s. XXXVXXXVI.

4 Hüseyin Ayan (haz.), Şeyhoğlu Mustafa, *Hurşid-nâme*, Erzurum, 1970, s. 424, b. 7802-04.

5 Örneğın 15. yüzyılda Devletoğlu Yusuf "Dinle imdi bir Türki manzum kitâb / İtdüğümçün siz bana itmen 'itâb" der.

6 Akt. Ağâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları*, Ankara, TDK, 1949, s. 10-11.

7 Bir tahmine göre, Türkçede ünsüz uyumu –yani, ötümsüz ünsüzlerin ardından gelen eklerde de ötümsüz ünsüzlerin kullanılması zorunluluğu– ve özellikle "ka-

Nedenlerden birinin şu olduğunu söyleyebiliriz yine de: Bütün şiir beğenisi avamın anlamayacağı şeyler yazmak üzerine kuruluydu. “Muhibbi” mahlasıyla manzumeler düzen Kanuni Sultan Süleyman, örneğin “sade şiiri herkesin söyleyebileceği” gerekçesiyle tam aksi yönde “incelikler” içeren şiirler yazmak gerektiğini iddia ediyordu:

Gerekdür şiirde ola dakayık
Ve illa her kişi der şiir-i sâde

Şiirde sadeliğin makbul olmadığı bütün Osmanlı şiirinin üslubundan belli elbet, ancak o söz oyunlarının, dolambaçlı ifadelerin, üç dilden oluşan sözvarlığının “dakayık” sayıldığını Muhibbi’den öğreniyoruz. Şair kılığına girmiş sultan yine buyuruyor:

Şiir oldur okıyanlar bula şekker lezzetin
Lezzetin bilmez anun illâ ki ‘akl-ı hürde-bîn⁸

Şiir ile lezzet arasında ilginç bir ilişki kurulan bu beyitte şiirin lezzetine varabilmenin “inceliklere dikkat eden aklın” imtiyazı olduğunu vurguluyor ki, bu son kısım geleneksel toplumlarda bilgi üzerine kurulan seçkinler tekelinin bir ifadesidir: Okuma-yazma bilenlerin son derece az olduğu bu

lın” hecelerdeki büyük ünlü uyumu kabalık iddiasının nedenidir. (Bu konunun kısmi bir tartışması için bkz. Savaş Kılıç, “Şemsettin Sami Bey’in Dil Metafiziği: Değişim, Bozulma, Düzeltme”, *Duvar*, no. 13, Mart-Nisan 2014.) Biraz ileride göreceğimiz üzere Refik Halid de bu görüşte olanlardan söz açıyor.

8 Akt. Semra Tunç, “Muhibbi Divanı’nda Şiir ve Şair ile İlgili Değerlendirmeler”, http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20%20EDEBIYATI/tunc_02.pdf, son okuma tarihi: 31.III.2015.

tür toplumlarda şiir de tıpkı “ilim” (bilgi) gibi, eğitim görme talihine bir şekilde erişmiş bu azınlığın iktidar kurma araçlarından biridir; Osmanlı şiirinin daha çok Arapça ve Farsça sözcüklerle kaleme alınmasının arkasında da, hiç kuşkusuz, Türkçenin hor görülmesine dayalı estetik mütalaaların yanı sıra, işte bu bilgi (“ilim”) ve tekniğin (“fen” ya da “sun”) iktidar seçkinlerinin tekelinde tutulması suretiyle “halk” a bir tek hayranlık ve saygı duyma, korkma seçeneklerinin bırakılması arzusu yatar. Zaten seçkinlerin avamla konuşması ayıp olduğu (yine Muhibbi’nin dizesi: “Aybdur çün hâs olana eylemek ‘am ile bahs”) için kendilerinden başkasının anlaması mümkün olmayan şiirler yazmaları gerekiyordu.⁹

Bu kadar köklü önyargılar içinde yetişmiş edebiyatçıların, Tanzimat’tan sonra, direksiyonu hemen “sade” bir dile kırmaları mümkün değildi. Nitekim gazetecilik dilinde meydana gelmiş olan görece “sadeleşme” bile küçümse-necekti: Mehmed Said Paşa’nın 1903’te altıncı kez gelmiş olduğu sadaret görevinden istifa etmek için sunduğu dilek-çeyi Sultan II. Abdülhamid –tıpkı atası Sultan Süleyman’ın sade şiiri küçümsediği gibi– “yazdığı şeyler gazeteci lisanı” diyerek hafifser. Bunun üzerine paşa 1906’da kitabet (resmi yazı ve yazışma) dilinin terk edilmesi ve yazı dilinin sadeleşmesi zorunluluğunu açıklayan bir kitapçık kaleme alır ki “fikir mücadelesine elfâz (kelime) mücadelesini de

9 Refik Halid de “Pembe Kâğıtlı Lûgat” (1946) yazısında aynen şöyle diyor: “Hele yüksek memur sınıfı için başka türlü lâkırıdetmek ayıptı bile... Ricalden bir bey veya efendi ki Boğaziçi, Haydarpaşa, Ada vapurunun yan kamarasında oturup da sohbet arası, meselâ “binaberin – bilbedaha – min cihetin – anha minha – bi-eyyihal” nevinden sözler kullanmasın... ayak takımından farkı kalmazdı.” (Altı-nı ben çizdim.)

ilave etmek lazım gelir idi” diyerek düşüncenin modernleşmesi için dilin de modernleşmesi gerektiği görüşünü dile getirir.¹⁰

İlk büyük “sadeleşme” dalgası ise, bilindiği üzere, 1912’de *Genç Kalemler* dergisinde Ömer Seyfettin’in başını çektiği “Yeni Lisan” hareketiyle vurur kıyıya. O Ömer Seyfettin ki Refik Halid’in *Sakın Aldanma, İnanma, Kanma* kitabının dilini 1919’da coşkuyla karşılar: “Tabî dilin yegâne sanatkârı” olarak,¹¹ asırlar sonra “ilk defa o mensup olduğu milletin dilini bozmadan yazıyor”, skolastik düzyazının tarzını silip atıyordu.

1932’de Türk Dil Kurumu’nun (TDK) kurulmasıyla devlet politikası haline getirilen, böylece yukarıdan aşağıya bir hareket olduğu için de reform diye nitelenebilecek “sadeleşme”nin bu evresi, cumhuriyetin giriştiği reform çabaları içinde –laiklikle birlikte– en çok tartışılanların başında gelir. Karşı çıkanlarla sahip çıkanların polemîği 1990’lara kadar hararetle sürmüştür.¹² Sürgünden döndükten sonra yazdığı dil yazılarını bulduğumuz *Türkçenin Tadı ve Âhengi*, Refik Halid Karay’ı sadece “ılımlı” diyebileceğimiz bir “sadeleşme” taraftarı olarak değil, aynı zamanda Türkçenin küçümsenmesine isyan eden, gramer ve üslup meselelerinde hassas bir kalem, TDK’nın *Türkçe*

10 Mehmed Said Paşa, *Gazeteci Lisanı*, haz. Ersin Özarslan, Ankara: Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Yay., 2008, s. 5.

11 Ömer Seyfettin, *Bütün Eserleri: Makaleler 2, Tercümeler*, haz. Hülya Argunşah, İstanbul: Dergâh, 2001, s. 175-77. *Edebiyatı Öldüren Rejim*’e alınmış bir söyleşide ismini bilmediğimiz yazar bu sözü Ziya Gökalp’e atfediyor (agy., s. 502).

12 Tartışmanın dilbilimsel açıdan çıkarılmış bir genel görünümü için bkz. Hendrik Boeschoten, “The ‘Language Reform’”, *Turkish Linguistics Today*, haz. Hendrik Boeschoten ve Ludo Verhoeven, Leiden: Brill, 1991, s. 165-76.

Sözlük’üne kısmen katkıda bulunmuş, çağrışım sözlüğü diyebileceğimiz bir sözlük taslağının yazarı ve dikkatli bir dil meraklısı olarak sunuyor bize.

Dil Reformu Karşısında Refik Halid

Reformdan ve sürgünden önce Refik Halid’in Türkçeye ilgili görüşlerini bulabildiğimiz yazıların sayısı ne yazık ki pek fazla değil. İlk olarak 1918’de, I. Dünya Savaşı’nın sonunda, yayımlanmış ve daha sonra *Tanıdıklarım*’a¹³ alınmış olan “Lisana Hürmet” başlıklı yazıda dönemin bazı gazetecilerinin dilini eleştiren “Türkçü” Refik Halid’in esas itiba-riyle Yeni Lisan hareketine yakın bir dil anlayışı benimsediği görülüyor. Yerleşmiş yabancı sözlere düşmanlık gütmez, sırf ukalalık olsun diye kullanılanlara karşı çıkar: “Derhal yerine ‘der’an’ neden? Lisanımız bu gayrimenus [sevimsiz] Acem kelimeleriyle zenginleşmiş mi oluyor?” (s. 133) Egzotizm düşkünlüğünün, gazete gibi kitle iletişimine yönelik bir mecranın varoluş nedenine ters düştüğüne dikkat çeker: “Şayet bu merakınız artmakta devam ederse on seneye kalmaz, yazdıklarımızı anlayamayacağız. Çok yakında, sadeleşen lisanımızın memleketimiz dışarısında duran ırkdaşlarımızı da kendisine kari [okur] edeceğini ümit ederken, bunu beklerken, siz İstanbul halkını da kaybetmek azmiyle çalışıyor görünüyorsunuz.” (s. 134)

Refik Halid’in Yeni Lisan hareketine yakın görüşler benimsemesini,¹⁴ sadece Ömer Seyfettin veya Ziya Gökalp’in

13 İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2009.

14 “Zaten ecnebi kaidelerle yapılmış terkiplerden lisanı temizleme hareketi yeni

olası bir etkisine bağlamaktansa, biraz geriye, belki Yeni Lisanslıları da etkilemiş olabilecek bir başka kaynağa ulaşmak daha doğru olur: Muallim Naci. Karay, “dil zevki”ni en çok etkileyen şeyin Naci’nin otobiyografik eseri olan *Ömer’in Çocukluğu*’nu okumak olduğunu anlatıyor 1943’te:

Muallim Naci’nin ufacık bir şaheserler demeti olan o yazı serisini kırk şu kadar yıl önce kıraat kitaplarında ilk okuduğumuz zaman –pek iyi hatırımdadır– sade üsluplu Türk nesrinin tesiri de yardım ederek ilk edebiyat zevkini duymuş, iki büyük hakikat sezmiştim: Konuşulan lisanı yazıya geçirmek ve kendi başından geçenleri bu lisanla yazmak! Daha birçok yaşlılarım üzerinde de aynı hayırlı tesiri yaptığını sonradan öğrendim.¹⁵

Tasfiyeciliğin (veya içeriden adıyla, özleşmeciliğin) “kendine erekli” tarihçelerinde ön planda yer verilmeyen, şampiyonluğu –başkalarının yanı sıra Ömer Seyfettin’in de başvuru kaynağı– Şemsettin Sami’ye kaptıran Naci, Refik Halid’in gözünde bir “dil devriminin yoktan var olmasına hizmet etmiş”, “Türkçenin istiklali için savaşmış” bir “inkılâpçı”dır, en azından “inkılâp müjdecisi”dir (“*Ömer’in Çocukluğu* ve Naci’nin Büyüklüğü”, *agy.*, s. 207-09). Bu “alternatif tarihyazımı”nda Naci’nin başköşeye yerleştirilmesinin tek nedeni Karay’ın geçmişinde tuttuğu öznel yer değil;

harflerin kabulünden ve öz Türkçe cereyanından çok önce başlamıştır. Meşrutiyetten sonra *Yeni Kalemler*’de [sic] başlayan mücadele üzerine Fecri Atı’dan bazı arkadaşlar o yolu mutedil şekilde tutmuştuk. Sonraları –nur içinde yatsın– Ziya Gökalp *Yeni Mecmua*’da terkipli sözleri âdeta yasak etti.” (“Yeni Harfler – Eski Terkipler”)

15 “*Ömer’in Çocukluğu* ve Naci’nin Büyüklüğü”, *Edebiyatı Öldüren Rejim*, haz. Tuncay Birkan, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2014, s. 206.

daha doğrusu, o öznel yerin söz konusu iki ismin edebiyat adamı olarak farklı kalibrelerde olmasından ileri geliyor olması ihmal edilemeyecek bir ilave neden: Edebiyatçılığı çok daha zayıf olan sözlükçü Şemsettin Sami'dense, –tıpkı Refik Halid gibi– Servet-i Fünuncularla kavgaya girmiş, kalemi kuvvetli Naci'nin bir yazar için ağır basması doğal.

Muallim Naci'nin dil görüşlerinden Karay özellikle üçünü aktarıyor¹⁶ ki bunlar aynı zamanda elinizdeki kitapta yer yer karşımıza çıkan temalardır:

- *İlmli Tasfiyecilik*: Her dil bir diğerinden kelimeler alabilir. Ama bir “söz ne kadar tabii söylenir, ne kadar tabii yazılırsa o kadar lâtif olur”.
- *Pürizme hayır*: Arapça ve Farsçadan alınan kelimeleri, “o dillerdeki kaidelere uymaksızın dilediğimiz gibi” kullanmak hakkımızdır.
- *“Veveleme”ye hayır*: “Lisanımızın tabiiliğini muhafaza için dikkat olunacak şeylerden biri de ‘ve’nin az istimalidir. Bizim ‘ve’ye ihtiyacımız o kadar azdır ki bir muharrimimiz, içinde bir tane olsun ‘ve’ bulunmamak şartile bir cilt yazabilir!” (agy., s. 207-08)

Görüldüğü gibi Muallim Naci ve Refik Halid’in ılımlı tasfiyeciliği Ömer Seyfettin’inkinden farklı bir gerekçeye dayanır. Berikiler iletişim ve sözün estetiğine (“letafet”) ağırlık verirken, Ömer Seyfettin’in temel argümanı dilin canlı bir varlık olduğu kabulüne dayanır: Canlı varlığın canlı uzuvlarının tasfiyesi, yaşayan dilin hayatiyetine zarar verir.¹⁷

16 Muallim Naci'nin dil ve edebiyat görüşleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Beşir Fuad-Muallim Naci, *İntikad*, haz. Ahmet Ağır, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.

17 Yazıları için bkz. Ömer Seyfettin, *Bütün Eserleri: Makaleler 1 ve Makaleler 2, Tercümeler*, haz. Hülya Argunşah, İstanbul: Dergâh, 2001. Dilin yaşayan bir

Refik Halid'in sürgün döneminde dil konusundaki tutumuyla ilgili ulaşılabilen bilgiler de az. Rıza Tevfik'e yazmış olduğu mektuplardan birkaç ipucu elde edebiliyoruz. Dil reformunu TDK'nın kuruluş tarihi olan 1932'yle başlatırsak, Refik Halid'in 1933'te "Erkek olursa adını Uğur koyacağım. Öz Türkçe bir kız ismi bulamadım"¹⁸ diye yazmasından reformu daha bu aşamasında bildiği ve benimsediği anlaşılıyor. Yine aşağı yukarı aynı yıl, "Soyadı Kanunu (Çıkarken)"¹⁹ yazısında "durgulamak" gibi bir fiil kullanması aynı izlenimi veriyor. 1927'de "güzel bir İstanbul lehçesiyle yazılmağa başlanan gazeteler" demesine (s. 33) bakılırsa, basın dilinde o güne dek kendiliğinden gerçekleşmiş sadeleşmeden de memnun olduğu; 1938'de oğlu Uğur'un yeni yazıyla okumayı öğrenmesinden bahsederken eskisinin zor olduğunu söylemesinden²⁰ alfabe değişikliğini olumlu bulduğu sonucunu çıkarabiliriz. Nitekim *Vahdet* gazetesinde çıkan "Medeniyet Şifresinin Miftahı" başlıklı yazı alfabe değişikliğini coşkuyla karşıladığını gösteriyor: "Yeni alfabenin karşısında şimdiye kadar hiçbir şahsiyete ve hiçbir harekete karşı gösteremediğim bir tazimle, coşkun bir ruh ve sağlam bir kanaat-

şey olduğu ve "yaşayan dil"deki ödünçlemelerin korunması gerektiği argümanına Refik Halid'in yazılarında az da olsa rastlıyoruz. Bu argümana 1980'den sonra TDK'yı ele geçiren muhafazakârlar el koyacaktır (bkz. Boeschoten, "The 'Language Reform'", agy.).

18 Bkz. *Aziz Feylesofum: Refik Halid'den Rıza Tevfik'e Mektuplar*, haz. Abdullah Uçman, İstanbul: Dergâh, 2014, s. 112.

19 Bkz. *Bir Avuç Saçma*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2009.

20 Uğur'un ağzından "Eskiden çocuklar böyle kolay okuyamazlarmış" diyor (bkz. *Aziz Feylesofum*, agy., s. 150). 1926'da, yani alfabe değişikliğinden iki yıl önce, "Dünyada Arapça hurufatıyla dizilmiş Türkçe yazı kadar zevksiz, galiz ne vardır ki..." diye yazmış (agy., s. 25) ama burada söz konusu olan, Osmanlı alfabesinde Türkçeye özgü sesleri gösteren harflerin Araplar tarafından kullanılan alfabe sisteminde bulunmaması.

le eğilebilirim.” Yine *Vahdet*’te çıkmış “Söz Seçimi” yazısında da ortalama bir Refik Halid yazısında gördüğümüzden çok daha fazla öz Türkçe lafza rastlarız, örneğin “Türkçemiz gönenlidir” der “zengin” anlamında.

Peki, Refik Halid’in *Memleket Yazıları*’nda bu yazıya nispetle çok daha az öz Türkçe kullanmasını nasıl anlamalıyız? İlk coşkunun ardından ayaklarının suyun dibine vardığına mı yormalı? “Seçmeksizin” kullanılan öz Türkçe kelimelere tepki mi, gerekli gereksiz ayrımı yapılmaksızın tasfiye edilen kelimelere kıyamama mı? Yoksa sadece –iki anlamıyla– bir “gösteriş” miydi bu yazı? Bu sonuncusu en yüksek ihtimal gibi.

Dil reformu karşısında olası dört pozisyon olduğunu söyleyebiliriz:

- Radikal tasfiyecilik (ırkçı indirgemecilik): Bütün yabancı kelimelerin sırf yabancı oldukları için tasfiye edilmelerini savunan, bu uğurda nüansların feda edilmesine razı olan, çeşitli dönemlerinde TDK’nın resmi pozisyonu, edebiyatçılar arasında en ünlü savunucusu belki Nurullah Ataç’tır.
- Ilımlı tasfiyecilik: Konuşma diline yerleşmiş yabancı kökenli kelimeleri tasfiye etmeye veya nüansları feda etmeye karşı olan, “yarı yoldan ziyade” özleşmeye yakın pozisyon (aslında “Yeni Lisan” hareketinin tekrerrürü). Ahmet Cevat Emre gibi TDK üyesi de olmuş bir dilcinin pozisyonu.
- Ilımlı muhafazakârlık: Yazı diline özgü ve gereksiz sayılan Arapça-Farsça kelimelerin tasfiyesine karşı çıkmayan, özellikle de Batılı kelimelerin dile girmesine engel olmak isteyen, yeni kelimeleri ince eleyip sık dokuyarak kullanan, “yarı yoldan ziyade” muhafazakârlığa yakın pozisyon. Peyami Safa’nın temsil ettiğini söyleyebiliriz.

- Radikal muhafazakârlık: TDK neolojizmlerini ağızlarına almayı dahi istemeyen, Osmanlıcanının en ağır sözdizimine olmasa da sözvarlığına büyük ölçüde sadık pozisyon. Edebiyatçılar arasında Tanpınar'ın,²¹ dilciler arasında Faruk Kadri Timurtaş'ın temsil ettiğini söyleyebileceğimiz pozisyon.

Refik Halid bunlardan ikincisine yakın görünüyor. *Türkçenin Tadı ve Âhengi*'nde okuduğumuz yazıları reform bağlamında şu başlıklar altında ele alabiliriz: köken, seçim ölçütleri ve estetik.

Köken

Esas itibariyle bir kısmiyetçilik olan ırkçılığın başlıca kaygısı köken sorusudur: Soyu nereye dayanıyor, bizden mi değil mi?²² Köken sorusunun zıddı ise işlevdir – dil söz konusu olduğu zaman, “kullanım” veya eski karşılığıyla “tasarruf”. Muallim Naci, Şemsettin Sami ve Yeni Lisan hareketi sadeleşme meselesini “köken” sorusuna indirgemez; kelimenin kökeni ikincil bir meseledir. Asıl önemli olan kelime veya tamlama yapısının Türkçede kullanılır olup olmadığıdır,

21 Tanpınar'ın durumu ilginçtir: Sadece “dil zevki” bakımından muhafazakâr olduğu halde, başka nedenlerin yanı sıra, dilin en ön planda duran temsil aracı olması nedeniyle, uzun süre her konuda muhafazakâr olduğu sanılmıştır.

22 II. Dünya Savaşı bitinceye kadar bilimsel meşruiyeti olan ırkçılık, dil konusunda daha 1910'lardan itibaren kendisini hissettirmiştir. 1930'ların başında ırkçı tasfiyeciliğin zaferini Ahmet Cevat, kendi kitabının (*Yeni Bir Gramer Metodu Hakkında Layiha*) aksilikler yüzünden gecikmesi üzerine, yönetimin aklının Turancılarca çelinmesine bağlar (bkz. Ahmet Cevat Emre, *İki Neslin Tarihi*, İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1960). İşin tamamen tesadüf eseri veya tarihin bir cilvesi olduğunu söylemek akla yakın görünmüyor.

çünkü öncelikle amaçları –asırlardır böyle bir ihtiyaç duymamış kalemlerin ürünü olan Osmanlıcanın aksine– kitle iletişimine uygun bir dilin kurulmasıdır. Oysa 1932’den itibaren dil reformunu savunanların da karşı çıkanların da –ister istemez– başlıca tartışma konusu köken meselesidir.

Yukarıdaki sınıflandırmada ılımlı tasfiyecilik ve ılımlı muhafazakârlık konumlarını işgal edenler ise köken sorunu geriye itip meselenin işlev boyutunu öne çıkarmaya, en azından hatırlatmaya çalışırlar. Refik Halid için, köken sorusu büsbütün yersiz olmamakla birlikte, ön planda değildir. Ölçüt olarak birinci sırada iletişim işlevi,²³ ikinci sırada estetik geliyorsa, köken ancak üçüncü sırada olabilir. Bir başka deyişle, dilde kullanılmayan ve sesi ya da anlamıyla estetik görünmeyen bir kelimenin, sırf Türkçe kökenli olduğu için, kullanılmasına razı olmaz. Örneğin *dolma kalem* birleşik isminde *dolma*’nın anlamca estetikten uzak olduğunu düşündüğünden, 1941’de Fransızca *stylo*’yu neden *istilo* olarak kabullenmeyelim diye sorar.

Köken meselesi daha ziyade bir isyan bağlamında girer devreye. Uzun yüzyıllar boyu hor görülmüş bir şeye, bir kimliğe ve ona ait dile sahip çıkmak için bir bahane gibi durduğunu dahi söyleyebiliriz. Hakkı yenmiş, kıymeti bilinmemiş bir şeye sahip çıkma, gururunu koruma isteği vardır biraz sözlerinde. 1946’da “Öz Türkçeye karşı uzun müddet, *üvey*

23 Söz ettiğim bu işlev vurgusunun çok açık olduğu 1943 yılına ait bir pasaj: “Bütün bunlar harf inkılâbının ve dil inkılâbının verimleridir. Gazete okuyan hamalla, roman sayfaları çeviren lostracıya ve yukarda anlattığım gibi kahvede kitaba dalan yük arabacısına, tavanlara kadar dolu kitap raflarına güç raslardık... Şayet Atatürk birbiri ardından iki hamlede eski harflerin pabucunu dama atmasa ve bizi anlaşılır dille yazmaya zorlamasaydı!” (“Okuyan Yük Arabacısı”)

evlâtımıştasına surat astıktan sonra nihayet hatamızı anladık,” der, örneğin (altını ben çizdim):

Bizim neslin çocukluğu Türkçe asıldan kelimelere şiddetle karşı konulan pek koyu bir takip devrine rastlamıştı. O zihniyetin tesiri altında öğretmenlerimiz ve kalem sahipleri lisanla Türkçeye yer vermemek için –bugün yer vermek için yaptığımızdan taşkın– dilbazlıklar ederdilerdi. (“Geçmişte Türkçe”)

Daha önceyse Karagöz’e (geleneksel gölge tiyatrosunun yine hor görülen tipine) “Elimizde altın dolu bir küp varmış; biz bunu tavan arasına atmış, şuna buna avuç açmış, dil dilencisi olmuşuz,” dedirtmişliği vardır. Haksızlığı telafi etmek için “pozitif ayrımcılık” önerir bir bakıma:

Yapacağımız şudur: Yeri geldikçe, yakıştırdıkça, karşılığı bulunup yenilerden de yaraşıklıları üredikçe, emeğine [zahmet] katlanıp Türkçe kelime kullanmak, Türkçeyi kayırmak ve öbürlerinden üstün tutmak... (“Kendi Dilimizin Tadına Alışalım”)

Bu isyan duygusu sadece Arapça-Farsça ile Türkçe arasında kurulan karşıtlıkta değil, konuşma dili ile yazı dili arasında kurulan karşıtlıkta da devreye girer: “Hele halk sözü veya konuşma dili diye bir lisanın zengin, verimli, güzel ifade sistemi ni atmak, yazı diline uymaz bularak o lisanı güdük bırakmak affedilemez bir kabahattir.” (“Yeni Gramere Doğru”) Dolaşısıyla sadece milliyetçilik değil, aynı zamanda bir toplumsal katman meselesine karşılık gelir köken meselesi – hani neredeyse sosyalist bir tınısı olduğunu söyleyeceğim sözlerinin.²⁴

24 Şu cümlesindeki eşitlikçilik de dikkate değer: “Lisan meselelerinde kandırmak

Refik Halid ırkçı indirgemeciliğe karşı olduğu gibi, onun kendi içinden çıkarılmak istenen olumsuzlamaya da mesafeli durur. Şu sözlerini zor koşullarda ifade edilmiş temkinli bir eleştiri olarak okumak mümkün:

“Bana ‘gönül’, ‘gün’ ve ‘güneş’ten çıkmış gibi geliyor.²⁵ Bunu ‘güneş-dil’ teorisiyle anlatamayacağıma keder ediyorum. Değil onun gibi çetin nazariyeleri, kafamın bazen pek sade fikirleri bile kavrayamayan bir inatçılığı tutar.” (*Tanıdıklarım*, s. 160-61)

Köken sorusu geri planda olduğundan Refik Halid için tasfiye ne pahasına olursa olsun yapılacak bir iş değildir; “behemehal” ve “kendisi için” tasfiyeye yanaşmaz. Bu tutumun iki sonucu olur:

A) özgün bir reform yorumu geliştirir:

Dil devrimini sadece Arapça kelimelere karşılık bulmak mânâsına alanlar yanılıyorlar. İstedığımız şudur: Osmanlıcanın züğürtleştirdiği ve yabancılaştırdığı Türkçemizi kendi malımızla zenginleştirmek, zenginliğini dünyaya anlatmak ve özleştirmek! (“Ben Ne Yazdım, Sen Ne Fehmettin”; altını ben çizdim.)

B) Türkçe kelimeyi seçme meselesini öne çıkarır:

“Güzeli çirkinden, uyarı uygunsuzdan, benzersizini çoğundan, sağlamını çürüğünden ayracağız,” der daha 30’lu yıllarda (“Söz Seçimi”).

Seçme kavramını öz Türkçe kelimeler bağlamında ifade eder, ama Refik Halid için aslında olası bütün kelimeler

ve kanmak çok güçtür; cahil insanın bile tabîi tepkisi saçmaları kendiliğinden geri çevirir!” (“Geçmişte Türkçe”)

25 Bu arada bu nefis cümlede düz anlamıyla etimoloji yapmadığını kaydedelim.

bağlamında geçerlidir: *İstilo* da masanın üstündedir, *dolma kalem* de; *bilvasıta* (“dolaylı olarak”) ve çevirisi olarak önerilen *vasıta ile* aynı üslup terazisinde tartılır; *vurgunculuk* ile *ihlikâr* tarih içinde değerlendirilir, vs.

Bu nedenle önce tasfiye ölçütlerini inceleyelim: Neleri atmalı?

1. Yabancı dillerden alınmış tamlama ve telaffuz kurallarını atmalı. (Bu konuda tutumu Muallim Naci ve Yeni Lisan hareketine paraleldir.)
2. Türkçede tam karşılıkları olan yabancı kökenli kelimeleri kullanmamalı.

Peki, neleri tutmalı?

Asılları yabancı olmakla beraber halkın dilinde yerleşmiş, yabancılığını halk gözünde kaybetmiş kelime ve terkiplere karşılıkları olsa bile dokunmamak, “Haber, seferberlik, kitap, defter, not, çeşme, loca, renk; cennet, kamara, teklif, tekallüf, fakat, meselâ” gibi... (“Boyunduruktan Kurtulan ve Medeniyet Dili Olarak İlerliyen Türkçe”)

Sıradan bir tasfiyecinin tüylerini diken diken edecek nice kelimeye sahip çıkar Refik Halid. İşte bir örnek:

Bu “elhazer” sözü konuşurken de, yazarken de dilimize çeşni, hususiyet, samimiyet ve belli bir zümreye mahsus lehçe edası katmak bakımından âdetâ lüzumludur. Bir lisan öyle süslerden, hoşluklardan, geçmiş zamana telmihlerden mahrum kalırsa sadeleşmiş olmaz, yavanlaşır. Çocuklarımızı Hüseyin Rahmi’yi bile okumak için ayrı bir filoloji tahsili görmek zorunda bırakacak kadar ölçüsüz, cezbeli ayıklamalar yüzünden az sonra elde sadece lisanın koçanı kalabilir. (“Pembe Kâğıtlı Lûgat”)

Yerleşiklik ölçütü deyimler için de geçerlidir:

“El’iyazü billâh – hafazanallah – hasbetenlillâh – ma-
haşerallah – hasbinallah – innallaha maassabirin.” Diğer
taraf tan Arapçalığını kaybetmiş “ibadullah”lar, “illâllah”lar,
“maazallah”lar, “mededallah”lar yaşamakta devam etmekte-
dirler; “Alimallah” da öyle... Lisana hoş bir çeşni kattıkları
için buna memnun olmalıyız. (“Modası Geçen Sözler”)

Seçim Ölçütleri ve “Estetik”

Peki öz Türkçe kelimeleri neye göre seçmeli? Refik
Halid’in seçim ölçütleri neler? Bu soruya daha 30’ların ba-
şından itibaren benzer cevaplar verir:

Seçimde ne arıyacağız? İşleklik *arıyacağız, tad ve ezgi*
(âhenk) *arıyacağız*, İstanbul ve Anadolu *ağzile uygunluk*
arıyacağız. Eskidenberi bizimle uyuşan, bağdaşan, hısım-
lık ve yakınlık gösteren deyimleri kaba, ağır, uzak, ters,
korkunç ve gülünç görünenlerine üstün tutacağız. (“Söz
Seçimi”; altını ben çizdim.)

1941’de “Bize estetik bakımından düzgünlerini seçmek
kalıyor. Can alacak nokta burası!” diye tekrarlar (“Ölü Ke-
limeler, Diri Kelimeler”). 1949’da “Lisan bahsinde esas der-
dim tad ve âhenktir,” der (“Lisanımızın Tadı ve Âhengi”).
Ne anlamak lazım peki bu benzetmeli sözlerden? Tat ne de-
mek dilde, âhenk veya estetik ne?

Görünen o ki Refik Halid için âhenk öncelikle kulağı,
daha doğrusu kendi kulağını tırmalayan seslerin yokluğu-
dur. 1945’te şöyle yazıyor:

[B]ütün Türk Lehçeleri, kısacası Türkçe “k”, “ı”, “g” harflerinin tekrarı ve “unğ-gay-gunk-gaç” gibi hecelerin çokluğu yüzünden şüphesiz ki –sözü yerinde kullanmaktan ürkmüyelim– *kaba, kalın, katı idi; yorucu ve zevksizdi*. (...) “seniğ”i “senin”; “yalñguk”u “yalnız”; “adhınnıñ”ı²⁶ “başkasının”, “kara orunka”yı “mezar”, “bizing”i “bizim” ve “burungu”yu “ilk, öncü” şekline sokan atalarımız ve dedelerimiz *zevk*, âhenk *bakımından Türkçeye büyük hizmette bulunmuşlar*, elması iyi yontmuşlar ve mükemmel parlatmışlar, hamlıktan kurtarıp pürüzsüz bir cevhere çevirmişlerdir. Çok hünerli lisan kuyumcularıymışlar. (...) Lisan mütehassası olarak değil, emekdar ve sayılı bir Türk yazarı sıfatıyla benim üzerinde en çok titrediğim, titizlendiğim nokta “âhenk”tir. Candan katıldığım dil inkılâbının ilk günlerinde gurbetteki bir makalede de işaret ettiğim gibi gerek öz Türkçeden alıp yenilediğimiz, gerek bir lüzum üzerinde yeniden lisana malettiğimiz kelimelerin “gan”lı, “gun”lu veya “gaç”lı, “guç”lu olmamasına *dikkat* şarttır. Meselâ “yargıç-yargılamak” sözleri hoş gelmediyse sebebi budur. (...)

Anadolu Türk’ü zamanla bu pürüzleri ayıklamış. *Türkçeye hem âhenk ve tat vermiş*, hem onu bütün Türk Lehçelerinden asırlarca ileriye, kemale değilse de tekâmüle ulaştırmışlardır.²⁷ (“Bizim Türkçemizde Tat ve Âhenk”; altını ben çizdim.)

Aynı yazıda “Türkçemizdeki ‘k’ salgını dilimizin bir kusurudur,” demesine de bakılırsa, patlamalı damak sesleri ve “ı” ünlüsü Türkçe için bir âhenksizlik kaynağı sayılıyor. Nitekim başka yazılarında, TDK’nın önerdiği *tartışma, anıklık* gibi kelimeleri de âhenksiz bulur.

26 Bu kelime çok büyük olasılıkla gazetede yanlış dizilmiş. (hzl.)

27 Diğer Türk dilleri karşısındaki bu kavim merkezli tasavvurun uzun bir geçmişi olsa gerek. Şemsettin Sami’deki versiyonu için bkz. Kılıç, agy.

Buna karşılık “Karay” soyadını almış yazar, yaygın olduğu anlaşılan bir önyargıya, bir beylik fikre karşı çıkar: Arapça-Farsça ve Batı dilleri gibi temas halinde olduğumuz dillerin aksine Türkçede büyük ünlü uyumu gibi bir benzeştirme eğiliminin olması, özellikle de “kalın” denen ünlülerin birbirini izlediği hecelerden kurulu kelimeler kimilerince “kabalık” olarak algılanırken, Refik Halid 1941’de “Eski Gazeteci Ağzı” başlıklı yazısında bu iddianın temelsiz olduğunu göstermeye çalışır:

Tuhafı şu ki ne zaman “urgu”ya, “abalak”a benziyen kalın heceli bir eski – yeni kelime ortaya atıldı mı kolayca “doğru” ve “kabalık” kelimelerini kullananlar bunların şivesizliğiyle alay ediyorlar! “İğtinamın” nesi güzel?

Estetik bahsinde sesin dışında anlam çağrışımı da seçim açısından önemli bir yer tutar. *Dolma* kelimesinden neden hoşlanmadığını ballandıra ballandıra anlatır:

Kulağıma ve kulağımdan dolayı gözüme hoş gelmeyen yeni kelimelerden biri de “Dolma kalem”dir. Eskiden buna mürekkepli kalem derlerdi; telâffuzu uzunca idi ama kaleme “mürekkep”, elbette “dolma”dan fazla yakışırdı. Zaten yemeklerin bir nevine, pek makul olmakla beraber, bu ismin verildiğinden dolayı da memnun değilimdir. Dolma kelimesi haddi zatinde tükayıcıdır, kaba, kalın, hantaldır; patlıcanınkine, kabağınkine pek yaraşmakla beraber, âdetâ bunları bir misli daha hazmı güç hale sokar. Ufacıcık ufacıcık yaprak ve lâhana dolmalarında ise bir hakaret manası alır. Keşke bunlara, Frenklerin “*bouchée*”si gibi, bir ağız doldurmaya kâfi, yudumluk, lokma ve lokmacık cinsinden hoş, minyon bir isim verilmiş olsaydı! Dolma kaleme gelince çok münasebetsizdir; ele almak arzusu verse bile, yağlatacakmış

gibi insanın gözü, etrafında bir çatal arıyor ve içinden mürekkep yerine zeytinyağı sızacak ve kâğıt üstüne, harf yerine kavrulmuş pirinç taneleri dizilecek sanıyor! (“Dolma Kalem = İstilo”, 1941)

Oturak’ı çağrıştırdığı için *oturum*’a da karşı çıkar: “[T] elâffuzu bakımından çirkin şeyleri, hareketleri akla getiren yahut da âhenksizliği ve uydurmalığı kulak tırmalıyan kelime yeni ise güç tutar.” (“Bozulduğu Yere Dönmek”, 1946) İki yıl sonra bu temaya döner: “‘Oturmak’ aslından yeni hiçbir kelime yapmasaydık, zevk sahibi olduğumuzu ispat ederdik. Zira lisanda o asıldan münasebetsiz bir kelime vardır ki göz önünden silinmez.” (“Anayasada Uydurma Kelimeler”, 1948)

Kaba sayılan bir kelimenin yerine estetik sayılan bir kelimenin kullanılması demek olan *örtmece* konusu 1941’de kaleme aldığı eğlenceli bir yazı olan “Karagöz’ün Öz Türkçeciliği”nde karşımıza çıkar:

Karagöz – (...) Maşa, kazan, kazma, çatı, dam, oluk, ocak, yatak, *oturak*...²⁸

Hacivat – ... *Ben öyle nezaketsizlik yapamam, hâşâ huzurdan, o nesneye “lâzımlık” derim.*

Karagöz – Öyle deyince bu kap biçimini değiştirir, çiçek saksısına döner, içinde gül mü biter? (Altını ben çizdim.)

Yine 1941’de kaleme aldığı bir yazıda örtmece için yaban-

28 *Oturak* saplantı konusu olmuş gibidir; Rıza Tevfik’e 1931’de yazdığı bir mektuptan: “Sabih’in izdivacına memnun oldum. Herif saadet-i aileyi ancak ellisinden sonra tadabileceği; hem de müsta’mel bir kaptan... Sâbık kayınpederim bu kaplara ‘eski oturak’ derdi.” (Aziz Feylesofum, agy., s. 64-65)

cı kelimelerin kullanılmasına karşı çıkmasından iyice anlaşılıyor ki Refik Halid için asıl sorun kelimedenden ziyade “şey”dedir:

Birtakım kelimeler vardır ki onların Arapçasını veya Frenkçesini söylediğimiz zaman, kısa aklımızca, mânasını değiştirdiğimizi, işaret olunan fiilleri bayağı iken kibarlaştırdığımızı, suç iken mübaha çevirdiğimizi sanırız. Sanki fahişe ve kokot, o bildiğimizden başka bir şeydir; helâya gitmek müzeye girmektir; entrigan adam bir fitne fesat kumkuması değildir; ateş getirmek, bunamaktan bir mertebe yükseğini gösterir; dejenre soydan bozuk, dededen illetli mânasına gelmez de hafifçe bir huysuzluğun sıfatıdır. Hayır! Bunlar onlardır; sadece terbiye kaygusuyla bir derece örtbas edilmiştir. (“Uydurmacıyıcılık’u Önlemek için”, *Edebiyatı Öldüren Rejim*, s. 71)

Refik Halid’in anlam düzeyindeki “estetik” dışlaması kelimelerle sınırlı kalmaz, *leş* veya *kay* gibi hecelere kadar uzanır:

Evet, bilirim, Türkçemizde “güzelleştirme” sözü de vardır; fakat arasına karışan o münasebetsiz “leş” hecesinden, bu hecenin akla getirdiği mefhum ve hayalden duyurduğu kokudan dolayı pek hoş da değildir. (“Rasyonelleştirme’ Müdürlüğü”, 1945)

Ben “ilkay”ın telâffuzunda güçlük ve çirkin “kay” sözile yakınlık gördüğüm, “ilkayın ilk günü” denilmesini şivesiz bulduğum için buna “önay” denilmesini ileri sürdüm. (“Teşrin, Serin, Sonay, Önay”, 1943)

Refik Halid'in Bir Dil Metafiziği²⁹ Var mı?

Refik Halid dil üstüne sistematik olarak düşünen birinden ziyade, dağınık dağınık ama sürekli düşünen biri. Dil üzerine düşünmek için gerekli temel kavramları onda ancak nüve halinde bulabiliriz. Dahası, filoloji eğitimi aldığı için önerdiği etimolojiler, köken tahminleri zaman zaman isabetli olsa da bir o kadar da hayalidir, bir nevi “halk etimolojisi”dir. Buna karşılık müthiş bir dil sezgisi olduğu, bir üslupçu olarak Türkçenin inceliklerine vâkıf olduğu için, kelimeler ve cümle kuruluşları üzerine önemli değerlendirmeler çıkar karşımıza. Tekile yönelik bu dikkatin yanı sıra bir de tümeli konu alan bir düşünme çabası var mıdır?

Bana öyle geliyor ki, pek çok başka yazarda olduğu gibi, metaforların arkasına saklanmış birtakım düşünce unsurlarına rastlamak mümkün. *Tanıdıklarım*'a alınmış “Üslub'u Müdafaa” yazısında dilin bir kiler olduğunu söylüyor Refik Halid (s. 141). Yapısalcılığın *la langue* anlamındaki dille ilgili “hazine” metaforunun bir versiyonu bu. Ama ondan daha isabetli, çünkü hazinenin kullanılması şart değildir, olduğu gibi durabilir yerinde; oysa kiler kullanılmak içindir, içinden bir şeyler alınır, kullanılıp yerine yenisi konur, bayatlayanlar atılır, vs... Kiler ve hazine tasavvurlarını hazırlayan şey, dilin en dolaysız, en yalın biriminin kelime olarak kavranmasıdır: Kilerin raflarına, hazinenin sandıklarına istiflenip beklemeye en uygun birim odur; dil deyince akla hemen ekler, çekimler, sözdizim kuralları gelmez. Bunları tabloya dahil

29 “Nedir?” sorusuna verilen dolaylı dolaysız cevaplara metafizik adını veriyorum.

edebilmek için Refik Halid dilin aynı zamanda mutfak olduğunu ekler: yani, malzemenin iyisini seçme, kullanma, doğrama ve sırasıyla pişirme bilgisi. Aynı yazıda “üslup” (aslında tabii dilbilimcilerin kullandığı anlamıyla “söz”ün bir türü) ise reçel yapmak olarak tanımlanır: malzemenin doğru, iyi, güzel kullanılması. Von Humboldt’tan beri kullanılagelen *energeia* - *ergon* ikilisi bir bakıma: kuvve halinde bulunan ile (Refik Halid’in anladığı anlamda üslup söz konusu olunca: özene bezene) kuvveden fiile çıkarılmış.

Karay’ın ikinci önemli tasavvuru “kiler”in mülkiyetine ilişkindir: Lisan “hepimizin müşterek malı”dır. Dolayısıyla çekim ve dizim (mutfak) kurallarına riayet de sadece iyi pişirmenin gereği değil, aynı zamanda mülkiyeti kolektif olan bir şey üzerinde herkesin hakkına saygı icabıdır: “[K]aideye uyacaksınız. Niçin? Çünkü mal sizin değildir. Bir milletin, bir devrin, bir neslindir. Tecrübelerinizi benim malımda yapmaya hakkınız olur mu?” (“Lisana Hürmet”, *Tanıdıklarm*, s. 132) Gelenek ve sağduyu da bireysel kullanımın sınırlarını çizer; nasıl ki kamuya ait bir mimari miras hoyratça değiştirilemezse, dilde de keyfi değişiklikler yapılamaz:

[Ş]imdi mesela Ahmedi Salis Çeşmesi’nde banyo biçiminde bir yalak yapsam, Süleymaniye’nin minarelerine şemsiye şeklinde birer baş taksam, Kariye Camii’nin mozaiklerini yer yer söküp adi mutfak tuğlaları döşesem... Lisan meselesi aynı zamanda hars, medeniyet meselesidir. Ruhumuza köklerini uzatan, temelini yüreğimize kuran böyle bir meselede, sanat haricinde, keyif için lisan hovardalığı etmek, muhakemeli dimağların kârı değildir. (*agy.*, s. 134)

Kolektif karşısında bireyselin hareket alanının bu şekilde kısıtlanmış olduğunu gördüğü için (özellikle bugünün sözüm ona sözlükçülerine veya siyaseten doğruculuk şampiyonlarına nazaran) çok sağduyulu bir yargıya varır: “Heyet olsun, ferd olsun hiçbir kümenin ve tek ferdin lûgatçılık işinde kendi kendine buyruk kesilerek lisandan söz çıkarmağa hakkı yoktur.” (“Pembe Kâğıtlı Lûgat”) Üslubu tanımlarken yaratıcılık da kolektif kurallara uyma şartına bağlanır:

Bir muharririn fikrini anlatmak için lisanda mevcut vasıtalarından istifade ederken kaideye riayet şartıyla kelimele-ri seçiş ve o lisanı ihtimamla kullanış tarzı. Sarf ve nahiv kaidelerini altüst etmeden yapılabilecek marifet ancak bu, kelime seçimi ve lisanın yerinde kullanılması olabilir. (...) Fiili öne, faili arkaya, edatları sona atmak gibi kolay orijinaliteler, arada fikir, kıymet bile bulunsa eserin uzun ömürlü olmasına manidir. Kısacası: Zaten öyle yazı yazılmaz. Demek ki üslup, evvela lisanın muayyen ve makbul kaidelerine riayet icap ettiriyor. (“Üslub’u Müdafaa”, *agy.*, s. 141-42)

Özellikle bu kısıtlama kavrayışı Refik Halid’in, dili toplumsal bir kurum olarak kabul eden göstergebilimsel yaklaşıma epey yakın olduğunu gösteriyor. Dolayısıyla, “Dil canlı bir varlıktır” önermesiyle özetlenebilecek, Türk milliyetçiliğinin Alman milliyetçiliğinden devraldığı, bir Ömer Seyfettin’deki organizmacılığın izine rastlanmaz onda. Dil reformu konusundaki tutumuyla olduğu gibi bu yönüyle de düşünce tarihimizde özgün bir konum işgal eder.

“Benim için en büyük zevk dil bilgisidir; sanıyorum ki

adlı sanlı bir dil bilgini olabilirdim,” diyor Karay (“Hititoloji, Sümeroloji, Hungaroloji”, 1942). Edebiyatseverleri kızdırmak pahasına, keşke dil bilgini olsaymış diyerek tamamlayacağım sözlerimi.

Sunuş

“DOLU DİZGİN DEĞİL; EŞKİN BİR YÜRÜYÜŞLE...”

Tuncay Birkan

Refik Halid’in 1922’den 1938’e kadar süren ikinci sürgünü boyunca eski Osmanlı rejimi, yeni Cumhuriyet rejimi ve Atatürk hakkındaki düşünce ve duygularının yıldan yıla epey değişiklik gösterdiğini, o dönem çıkardığı gazetelere yazdığı yazıların çok büyük bir kısmına halen ulaşamıyor olsa bile, sonradan yazdıklarından az çok kestirebiliyorduk. Ama geçen sene Sayın Abdullah Uçman’ın yayımlanmasını sağladığı *Aziz Feylosofum. Refik Halid’den Rıza Tevfik’e Mektuplar* kitabındaki mektuplar sayesinde bunu daha net görebiliyoruz. En rejim muhalifi diye bilindiği yıllarda bile memlekette müthiş bir süratle olup bitenlere zaman zaman olumlu yaklaşabildiği, rejimle epey barışmış olduğu düşünülen yıllarda ise epey ihtiyatlı (bazen iyimser, bazen öfkeli, bazen de son derece alaycı) bir bakışı benimsediği anlaşıyor. Ama şunu net söyleyebiliriz: Yeni

rejimin laiklikle, kadınlara tanınan haklarla ilgili bazı hamlelerini ve “harf inkılâbı”nı tereddütsüz desteklemiş. Daha bu “inkılâb”ın gerçekleşmesinden iki yıl önce, 1926’da Rıza Tevfik’e şöyle yazmış mesela: “Ben de senin Latin hurûfunu kabul edip etmemek hakkındaki mütalâana vukuf kesbetmek arzusunda olduğumu söylemek istiyorum. Ben esas itibariyle kabule mütemâyilim.” (agy., s. 25)

1 Kasım 1928’de 1353 sayılı “Yeni Türk harflerinin kabul ve tatbiki hakkında Kanun”un mecliste kabulünün hemen ardından Halep’te çıkan *Vahdet* gazetesinde yayımladığı ve derlememizin ilk yazısı yaptığımız metin çok daha coşkuludur: “Medeniyet şifresinin miftahı... Bence, yeni alfabenin asıl tarifi budur... Atılan bu harfler, Türk çocuğunun zekâsına bir mânia oluyor... okuma iştahımız kesiliyordu... O elifba, bir zâdegan sınıfı imtiyazı gibi milletin ancak on binde birine ilim rütbesi veriyor; okuma yazmayı bir monopol şekline sokuyor(du).” Bu seçkideki birçok yazıda (özellikle de “Harfler Üzerine Laflar”da) harf inkılâbına verdiği bu desteğin hiç kesilmeden sürdüğünü görüyoruz. “Dil inkılâbı” konusunda da epey uzun bir süre, yani sürgün döneminden buraya aktardığımız ikinci yazı olan “Söz Seçimi”nde öz Türkçe denemeleri yapmaya başladığı 30’ların başlarından ta 40’ların ikinci yarısına kadar olumlu düşündüğü, hatta kendisini de bu sadeleşme mücadelesinin bir neferi gibi gördüğü buraya aldığımız onlarca yazıdan açıkça anlaşılıyor. Refik Halid sevgileri, onun en kritik dönemde Mustafa Kemal’e muhalefet etmiş olmasından başka bir karineye dayanmayanlar (bir de “Türkçeyi çok güzel kullanması” derler, “nasıl

güzel?” sorusuna cevap bulmaya zahmet etmezler ama), bütün bunları sürgünden memlekete dönebilmek için asıl fikirlerinden verdiği bir ödün olarak görmeyi ve göstermeyi tercih ediyorlardı; bu kitabı okuyanlar artık bu fikrin doğru olmadığını açıkça göreceklerdir. Ama bu tartışmaları siyasi yazılarını yayımlayacağımız zamana bırakıp “dil inkılâbı” meselesine dönelim.

Refik Halid’in bu hareket karşısındaki tavrı, (o doğal olarak bu tartışmaya biraz daha geç katılmıştır gerçi), dönemin birçok edip ve muharririyle paralel gitmiştir aslında: Gazete ve dergilerde söz almış münevverlerin ezici çoğunluğu önce, Yeni Lisan hareketinin devamı olarak gördükleri bu “inkılâba” (zaman zaman sonradan kendilerine mahcup edecek ölçülerde) coşkuyla destek vermiş, hararetle süregiden yeni kelimeler bulma-uydurma oyununa katılmış, sonra tasfiyeciliğin şiddeti karşısında yavaş yavaş şüpheler beyan etmeye başlamış, alıştıkları Arapça-Farsça kökenli binlerce kelimenin sırf bu nedenle, yani yabancı kökenli olduğu için tasfiye edilmek istenmesi karşısında zaman zaman infiale kapılmış, özellikle de çok partili rejime geçildikten sonraki dönemde bu yöndeki eleştirilerini epey yüksek sesle, hatta bazıları TDK kongrelerinde söz alarak ifade etmişlerdir. Demokrat Parti’nin iktidara gelmesinden bir-iki yıl önce, Savaş Kılıç’ın verimli tasnifiyle, “ılımlı tasfiyecilik” tavrı devrin münevverleri arasında –Ataç’a ve onu seven birçok yeni edebiyatçıya rağmen– hegemonik bir konum kazanmış ve DP iktidarı sırasında “radikal muhafazakârlık” yönündeki basıncın artmasına rağmen bu konumunu yine de 1950’li yılların ortalarına, hatta sonlarına kadar sürdürmüştür (Re-

fik Halid'in gazetelere yazı yazmayı bıraktığı o yıllar, genç kuşak şairlerin İkinci Yeni'de hiç alışılmadık, neredeyse "yabancı" bir dille çok güçlü bir şiir hamlesini başlattıkları yıllardır da gerçi; bunu başka bir yerde tartışırız artık). Ama biraz yavaşlayalım, çok hızlı gidiyoruz. Bu süreci biraz daha ağır bir tempoyla, zamanın yazarlarından örneklerle anlatalım ki Refik Halid'in –Savaş Kılıç'ın önsözde gayet kafa açıcı bir biçimde, enine boyuna anlattığı– dil tavrının, o zamanki kültürel ortam içinde nereye karşılık geldiğini ortaya koymaya biraz katkıda bulunmuş olabilelim.

Ben meseleye biraz ortadan, 1939 yılı başlarından gireceğim. İsmet İnönü'nün devlet başkanı olmasından sonraki ilk yılbaşında, 1 Ocak'ta, Atatürk'ün isteğiyle beş yıl önce adını *Kurun*'a çevirmiş olan *Vakit* gazetesi tekrar eski adını alır (beş yıl öncesi, yani 1934, Öz Türkçecilik akımının zirve yılıdır zaten; Atatürk İsveç kralına verdiği yemekteki, İnternet kuşaklarının hayret ve istihzayla sık sık alıntılama-dan duramadıkları meşhur "Uygurca" konuşmasını o yıl 3 Teşrinievvel (Ekim)'de yapmıştır).³⁰ O sıra hâlâ "Cumhuri-

30 Refik Halid'in yukarıda zikredilen "Söz Seçimi" yazısı benzeri (belki o da 34 tarihlidir), baştan sona Öz Türkçe kelimelerle dolu yazı yazma denemelerini o yıl, Atatürk'ün o konuşmasının ardından birçok yazar yapar. Sırasıyla bir "muhabir" ve bir "edip"ten birer örnek verelim, böylece artık ikisi de "yazar"la karşılaşan bu kelimeler arasındaki nüansın önemine de dikkat çekmiş oluruz hem: Müstakbel Maarif Vekili Hasan Âli Yücel, 15 Teşrinievvel 1934'te *Akşam*'da çıkan "Öz Türkçe Nedir?" yazısına şöyle başlar: "Öz Türkçe, Türkçe düşüncedir. Nice yüzyıllar, gökle yer arasında çağlarının en ileri el ulaklarını kullanarak doğudan batıya, batıdan doğuya koşup akan Türk Ulusu'nun kafası durgun olabilir miydi? (...) Bence Atatürk dil değişiminin anlattığı en büyük gerçeklik işte budur: Kafayı işletmek, düşünmek. Atam oğlu düşündü mü kımıldamaksızın duramaz. Her düşünce, bir kımıldamadır. Öz Türkçe; Türk beynindeki kımıldamanın sesidir." (*Pazartesi Konuşmaları*, TC Kültür Bakanlığı, Ankara, 1998 [1937], s. 41) Bu epey acemice denemenin

yetin başmuharriri”³¹ mevkiinde olan Falih Rıfkı, o ay ortalarında *Ulus*’ta dil inkılâbında biraz fazla hızlı gidilip aşırılığa kaçılmış olabileceğinden dem vuran ve diğer bütün gazete yazarları için bir tür işaret fişeği rolünü gördüğü söylenebilecek bir yazı yayımlar. Aslında rejim, hep dikkat çekildiği üzere, dil üzerindeki özleştirme baskısını hafifletmek için, bütün dillerin kökeninin Türkçe olduğunu savunan ve dolaşısıyla dilimize girmiş yabancı kelimelerin de bir çeşit Türkçe sayılabileceğini ima eden Güneş-Dil Teorisi’ni 1935’te, Atatürk’ün sağlığında üreterek, Türk Dili Tetkik Cemiyeti de *Cep Kılavuzu*’nu çıkararak³² yine böyle, zamanın münevverlerini epey rahatlatan bir fişek çakmıştı. Ama önceki özleştirme girişimlerini de bizatihi Atatürk başlatmış olduğu

yanında Nâzım Hikmet’in aynı gazetede üç gün önce çıkan “Öz Türkçe Düşünceler” yazısı sahiden “ışıklı”dır: “Türkçe bir dönüm yerindedir. Er geç bu dönümü dönecektir. Dilimizin temizliğe, güneşli su gibi ışıklılığa doğru akışının önüne geçilemez. Dönüm yerleri köpüklü olur, bulanık olur... Dönüm yerinde su dalgalıdır... Dilimiz de dönümünü dönerken, köpüklenecek, bulanacak, dalgalanacak... Bu köpüklenmeden, bu bulanmadan tiksinenler, korkanlar olacaktır... Tiksinenleri böğürtüleriyle, korkakları korkularıyla baş başa bırakalım.... Ben kendi payıma, ne yeni sözlerden korkuyorum ne de birçoklarını yadırgıyorum... Becerikli bir yapıcı, kurulan yeni yapıda, onların birçoğunu yadırgatmadan kullanabilir... İş becerikli olmakta.” (*Sanat, Edebiyat, Kültür; Dil, Adam*, 1997) Doğru söze ne denir? Zaten Orhan Selim mahlasıyla yazdığı fıkraların asıl amacının da “temiz Türkçe denemeleri” yapmak olduğunu söyler iki yerde (agy., s. 68 ve 71).

31 Gazeteyi değil rejimi kastediyorum elbette.

32 “1935’te çıkan *Cep Kılavuzu*. Belli Realist Atatürk, idealist Atanın yanına gidip kulağına bir şeyler söylemiş olacak. Atıldıklarına yana yakıla hayıflanıp durduğumuz yüzlerle ve yüzlerle kelimeler, bir de baktık ki, *Cep Kılavuzu* ile geri gelmiş: ‘Ahlak, akıl, asker, bahar, beden, can, cümle, defter, din, edeb, endam, ferd, fikir, hayal, haber, hafta, hak, heykel, hükûmet, hürriyet, ırz, kalb, kalem...’ Yalnız dilimizde değil, hepimizin damarında olan bütün bu cins canım kelimelerin gelişlerine öyle candan sevindik ki.” İsmail Habib Sevük, *Dil Davası*, İnkılâp Kitabevi, 1949, s. 28.

için, onun sağlığında, geçmişe yönelik pek eleştirel bir tartışma yürütülmüş olduğu söylenemez.³³ Falih Rıfkı'nın '39 başlarındaki yazısı işte bu bakımdan "dilimizi Türkçeleştirmeye devam edelim ama artık tartışmaya da başlayalım" gibi bir davet sayılabilirdi.

Bu davete Türk basınında yazıp çizen hemen herkes iş-tahla icabet etmiş ve bu iştah bütün 1940'lı yıllar boyunca hiç azalmadan devam etmiştir.³⁴ (Reşat Nuri Güntekin, II. Dünya Savaşı'nın karanlığının iyice çöktürdüğü bir dönemde, 2 Mayıs 1941'de *Vatan* gazetesinde yayımlanan "Dil İşlerimiz" yazısında bu iştahı, bu "garip ihtiyacı" çok iyi betimler: "Dil meselesi son senelerimizin eskimez bir aktüalitesi olmuştur.

33 Sözelimi, Peyami Safa'nın dil hakkında kaleme aldığı yüzlerce yazıyı bir araya getiren *Osmanlıca, Türkçe, Uydurmaca* (Örüken, 1999 [1970]) başlıklı derlemde sadece beş yazı 1939'dan önce yazılmış. O tarihten önce ve sonra yazdığı ve o derlemeye alınmamış daha birçok yazısı var elbette, ama hepsi derlenseydi bile oran çok büyük ihtimalle aynı kalırdı. O dönemlerde yazılmış nadir eleştirel yazıların önemli bir kısmının altında, eleştirisini birazdan göreceğimiz gibi ta en başlarda, yani en zor dönemde bile dile getirmiş Hüseyin Cahit'in imzası vardır. Bir örnek: "Kimsenin zevkini birdenbire değiştiremeyiz. Yazı yazarken yaptığımız yenilikler ancak bir 'teklif' mahiyetini arzeder... O teklifi istediğimiz kadar mantikî müdafaalarla kuvvetlendirelim. Ona can verecek şey karşımızdakilerin gösterecekleri tasvipten ibarettir" ("*Lisan Meselesine Dair*", *Yedi Gün*, 29 İkincikanun 1936). Kendisi de 1933'te çıkarmaya başladığı *Fikir Hareketleri* dergisinde sürekli bu tür yeni kelime tekliflerinde bulunmuştur. Teklifleri arasında egemenlik, özgür, bayındırlık, gelişmek, güvenlik, sonuç, anıt, eğitmek, okul, öğretmen, önem, eşitlik, evre, evrim, endüstri gibi bugün de kullanılan birçok kelime vardır.

34 Refik Halid de o dönemdeki bu hararetle tartışma ortamının önemli aktörlerinden biri elbette ve gördüğünüz gibi dil hakkında yazdığı bütün yazılarını bir araya getirdiğimiz bu derleme (büyük bir kısmı '40'larda yazılmış) 700 sayfaya ulaşıyor. Ama Vâ-Nû, Ulunay, Şevket Rado, Falih Rıfkı, Reşat Nuri, Mithat Cemal, Ataç, yukarıda andığımız Peyami Safa vs. gibi o dönemde gazetelere şu ya da bu sıklıkla yazmış başka birçok yazarımızın bütün yazıları bir araya getirilmiş olabilse, dil yazılarının yine böyle ciddi bir oran tuttuğu görülebilirdi bana kalırsa.

Gün geçmiyor ki bir gazete veya bir kaçında bu bahse dair bir makale, bir fıkra veya münakaşaya tesadüf edilmesin. Hemen bütün yazarlar malum yılan masalından bir an baş aldık mı; garip bir ihtiyaçla, bu meseleye dönüyoruz. Daha garibi okuyucular da alâkasız değil. Korkunç harp haberleri arasında bu görünüşte yaşadığımız dünya ile bir alâkası olmıyan yazıları merakla, hattâ heyecanla takip edenler ümit edebileceğimizden çok fazla. Bu, fazla müteheyyiç ve yorgun zihinlerin zaman zaman sakın bir mesele üzerinde dinlenme ihtiyaçları mıdır? Belki. Fakat milletimizin mukaddes müesseseleri üzerine büyük bir hassasiyet ve kıskançlıkla titrediğimiz bugünlerde onun asıl kök ve temelini teşkil eden büyük cevher üzerine eğilmek ihtiyacımızdan ileri gelmesi de pek mümkündür.”) Ben yer darlığından, sadece, Refik Halid’in de yazarları arasına o sıralarda katıldığı *Tan* gazetesinde bu davete sıcağı sıcağına icabet eden üç yazıya dikkat çekeceğim burada. O dönem Türk basınında “eleştirelilik” denince ilk akla gelen isim olan Sabiha Sertel, 20 İkcikakanun (Ocak) tarihli “Dil İnkılâbı İstikrar Safhasına Giriyor” yazısında şunları söyler bir çırpıda: “Dil inkılâbının gayesi çok yüksektir. Lisanı ecnebi kelimelerden temizlemek. Osmanlı devrinin bir saray edebiyatı şeklinde kabul ettiği ağdalı lisanla, halk lisanı arasındaki uçurumu kaldırmak... Yalnız tecrübe devresinde, lisanın içtimai, pedagojik, edebi tekâmülü yanlış bir mecraya sevk edilmiş, zararlı ifratlara yol açmıştı. Bugün konuşulan mesele, lisanı bu ifratlardan kurtarmak, dil inkılâbına daha ilmi bir cereyan vermektir. Lisan içtimai müesseselerin en kuvvetlisi, temeli en güç sarılabilecek olanıdır. Halkın yaşayan lisanına giren kelime-

leri fertlerin arzusuna göre atmak, bunların yerine *uç, beş kişinin arzusu* ile yeni kelimeler koymak, fesin yerine şapkayı geçirmek kadar kolay değildir.” (Vurgu bana ait). Yazının devamında da “ıstılahların” (terimlerin) Türkçeleştirilmesi konusunda yapılan yanlışları eleştirir. Eskiden mefhumları Arapça terkiplerle “izah ettiğimiz” (bu fiil seçimi ilginç!) ettiğimiz için birer klişe halinde kalırlardı, ilim lisanı da ezber bir lisan olmuştu; sonra bu terkipleri attık, fakat bunların yerine konan “tamamile uydurma” terimler de yine mücerret tabirler ve klişeler olmaktan kurtulmadılar, der.

İki gün sonra fizikçi Salih Murat (Uzdilek), bilim terimlerinin Türkçeleştirilmesindeki “aceleciliği” eleştirir:³⁵ “Son zamanlarda rakkas topunun sürati pek arttı. Bazen öyle ıstılahlar çıkıyor ki bizim gibi az çok liberal olan kafalar bile bunları hazmedemiyor. (...) bugün ilmin, bilhassa yeni manasiyle müsbet ilimlerin kökleşmesine çalıştığımız şu sıralarda bu kadar fazla ileri gidiş, yani tekâmül yerine inkılâp, biraz zararlı olsa gerektir. Bence bu iş bir tekâmül vetiresidir. Siyasi işleri bilmem amma ilim işlerinde tekâmül esastır. Bir ilim adamı bakımından tekâmül ile inkılâp arasındaki başlıca fark zaman farkıdır. İlimde biz inkılâbı zor görüyoruz... İstılahlarda acele etmek ilmin ciddiyetini bozar.” (“Müspet İlimlerde İstılahlar”, 22 İkincikanun 1939). Ertesi gün de konuya devam eder ve terimleri bir akademinin hazırlaması gerektiğini savunur.

35 Salih Murat memleketimizde, bilimin kazanımlarının halka da ulaştırılması ihtiyacını hissederek karmaşık fizik, kimya ve biyoloji sorunlarını (hatta görelilik teorisini bile) popüler bir dille ele alan yazılar yazmaya tenezzül etmiş nadir biliminsanlarımızdan biri olduğu için de önemlidir eleştirisi. Saf öz Türkçe ısrarı, gazetelerde okurlarla kurmak istediği iletişimi de sekteye uğratacaktır çünkü.

Dönemin star yazarlarından olsa da koyu solculuğu yüzünden birkaç sene sonra Babıali’de iş bulamaz hale gelecek olan Naci Sadullah da konuya, eski bir tartışmayı hatırlatarak dahil olur 21 Ocak’taki “İlk Dil Münakaşasının Kısa Bir Tarihi” yazısıyla. “Faliş Rıfkı’nın şimdi ortaya attığı fikri, bundan yedi sene evvel, müdafaa eden üstad Hüseyin Cahit Yalçın’dır. Ve başta Maarif Vekilimiz olduğu halde, birçok münevverlerimizin bugün kendisiyle hemen hemen tamamen hemfikir bulunduklarına bakılırsa zaman ve hadiseler Hüseyin Cahit’in iddialarını haklı çıkarmıştır,” diyerek bitirdiği yazının tamamında 1932’de düzenlenen Birinci Türk Dil Kurultayı’nda Hüseyin Cahit Yalçın’ın yaptığı, o zaman pişirilmeye başlayan aş soğuk su katan konuşmayı ve o kurultayda ona verilmeye çalışılan zayıf cevapları³⁶

36 Aslında Yalçın, kurultay düzenleyicilerine bildirisini önceden göndererek, eğer Atatürk’ün yapmak istediklerine mani olacak mahiyette ise yırtıp atın, ben katılmasam da olur demiş. Faliş Rıfkı resti görüp bu bildirinin okutulmamasından yana görüş bildirdiyse de Atatürk, belki Yalçın’ın ta 1910’da Latin alfabesine geçilmesini önermiş ve kendisine 1924’te neden artık Latin harflerine geçmiyoruz diye sormuş olmasının da hatırına, katılıp bildiriye okumasında ısrar etmiş. Bu malumatı aldığım yazısında Caner Kerimoğlu, kurultayda olup bitenleri şöyle özetliyor: “Kurultayın ilk günü yaptığı konuşmayla tüm dikkatleri üzerine çeken ve dinleyicilerin desteğini kazanan Hüseyin Cahit’e karşı Hasan Âli Yücel, Ali Canip Yöntem, Fuat Köprülü gibi isimler söz alıp itirazlarda bulundular. Ancak bu itirazlardan tatmin olmayan Atatürk, Hüseyin Cahit’e gerekli yanıt vermek üzere hasta yatağından Samih Rifat’ı kaldırmıştır. Hüseyin Cahit, Samih Rifat’ın konuşmasından sonra da yenilmemiş, ancak karşı düşüncüyü savunanlar Atatürk’ün etrafını sararak “İşte Hüseyin Cahit bugün öldü” propagandası yapmışlardır. Atatürk bunları gülererek dinlemiş ve Faliş Rıfkı’yı çağırarak, ‘Çocuk senin hakkın varmış!’ demiştir. Faliş Rıfkı daha sonra Atatürk’ün o güne ilgili şunları ifade ettiğini belirtir: ‘Bir kara tahta vardır, bilir misiniz, hoca tebeşirle üstüne yazar, sonra siler, yine yazar. Hüseyin Cahit hepimizi bugün işte böyle sildi.’” (Caner Kerimoğlu, “Hüseyin Cahit Yalçın’ın Dil ile İlgili Görüşleri”, *ÇTTAD*, VII/16-17, 2008/Bahar-Güz)

özetler. Yalçın da Salih Zeki gibi, dil işlerinde devrimden değil evrimden yanadır: “Son yirmi beş sene içinde, gittikçe kuvvet bulan sade lisan cereyanı, bugün Arapça ve Acemce terkipleri dilimizden söküp götürmüştür, denilebilir. Yakın bir zamanda, ecnebi dillere ait kaidelerin tamamen maziye karışacağından şüphe edilemez. Bunun için bir şey yapmaya da lüzum yoktur. Çünkü zaten kendiliğinden olmaktadır ve tabiidir ki koca bir akademi olsa ve aksini temin için uğraşsa bile muvaffak olamaz... Yirmi beş sene evvel kullandığımız birçok Arapça ve Acemce kelimelere, bugün hiç ihtiyaç hissetmiyoruz. O kelimeler, dilden ne bir akademi kararı ile çıkarıldılar ne de ceza kanununun mahsus bir maddesiyle: Bu neticeyi, lisanın tabii seyri temin etti... İyinin ve doğrunun mihenk taşı, bizim kendi fikrimiz ve hissimiz değildir: İctimai bir müessese olan dil, tam demokrat bir vasıfla ekseriyetin zımni kabul ve kararı dairesinde yoluna devam eder!” Naci Sadullah’ın “birçok münevverlerimizin hemen hemen tamamen hemfikir” olduklarını söylediği fikirler bunlardı. Sabiha Sertel ve Salih Murat da sonraki yıllar boyunca siyasi yelpazenin ister sağında yer alsın ister solunda, birçok Cumhuriyet aydını tarafından sürekli dile getirilip yavaş yavaş bir “common sense” halini alacak görüşleri ifade ediyorlardı (Sertel’in baş siyasi muarızlarından Peyami Safa’nın, ‘40’larda yazdığı birçok yazıdan, onun yukarıda ifade ettiği fikirlere çok büyük ölçüde katıldığını görüyoruz).

Salih Murat’ın yazısında ayrıca dönemin dille ilgili yazılarında hep bir şekilde geçen “sürat”/acele metaforunun ilginç kullanımlarından birine tanık oluruz. O fizikçi olduğu için meramını “rakkas topu”nun süratinin artmasıyla

anlatır. Reşat Nuri ise bir tür birikmişlik sonunda kaçınılmaz hale gelmiş bu hızlanmayı (tarihin homojen zamanın aynı tempoda ve tek bir çizgide ilerleyişinden ibaret olmadığını ve farklı zamansallıklar, sıçramalar içerdiğini söyleyen Kracauer, Foucault gibi modern filozofların çoğunun takdir edecekleri bir sezgi anı denebilir herhalde buna) çok güzel bir metaforla ifade eder: “Kendimizi her türlü siyasi tesirden kurtararak Türkçenin son yüzyılına bir göz atarsak onun son yirmi yılını, geride kalan seksen yılın devamı gibi görmemek kabil olmaz. Son yirmi yılda tekâmül kanununa aykırı gibi görünen bir hızlanma hareketi, bir takım ani sıçrayışlar görülüyorsa, bu izansız değildir. Çünkü aynı hadiseye tabiatın kendisinde de her zaman tesadüf ediyoruz. Uzun zaman koncanın içinde hazırlanmış gülün bir sabah koncayı yırtıp açılması gibi.”³⁷ Peyami Safa, 1939 sonlarında *Cumhuriyet*’te çıkan “Telâşa Lüzum Yok” yazısında, “Türkçeyi istiklâline kavuşturma” işini bütün yabancı kökenli kelimelerden bir an önce kurtulmaya indirgediğini düşündüğü meslektaşlarını sakın olmaya davet eder: “Telâş etmeyelim. Türk muharriri ve Türk şairi işini bilir.

37 “Türk Dili Tabii Tekamül Yolundadır”, *Memleket*, 9 Haziran 1947. Aynı yazının devamında şunu da söyler ama Reşat Nuri: “Dilimizin tekamülünün yirmi senedenberi, hattâ başdöndürücü denecek, bir hızlanma devrine girdiğine şüphe yoktur. Bunda herhalde medreseyi, şeriat mahkemesini, fesi, peçeyi, Arap harflerini, hasılı *bu çürük dişler gibi zaten çoktan yerinden oynamış müesseseleri* birkaç günde altüst eden inkılâp psikoloji ve politikasının büyük payını tanımak zaruridir. Fakat yine onu da teslim etmek zorundayız ki, Atatürk ve İnönü gibi büyük resmi şahsiyetlere ve onların otoritelerine dayanarak çalışmış dil encümenleri, terim komisyonları vs. doğrudan doğruya dil işleriyle uğraşmamış bulunsaydılar, dil jeni kendiliğinden harekete geçecek ve meydana çıkan iş aşağı yukarı bugünküne benziyecekti.” (Vurgu benim) Görülüyor ki Hüseyin Cahit’in tezi iyiden iyiye yerleşiklik kazanmıştır.

Yirmi sene evvel yazılmış nesirlere bir göz atın, onların bugünkülerden farkı, Türk edebiyatının lisan bakımından ne büyük bir tekâmül geçirmiş olduğunu ispata yeter. Bu tekâmül hiçbir encümen kararıyla olmadı. [Yine Hüseyin Cahit!- TB]... Kendimizi bu yabancı istilâ telâşından kurtarmalıyız. Tecrübe bize öğretti ki, üstünkörü ve acele kararları affetmiyen cemiyet müesseselerinin başında lisan geliyor.”³⁸ Refik Halid de sık başvurur bu hız metaforuna. Eski tercümelerle yeniler arasındaki farkı anlatırken, “ulu şefler”in zaten gerçekleşmekte olan değişime hız verdiklerini söyler: “Dil ne derece sadeleşmiş, nasıl kabuklarını, posasını atmış, ne güzel süzölmüş ve durulmuş! Şüphe yok ki, Türk Devrimi’nin en verimli, önemli, değerli kısımlarından biri dildeki değişikliktir. Bu değişmeye ilk önce yol açan, emek veren, öneyak olan bizim neslin sayılı birkaç muharriri ne kadar sevinşeler ve o çığıra bir kat daha hız veren ulu şefler ne kadar öğünseler yeri var!” (“Ne Kadar Öğünseler Yeri Var”, 18 Mart 1942). Harf inkılâbının hayrını da benzer bir “hızlanma” metaforuyla anlatır: “Biz ilk öğretim çağında ve harfleri sökmek, kâğıt üstüne çizmek bahsinde kağnı ve öküz arabasile yolculuk edenler gibi ağır aksak gider ve çok zahmet çekerdik. Şimdikiler o hususta da otomobile, uçağa binmiş sayılabilirler. Harf inkılâbı maarif işinde tahta tekerleği kanada ve at ayağını motöre

38 Peyami Safa, *Türkçe, Osmanlıca, Uydurmaca*, s. 48. Ama o da dilin “kendi tabii tekamülünün ritmini” aşmanın gerekebileceğini teslim eder 43’te *Tasvir-i Efkâr*’a yazdığı bir yazıda: “Dil dâvamız edebiyatçılardan ve lisanîyatçılardan mürekkep bir kuruma havale edildiği için, on bir yıldanberi, kendi tabii tekamülünün ritmini aşan hiçbir canlı ve büyük hamle gösterememiştir.” (agy., s. 128)

çevirdi.” (“Harfler Üzerine Laflar”, 21 Ocak 1945). Ama Türkçenin uzun yıllar hor görüldükten sonra hak ettiği oranda geliştirilmesi davasında³⁹ kendi konumunu en iyi, en yaratıcı biçimde anlatan metafor şuradadır: “Biz yalnız karşılık bulacak değiliz; lüzumuna göre kelime üreteceğiz ve dilimizi, zamanın ihtiyaçlarıyla at başı bir, ileri götüreceğiz. Evet, dolu dizgin değil; eşkin bir yürüyüşle: Ara vermeden, düzgün adımlarla!” (“Yer’den Çıkan Kelimeler”, 17 Kasım 1941).

Refik Halid yeni kelimeler üretme, üretilmiş yeni kelimeler arasından “âhenkli” ve güzel bulduklarına dikkat çekme mesaisini en yoğun sürdürdüğü sıralarda yazmıştır bu son yazıyı. (O kadar ki *Tan*’da 1941 sonlarında, mutak “Günler Geçerken” köşesinin yanısıra ikinci sayfada R.H.K. imzasıyla “Dilediğimiz Dile Doğru” başlıklı bir köşe daha açma ihtiyacı hissetmiştir.) Aynı yıllarda, 1941 ve 1942’de devlet de yukarıda üç örneğini sunduğumuz türden eleştirilere kulak vermek istediğini gösteren hamleler yapar. Öyle ki Refik Halid gibi sakıncalı bir ismin bile 1941 sonlarında yarı-resmi bir toplantıya davet edilmiş olduğunu öğreniyoruz İsmail Habib’ten: “10 Aralık 1941’de, o zamanki İstanbul Matbuat Cemiyeti Reisi Hakkı Tarık Us ‘Fali Rıf- kı Atay’ın dile dair beyanatta bulunacağı’ vesilesile bizleri Beyoğlu’ndaki Cemiyet binasına davet etti. İçtimada *Ulus* başyazarından başka Refik Halid, Peyami Safa, Yusuf Ziya, Orhan Seyfi ve daha birçok matbuat mensupları var. Eğer

39 Savaş Kılıç, Önsöz’de işin, uzun yıllar hor görülmüş Türkçeye hakkının iade edilmesi boyutunun ne kadar can alıcı önemde olduğunu gayet güzel anlatıyor. Bu arada Reşat Nuri bu davaya, “dil kalkınması işi” adını verir, ilginç bir biçimde. Bkz. “Dil İşlerimiz”, agy.

Yahya Kemal, Faruk Nafiz gibi şairlerle Halide Edib, Yakub Kadri gibi nâsirler de bulunabilseydi Meşrutiyet yıllarında yazı dilinden yabancı kaideleri atarak Türkçeyi istiklaline kavuşturan kalem sahiplerinden hayatta olanların tablosu tamamlanmış olacaktı. Falih Rıfkı Atay bilhassa şu iki ciheti belirterek Cumhur Reisimizin dil davasında ilim ne diyorsa öyle hareket edilmesine taraftar olduğunu ve her millette dili kalem sahipleri geliştirip yükselttiği için bizde de bunu onlardan beklediğini söyledi. Hepimize bir ferahlık gelmişti... O günkü toplantıda salonu kaplıyan beşaretli havanın neşesiyle bütün oradakiler Türkçenin gelişmesine başlamasını kararlaştırdılar. Galiba Refik Halid Karay'ın teklifile hemen fiiliyata geçilmesi için ay isimlerinin konuşulmasına başlandı.”⁴⁰ Ama buradan ve muharrirlerin davet edildiği bu tür diğer yarı-resmi ve resmi toplantılardan dikkate değer bir sonuç çıkmayacak, devlet “dil davası”nı esasen hep TDK üzerinden gütmeye siyasetinden hiç vazgeçmeyecek; TDK kimselerin önerilerini ve varılmış konsensüsü hiç dikkate almadan klasik iş yapma tarzını sürdürdüğü için (bunun tipik bir örneği 1945'te Anayasa'nın dilinin yenilenmesi sırasında

40 İ. H. Sevrük, agy., s. 35. Sevrük, bu toplantının sonunda hep sorunlu görülen Teşrin ve Kanun ayları için şu isimlerin önerilmesinin kararlaştırıldığını söyler: “Teşrin, Ekim, Sonay, Önay”. Karay daha altı gün önce yazdığı “Kanunlar Yerine Önay, Sonay” yazısındaki teklifini hemen “uygulamaya” sokma imkânı bulduğu için (ama tabii esasen muhatap alındığı için) kim bilir ne kadar sevinmiştir! Daha sonra TDK'dan İbrahim Necmi Dilmen'den “Tedai Sözlüğü” önerisini aldığı anda, yine TDK'nın önde gelen isimlerinden Besim Atalay ve Ahmed Cevad Emre'den (ona daha yakındır buraya aldığımız yazılardan ve mektuptan anlaşılacağı üzere) yazılarında değindiği bir mesele veya bir önerisi konusunda olumlu veya olumsuz cevap aldığı anda da yine çok sevindiği, dil kurultayına artık davet edileceğini umduğu 1949'da davet edilmeyince çok kızdığı (“Biz Terennüm Ediyoruz, Onlar Zırlıyorlar”) anlaşıyor zira.

tutulan yoldur) bu siyaset de özellikle 1945 sonrasında yüksek sesle eleştirilecektir.

Refik Halid'in de dönemin önde gelen başka birçok yazarının da derdi, özellikle Batı dillerinden düşünsel-bilimsel metinler çevirirken hissedilen kelime dağarcığı fakirliğini (çok iyi bildikleri Osmanlıcayı, şimdiki fikijsiz Osmanlıca hayranları kadar “zengin”, mesela felsefe yapmaya “yeterli” bulmadıkları anlaşılıyor), öncelikle Türkçenin bünyesinde zaten bulunduğu inandıkları zenginleşme potansiyelini harekete geçirerek, olmuyorsa da beynelmilel terimleri Türkçenin telaffuzuna uygun bir hale getirip aynen alarak gidermekti. (Halkın konuşma diline geçmiş yabancı kökenli kelimelerle hiçbir alıp veremedikleri yoktu. Yani, yine Savaş Kılıç'ın terimleriyle söylersek, TDK'nun tersine “köken” değil “işlev” dertleri vardı.) 40'lı yıllar boyunca bu ihtiyacı dile getiren ve sadeleşmeden yana olmakla beraber köken saplantısını eleştiren hilafsız binlerce yazı bulunabilir gazete koleksiyonlarından. Ben rejimin en ağır toplarından üçünden örnekler vereceğim.

İhtiyaç kısmını en açık seçik anlatan yazı galiba yine Reşat Nuri'nin “Dil İşlerimiz” yazısı (*Vatan*, 7 Mart 1941), uzunca alıntılacağım:

“Birinci Dil Encümeni 928'de çalışmalarına başladığı zaman şu vaziyetle karşılaşılıyordu: Yeni alfabeyi kabul eden Türk milleti Arap-Fars âlemile olan son bağını koparmış, Greko-Lâtin kültürü dairesine girmiştir. Bu âlemlle fikir alış-verişine girişmek için en esaslı şart bu âleme mensup herhangi bir millet kadar kelimeye sahip olmamızdır. En büyük lugatlerimize göre kelime mevcudumuzu ortaya dökerek ve

bunu garbin orta bir lûgati olan Larus'daki kelimelerle karşılaştırdık. Larus'un doksan küsur bir kelimesine karşı bizinkiler otuz bini bulmuyordu. Şu halde garbin altmış bin mefhumu vardı ki bizde mukabil işaretleri (*signes*) bulunmadığı için kendi dilimizde ifade imkânından mahrumduk. Yapılacak iş yine Larus delâleti ile bu açığın bir listesini çıkarmak ve en lüzumlularından başlamak üzere yavaş yavaş bu kelimelerin tedariki çaresine bakmaktı. Bereket versin bunların birçoğu ilim ve sanat ıstılahlarıydı. Dilinjenisine aykırı düşmemeleri için tayin edilecek prensiplere göre ilim ve sanat adamları tarafından vazedilmeleri mümkündü (Tanzimat'tan sonraki riyaziye, tıp vesaire ıstılahlarımız gibi). Geri kalan medeni mefhumlar, orta dil (*langue commune*) kelimeleri için de encümen, yine birtakım mazbut prensiplere göre, yeni teklif kelimeleri hazırlıyarak rüzgâra serper ve bunlardan tutan tutardı. Fakat encümen daha bu işe yeni başlarken ikinci bir misyon tekabül etti ve bu onu milli bir heyecanın ateşleriyle birdenbire sardı: Dili yabancı kelimelerden temizlemek, münhasıran Türk köklerinden bir dil meydana getirmek. Birinci hedef encümene eldeki otuz bir kelimeyi en aşağı iki misline çıkarmak vazifesini yüklüyordu. İkinci hedef ise bu otuz binin de en çoğunu Arapça-Farça diye ayıklıyarak mevcudü kim bilir kaça indirmişe zorlamaktaydı. Birinci Dil Encümeni'ni çökerten asıl sebep, ikisi de makbul, fakat birbirine zıt işi aynı zamanda görmek arzusuna kapılmasıydı.”

“Başmuharrir” Falih Rıfkı Atay, 40'ların ortalarında ulaşılmış hegemonik mutabakatı gayet net ifade eder: “Osmanlıca terimler iki kısımdır: Bir kısmı konuşma diline geç-

miştir ve yerleşmiştir. İkinci kısım kitapta kalmıştır. Biz eski Türkçüler ve bugünkü Türkçeciler bu kelimeleri kendimizin sayarız. Özleştirme yoluna gidilerek bir zorlama yapılmasını doğru bulmayız. Sol aşırıları aksi fikirdedirler. Biz, özleştirmecilerin böyle kelimelere karşılıklar teklif etmelerine de ses çıkarmayız. Ama bunlar şahsi teklifler olarak kalmalıdır. Eskileri ile yenileri arasında zaman hakem olmalıdır. Konuşma diline girmeyen, bilmek için mutlaka öğrenmek lazım gelen terimleri yerine göre Türkçeleştirmek, yerine göre milletlerarası terimlerle değiştirmek lazım olduğu fikrindeyiz.”⁴¹

Son alıntı da, rejimin en seçkin entelektüellerinden, iki kere Dışişleri Bakanlığı yapmış Necmettin Sadak’ın 50’li yılların başında yazdığı bir yazıdan; “güzel Türkçe taraftarlarının her nedense galebe çalamamasına” verdiği iki örnek de son derece çarpıcı: “Dil çalışmalarında, yaşayan dil, güzel Türkçe taraftarları her nedense galebe çalamadılar. Müfritlerin dediği oldu. Bir misal: Falih Rıfkı, Reşat Nuri ve ben, verilen bir vazife üzerine güzel, en anlaşılır Türkçeye çevirmiştik. Kabul edilmedi. Bugünkü çapraşık ifadeli şekil tercih edildi. Başka bir örnek: Türkçeyi mümkün olduğu kadar sade yazmaya gayret eden bir insanım. On beş yıldır liselerde okunan *Sosyoloji* kitabımın son şeklini kendim de anlayamıyorum. Bütün ricalarıma rağmen zavallı kitabın adı bile “Toplumbilim” olmaktan kurtulamadı. Dil çalışmalarına siyaset karışmadı, siyasi adamlar karıştı... Dil, tam manasiyle içtimai bir müessesedir, zora ve baskıya, keyfe ve iradeye gelmez, aileden

41 Falih Rıfkı Atay, “Ölçü”, *Pazar Konuşmaları 1941-1950*, Dünya Matbaası, 1966, s. 170.

çocuğa, nesilden nesile geçer... En büyük yanlışımız şimdiye kadar, Arapça ve Farsça kelimelerin karşılığını aramak, bulmak yahut uydurmak oldu. Halbuki dilimize lazım olan, bu kelimelerin karşılığı değildir. Bu asırda medeni bir milletin ifade edeceği mefhumların karşılığını bulmaktır.”⁴²

İnsan, TDK’nın Refik Halid gibi “sakıncalı” bir şahsiyetin fikir ve tekliflerine mesafeye yaklaşabileceğini düşünabiliyor da; rejimin edebiyat, basın ve hariciye alanlarındaki en önemli sözcüleri arasında sayılabilecek Güntekin, Atay ve Sadak’ın bile sözlerinin etkisinin bu kadar sınırlı olması gerçekten şaşırtıcı. Sağcı entelektüeller (ve ayrıca kısmen Yalçın Küçük ve Attila İlhan) bunu İnönü’nün başkanlığında uzun yıllar Maarif Vekilliği yapmış olan ve bu sıfatıyla otomatikman TDK Başkanı da olan Hasan-Âli Yücel’in ve onun hamiliğini yaptığı “solcuların”⁴³ (Ataç, Garipçiler

42 Necmettin Sadak, “Türk Dili Çalışmalarına Çekidüzen Verilmesi Lüzumu Su Götürmez Bir Hakikattir”, *Akşam*, 9 Şubat 1951.

43 Halbuki rejimin gerçekten solcu görerek bütün 40’lı yıllar boyunca zindanlarda tuttuğu iki aydın, yani Kemal Tahir ve (30’lu yılların “temiz Türkçecisi”) Nâzım Hikmet de öz Türkçeciliğe mesafelidir. Şöyle yazar Nâzım Hikmet 1942’de: “Öz Türkçe cereyanında şoven ve kısır taraflar yok değil, var. Bununla beraber, Türkçeye yeni ve tutacak kelimeler de getiriyor ve getirecek. Bunlar hangileridir? Bunlar: 1) Bütün Anadolu’da, yalnız bir vilâyette değil, kullanıldığı halde İstanbul şivesinde ve yazı dilinde kullanılmamış olanlardır: eyimser, kötümser gibi. 2) Mânası kolayca anlaşılan ıstılahlar. Mamafi, dediğim gibi şimdilik bütün bu yenilikler yine münevverler arasında dönüp dolaştığı için, mahdut, sınırlı kalmak zorundadır. Neden? Çünkü, sen de gayet iyi bilirsin ki, milli yazı dili, millet denen olayın ortaya çıkmasıyla şekillenir. Yani Burjuvazinin memleket içinde tek pazarı meydana getirmesiyle... Şimdi gelelim başka bir noktaya: Millet yerine ulus, memur yerine bilmem ne, devlet yerine, hükümet yerine falan filân kelimeleri uydurmakta ve aramakta mâna yoktur. Neden? Çünkü bunlar Türk köylüsünün ve işçisinin de gayet rahat, yadırgamadan ve Türkçe olmadıklarını bile düşünmeden anlayıp kullandıkları kelimelerdir. Sanırsam, kısaca düşündüklerimi ve şimdilik, bu işte kulla-

vs.) etkisine bağlamayı severler. Oysa 1950'lerde gazetele-
re yazma mesaisine dönen Hasan-Âli Yücel'in o zamanlar
yazdığı yazıları okuduğumuzda onun da "ılımlı tasfiyecilik"
başlığı altına –hafif zorlayarak da olsa– yerleştirilebileceğini
anlıyoruz. Şu satırlar "Eski Türk Dil Kurumu Başkanı" im-
zasıyla, 25 Eylül 1953'te yayınlanmış "Türkçeyi Sevmiyene"
yazısından: "Bakma, bizim de kafçitan, mafçitan gibi lâflar
ettiğimiz olmadı değil. Bellek, andak gibi acayib şeyler de
söyledik. Birbirimize düştüğümüz, her dilden her kelimeyi
Türkçe yaptığımız, Çuvaşçadan söz alıp Türkçe olduğunu
iddia ettiğimiz zamanlar oldu. Oldu ama geçti. Bu da dilci-
lerin nevropatlığı."⁴⁴

Yüksel Taşkın, TDK yöneticilerinin 1980'e kadar ku-
rumlarının devletten özerk olduğunu, Atatürk'ün kurumun
resmi akademiye dönüşmesini engelleyip kendi kişisel mi-
راسıyla bu özerkliği güvence altına aldığını vurgulamayı sev-
diklerine işaret ederek, meşruluklarını "Kurucu Baba"dan
türetmeye çalıştıklarını söyler. Ona göre TDK da tıpkı Türk
Tarih Kurumu gibi korporatist bir kurum olarak kurulmuş-
tur. TDK'nun özerklikten çok iletişime bütünüyle kapalı
olma halini andıran "başına buyrukluğu"nu, bütünüyle

nacağımız mihenk taşını, senin de çok iyi bildiğin, söylemiş oldum." (Nâzım Hikmet, *Kemal Tahir'e Hapishaneden Mektuplar*, Bilgi, 1975, 9 Şubat 1942 tarihli mektup, s. 134-5).

44 Hasan-Âli Yücel, *Hürriyet Gene Hürriyet*, 2. Cilt, İş Bankası Yayınları, 1966, s. 245-6. Aynı kitaptaki bir başka yazıda da Ataç'ın dil anlayışıyla arası-
na mesafe koyar: Hayatının son yıllarında "ve"yi bile kullanmayacak kadar
"mutaassıp" hale geldiğinden söz eder, ama onun "ıfratlı gayreti"nden de
"hayli faydalandık. Her şey gibi dil de ferdi gayretlerle gelişir" der (agy., s.
265).

açıkladığı söylenemese bile, üzerinde düşünmeye değer bir doğrultu önerir.⁴⁵

Yine de Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinden hemen önceki yıllarda, TDK ne derse desin, resmi kurumlardaki etki gücü ne düzeyde olursa olsun basın ve edebiyat alanında hegemonya kesinlikle “ılımlı tasfiyeciler”dedir ve aslında TDK içinde de etkili olmaya başlamışlardır. “Radikal muhafazakâr” kanadın temsilcilerinin ağırlıkta olduğu DP iktidarı döneminde resmi kurumlarda tam ters yönde bir ifrada gidilmesi (atılan ve genç neslin anlamakta zorlandığı, iletişim değeri çok azalmış birçok ağıdalı Osmanlıca kelime ve hatta terkipler geri gelir, anayasadaki yeni terimlerin hemen hepsi atılır vs.) bence bu hegemonyayı geriletmemiştir.⁴⁶ Zaten tarihsel olarak gerçek bir ihtiyaca cevap veren, bu yüzden de köklü temelleri olan dilde sadeleşme eğiliminin salt iktidar zoruyla tersine çevrilebilmesi olacak iş değildir. Ama Demokrat Parti'nin bu aşırı-zorla-

45 Yüksel Taşkın, “Kemalist Kültür Politikaları Açısından Türk Tarih ve Dil Kurumları”, *Kemalizm. Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*, Cilt 2 içinde, İletişim, 2001, s. 421. Belki de bunu İsmail H. Sevük’ün şu ilginç saptamasıyla birlikte düşünmek gerekir: “Dil Kurumunun kendi de üç defa ismini değiştirdi, Baştan ‘Türk Dili Tetkik Cemiyeti’, sonra ‘Türk Dili Araştırma Kurumu’, en son ‘Türk Dil Kurumu’. Fakat bunu ne kararsızlık ne de Türkçeye gidiş sanmamalı. Bunda yaman bir kurnazlık var. ‘Tetkik’ ve ‘araştırma’ kayıtları bir salahiyet değil, ancak hazırlayıcılık safhalarına delalet eder. ‘Kurum’ işte kendi kendine, gökten inme bir mazhariyetle, bir hamlede isminden o hazırlık safhalarını atarak kendini dilimizin kaderile oynıyabilecek mutlak bir selâhiyet sahibi yaptı”, agy., s. 110.

46 Bir de şu var galiba: 40’lı yılların ortalarında oluşan nesir dili gerçekten güçlü ve güzeldir. Reşat Nuri, “Umumi dile, yani edebiyat ve herhangi bir seviyeli yazı ve konuşmada kullanılan dile gelince; Türkçemiz ehil olanların ve hattâ olmıyanların dilinde ve elinde hiçbir zaman bugünkü kadar güzel ve kolay akmamıştır,” derken haklıdır. (“Türk Dili Tabii Tekamül Yolundadır”). O yüzden ılımlıların gücü DP’nin görece daha az baskıcı olduğu ilk döneminde kesintisiz sürmüştür.

ması istediğinin tam aksi yönde bir sonuç doğurmuştur: Çoğu, iktidarın üzerinde sürekli baskı kurmaya çalıştığı basın sektöründe ve üniversitelerde çalışmakta olan entelektüeller nezdinde, bir muhalefet unsuru olarak, “radikal tasfiyeciliğin” cazibesini iyice arttırmış, DP iktidarı kaybettiği anda da, bu radikal tavrın gücü ve etki alanı kat kat artarak hegemonyayı ele geçirmiş; bu da tepki olarak “radikal muhafazakârları” teyakkuza geçirince dilde bazı kelimeler “sağcı”, bazı kelimeler de “solcu” olarak kodlanmaya başlamış, artık “ılımlıların” da esamisi uzun yıllar okunmaz olmuştur. Bu abes kutuplaşmanın zihin-dondurucu buzları, ancak 1990’lı yıllarda çözülmeye başladıysa da hâlâ tam olarak çözüldüğü söylenemez.

* * *

Ama siyasetle başlayıp siyasetle bitirirsek Refik Halid’in bu kitapta bir araya getirme mutluluğunu duyduğumuz güzelim yazılarına haksızlık etmiş oluruz. Kitaptaki yazıların önemli bir kısmı bu dil inkılâbı meselesiyle, dolayısıyla siyasetle bir şekilde ilgili ama dilin siyaseti kadar, hatta ondan da çok “dilini verdiği haz”la hem edebiyatçı olarak hem de amatör bir dilbilimci heyecanı ile ilgilenen biridir Refik Halid. (“Kimi adam tek başına kalınca vakit geçirmek için “pasijans” açar yahut gazetelerdeki dört köşeli bulmaca yerlerini doldurur, yahut da aklımın ermediği büsbütün faydasız işlerle uğraşır. Ben lûgat kitaplarını karıştırırım” – “Yaş, Yeşil, Yaşamak”) Kadınlar kadar ilgisini çeken iki mevzu daha sayılabilirse, biri dildir (öbürü de “İstanbul”dur tahmin edi-

leceği gibi), aynı tutkuyla anlatır her üçünü de.

Özellikle dilin, değişen toplumsal hayatla birlikte değişmesini, kelimeler arasındaki ince nüansları, kelimelerin ses ve şekillerini gayet hassas duyularıyla kaydetmekten özel bir keyif alır: “Bendeniz” sözünün 1946’dan sonra hortlamasını, İstanbul Yahudilerinin “lakırdı yutturma” becerisini, “Avam Kamarası” tabirinin hagaragortluğunu, iblis ile şeytan farkını, Teranedil, Nazikedâ, Kamertap, Şevkefzâ gibi adları olan halayıkları anlatırken; “Hörgüç... Ne hoş, ne şekilli kelime!” derken; “İnanç’a biz ‘inan’ deriz: ‘Sana inanımı var’ gibi... ‘ç’ kelimeyi Çinleştiriyor ve bir Çin şehri adının ilk kelimesi imiş tesirini yapıyor” diye tatlı tatlı söylenirken; “efendi” kelimesinin serencamını anlatırken birden “her ırkta veya millette az çok, efendi karakterli adam bulunur. Efendisi değil, efendi huylu ve ruhlusu çok bulunan ırk ve millet gerçek mânada üstün bir ırk ve millet sayılsa yeri vardır” deyiverirken (1944’te yazılmıştır bu yazı); “‘Su’ ne ‘âb’e, ne ‘ma’ya; ne de ‘l’eau’ye benzer; daha akıcı, daha aydınlık, daha berak, daha serindir” diye yazarak okuruna suyun temasını hissettirirken; “şüphe etmediğim bir nokta daha varsa o dahi hiçbir lügat kitabında ‘can’ kelimesini bu derece tafsilatlı ve izahlı, bilhassa tatlı dille yazılmış olarak bulamıyacağınızdır. Himmetim var olsun!” diye böbürlenirken; “sinirli” kelimesinin Türkçede ilk ne zaman kullanıldığına dair ayrıntılı tarifini okuyup birden “yahu nevrozu anlatıyor” dememizi sağlarken; akıl kelimesini atma gayretkeşliğini “‘Akıl’ı kadro dışı çıkarmak akıl alacak, akıl kârı, akıl baştayken yapılabilecek işlerden değildi. Akıldan bile geçirmemeli, aklımıza hiç ge-

tirmemeliydik. Akıl var, yakın var. Akla eseni yapmadan önce aklını başına devşirmek icabeder” gibi bir tekerleme uydu-rarak tiye alırken... kendisi de zevkten dört köşedir, biz de!

Bu yazıları bir araya getirmek, bu ciltleri böyle peş peşe yayımlamak yorucu iş ama müthiş zevkli olduğunu hiç inkâr edemem.

I.

Dil Reformu Lehine,
Arapçacılık Aleyhine

MEDENİYET ŞİFRESİNİN MİFTAHI

Bir inkılâp şimşeginin keskin ışığı altında Anadolu Türk'ü nihayet medeniyet şifresinin miftahını eline geçirdi; şimdiye kadar bön bön uzaktan bakıp şaştığı, zihnine sığdıramadığı ve künhüne varamadığı irfan muamması artık bu tılsımlı anahtar sayesinde bütün çetinliğini kaybetmiştir. Medeniyet şimdi açılmaz bir kapı, aşılmaz bir uçurum, uçulmaz bir tepe, varılmaz bir ülke değildir. Eski elifbanın bukağlarından kurtulan ayaklarına taktığı bu kanatlı esatir çarıklarile irfan âlemini içinden ve üstünden seyretmek, bilip öğretmek imkânını bulmuştur.

Bu bir tılsımlı muskadır. Gençlik onu zihnine soktu. Artık hayat mücadelesine çıkan gencin elinde Gordiya düğümünü ikiye biçen İskender'in kılıcı, insan ve hayvanlara aynı zamanda hükmeden Süleyman'ın mührü ve duvarların arkasını, dağların ardını gösteren Alâeddin'in feneri vardır. Henüz mânasını, kıymetini anlamıyarak hayran hayran baktığı bu acayip cifir, ona istikbalde bir hazine vâdediyor.

Göklerin yıldızlarile deryaların incileri arasında güzel ve kıymetli ne varsa hepsi bu hazinenin içinde ve anahtarı da artık gençliğin, milletin elindedir.

Yeni Türk alfabesi, bu millet ile Avrupa milletleri arasın-

da mevcut üç yüz senelik farkı bir nesillik hamlede ortadan kaldıracak mahiyettedir.

Yeni alfabenin karşısında şimdiye kadar hiçbir şahsiyete ve hiçbir harekete karşı gösteremediğim bir tazimle, coşkun bir ruh ve sağlam bir kanaatle eğilebilirim. Zira içinden cehalet esirliğinin zincir şakırtıları ve işkence feryatları gelen Anadolu'yu o zillet ve ıstırap kulluğundan bu irfan silâhı ve bilgi askeri kurtaracaktır.

Yeni harflerle başlayan yeni tarih, ilim ve irfan tarihi, Anadolu'nun en seçme menakabını ebediyete kaydedecektir. Zira ilk olarak oraya ilim, yani medeniyet girecek, küçücük bir zümrenin inhisarına geçmiş olan bilgi, artık herkesin malı olacak, o topraktan beklenen zekâ bereketi ve irfan bolluğu medeniyete feyiz verecektir.

Medeniyet şifresinin miftahı...

Bence, yeni alfabenin asıl tarifi budur. Tâ önümüzde, elimizin altında durduğu, karşımızda soyunduğu halde, bir türlü mânasına vâkıf olamıyarak medeniyete aykırı gözlerle bakakalmamızın sebebi dilimize uyar ve aklımıza sığar bir alfabeden mahrumiyetimizdi. Atılan bu harfler Türk çocuğunun zekâsına bir mânia oluyor, engel ve çengel gibi aklımız, bu teşekkülümüze zıd harflere takılarak hırpalanıyor, sönüyor, okuma iştihamız kesiliyordu. Eski harfler bir eski devir yadigârıydı. O elifba, bir zadeğân sınıfı imtiyazı gibi milletin ancak on binde birine ilim rütbesi veriyor; okuma yazmayı bir monopol şekline sokuyor, bilgide bir inhisar idaresi tesis ediyordu.

Okumak, yazmak bilmek? Ne müşkül elde edilir bir paye idi o... Onun içindir ki ülemeden, üdebadan geçinen

münevver sınıf takımı bile ekseriya bir gazete sütununu yanlışla okur, bir mektubu imlâ hatasile doldururdu...

Bir muharrirle bir mektep hocasının çektiği çile genç yaşta saç sakalı ağartmağa ve dimağı sulandırmağa kâfi gelirdi.

Türk, işte bu harfler yüzünden, Tih Sahrası'nda kaybolan kavim gibi, medeniyete yakın bir yerde, her şeyden mahrum, her şeyin cahili, aç ve biilâç asırlarca boşuboşuna döndü, dolaştı, yandı ve kavruldu.

Yeni alfabe yeni bir dünyanın kapısını açıyor. Dünya yüzünde yeni bir dünya kuruluyor; yeni bir millet üreyor.

Bu doğuşu sevinçle karşılamak bir iz'an borcu, bu inkılâbın karşısında selâma durmak bir milliyet vazifesidir.⁴⁷

47 Bu yazı, 1353 sayılı "Yeni Türk harflerinin kabul ve tatbiki hakkında Kanun"un 1 Kasım 1928'de TBMM'de kabul edilmesinin hemen ardından, Halep'te çıkan *Vahdet* gazetesinde yayımlanmış. Biz şuradan aldık: Hikmet Münir Ebcî, *Kendi Yazıları ile Refik Halid*, İstanbul: Semih Lûtfi Kitabevi, 1943, s. 72-3. (hızl.)

SÖZ SEÇİMİ

Dil düzeninin en güç ve en ince bölümüne giriyoruz. Seçim başladı.

Güzeli çirkinden, uyarı uygunsuzdan, benzersizini çoğundan, sağlamını çürüğünden ayracağız.

Öz tarlalarımızın verimlerini, atalar kalanı gürbüz ağaçlarımızın yemişlerini alıcılarımıza, yiyicilerimize beğendirmeli, sevdirmeliyiz. İmrenmelidirler; tiksilmeli değil.

Türkçemizde darlık yok, Türkçemiz gönenlidir. Bir istersek bin verir. Eskiden atalarımızın, evlenme çağına gelen oğullarının dediği gibi: “Elini sallasan ellisi, başını sallasan başı tellisi...” Beğen beğendiğini al!

İşte, işin güçlüğü buracığındadır. Seçim, devşirmekten güçtür. Devşirirken ne bulursan torbaya atarsın, getirir ortaya yıkar, tepeleme yığarsın. Bunu, dergici arkadaşlar, söz götürmez bir yetkililikle yaptılar.

Şimdi seçim başladı.

Seçimde ne arıyacağız? İşleklik arıyacağız, tad ve ezgi (âhenk) arıyacağız, İstanbul ve Anadolu ağzile uygunluk arıyacağız. Eskidenberi bizimle uyuşan, bağdaşan, hısımlık ve yakınlık gösteren deyimleri kaba, ağır, uzak, ters, korkunç ve gülünç görünenlerine üstün tutacağız.

Deyimler, dilimizin üstünde kayacak, eriyecektir... Avur-

dumuzda deve hamuru gibi şişip kalmıyacak, gırtlığımızı takılıp tıkanmıyacak, öyeliyeceğiz; öğürmiyeceğiz.

Kıvraklık, derinlik, yeterlik ve ses istiyeyeceğiz. Bunlara varmadan önce, ilk arıyacağımız özgelik, ağzımıza uygunluk olacak... ilâh.⁴⁸

48 Yine *Vahdet* gazetesinde, muhtemelen 1930'ların ilk yıllarında yayımlanmış olan bu yazı da H. M. Ebcî'nin *Kendi Yazıları ile Refik Halid* adlı kitabından (s. 77) alınmıştır. (hzl.)

DARABE, YADRİBÜ!

Bazı kelimeler vardır ki, mazide çektiklerinizi hatırlatmak itibariyle yüreğinize hançer gibi saplanırlar; gön-lünüzdeki soğuk külleri bir maşa darbesiyle eşerek söndüğünü sandığınız eski zalim ateşi yeniden meydana çıkarırlar. Benim dimağ mangalımda bu kabilden iki kapkara kelime gömülüdür: Menfa ve Arapça! Bizim zamanımızdaki Galatasaray Lisesi'nde mahut "darabe" tasrifini –Zâhir, hem falakanın artık mekteplerden kalktığına işaret olarak hem de çocukların ağzını sulandırmak için– "şekere"ye çevirmelerine rağmen yine bu lisanı cana yakın, tatlı, kolay bulmamış, bunalmıştım. Tanıdığım birkaç yüz talebeden hangisi Arapça öğrenerek çıktı? Biz Arabî dersinde Arapçayı değil, edebiyat dersinde lisanımıza kabullendiğimiz Arapça kelimeleri bol bol öğrendik ki kültür bakımından her devirde Türk'e lâzım olan da bundan ibarettir.

Arapça tahsili ve eski harfler, malûm ya, softaya Anadolu Hisarı'nı, nihayet, "innâ tûlî hisarâ" okutmıya yaramıştır. O lisanın sarf ve nahiv bünyesi bizimkine aykırıdır, Türk Arapçayı, eski zamanlardanberi pek güç öğrenir veya hiç öğrenemez.

İşte size iki fıkra, iki isbat: Nasreddin Hoca'ya: "Darabe ne kelimedir, bilir misin?" demişler. "Bilirim, amma söyleye-

mem,” demiş, “zira iş bununla kalmaz, tasrifini sorar, anamdan emdiğim sütü burnumdan getirirsin!”

Vaktiyle bir genç köylüyü de kasabaya, medrese tahsiline göndermişler; çocuğun kafası bir türlü Arapça tasrife yatmamış, elman çekmiş, nihayet köyüne dönmüş. Bir gün odun yararken baltası sağlam, sert bir kütüğe rastladığından ne yapsa tahtayı ikiye blemezmiş. Fakat gayreti kırılmamış, kendi kendine demiş ki: “Ulan, ‘darabe, yadrib’den de g değilsin a? Elbette senin hakkından gelirim!”

Tan, 9 Ekim 1940

KENDİ DİLİMİZİN TADINA ALIŞALIM

Bir tanıdıkla karşılaşıyorum; diyor ki: “Yazılarınızda öz Türkçeye çokça kaçmağa başladınız. Eskiden pek güzel başardığınız güzel İstanbul dilinin tadını bozuyorsunuz. Nedir o faydalanmak, durum, verim, bölge, incelemek gibi türedi kelimeler? Siz de mi böyle yapmalısınız, a beyim!” Ayrılıyorruz; düşünüyorum; hele bir deneyim diye yeni yazıma “istifade, vaziyet, semere, mıntaka, tetkik” kelimelerini koyuyorum. Bu sefer de başka biri çıkıyor: “Çok tuhaf,” diyor, gittikçe eskiye dönüyorsun; oysaki öz Türkçeyi epeyce ustalıkla kullanmaktaydın. Yazık! Bunu senden beklemezdik!” Ayrılıyorruz; düşünüyorum bir daha sınavım diye o günkü yazıma elden geldiği kadar Türkçe kelimeler diziyorum. Bir arkadaş kaleme sarılıyor: “Birtakım kelimeler vardır ki bunları kullanmadıkça dilediğimizi lâyikiyle anlatmak imkânsızdır. Yazılarında bir güdüklük, yavanlık sezilmektedir. Kurtar kendini bu salgından!”

Karışıklık ve kararsızlık nereye varacak? Kimi dinleyeyim, kime uymam lâzım? Bunun iyisi, boş söze kulak asmayıp öz Türkçede kalem diremektir. Bizim nesil, Edebiyatı Ceditde süslerinden ve “terkibi izafî”lerden sıyrılıp sade Türkçeyi kurarken böyle yapmıştı ve tükenmez, tüketici yıllara göğüs germiş olan Babiâli yazı çığırının az günde çanına ot tıkamıştı. Dil savaşı da atılğanlık ve gözüpeklik ister.

Yapacağımız şudur: Yeri geldikçe, yakıştırdıkça, karşılığı bulunup yenilerden de yaraşıklıkları üredikçe, emeğine katlanıp Türkçe kelime kullanmak, Türkçeyi kayırmak ve öbürlerinden üstün tutmak... Ayrıca bu işi benimseyen gazetele-
rin –ilk günlerde olduğu gibi– halkta öz Türkçe merakını körüklemesi, araştırmalar, soruşturmalar yapması, dikkati biteviye öz Türkçe üstüne çevirmesi lâzımdır. Tâ ki fikirler-
de ulu bir ümit küllenmesin! Ha, işte bakınız, okuduğunuz şu satırlar, baştan sonuna kadar hep, Dil Kurumu’nun Türk-
çe saydığı kelimelerle yazılmıştır. Meramımı oldukça iyi an-
lattığımı ve alıştığımıza uygun görünerek size bunu hiç de
çaktırmadığımı sanmaktayım, sevinmekteyim. İnsan kendi
diliyle daha iyi tad alır, bu tada alışalım!

Tan, 13 Ekim 1941

KARAGÖZ'ÜN ÖZ TÜRKÇECİLİĞİ

Karagöz – Papucun dama atıldı, Hacivat! Şimdiye kadar sen benim dilimi düzeltmiye çalışıyordun; bundan sonra ben seninkini yola getireceğim, ben seni adama ben-zeteceğim!

Hacivat – O kabil marifetler senin kârın değildir, Karagözüm! Ben tahsil, terbiye görmüş, kibar meclislerinde büyümüş, rical ve eazimle düşüp kalkmış bir ehli irfanım. Senin gibi bir cahil ve nadan bana nasıl olur da hocalık edebilirmiş? Hemen Kâdiri mutlak hazretleri ve âkıbetten ben-denizi masun ve muhafaza buyursun, âmin!

Karagöz – Şu dilenci ağızlarını bırak artık... Bunları dinliyen, anlıyan kalmadı. Herkes benim gibi öz Türkçe yazıp konuşacak. Hele dur bakalım, bir deneme yapalım: Nereden geliyorsun böyle?

Hacivat – Fakirhaneden...

Karagöz – [Bir tokat aşkederek] Dilini eşek arısı soksun... “fakirhane, bendehane” deme; “ev” de!

Hacivat – Of!! Eman!!

Karagöz – [Bir tokat daha atar] “Of”a bir diyeceğim yok; Türkçe olsa gerek... “aman!”ı istemem, Arapçaya benziyor.

Hacivat – A birader, sinin-i-vefire’den beru ünsiyet eylediğim bir lisanı, fevren nasıl terkedebiliriz?

Karagöz – Edersin, adama ettirirler; ense köküne vura vura ben ettireceğim. Hem bu son sözlerinden ben hiçbir şey anlamadım. Türkçeleştir onu, bakayım.

Hacivat – Yaniya efendim, nasıl izah etmeli bilmem ki... Müşköl mesele!

Karagöz – [Kolunu sallıyarak] Geliyor, ha!

Hacivat – Karagözüm, dur hele, aklımı başıma toplıyayım... Şey... Demek istemiştım ki, nice yıllardanberi alıştığım bir dili, birdenbire nasıl bırakabilirim?

Karagöz – Hah, şimdi anladım, işte!

Hacivat – Anladın ama böyle kaba saba sözlerle sohbetin lezzeti çıkar mı? O “sini vefire”deki, “ünsiyet”teki, hele “fevren”deki letafet, nezaket bunlarda ne gezer? Karagöz! Ben bu işi yapamıyacağım, kibar meclislerinde kendimi kepaze edemem; sonra haysiyetim bir paralık olur; cehlime hükmederler, mahcubiyetimden yerin dibine geçerim.

Karagöz – Senin dünyadan haberinyok. En çok okumuş yazmış, en bilgiç adamlar artık öz Türkçe yazmak için eski püskü lûgat kitaplarından başlarını kaldırmıyorlar; köy kahvelerinden ayrılmıyorlar; gelip gidip benden lâf danışıyorlar. Geçen gün yaşlı başlı, koltukları gazete ile dolu biri geldi; “biliyorsun ya, iki gözüm Karagöz,” dedi, “birtakım esnaf, mal saklıyorlar, bire bin kazanmak istiyorlar, halkı soymıya kalkıyorlar; bunlara bir ad takmak lâzım. Arapçaları varsa da pek ince, pek çıt kırıldım... Şunların karşılığını buluver-sene... Aramızda öz Türkçeyi senden iyi bilen, konuşan kim var?”

Hacivat – Buldun mu?

Karagöz – Bulmuşum meğerse... “Vurguncu herifler

bunlar, vurgunculuğa karşı koymalı!” der demez adamcağız, “Buldun! Buldun!” diye elime sarılıp öpmiye başlaman mı?

Hacivat – Oh, oh, memnun oldum. Avucuna usulcacık bir şey de sıkıştırdı mı Karagözüm?

Karagöz – Hayır amma, “Hacivat’ı bir köşeye sıkıştır da iyice patakla!” dedi. [Bir tokat] Senin aklın hep parada, pulda... Zaten ben seni, belki iğreti dilinle beraber kötü huyun da değişir diye öz Türkçü yapacağım.

Hacivat – Maşallah, Karagöz... Bu ne vukuf, ne malûmat! Seni görmiyeli feylesof olup çıkmışsın, allamei zaman kesilmişsin, ebharı ulumda şınaverlik ediyorsun... Karşında lebbeste olup kaldım.

Karagöz – Gözünü aç, Hacivat, dalkavukluğa gelmem. Şaf şafllı lâfları bırak. Öğüyor musun, sövüyor musun, anlamıyorum. Benim bilgicliğim, dalgıçlığım yok. Basbayağı anadilini konuşuyorum.

Hacivat – Valden merhume ümmiye denilecek derecede cahile ve nikü bedi tefrikten âcize bir zennei gayri farika idi. Onun lisaniyle ifadei meram eylemekten iftihar olunur mu hiç?

Karagöz – [Zorlu bir tokat yerleştirir] Dilin tutulsun!

Hacivat – Artık tadını kaçırdın, Karagöz! İleri varıyorsun!

Karagöz – Hah, bak tokadı yedikçe dilin düzelmiye başladı. Bu son sözlerinde bir tek yabancı lâf yok! İşte, artık hep böyle konuşacaksın! Başın sıkıştı, dara geldin mi özenti, iğreti, yapmacık lâkırdılar aklından çıkıveriyor; başlıyorsun benim dilimle dert yanmıya... Hem evlerimizdeki bütün öte-

berinin adları Türkçe değil mi? Maşa, kazan, kazma, çatı, dam, oluk, ocak, yatak, oturak...

Hacivat – ... Ben öyle nezaketsizlik yapamam, hâşâ huzurdan, o nesneye “lâzımlık” derim.

Karagöz – Öyle deyince bu kap biçimini değiştirir, çiçek saksısına döner, içinde gül mü biter? Yoksa gecelik kavuğu olur da başına mı geçer? Hacivat, çıtkırıldımlığı, ikiyüzlülüğü bırak; lûgat paralamaktan vazgeç. Bunca yıldır seninle karşı karşıya geçip de güzel güzel, iki hemşeri gibi konuşamadık. Sen söylersin ben anlamam; ben söylerim, sen anlamamazlıktan gelirsin. Sonunda dayak, tokat birbirimize gireriz. İkiliği kaldıralım, artık bir dilden konuşalım, ne dersin?

Hacivat – “Eyvah” derim, “eleman” derim, “hele şu sernevişti siyahıma nazar kılın, ey ihvan, bahtı seringunum bendenizi şu sinnü salimde Karagöz makulesi echeli minel Cahiz eşhas ile hemayar eyledi, kemmaye ve pespaye eyledi” derim; sinemi çâk çâk eder, câkı giriban eylerim! Eslâftan, haya, ahlâftan hazer eylerim!

Karagöz – Ulan ne çok şeyler yapacakmışsın... Bunları yapacağına benim dediğimi yapsan daha kolay olmaz mı? (Bir tokat vurarak) Şimdi ne eylersin, bakalım?

Hacivat – Peki amma, behey nâdan, eski dilden yazılmış kitaplar, şiirler, gazeller, benim her gün sana okuduğum o güzel beyitler ne olacak? Altı yüz senelik varımız, yoğumuz?

Karagöz – [Bir tokat daha]

Hacivat – Bu tokat da ne için? Sözüml hem doğru hem de öz Türkçe değil miydi?

Karagöz – Evet, öyleydi... Amma ben zihnimi karıştırı-

cak sözü doğru da olsa sevmem, öz Türkçe de olsa yine sevmem!

Hacivat – Karagöz, sen Haccaci Zalim kesilmişsin!

Karagöz – Yine mi yabancı lâflar?

Hacivat – Aman birader, bu dediğim söz meşhur bir adamın ismidir. Onu da mı değiştireyim?

Karagöz – İşi bilgiçliğe vurup beni mat etmiye kalkışma! Uzun lâfın kısası dilde ayrılık, ikilik, kofluk, özentî istemiyoruz. Elimizde altın dolu bir küp varmış; biz bunu tavan arasına atmış, şuna buna avuç açmış, dil dilencisi olmuşuz. Şimdi küptekileri seçip ayıracak, yıkayıp ışıldatacak, dilde de ağalığa erecek, bey gibi yaşıyacağız.

Hacivat – Hakkın var, Karagözüm. Fakat şu tokatları bıraksan, bana bir mühlet versen, düşünsem, çalışıp çabalasam, dilimi yatırsam da ondan sonra huzuruna çıksam, o zaman bir kusur edersem, cezamı çeksem olmaz mı?

Karagöz – Hah, buna diyecek yok. Sana attığım tokatlar öz Türkçe konuşmadığın için değildi; öz Türkçeye kafa tutmandan, dik başlılık etmenden, hepimizin dileğine uymak istememendendi. Geç olsun da güç olmasın; bu işi yedire yedire, sindire sindire yapacağız! Şimdi anlaştık. Hele ense-ni eğ bakalım!

Hacivat – İki gözüm, efendim, mademki anlaştık diyor-sun, mademki ben de halis muhlis, candan gönülden öz Türkçeci oldum, neden yine dayağa hazırlanıyorsun?

Karagöz – Hacivat! Ben sana işin açığını söylüyeyim mi? Canım bugün seni dövmek istiyor. Osmanlıca da söylesen, öz Türkçe de, uyuşsak da, uyuşmasak da yine tokatı indireceğim. Ben dayak atmadan duramam!

Hacivat – [Bir tokat kendisi aşkederek] Dayak yemeden
de duramazsın, behey külhani!

[Alt alta, üst üste, o bildiğimiz dövüş faslı başlar.]

Tan, 14 Aralık 1941

Kısaltılmış versiyonu, *Aydede*, 17 Eylül 1949

NE KADAR ÖĞÜNSELER YERİ VAR!

Eski harfleri de söken ve bu harflerle epeyce kitap okuduğunu da söyleyen genç bir bayan bana şöyle dert yandı: “Geçen gün evde, okuyacak yeni bir eser bulamadığım için arayıp taradım, dolapların arkasına atılmış eski püskü birtakım tercüme romanları çıkarıp sayfalarına göz gezdirmeye başladım. Anladım ki, biz ve bizden öncekiler bunları mânalarını bilmeden, aklımızdan uydura yakıştıra, yarım yamalak ve üstünkörü okurmuşuz. İşte, bir erkek kıyafetinden bahsedildiği sırada Arap harflerinden “nun, ye, mim, te ve nun”dan yapılmış bir kelime... Hem okuyamadım hem de bir şeye benzetemedim! Ben de gözlüğümü takıp Michel Zevaco’nun *Borjia* tercümesi olan kitaba baktım ve dedim ki ha, kelime “nîmten”dir: “nîmten” yazılan, bildiğimiz “mintan” demektir. Asıl tarafı da öyle yazıldığı halde bunu yine “mintan” okumanız lâzımdır. Neden? Sakat bir imlâ, bir zihniyet meselesi, mankafaca bir görenek!

Başında “şivei lisanı Osmaniye’ye muvafık bir üslûbu selis ile”, yazıldığı söylenen tercümeyle gelince içler acısı kitaptan üç örnek vereyim: 1- “XVI. asrın fecrihülulüne mütesadif 1501 senesindeyiz. O bün hurşidi tâbân bir meşriki zerrin fam’dan arzı talat eylemişti. İnfilâkı sübh muşa’sa’ idi, ruyi sema gülüyordu.” 2- “Bu süvari-i-tenhârev bir tavrı lâkaydane

ile müteazim idi.” 3- “Köye doğru keduretâmiz bir nigâh nasbiyle ah nidayı mütehassiranesi kenari dihanın’dan çıktı!” Gördünüz a... Neler olmuş neler!

Bu tercüme 1325 yılında yapılmıştır; demek ki, Meşrutiyet’ten sonra, yakınlarda! Yeni tercümelerle aradaki fark ne büyük! Dil ne derece sadeleşmiş, nasıl kabuklarını, posasını atmış, ne güzel süzölmüş ve durulmuş! Şüphe yok ki. Türk Devrimi’nin en verimli, önemli, değerli kısımlarından biri dildeki değişikliktir. Bu değişmeye ilk önce yol açan, emek veren, önyak olan bizim neslin sayılı birkaç muharriri ne kadar sevinse ve o çağıra bir kat daha hız veren ulu şefler ne kadar öğünseler yeri var!

Tan, 15 Ocak 1942

BOYUNDURUKTAN KURTULAN VE MEDENİYET DİLİ OLARAK İLERLİYEN TÜRKÇE

Atatürk: “Ülkesini, yüksek istiklâlini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır,” demişti.

Bu boyunduruğun ağırlığını duymıyan veya onu süslü bulup kendine yakıştıran yahut da ondan kurtulmayı imkânsız gören birkaç adam iki yol tuttu: İşi alaya vurmak; ciddiye almak. Dil bahsi gerçekten iki şekle de elverişlidir: Alaya gelir, ağır başlılıkla da konuşulur. Hele birincisi pek kolaydır: Lisânımıza kapılanan yeni kelimelerden birkaçını tuhaflaştırarak okursunuz ve kah kah gülersiniz; dinliyenleri de –komikliği- nizin derecesine göre– gülmeden katılabilirsiniz.

Ciddî konuşma sırasında bilgiçlik taslamak lâzımdır; dersiniz ki:

“Lisan, tek kılına hata gelmeden, olduğu gibi muhafazası icap eden bir ananedir; nesilden nesile intikali şarttır. İnsanların lisandan istediği şey ‘anlaşmak’ olduğuna nazaran herkesin bildiği işaretleri değiştirmek ‘anlaşmama’ya yol açar. En salâhiyetli lisaniyat âlimleri lisanda inkılâbın imkânsız olduğunu söylerler ki mahzı hakikattir!”

Evet... Fakat bir millet, kavim veya cemaat arasında iki lisan bulunur, bu lisanslardan biri azlık tarafından kullanılan bir şifreli lisan olur, onu anlamıyan çoğunluk, sağlam kökten anane halinde gelmiş bulunan kendi lisanını konuşursa biz bunlardan hangisine “lisan” sözünü yakıştırıyoruz? Lisaniyatçıların inkılâbını imkânsız gördükleri lisan birinci midir, ikincisi mi? Şüphe yok, hiçbir lisan değiştirilemez... Nitekim Enderun ve Babiâli lisanı da –bütün devlet kuvveti kendisine dayanak olduğu halde– asıl Türkçeyi değiştirememiştir. Yazısında “nanı aziz-Lahmi günem” yazan koca kavuklu zat, evinde ve sokakta “et-ekmek” demezse veya dil-sizler gibi eliyle göstermezse aç kalabilirdi. Etin, ekmeğin yerine ancak nan ve lahm sözlerini kullanmakla edebiyat yapılacağına da inanılmaz. Meselâ Fransız bunları halkın kullandığı asıl lisandan aldığı basbayağı sözlerle yazıyor, yine de sanat eseri yaratabiliyor.

“Öldü”yü, “Hakkın rahmetine kavuştu”yu, hattâ “vefat etti”yi bırakıp “ikmal-i-enfas-i-hayat” ve “Onikiada” denebilirken, “Cezair-i-esna aşer” terkipleri kullanılan, delilik derecesine getirilmiş bir yapmacıklığa lisan ismi verilebilir mi?

Bu, bir zamanlar okumuş yazmış sınıfın kendi aralarında kullandığı bir argo’dur. Her argo gibi onun da bazı güzelliği olabilir, fakat lisan sayılmaz. Asli lisan –halk şiirleri, mâniler, atalar sözleri, türküler ve birbirlerine meramlarını anlatan, anlaşılan milyonlarca insanlarla– öte yanda yaşıyor.

* * *

İşte dil inkılâbının başarmak istediği iş o lisanı, tek lisan olarak yerleştirmek ve bunu yaparken de imkân derecesinde kendi kaynaklarına başvurarak bugünkü şartlara uygun zenginliğe ulaştırmak. Finlerin, Macarların, Almanların, Rusların yaptığı da odur: Öz dil köklerinden ve kaidelerinden bir tek konuşma, yazı, edebiyat, hükûmet ve millet dili vücade getirmek, ikiliği kaldırmak ve ikilikle bir arada yabancılık boyunduruğundan da kurtulmak.

Dil inkılâbının sadece “olay, önem, sayın” gibi bir kısmı tutup yerleşen, bir kısmı ise “yengi, kıvanç, özgecil” gibi iğreti duran yeni kelimeler uydurmaktan başka bir şey olmadığı sananlara, işin yalnız o tarafını alanlara benim anladığım mânada bu inkılâbın temel taşlarını sayacağım:

1- Yabancı dillerden geçmiş kaideleri atıp yalnız kendi kaidelerimize uymak. Meselâ “mesall-i-siyasiye” yerine “siyasî meseleler” demek ve “kuvvet” sözünün “mukavvi-Kuva” şekillerinden vazgeçerek “kuvvetler-Kuvvet verici” şekillerini kullanmak; “memnuniyet-hoşnudi”yi “memnunluk-hoşnutluk” yapmak...

2- Türkçe tam karşılıkları olan yabancı kelimeleri kullanmamak. Güneşe “şems”, gökyüzüne “sema”, çiçeklere “ezhar” demek gibi...

3- Yarı unutulmuş fakat yaşama kuvvetini kaybetmemiş kelimeleri yeniden yaşatmak.

Geçen sene mânasına “bıldır”, emirname yerine “buyrultu”, zem ve meth etmek yerine “yermek-öğmek” gibi...

4- Lisanda başka mânaya kullanılan bir kelimeye yeni mânâ vermek.

Meselâ, hemen hemen yalnız kitap okurken dinlenme

yeri mânasındaki “durak” sözünü nakil vasıtalarının beklemelerine yerlerine yaraştırmak gibi...

5- Asılları yabancı olmakla beraber halkın dilinde yerleşmiş, yabancılığını halk gözünde kaybetmiş kelime ve terkiplere karşılıkları olsa bile dokunmamak, “Haber, seferberlik, kitap, defter, not, çeşme, loca, renk; cennet, kamara, teklif, tekallüf, fakat, meselâ” gibi...

6- Halkın kendiliğinden bulup yakıştırdığı kelimeleri hem benimsemek, hem örnek tutmak.

“Kaptıkaçtı” gibi ki tıpkı “dedikodu” şeklinde yapılmıştır. Biz de şimdi “altıpatlar”ı örnek alarak bir cins topa “uçaksavar” adını verdik.

7- Yabancı asıllardaki telâffuz ve kaideleri bilmemezlikten gelmek.

Meselâ “bahçe”nin, aslında “bagçe” ve “çe”nin küçültme edatı olduğunu unutup bunu bizim söyleyişimizle Türkçeleşmiş bir kelime saymak. Her lisanda aynı kaide hüküm sürer: Bir Fransız ekmek mânasına gelen “*pain*”ın ne Lâtince “*panis*”den geldiğini düşünür ne de doğrusu, aslı öyledir diye “*panis*” okumîya kalkar.

8- İleri lisanlarda olduğu gibi birbirlerine benzedikleri halde aralarında epeyce fark bulunan kelimeleri bizde de ayırmak, ayrı ayrı belirtmek.

Meselâ “*hâdis-e-événement*”, “*vaka-incident*”, “*olay-fait*” karşılığı olmalıdır. Bir tek “olay” veya “vaka” hepsinin yerini tutmaz.

9- Ne yeni harflerimizin imlâsına ne de dilimize uymayan yabancı sözler yerine yeni sözler bulmak ve yerleşenlere Türk lûgatinde yer vermek.

Meselâ “tahtelbahir” yerine “denizaltı”, “beynelmilel” yerine “milletlerarası”, “mıntaka” yerine “bölge”, “noktai iltisak veya mülteka” yerine “kavşak”, “tebarüz” ettirmek yerine “belirtmek” gibi...

Not: “Arsiulusal” tutmamıştır ve “beynelmilel”den katı ve yadırgatıcıdır.

10- İlim ve fen ıstılahlarını, şimdiki adiyle “terim”leri kurmak.

Meselâ hendesede “müselles-üçken”, coğrafyada “tesalüp-katılaşma”, gramerde “adadı rütbiye-sıra sayıları” gibi...

Not: “Sosyoloji” gibi milletlerarası terimler yerine Alman sistemine uyarak, meselâ “toplum bilim” cinsinden sözler yaratmak usulü doğru olmasa gerektir.

* * *

Şimdi elinizdeki şu gazeteye göz gezdiriniz.

Göreceksiniz ki saydığım 10 maddeden 8’i yaşlı ve genç nesiller bakımından ciddi hiçbir anlaşmazlığa, yadırgamıya meydan vermiyecek tarzda çoktan yürümüş, yerleşmiştir. Geri kalan iki meseleden terimler maddesi eskiye bağlı neslin benimsiyeceği şekle sokulamamakla beraber bugünkü nesil için artık bir olup bittiden başka bir şey değildir. Yeni kelimeler maddesine gelince, eski taşkınlığın ve katılığın gittikçe yerini daha anlayışlı, âhenkli, ihtiyatlı bir çalışmaya bıraktığı ve kendiliğinden bir ayıklanıp temizlenme, durulaşma hareketi karşısında bulunduğumuz memnunlukla sezililmektedir.

Şüphesiz dil inkılâbı da –inkılâbımızın bütün başka ta-

rafları gibi– çoktanberi üzerinde çalışılmış bir harekettir. Cumhuriyetçilik, kadını haklarına kavuşturma, din işlerini hükûmet işlerinden ayırma meselelerinde de çok önceden fikir yoranlar, çalışanlar, çırpınanlar yok muydu? Fakat yeni rejim dil inkılâbını büyük inkılâbın ayrılmaz bir cephesi saymak suretiyle onun gelişmesini sağladı. Sağlamakta, şevkimizi arttırmakta, yardımcı olmakta devam ediyor.

Tekrarlıyorum: Şimdi elinizdeki gazeteye bakınız.

Göreceksiniz ki dil inkılâbı, herhangi sahada yapılan inkılâplar kadar benimsenmiş, kurulup meydana çıkmış, hepsi kadar, belki de daha gösterişli şekilde yerleşmiş, yükselmiş, gerçekleşmiştir.

İnönü'nün dediği gibi: “Türk dili, büyük bir medeniyet dili olarak ilerliyor.”

Tan, 29 Ekim 1943

ÖLÜ KELİMELER, DİRİ KELİMELER

Yeni kelime uydurmakta pek ileri gitmesek iyi ederiz. İşin doğrusu, önce var olanları kullanmak, ancak bulunmayanların yerlerini doldurmaktır. Fikrim şudur ki, bugün Türkiye sınırları içinde yaşayan dil, sandığımızdan daha zengindir; ilme ve fenne dokunan kelimeler dışında, en ileri bildiğimiz dillerle enikonu boy ölçüşebilir. TDK tarafından I. ve II. ciltleri basılan *Halk Ağzından Derleme Dergisi*'nde yalnız A harfinin ilk kelimelerine baksanız, zenginlikten gözleriniz kamaşır. Burada yok, yok! Hem de uzun bir cümle ile anlatığımız fiillerin bir kelimelik kısacık karşılıkları bakımından insanı şaşırtan bir zenginlik... İşte örnekler: “ağıtmak”, “birinin bilmediği bir yerde dikilip şaşkın şaşkın etrafına bakınması” mânasına gelirmiş! Birçok kişinin birleşerek topluca bir halde dağa tırmanmasını anlatmak için tek kelime ile “ağmaştılar” demek yetiştirmiş! Bağıra çağıra birini tehdit etmenin karşılığı şudur: “abartmak” ve “abartı”... Kolayca, kısaca, “Ben abartıya gelmem!” diyemez miyiz? “Abartı”, “şantaj” yerini de tutabilir. Biri: “Makine acalmış,” derse şunu anlıyacaksınız: Makinenin dişleri aşınmış! Avuçları yerde, yüzü koyun sürtünerek yürüyen adam için “abalıyor” demek yetiştiriyor! Ana karnındaki çocuk taslağına, yani “cenin”e “dölüt”, “abık”; memedeki çocuğa “abalak”; ayı yavrusuna

“abaz”; eksiğini tamamlamıya “abramak”; geniş adımlarla yürümeğe “abanlamak”; musallat olmağa “abrişmak” diyorlar. Bir türkü içinde o söz şöyle geçiyor: “Abriştı kara bah-tım dalıma; dermandan kesti beni, neyleyim?” Mübalâğa ve i'zam etmenin karşılığı da “afurtmak”tır; anlaşılan bizim afurtafur oradan geliyor. “Menetmek” mastarı yerine “abamak” var: “Bu adamı işinden abadım” gibi... “Meşhur”un bir karşılığı şu: “adlım”... “insaniyetsiz”inki “adamıksız”... Karşılığını bulmak zorunda olduğumuz “namzet” yerine –yine “ad” kökünden– “aday”ı kullanıyorlar ki, biz de kelimeyi “adaylar orta okulu bitirmiş bulunmalıdırlar” şeklinde belki benimsiyebiliriz? Bütün o kelimeler ne uydurma ne de ölüdürler; halk ağzında sapasağlam yaşıyorlar; bize estetik bakımından düzgünlerini seçmek kalıyor. Can alacak nokta burası! Önceki denemelerimiz sırasında işlediğimiz kusur, sanırım ki, kendi memleketimizde dipdiri duran sözlere kulak asmıyarak uzak illerde, uzak hısımlarımızın mezarlarındaki kelime kemiklerini aramamız, bunlarla kupkuru bir dil kurma kalkışmamız olmuştur.

Tan, 13 Aralık 1941

DİLDE TUTUM VE ARTTIRMA

Hesaplı davranarak para arttırmak ve mal sahibi olmak mânasına Arapçadan “tasarruf” veya Frenkçeden “ekonomi” lâflarını bir yana bırakıp, Türkçemizdeki o güzel “tutum” kelimesini kullanmak daha doğru değil midir? Dilde eskidenberi idareli, muktesit anlamına “tutumlu adam” tâbiri vardır. Tutumlu adam ne cimri ne de hasis, nekes ve pinti demektir: Türkçesi “savurgan” olan “müsrif” ile “cimri” ortasında iradeli, akıllı ve mutlu bir şahsın sıfatıdır.

Zaten “tutmak” kelimesini dilimizin zengin kaynaklarından biri olarak gösterebiliriz. Bu masdarın doğrudan doğruya bize kazandırdığı tâbirler arasında “deniz tutmak; kafa, söz, hoş tutmak, damarı tutmak, tutarağı tutmak, kin tutmak, bir tarafı tutmak, akılda tutmak, ağzile kuş tutmak” gibi neler vardır! Sonra: “Tutum tutam, tutalım ki, tutar, tutamak, tutamaklı ve tutamaksız, tutkun, tutkunluk, tutuk, tutukluk, tutuşmak, tutturmak, tutuşmuş, tutkal” gibi birbirine benzemez çeşit çeşit şeyler anlatan birçok sözler yine bu asıldan üremiştir. Daha sonra ve yazık ki aynı asıldan türeyip de zamanla kullanmaz olduğumuz kelimeler de pek çoktur: tutsak ve tutsaklık = esir ve esaret; tutnak = senet; tutsu = vasiyet, tutuncak = kabza gibi... Nereden geldiğini çoğumuzun bilmediği “dudak” kelimesinin aslı –doğrusunu

ehline sormalı ama– bence “tutak” olsa, yani “tutmak”tan çıksa gerektir. Zaten onu biz, Arap harflerile eskiden bu okunuşta yazardık!

Şüphesiz ki malda tutumlu olmak ve para arttırmak iyi huylardan, hattâ millî kurtuluş yollarından biridir. Fakat dil meselesinde de yerli mallara karşı istek ve sevgi göstermek, bunları güzelleştirip gittikçe daha fazla kullanmak, hele öz Türkçe kelimeleri arttırmak, dilin yayım bölgesini genişletmek ulusal işlerimizin en başında gelir. Gün geçtikçe yabancı sözleri memlekete az sokup yerlilerini çoğaltarak bizim ve bütün ırkdaşlarımızın ihtiyacımızı karşılar hale getirmekle varlığımızı sağlamış ve sağlamlamış olacağız. Dil zenginliği, servetlerin en kıymetlisi, devamlısı, dayanıklısı, tesirlisi ve şereflişidir. Şu harp yıllarında, yerleşmiş, genişleyip dünyaya yer etmiş ve koca ırka mal edilmiş bir dile sahip olan milletlerin bu dilden faydalanarak –hele propaganda alanında– neler yaptıklarını görüyoruz. Öyle bir dil, yenilmesi ve terhisi olmayan bir ordudur.

Tan, 14 Aralık 1942

“AŞK” DEME... “IŞK” DE!

G alatasaray Lisesi’nde Nafi Bey adında –kaşsızlığını örtmek için fesini gözlerinin üstüne kadar indirmiş– bir Türkçe öğretmenimiz vardı. Çelebi adamdı ama kıraat okurken hele birimiz “seyahat” desin... Gözlerimizin kitaba dalmış olmasını fırsat bilerek usul usul yaklaşır, habersizce suratımıza tokadı çalardı. Neden? Sebebi şu: Kelimenin Arapçada aslı “siyahat” imiş!

Yalnız bu değil. Yine asıllarına uydurarak “Aşk”ı “ışk”; “muntazam”ı da “muntazim” okumamız lâzım gelirdi. Diye-mezdik ki:

“Efendim... Biz o kelimeleri sadece ders saatlerinde, sizin keyfinizi hoş etmek için okumıyacağız. Başka yerlerde ve başka adamlar arasında konuşurken de kullanacağız. Velew ki doğru telâffuzları dediğiniz gibi bile olsa, meselâ ‘yakında siyahate çıkacağım’, ‘ışk yüzünden kendini vurdu’, yahut ‘yanağına bir tokat ışk etti’, ‘vapur seferlerini bir türlü muntazim şekle sokamadılar’ diyebilir miyiz? Dersek karşımızdakiler tahaf tahaf yüzümüze bakmazlar, ukalâliğimize şaşıp kızmazlar, bir karış boyumuzla ve lüzumsuzca bilgiçlik taslamamıza sinirlenmezler mi?”

Gel de anlat! Anlatmağa kalkış! İlme hakaret etmiş, fesahati hiçe saymış “lisan-ı-azb-ül-beyan-i-arabi”ye ve peygam-

ber diline karşı saygısızlık göstermiş olurduk. Muhakkak ki, adamcağızın bütün âzası sapır sapır titrer, kan başına hücum ederdi; hiddet buhranının bu kadarına rastlamak güçtür!

Ve böyle, bir incir çekirdeği doldurmaz hem lüzumsuz, hem boş şeylerle çocukları yormak yasak edilecek zararlı bir harekettir.

* * *

Gör ki derdimiz bununla bitmezdi. Son sınıflara kadar süren bir ömür törpümüz de kelimelerin Arapça mı, Farisice mi olduklarını öğrenmek, yeri gelince ayırmak, söylemek ve yazmak zorluğu idi. Sorarlardı: “Lala necedir?” Hele boş bulunup Türkçe de! “Türkçe mi? Behey gafil, nadan echel min el cahiz! Lala Farisîdir.” Tabîî, evdeki aksakallı, tütün ve kahve tiryakisi, emektar Anadolu uşağı, bütün Türklüğüle gözünüzün önüne gelirdi ve ona Türkçeden başka bir dil-den isim vermemiz, bu yabancı kelimeyi o derece benimsememiz acaibimize giderdi. Adeta inanamazdık.

Yine ona benziyen, günlük konuşmalarda ve bütün milletin dilinde boyuna adı geçen “çardak, çarşaf, papuç, boza, kilim, kilit, düğme, palan, parça, para boynuz, tüfek, köfte, küfe, köstebek, kereste, hattâ –Allah inandırсын!– çadır ve hattâ horoz” gibi kelimeleri Farisî olarak göstermezsek, küplere binen hocalar yok değildi. Bunlardan bir kısmının teşkil sırlarını, hokkabazlıklarını bilenler göze girer, iyi talebe sayılırdı.

“Efendim,” demek lâzımdı, “çardak”, dört kemer mânasına “çar” ve “tâk” kelimelerinin birleşmesinden vücu-

de gelmiştir; “çarşaf” ise aslında “çadırşab”, yani gece cadırır-
dır, geceleyin üstüne örtülen kumaşa kinayedir.

“Aferin! Peki para, yara, damga, bumbar, boza” kelime-
leri Türkçe midir?

“Hayır, hocafendi, hepsi de Farisîdir; nerede Türkçede
o bolluk?”

Acaba öyle midir? Halbuki “para-parçalamak”tan, “yara-
yarmak”tan, “damga-tamu”dan, “boza-bor (yani şarap)”dan
gelmiş halis muhlis Türkçedir ama o devirde bilen kim?
Kim damganın “temga” yazıldığı devirde “tam”ın dağla-
ma âleti, “tamu”nun cehennem, “tammak”ın erime ve
“damla-tamla”nın eriyen cisimlerden düşen parça olduğu-
nu “Bunbar”daki “bun” Türkçede koyun barsağı, “bar” da
kokmuş mânasına geldiğini bilecek? Ayrıca Türkçeyi zen-
gin göstermek de ayıptır; “sokak” bile akıllarınca arapça
“zukak”dan bozmadır. Yine Türkçede üflemek mânasına
bir “tüflemek” masdarı olduğunu ve “tüfek” kelimesinin o
asıldan ürediğini, “hücre” diye yazıp söylediğimiz sözün de
“ucra” şeklinde öz malımız sayılması lâzım geldiğini bilmez-
sin ki anlatasın?

* * *

Garibi şu ki, Halep’te beni görmeğe gelmek insanlığın-
da bulunan rahmetli şair Mehmed Âkif de “kafa”nın Arap-
ça “Kıhf”dan dilimize geçtiğini söylemek suretile zihnimde
eski hocalarımı canlandırmış, çektiklerimi hatırlatmıştı.
Yukarıda bahsettiğim tedris usulü yaşıtım olan talebenin
mâneviyatını kökünden kırardı. “Ana-baba-kardeş-et-ekmek-

su” kelimelerinin bile öz Türkçeliğinde şüpheye düşer, “tuğ-la-kiremit-kiriş-kamçı-kanca-çarık” gibi sözleri de Arapça veya Farsça bir asla bağlamağa çalışırdık. Meselâ: “kamçı” derdik, olsa olsa Acemcedir, “bahçe” gibi, “kamçe” idi, değiştirmişiz. “Kiriş” de belki “kirişîden” masdarındandır; “çarık” da mademki bir “çar”la başlıyor, “çartak” ve “çadırşeb” cinsinden muhakkak Farisîdir!

Hele “kantar”ın Arapça “kintar” olduğunu bilince, at ağzına vurulan Türkçe “kantarma”nın “kintarime”den galat olduğuna gel de hükmetme! Hem şeftali ile zerdali, “zerdalı-şeftalı” şekillerine Acemce aslından ise muhakkak “kayısı” da “kayusu” telâffuzile yine o dildendir. Değildir diyen pek çıkmazdı.

“Soba-sopa-tulumba-kasatura” bize öz dilimizden oldukları halde İtalyanca gibi görünürdü; “lalanga”yı da pandispanya gibi yaratıcı söz sanırdık. O akılla Çamlıca eteğinde suyile anılan “Libade”nin Türkçeliğine gel de inan. “Leb” ağız, “sade” içki olduğunu o yerde pınar bulunduğuna göre her halde “lebbade”den galattır, der geçerdik. Ecnebi asıldan “pırasa”yı “pürhassa”, Türkçe tatlı lokumu “rahatül halkum” hattâ aslı Farsça “penir” olan “peynir”i şişirerek okullarda “penayir” diye yazdıran neslin çocukları başka türlü düşünebilirler mi?

* * *

Galiba bizden bir önceki nesil “kerpeten” de yazamazlardı, o kelimeye ille “kelbeten” şeklini vermeleri lâzım gelirdi. Düşününüz ki öğretmen, madenden su kabı manasına

“tas”ı ve yine camdan su kabı demek olan “kâse”yi sordu mu Arapçalıklarını söylemek lâzımdı.

Canım, bana ne? Bir kâse veya tas, tılsımını verir gibi hangi dilden olduğunu söylemezsek, kullanılamaz mı? İçine su almazlar, elimize girmezler, kırılır ve delinirler mi? Ev de konuşurken “şu Arapça tası ver!”, “o Farisî kilimi yere ser!” demedikçe işler görülmez mi? “Kilit”in Farsça, “mangal”ın Arapça, hattâ “kiriş”in Türkçe olduklarını bilip bilmemenin çocuğa faydası ve zararı nedir? Kilit daha iyi mi işler ve kırıktan daha hoş mu ses çıkar? Bir Fransız, ekmek mânasına gelen “*pain*” sözünün Lâtince “*panis*”den çıktığını ne bilir ne de sorar. Onu dilciler düşünür.

Bir de her telden çalan muharrirler söz kıtlığında asmalar budamak için bahsi gazete sayfalarına dökerek okuyucularının başlarını şişirir.

Tan, 26 Eylül 1943

OSMANLICANIN SON GÜNLERİ

On, on beş sene sonra Osmanlı Türkçesinden anlayan adam, ancak dil fakültelerinin hususî şubelerinde dirsek çürütmüş, camları pertevsiz gibi kabarık gözlüklü, dalgın bakışlı küçük bir küme arasında bulunabilecek... Genç nesil, hele aruz veznile şiir okuyabilenin marifetli âhenk perendeleri karşısında –*Üç Ahbap Çavuşlar* filminde çit tellerinden rûbab çalan aktöre duydukları hayranlıkla– muhakkak el çırpacaklar. Bu hükmü nereden çıkarıyorum? Yakın zamanda göçmüş Tefvik Fikret, Hâmid gibi şairlerimiz hakkında yapılan törenlerle verilen konferanslarda gençlerin okudukları parçalardan! Ya daha eskileri? Bugünün edebiyat meraklıları, gösterdikleri iyi niyete rağmen, aruza dil uyduramadıktan başka, Arapça ve İranca kelimeleri de yanlış okuyorlar. Dinleyicilerin ise şiirlerdeki mânâyı, ustalığı pek kavriyamadıkları yüzlerinden, hallerinden belli!

Yıllarca zaman tahsiline emek vererek oldukça keyfini çıkardığım bu edebiyatın, gözlerimin önünde, göz karartıcı bir süratle geçmişe karışması, antikalaşması acıklı şey... Fakat ne yapalım? Kabahat bizden ziyade milletinkinden ayrı bir yapma dil icat eden zihniyetlerde ve idrâksiz devirlerdedir. Dört buçuk Divanla bir *Rûbabı Şikeste*'yi anlıyacağız

diye bu milleti kendi diline sahip olmaktan alıkoyamazdık.
Meselâ Bâki'nin:

Ey pâybendi dâmgehi kaydi namü nenk

mısraından –şayet varsa– mâna çıkarması için ona *Tuhfe-i Vehbî* ezberletmekte devam edemezdik. Artık Osmanlı şiiri, Arapçadan, Lâtince, eski Grekçeden yapılan tercüme-ler gibi mütehasşsıların işi olacak. Asıllarını değil, Türkçeye çevrilmiş parçalarını okuyacağız ve değerlerini bu bakımdan biçeceğiz. Onlar yine bizimdir; kullandıkları dil ölmüş olacak, lâkin hünerleri milli varlık olarak yine bizde kalacaktır. Lüks bir dille ancak hususî bir salon süslenirdi; bir irfan ülkesi kurulamazdı. Bunu böylece kabul ettikten sonra yapacağımız şudur: Osmanlıca'yı hakkile bilenler eksilmeden değerli eserleri bir sayfası o lisandan, öbürü Türkçe olarak ehline çevirtmek, tercümelere şimdiden başlamak. Zira bugün onu başaracak yüz kişi varsa, yarın beş kişi bulunamayacak; başarılmasına bugün beş sene yetişirse, yarın yüz sene az gelecek. Maarif Vekilliği örnek diye bir tanesini olsun denemelidir.

Tan, 28 Ocak 1943

OKUYAN YÜK ARABACISI

Vaktiyle Avrupa'yı dolaşırken şaşar kalırdım: Müşteri bekliyen arabacı, sandığının üstünde gazete okuyor; birahanedeki bulaşık yıkayıcı fırsat buldukça önündeki kitaba göz atıyor; öğle paydosu zamanı bahçelerinde güneşlenen işçi kızların başları romanlarından kalkmıyor. Dünyam tramvay beklerken, burada daha ileri bir şey gördüm: Bir yük arabacısı beygirlerinin boynuna saman torbalarını takıp esnaf kahvesine girince, cebinden bir kitap çıkardı, masaya dayadı, okumaya koyuldu. Kitap! Kitap! Kitap! XX. yıldönümü münasebetiyle Maarif Vekilliği klâsik eserlerden 68 tanesini daha tercüme ettirmiş, önceki seriye kattı; bir kütüphane kurdu. Yine o vesile ile TDK da 15 eser yaymak fırsatını bulmuştur ki aralarında *Türkçe Sözlük*'ün E harfine kadar olan kısmı ve *Lûgat-it-Türk*'ün endeksi de varmış. *İnnü Ansiklopedisi*'nin birinci fasikülü de çıkmış. Bir yandan da kitabevleri durmadan piyasayı telif ve tercüme kitaba boğuyorlar. Meslekdaşlarla bir ağızdan kopardığımız yaygaranın neticesiz kalmadığını son tercümelerin gelişi güzel, baştan savma, çırpıştırmaya yapılmamasından, emek görmesinden anlıyoruz. Harp darlıkları kitap bedelleri üzerinde tesir etmedi değilse de, bu artış zeytinyağı ile pirincinkine, sigara ile içkininkine kıyas olunursa azımsanabilir. Her cinsten

boyuna kitap çıkıyor ve her tabaka arasında okunuyor. Zaten son günlerde gazetelerimizde son moda bir yazı sütunu peyda oldu. Yeni çıkan yüzlerce eser hakkında kısa kısa notlar, belirtmeler. Eskiden o biçim yazılar yoktu; uzun roman tenkitlerine raslardık ama ancak kendi aramızda okurduk, halk aldırış etmezdi. Bugün bibliografi sütununun okuyucusu çoktur, hattâ bekliyenleri bile!

Bütün bunlar harf inkılâbının ve dil inkılâbının verimleridir. Gazete okuyan hamalla, roman sayfaları çeviren lost-racıya ve yukarda anlattığım gibi kahvede kitaba dalan yük arabacısına, tavanlara kadar dolu kitap raflarına güç raslardık... Şayet Atatürk birbiri ardından iki hamlede eski harflerin pabucunu dama atmasa ve bizi anlaşılır dille yazmaya zorlamasaydı!

Tan, 11 Kasım 1943

DİL BAYRAMINA HAZIRLANIRKEN

Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanmakta olan *Sözlük-Lûgat* kitabının A, B ve C harflerini bir vesile ile gözden geçirdim. Bugünün canlı konuşma ve yazı dilinde yaşanan sözlerle dile yeniden girmiş veya girmekte bulunan kelimeleri ve terimleri toplayıp sıralamakta olan “yeni sözlük”ün, basılıp meydana çıkınca, ihtisas ve meslek sahipleri dışındakileri artık lüzumsuz aramalardan, taramalardan kurtaracağına, eski lûgatlerin papucunu dama atacağına hiç şüphe yoktur. Sözlüğün asıl kıymeti Osmanlıca kelimeleri de içine aldıktan başka bunları ve Türkçeleri çok açık, duru, canlı, kolay, hayat bilgisiyle ilim ve fen icaplarına yakışır tarzda anlatmasındadır. Kısacası Türk’ün eline ilk defa olgun, dolgun, diri ve dili diline uygun bir lûgat kitabı geçmek üzeredir.

Size, gelişi güzel birkaç mükayeseli misal vereyim. Türkçe kelimelere de yer ayırmış eski lûgatlerde bile “burcu burcu” sözü yoktur; halbuki dilde vardır. Sözlük onu “güzel ve kuvvetli bir kokuyu vasıflandıрмаğa yarar” dedikten sonra halk şairi Karacaoğlan’dan şu mısraı veriyor: “Burcu burcu esen seher yelleri!” Eskilerde “Balkan” kelimesi için “silsile-i-cibal-i-müşeccere” tarifi geçer, yenisinde bu tarif sadece “sarp ve ormanlık dağ”dır. Yine eskiler “buram buram” sözü-

nü: “kesretle ve fakat ağır yağın kara, yağmura vasfolunur” şeklinde pek kusurlu tarif ederler. Yenisi diyor ki, “Duman ve koku gibi havada yapılan şeylerle ter ve kar hakkında kullanılarak gürlük anlatır: Buram buram duman çıkmak, buram buram kar yağmak.” “Bel” için eski kitaplarımız “Bahçe bellemiyе mahsus âlet” diyip geçtikleri halde, yeni sözlük şöyle söyler: “Toprağın üst tabakasını kabartmağa yarıyan ve ayakla basılarak yere saplanan ucu sivri kürek şeklinde veya çatal bir ziraat âleti...” Ne kadar tamam ve canlandırıcı bir anlatış!

Gelelim Osmanlıca kelimelere: Meselâ eskilerde “belâgat”ın tarifi içler acısıdır, içinden çıkılmaz bir kelime kördüğümüdür: “kelâmın fasih olmakla beraber bir bir mukteza-yi hale muvafık, yani tekellüften, tasannu’dan, takyîd’den, şaibe-i-te’vil’den vâreste olarak hâlin, mevkiin muktezasile ve muhatabın derecei kabiliyetiyle mütenasip ve sanayii lâfziyye ve mâneviyye ile müzeyyen olması.” Ahmet Vefik Paşa’nın *Zor Nikâhı*’nı okur gibi bir şey! Halbuki yeni tarif kısacıktır, açıktır, sadelik içinde belâgatlıdır: “Sözün veya yazının gerek lâfz, gerek mâna bakımından çok beğenilecek şekilde, kaideye uygun ve sanatli olması...” Dildeki ve fikirdeki son değişiklik hakkında bunlardan parlak birer örnek ve bir eser verilemez!

Tan, 3 Eylül 1942

BEN NE YAZDIM, SEN NE FEHMETTİN

Halk ağzında yaşıyan Türkçenin zenginliğini meydana koymak için bir fıkramda, ana karnındaki çocuğa Anadolu'nun birçok yerlerinde “dölüt”, memedekine “abalak” dediklerini; birinin tanımadığı bir yerde şaşkın şaşkın durup bakınmasını kısaca “ağıttı” sözüyle anlatıverdiklerini yazmışım. Yazımda bunlara benziyen başka örnekler de vardı. Bir muharrir arkadaşımız sanmış ki, o kelimeleri hemen alalım, kullanmaya başlayalım diyorum.

*Ben ne yazdım, sen ne fehmettin, garip efsanedir
Vahib-ül-idrak müzdead eylesin iz'anını*

Halbuki meramım Anadolu Türkçesinin de –pek övdükleri Arapça gibi– kelime bakımından bolluk içinde olduğunu, bu dilde de uzun bir cümle yapmak zorunda bırakan fiillere karşılık tek kelimeler bulunduğunu, ana karnındaki ve memedeki çocuklara bile ayrı ayrı isimler verildiğini; sırası geldikçe bunlardan uygunlarını seçebileceğimizi anlatmaktı. Arkadaşımız “abalağı getir de okşıyayım!” diyemezmiş; “çocuğu getir, seveyim!” dermiş. Güzel amma bu, İstanbul ağzı bir konuşmadır. Yalnız tek şehrin ağzına bakan bir dille “lisan” kurulmuş olamaz. İstanbul'da ana karnındakinden,

memedekinden tutunuz, orta okul sırasındakine kadar her boyda çocuğa “çocuk” der, çıkarlar. Acınacak bir kelime yoksulluğu! Öbür taraftan Türkiye’de yaşayan Türkçemizde onun yerine çeşitli kelimeler var. Bir dil meraklısı bunlarla övünmek, bir muharrir de bunlara kalemını alıştırmak, bunları yavaş yavaş yaymak, yayararak zengin bir dil birliğine varmak zorundadır. İstanbul ağzından ayrılamamak tiryakiliğini bırakalım; dilimizi genişletelim; memlekette yaşayan öz kelimelerin uygunlarını seçerek darlıktan kurtulalım. Dil devrimini sadece Arapça kelimelere karşılık bulmak mânâsına alanlar yanılıyorlar. İstedığımız şudur: Osmanlıcanın züğürtleştirdiği ve yabancılaştırdığı Türkçemizi kendi malımızla zenginleştirmek, zenginliğini dünyaya anlatmak ve özleştirmek!

Arkadaşımızın, daha doğmamışından başlayarak bıyıkları terlemiş veya göğsü sertleşmiş olanlarına kadar her boyda insan yavrusuna “çocuk” deyip geçmesi, dili daraltmak istemesi bana bir fıkra hatırlattı: İkide bir, Arapçayı iyi bildiğini ileri süren birine sormuşlar: “Arapçada kuzuya ne derler?” – “Ganem, derler!” – “Canım, bizim bildiğimiz, ganem, koyundur; biz onun yavrusu olan kuzuya ne denildiğini öğrenmek istiyoruz!” Adamcağız duraksamış, sonra şu cevabı vermiş: “Bir şey demezler, beklerler; büyüdüğü vakit ganem derler!”

Tan, 17 Aralık 1941

“EV” KÖKÜNDEN KELİMELELER

Evelki günkü sayımızın Günler Geçerken kısmında ev sevgisinden bahsedilmişti. Türkçemizde “Ev Kökünden kelimesinden gelen ne güzel isimler, sıfatlar, masdarlar var ki, İstanbul halkı bunların çoğunu kullanmamış veya kullanmaz olmuştur. Anadolu’da da ancak yer yer söylenmektedir. İşte size iki masdar: Biri “evsemek” = evine kavuşmayı istemek; öteki “evsinmek” = evi gibi saymak, bir eve alışmak. Öyle ahabap evleri biliriz ki adımıımızı atar atmaz yabancılı ımızı duymaz olur, çarçabuk evsiniriz; çeşit çeşit a ırlamalarla g ller y zl l klerle bile bir türlü evsinemedi imiz yerler, yurtlar da çoktur. Satın aldığımız, yaptırdı ımız, kiraladı ımız her yeni binayı da evsinivermek kolay mıdır? Aylarca eskisini aradığımız, evsedi imiz, evseklili ini duyduğumuz olur.

- Yine bu kökten “evdeş” kelimesi aile, zevce, kimi vakit de karı koca manasına gelir. Bir de “evdik”e bakalım: Yarınki kocasıyla önceden münasebette bulunan ve ona, nik h kıyılmadan kaçan kızın ismidir. Bunu “metres” karşılığı olarak almamamız için hiçbir sebep yok. Be enmiyenler “evdik” olmasınlar veya “evdik” tutmasınlar! “Evcil”e, son günlerde çokça raslıyoruz; evine düşkün, evinden çıkmayı sevmez “ehli” manasına. Dilimizde “evcimen” kelimesi de vardır; evinin işini iyi bilen, evine iyi bakan, idareli adam

demektir. “Evcimal” ise evine sadık, ailesine bağılı insan demesine gelir.

- “Evinlenmek” şeklindeki masdarın manası pek güzeldir: Kemale ermek, olgunlaşmak, erişkin adam olmak. “Evinsiz”, özsüz hububatı, lüzumsuz bir işi ve işe yaramaz bir kimseyi anlatır; bu kelimeden faydalanmalıyız. “Evirgen” de öyle: Tedbirli, idareli, işküzar demektir. Birisinin yeni yaptırdığı evini görmek için götürülen hediyein adı “evgör”dür. Dönümün dörtte birine “evlek denildiğini çoğumuz biliriz. Bu kökten hepimizin en iyi bildiğimiz, fakat her zaman iyi idare edemediğimiz fiil şüphe yok ki “evlenmek”tir!

“Dilediğimiz Dile Doğru” başlığı ve R. H. K. imzasıyla,
Tan, 26 Aralık 1941

ESKİ GAZETECİ AĞIZI

• Yaptığımız Türkçeleşme denemelerine surat asan veya dudak bükenler arasında, yirmi yıldanberi gazeteci lisanının ne kadar değiştiğine dikkat eden kaç kişi var? Geçenlerde *Ulus*'u okurken yirmi sene önceki *Hâkimiyeti Milliye* gazetesinden alınmış bir örnek haber üzerinde durakaldım: “Şeker helvasının okkasına seksen ve pekmez helvasına yetmiş beş kuruş narh verilmiş ise de helvacıların bu narh aksine olarak sellemetüsselâm bir surette satışa devam ettikleri teftişatı mütemadiye neticesinde sabit olmuştur.” Bu cümlede göze batan yalnız “sellemetüsselâm”, “teftişatı mütemadiye”, “sâbit olmuştur” kelimeleri değildir. Şimdiki gazeteciler için o cümle “helvacı dükkânları teftiş edilmiştir, narhtan fazlaya sattıkları anlaşılmıştır”dan öteye gidemez. Böyle denilemediği geçmiş günlerin hasretini çekenlere ne yeni, ne eski dilden diyecek söz bulamıyorum!

• *Ulus*'daki pek kıymetli “Dil köşesi”, “ganimet”in Türkçesi olduğunu, bunu unuttuğumuzu söyledikten sonra bizden, hiç olmazsa “ganimet” ve “iğtinam”ı kullanmamamızı bekliyor. “Ganimet”in Türkçesi bir değil, birçoktur: Alanç, urgun, bulun, algın gibi... *Lisanül Etrak*'da dahi “iğtinam”ın karşılığı “bulunlamak”dır. Erzincan'da ganimete “urgu” diyorlarmış; bundan “urgulamak” masdarı yapılabilir: “Baskın

yapan askerimiz düşmandan 20 tank urgulamıştır” ve “ele geçen urguların sayısı tamamlanmamıştır” gibi.

- Tuhafı şu ki ne zaman “urgu”ya, “abalak”a benzijen kalın heceli bir eski–yeni kelime ortaya atıldı mı kolayca “doğru” ve “kabalık” kelimelerini kullananlar bunların şivesizliğiyle alay ediyorlar! “İğtinamın” nesi güzel?

“Dilediğimiz Dile Doğru” başlığı ve R. H. K. imzasıyla,
Tan, 28 Aralık 1941

“ALÂİMÜSSEMA” – “ELEĞİM SAĞMA”

• Bir manaya gelen çeşit çeşit kelimelerimiz var ki, bunlardan birini seçip artık onun üzerinde söz ve dil birliği etmemiz lâzım. Örnek olarak “eleğim sağma”yı ele alalım: Arapçılık akıntısına kapılanlar, medreseciler bu halis Türkçe kelimeyi –uydurup yakıştırma yoluyla– “alaimüssema” yapmışlar; “lâtilokum”u “rahatü holcum”a çevirdikleri gibi. Marifetlerine diyecek yok. Ecnebi dilden “pırasa”da öylece “pürhassa” şeklinde manalaştırılarak yazılırdı. “Eleğim sağma”yı İstanbullular “elemsema”laştırmışlar. Divan, Tanzimat, Serveti-Fünun edebiyatlarında “tıraje” ve “Kavsi-kuzah” gibi kelimelerle anılan bu kelimeye Anadolu’da “alkuşak”, “ebem kuşağı”, “gök kuşağı”, “geşik”, “Tanrı kemeri ve köprüsü”, Radloff’a göre de şurada, burada “yaygır” denilir. Yeni coğrafya terimi olarak şimdi bir Bolu lehçesinden “alkım”ı almışız. Zor da olsa buna kalemimizi alıştıralım; yazıya sokmaya çalışalım; olabilir ki, sonra, yeni nesille beraber dilimiz de alışır. Düşünmeliyiz ki, memleketin hiçbir yerinde –İstanbulludan başka– kimse “elemsema”dan bir şeycikler anlamaz. En çok kullanılanı “ebem kuşağı” ise de kitaba ve ilme yaraşmıyor.

• Anadolu’nun birkaç bölgesinde bizim “elek” dediğimiz ev eşyasına “elemen” deniliyor. Bence bu söz, dilimize

zenginlik vermek için, bir meslek ve sanat çıғırında incelemeler yapan adam, “mudakkik” yerine kullanılabilir: “Edebiyat elemenlerimiz arasında bir kısmı fikirden çok hisse ve kendilerinden önce verilen yanlış hükümlere kapılıyorlar” cümlesinde olduğu gibi...

- Anadolu Türkçesinde “sahip” yerine bir “iye” ve “eye” kelimesine rashyoruz. “Bu tarlanın eyesi kimdir? Şu sürünün iyesini bulun!” şeklinde... “İye” güzel bir kelimedir. Pek kolaylıkla dile geçer ve tutar. Fakat bunu, kullanalım diye değil, “Türkçede sahip kelimesinin bile karşılığı yoktur,” diyenleri düşündürmek için yazıyorum.

“Dilediğimiz Dile Doğru” başlığı ve R. H. K. imzasıyla,
Tan, 2 Ocak 1942

MANÂSINI BİLMEDİĞİMİZ SÖZLER

• *Halk Ağzından Derleme Dergisi*’ni karıştırırken, İstanbulluların tâbir gibi kullanıp da mânasını bilmedikleri sözlerin ne demeğe geldiklerini öğrenmekteyim: İsparta’da “danklama”, “akla gelme” yerinde kullanılmış. Burada biz onu yalnız “kafan dank dedi” şeklinde almışız. “Dızdığının dızdığ, dış kapının dış mandalı” sözü uzak akrabayı anlatan bir tâbirdir. Bu söz, sanırım Anadolu’nun birçok yerlerinde uzak akraba mânasına gelen “dığdık” ve “dığdı”dan bozulmuş olsa gerek. Daha çok “kaba taslak” diye kullandığımız “taslak”, “yuvarlak, enli yüzlü çocuk”u anlatırmış. Yine bizim kumaşlar hakkında söylediğimiz “tarazlanmış”, “taraz taraz olmuş” sözünün aslı üşümekten, tüyleri diken diken olma demesine gelen “tarazlanmak” masdarından alınmışa benziyor.

• “Senet” karşılığı olarak “dayık” denilen yerler var. *Cep Kılavuzu*, onun yerine “belgit”i bulmuş. Birkaç yerde de “maaş”a “danlık” ve “memur”a “danlıkçı” denirmiş. Şüphe yok ki “aylık” ve “aylıkçı” demediklerinin sebebi bu kelimeleri başka mânalarda kullanmalarıdır. “Dan” ne demektir? “Netice – son” anlamına da gelen bir kelime. Ayıp, kusur arayan adama da “dancı”, tenbel, iş görmeze de “danbal” denildiği çok. İsterseniz siz bu mânalarla, “danlıkçı” dedikleri eski, memur arasında benzeyişler bulunuz!

- “Aciz kaldım” yerine “eksindim” diyen yurttaşlar pek iyi ediyorlar. “Eksin” kelimesi birçok yerlerde yaşlı veya bir hastalık yüzünden şaşalamış, kudretsiz düşmüş insan mânâsınadır; “acz”e karşı “eksinlik” pek yakışıklı bir kelime! “Yetersizlik”, “kifayetsizlik” karşılığıdır ve çok güzeldir; kullanmağa da başladık.

- “Kış” kelimesinin aslını öğrenmek isteyenlere *Divanü Lügat-it-Türk*’den alıp yazıyorum: “Kışmak” = kaymak, meyletmek mânâsına geliyor; “er yoldan kışdı” gibi... Belki de güneşin yana kayması, meyletmesi bakımından soğuk mevsime “kış” denilmiş.

“Dileğimiz Dile Doğru” başlığı ve R. H. K. imzasıyla,
Tan, 4 Ocak 1942

“KÜP” KELİMESİNDEN BİRKAÇ SIFAT

Anadolu Türkçesinin ustalıklı buluşlarına şaşmaktan kendimi bir türlü alamıyorum. “Küp” kelimesinden bir “küplek” çıkarılmış ki, şiş karınlı, sıska çocuğun sıfatıdır: “Bu sıtmalılı bölgelerde rasgeldiğimiz küplek çocuklar acınacak haldeydi,” dedik mi, uzun bir anlatıştan kurtulmuş oluyoruz. İri karınlı adama ise “küpül” deniliyor; kısa boylu, şişman adama ise “küpüç...” Basık burunlu insanı da ayrı bir kelime ile anlatıyorlar: “Ketlez...” Söz arası: “Kahveden içeriye ketlez ve küpül bir adam girdi” cümlesini kullandık mı, içeri girenin hem basık burunlu hem de iri karınlı oluşunu iki kelime ile anlatıverdik demektir.

- Geçen günkü yazıda “kış” kelimesinin meyletmek, yana kaymak manasına gelen “kışmak” mastariyle ve güneşin o mevsimdeki yana kaymasıyla ilgisi olacağı söylenmişti. “Kışma” kelimesi de güneşin zevali vaktine denirmiş, batıya doğru kaymadan önceki saatine. Hepimizin kullandığımız “kışkırtmak” da bu kökten alınmış olsa gerek: Birini, bir şeye sevk ve imale etmek, yani kaydırmak. “Kışmak” sözü “heves” demek imiş; heves dahi kaymanın bir türüsüdür. “Kışkırlak”ın Bursa ağzında bir cins külâha denildiğini de lûgatta gördüm. Hacivat’la Karagöz’ün başlarındaki külâha “ışkırlak” adı verildi ki aslı “kışkırlak” olacak. Bir kış başlığı

oluşundan mı, yoksa meyilli şekillerinden ve duruşlarından mı?

- “İstidat-Müstait” karşılıkları olarak “eğim-eğimli” kolay yerleşecek kelimelerdir. “Bu çocuk el işlerinde pek eğimli”, “doğuştan eğim olmazsa ne kadar çalışsan boştur”, “tifüs Avrupa’ya yayılma eğimi gösteriyor” gibi. *Cep Kılavuzu*’nda istidat karşılığı diye gösterilen “anıklık” güzel değil!

“Dileğimiz Dile Doğru” başlığı ve R. H. K. imzasıyla,
Tan, 6 Ocak 1942

KIŞ İLE İLGİLİ BİRKAÇ KELİME

• “Ateş” kelimesinin aslı Süryanî dilinden imiş, Farisîye geçmiş. Biz de “od”u bırakmış, onu kabullenmişiz. Halbuki “ne od var, ne ocak-od yok, gibi o kökten bir sürü kelime de dilimizde pek canlılıkla yaşıyor; sayarsam uyarlıklarını anlayıp şaşacaksınız: Oda, otağ, ocak, odun. Dahası var: Oturmak! Ateş yakma, od ve oturtmak, ocak bulunan yerde bulunmak manasına... “Baharat” karşılığı olarak bir de, kullanmadığımız “odyem” var; ateş gibi yakıcı, iç ısıtıcı tozlar ve taneler!

• “Kömür” kelimesi –ister inanınız, ister inanmayınız!– sanıyorum ki “gömmek”ten geliyor; yandıktan sonra yere gömülerek söndürülmüş odun. “K” ve “g” ayrılığına aldır-mamalı, hepsi birdir; “kömü” ve “gömü” Türkçemizde “de-fine” manasınadır, “Kömdü = Tabut”, “gömgen = kabir”dir. Hep örtülen, örten şeyler. Ya “gömlek?” Vücudu örttüğü için bu adı almıştır!

• “Soba”, “tipi”, “kasırga” Türkçe kelimelerdir. Fakat “bora”yı Osmanlıca lûgatlar ecnebî asıldan gösteriyorlar. Doğru olmasa gerek. Zira, Türkçede bir “boran” kelimesi var ki felâket, fırtına, rüzgârlı tipi manasına gelmektedir; Arapçada karşılığı “sarsar”dır. Lâkin bu kelimeyi, “sarsmak” ile uyarlığı var diye hemen Türkçeye mal etmiyelim. Lüzü-

mu da yok! “Tipi”ye Anadolu’nun birkaç yerinde “boğanak” denir.

- “Fırtına”yı, “fırtına” şekline sokarak Ali Seydi lûgati ecnebî bir kelime diye gösteriyor. Böyle olsa bile Türkçe-de hareket ve ses belli eden birçok kelime vardır ki “fır”la başlar: Fırıldak, fırlamak, fırdolayı gibi... Anadolu’da ise “fırtmak” bir şeyin yerinden oynamasına, çıkmasına denir; “fırtan ve fırtık” hareketli, yerinde durmaz kimse, oynak kadın demektir; çocukların oynadığı topaç ve çembere “fırlak ve fırlantı” adı verilmiştir. Demek ki biz “fır” kökünden hep hareketli ve sesli kelimeler çıkarmışız; “fırtına”da dahi hareket ve ses var. Kelime, Türkçe olmasa bile herhalde dilimize çok uygun.

- “Alev”i de bizim zamanımızda, “araba” gibi “ayın” ile yazdırarak Arapça diye öğretirlerdi. Bu kelime “alav” şeklinde su katılmamış Türkçedir. Şemsettin Sami “alev”, “alav”dan bozmadır diyor. Radloff ise, Çağatayca olduğunu söylüyor. Kendi varımızı başkasına zorla mal etmeye çalışmamız ne utandırıcı haldil!

“Dileğimiz Dile Doğru” başlığı ve R. H. K. imzasıyla,

Tan, 9 Ocak 1942

YERLEŞMİŞ SAYABİLECEĞİMİZ KELİMELER

• Yeniden başlanılan dil çalışmaları kısa zamanda bize epeyce kelime kazandırdı; bu kelimelerden birçoğu da tuttu. Şöyle, bir göz gezdirecek olursak görürüz ki artık “taşıt, gelişim, kesin, vurguncu, sezgi, baskı, erişginlik, bölge, çevre, kesim, ilgi, kavuşak, sıfırtı, ısı, önem, toplantı, durum, ödev, söylev, demeç, olay, seçim, birleşik, saldırmazlık, belirtmek, tören” kelimeleri yerleşmiş sayılabilir. Dahası da vardır ve gittikçe artacaktır.

• “Filhakika” yerine “gerçi”, “halbuki” yerine “oysaki”, “bâdema, bilâhare” yerine “bundan sonra” gibi sözler kullanmağa başladık. “Mademki gitmiyecektiniz...”e benzienleri de “gitmiyecektiniz de, neden söz verdiniz” şekline sokarak hiç aksamadan özleştirmektediriz. “Binaenaleyh” edatı, “bundan dolayı, bundan ötürü, o sebepten” gibi sözlere yerini verdi. “Mahaza”yı “bununla beraber”, “mamafih”i “öyle olmakla beraber”, “vâkıa”yı “öyle ise de”, “gûya”yı “sanki, diyelim ki”, “faraza”yı ise “diyelim ki, tutalım ki” sözleriyle değiştirebiliyoruz. “Keza”, “yine”dir. Bunları azıcık işleme-lidir. Bir zamanlar “binaan alâ zâlik”, “elhaleti hazihi” bile derdik! Yine diyelim mi?

• “Gerçekte”, “esbabı mucibe” ve “mucip sebepler”den daha iyidir. “Kifâyet, kâfi gelir, kâfi” karşılığı olarak “yeter-

lik, yeter” varken neden ötekileri kullanmalı? “Zira”yı da bırakabiliriz, çünkü bir “çünkü”miz var. Bundan sonra, “Bir iş zımnında Ankara’ya gidiyorum,” denilebilir mi? O yerde bir “için” yetişir. “Füceten”, “ansızın, birdenbire”den başka bir şey değildir.

- “Avans” yerine “öndelik”, “tahdidat” yerini de “kısıntı” öne sürülüyor. “Öndelik” gerçekten güzel... Türkçede “kısığ”, darlık anlamına dile geçmiş bir kelimedir, “kısı” ise “tazyik ve müzayika” karşılığıdır ve dilde vardır... Bu sebeplerle benzin tahdidatından bahsederken “benzin kısığı üç ay uzatıldı” dersek, dilde duranı kullanmış oluruz. Şu da var: “Benzin kasgısı sözünde olduğu gibi “kasgı”yı da düşünmelidir.

- Çamlıca arkasında “Kısıklı” adında güzel bir yer vardır. Bu kelimeye mânâ vermeğe çalışır, dururdum. Meğerse öz Türkçede “çeşme” demesine gelen bir kelimenin bir tanesi de o imiş!

“Dileğimiz Dile Doğru” başlığı ve R. H. K. imzasıyla,
Tan, 13 Ocak 1942

“DİN” ÜZERİNE ÖZ TÜRKÇE KELİMELER

• “Evvelâ, saniyen, salisen” yerine “birincileyin, ikincileyin, üçüncüleyin” demek ve bunları böylece sıralayıp gitmek pek doğrudur. Eski Türkçede “üçünç, törtünç, beşinç” şeklinde kullanılırmış.

• Bunu bize öğreten eserlerden biri de TDK’nın çıkardığı *Huastuanift*⁴⁹ adında turfanda bulunan bir din kitabının tercümesidir. Yine bundan öğrendiğimize göre, çoğunu Arapçadan aldığımız din kelime ve tâbirlerinin öz Türkçeleri vardır. Birkaç tanesini sayalım: Alkış = hamdü senâ duası – alkamak = hamdetmek, dua okumak – barım ve baram = varlık, mevcudiyet – boşumak = günahı üzerinden atmak – burhan = halik, Buda, Şaman, ilâh – çulvu = küfür – din = din – nom = şariat – nomcu = vâiz, fakih – nomlamak = vaiz etmek – erk = irade – iğid = hile – mengi = ebedî...

• “Ruh” kelimesinin karşılığı “özüt”tür. “Vücut, beden, gövde”ye, yâni ruh dışında kalan katı kısma “etöz” deniliyor. “Nefis”, “öz”dür; dünyevî alâka “tak”; menşe, asıl, kök, esas kelimeleri yerine “töz” kullanılıyor. “Akıl”, “öğ, öğü”; “fikir ve niyet”, “sakınç”dır; “kelime, kelâm”, “sav”dır. Birçoğu pek güzel!

49 1941 yılında Süleyman Himran tarafından çevrilmiş bu metinle ilgili güncel bir çalışma için bkz. Betül Özbay, *Huastuanift: Manihaist Uygurların Tövbe Duası*, TDK, 2014.

• “Secde etmek” yerine “yükünmek”; “dua etmek” için de “ötümek” masdarları var. “Dua niyaz”, “ötüg”dür; “zekât”, “puşi”; “günah”, “suy”. Başka kelimeler de şunlar: Şeytan = yek – tamu = cehennem – sok = haset – şahit = tanık – tıd-mak = mâni olmak, menetmek – toplamak = razı olmak... “Tanrı bunu taplamaz” cümlesinde olduğu gibi “kılınç” kelimesi de, “kılmak” masdarından olmalı, a’mal, amel, iş, hareket, fiil mânasına gelirmiş. Bir cins silâha da “kılıç” adı, bu tözden, bu asıldan çıkarılarak verilmiş olsa gerek.

• Saydığımız kelimeler içinde, oldukları gibi yahut da değiştirilerek kullanılacaklar var; ara sıra denemeliyiz. Türkçede Arapçasız din dili olamayacağını sananlar da biraz düşünsünler!

“Dileğimiz Dile Doğru” başlığı ve R. H. K. imzasıyla,
Tan, 20 Ocak 1942

FAYDALI VE MERAKLI DİL EĞLENCELERİ

Birçok kelimeler vardır ki köklerini ve nereden çıktıklarını ilk bakışta anlayıveririz. Meselâ: Çatı, gergin, dalgıç, saçma, süzgeç, tütün ve tütsü –biliriz ki– çatmak, germek, dalmak, saçmak, süzmek, tütmek masdarlarından doğmuştur.

Fakat çoğumuza sorsak: “çılgin, salkım, bacanak, ayran kelimelerinin kökleri ve asılları nedir?” Cevap almamız şüphelidir. Hele ukalâsına rastlarsak bize “bacanak” isminin yabancı dilden ve “bâ cenah”dan bozma olduğunu bile söyleyerek sinirlerimizi de bozabilir.

Size bugünkü konuşmamızda, işte, pek çok kullandığımız halde ya dikkatsizliğimizden yahut öğretilmemiş olduğundan dolayı bilmediğimiz, bilemediğimiz bir sürü kelimenin asıllarını ve köklerini anlatacağım. Bahis, merak verici ve eğlencelidir; kısa bir zamanınızı almıya değer. Şu noktayı önceden haber vereyim ki elimdeki kaynak sayın Besim Atalay’ın yeni çıkardığı *Türk Dilinde Ekler ve Kökler* adlı güzel eseridir. Benim bir marifetim varsa, bu bilgiç kitabından her sınıf okuyucuyu alâkalandıracak kelimeleri kendi tarzımda seçip sıralamaktan başka bir şey değildir; ün ve şeref onundur. Fakat dört yüz sayfalık kitabı dikkatle okuyup not tutmak ve bu notları derlemek de her halde sudan bir makale karalamak kadar kolay olmasa gerektir.

Yukarıda lâfı geçen “çılgın”, öz Türkçede kayıp bir tarafa gitmek anlamına gelen “çılmak” masdarından geliyor-muş, yani akli kaymış adam! “Salkım”ın aslı “sarkım”dır ve “sarsmak”dandır. “Bacanak” kelimesinde –yani karıları kardeş olanlardan her biri manasına gelen kelimede– kız kardeş demek olan “bacı”yı aramalısınız: Bacınak şeklinde! “Ayrılan”, ayırmaktan alınmıştır; sütün suyunu ve yağın ayırdığı için... Peki, “yoğurt”a ne buyrulur? “Yoğun”, “kalın” manasına gelir, sütün kalınlaşmışıdır. “Pekmez”deki “pek-bek”, “katı” demektir. Pekmez nedir? Üzüm suyunun katılaşmışı!

Nasıl? Bahsi eğlenceli, meraklı ve ayrıca faydalı bulmadınız mı?

Hoşa gitmiyen dört kelimeyi de gözden geçirelim: Bunak –sıkıntı manasına “bun” ve dangalak– şaşmak anlamına “danmak”dan doğmuştur. “Alık” ile “yılık” sözlerinin “almak-yılmak” fiillerinden çıktığını kestirmek için büyük bir zekâyâ ihtiyaç yoktur. “Kurnaz”, belli ki “kurmak”dan ve “sinsi”, “sinmek”den geliyor.

Ya “tepsi?”

Söylesem şaşacaksınız: “tapmak”dan, yani “hizmet etmek” fiilinden!

Yoktur tapacak, çalaptır ancak.

Türkçemizde “yal” sözü parlak manasına gelir; bakınız bundan ne göz kamaştırıcı kelimeler üretmişiz: yaldız, yıldız, yıldırım, yalçın, yalabuk, serap anlamına yalgın ve Yunus Emre ağzından:

Sular akar yalap yalap...

sözünde olduğu gibi parıl parıl, pırıl pırıl!

“Top” kelimesi de zengindir: Topaç, topak, topuz, toparlak ve –tuhafınıza gidecek– topuk... Ayak topuğuna toparlakça olduğundan dolayı bu ad verilmiştir. “Ökçe”yi merak ediyorsanız söyleyeyim: Öz Türkçede “ök”, “direk” demektir... Küçük direk!

“Kır” sözünden de kırçıl, akçıl, kıranta, kırağı, bozkır, kırlangıç, kıraç kelimeleri üremiştir. Koza ve kozalak, ceviz manasına gelen ve bir şekle işaret eden “koz”dandır. Yine başka bir şekil gösteren “yum” sözünden yumru, yumruk, yumurcak, yumak ve yumurta çıkmıştır!

Size “yengeç, yanpürü, yanak” kelimelerinin “yan”dan türediğini anlatmak için nefes tüketmiye lüzum görmüyorum. Zira yengeç, yan yan ve yanpürü yanpürü yürür; yanak da yüzümüzün yan tarafıdır.

Asıllarını eskidenberi pek merak ettiğim kelimeler arasında şunlar vardı: yamçı, torba, dağarcık, peyke, uçkur, hörgüç, kambur, çekirge, cumba, yobaz, kaltaban, kamçı...

* * *

Kamçıdan mı başlayalım, yamçıdan mı? Kamçı sona kalsın, “yam” eskiden konak yerlerinde, hanlarda, kervansaraylarda bulundurulmuş “at”a denirdi. Yola çıkanlar bu atlara binerler, at değiştirirlerdi. Demek ki “yamçı”, at paltosu, yolcu elbisesiydi; yani bir cins “*redingote*”; bizim telâffuzumuzla redingot... Bunun İngilizceden tam tercümesi de zaten “at elbisesi” demektir: “*riding coat*!”

Torba – torlamak, yani toplamak sözünden çıkmış. Dağarcık – eski Türkçede çuvala “dağar” denirdi; onun küçüğü. Peyke – sakın İran dilinde ayak manasına gelen “pa-pey” kelimelerine aldanıp yabancı söz sanmayınız; Türkçede “pey”, ön taraf manasındır. “Uçkur”un doğrusu “içkur”dur; “iç kuşak” manasına gelir; zira Kur - Kuşak’dır; “Kursak”da oradandır.

Hörgüç... Ne hoş, ne şekilli kelime! Fakataslı “örküç”dür, “ör” de “yüksek yer...” “Kambur”a gelince: Çıkıntı peyda etmek manasına bir “kamılmak” masdarı vardı; ayrıca deve hörgücüne de “Kam” denilirdi. Sırtları çıkıntılı olanlar, çok kere öfkeli adamlar olduğundan bu satırlar gözlerine ilişirse, “Yazacak başka şey kalmadı mı? Hele şu sermayesi kıt muharririn yaptığı işe bak!” demeleri ihtimal içindedir...

Çekirge, çökmek fiilinden gelirmiş ve doğrusu “çökmürge” imiş, “eski çamlar bardak oldu” kabilinden eski “cumba”lar da şimdi balkon oldu amma yine öğrenelim: “cummak” fiili “kapamak” demesinedir; kelime oradan çıkmış. Yobaz – (doğrusu yoğbaz)... Yoğ – kalın, kaba... Kalın kafalı ve kaba tavurlu adam manasına pek yerinde bir sıfat ve isim!

“Kaltaban”ın başındaki “kal” kelimesi “küstah”la aynı manadadır; “Kamçı”daki “kam” ise “avuç”dan başka bir şey değildir.

* * *

“İti an, değneğini hazırla!” sözünden hatırladım: “değnek”in aslı ne ola? Pek sade: Doğrudan doğruya “değmek” fiilinden... Bir yere değdiği, dokunduğu için! Zaten pek çok kelimeler var ki çıktıkları sözler, üzerlerinden tama-miyle sıyrılıp düşmemiş olduğu halde dikkatsizliğimizden bunları görmez, geçeriz. Meselâ kasırğa – kasmak; ayaz – ay; zorba – zor; kalça – kalın; alçak – alt; savaş – savmak; tıkmaz – tıkmak; gebeş – gebe; kıymık – kıymak; ırmık – iri; ipek – ip; yarım – yarmak; bakraç – bakır; aşağı – aşmak; çatal – çatmak; sağnak – sağmak; taraz taraz – taramak; bürümcük – bürünmek; azman – azmak; yayvan – yaymak gibi...

Fakat bazıları için bize –bahsettiğim kıymetli eserin sa-hibi gibi– bir yol gösteren lâzımdır. Meselâ “boncuk” keli-mesinin boyuna takıldığından dolayı aslında “boyuncuk” olduğunu bilemeyiz. “Gövde”nin doğrusu da vücudun gök tarafında olması sebebiyle “gökte” imiş. “Güvercin”de dahi “gök”ü arayınız. Pek sevdiğim zarafetli ve zekâlı, gayet sezi-ci bir kuş olan “saksağan”a çok uygun bir ad vermişler: Bu kelimenin kökü, “uyanık” manasına küplere, çömleklere sü-rülen su sızdırmaz “sır”, cilâ manasına gelirmiş ve “sırça” da bundanmış.

“Küt, kötürüm, kütük”, hepsi de gerçekten ucu sivri ol-

mıyan şeyleri gösterir. “Köprü” seyrekçe dikiş dikmek manasına gelen “köpümek” fiilinden isimleşmiş! “Kılçık” sözündeki öz, şüphesiz ki “kıl”dır. Amma “bacak”ın eskiden “patçak” olduğunu ve “patmak” fiilinin “yürümek” demesine geldiğini bilemezsek ayıp sayılmaz. “Kösmek” de o kabiliden: Yıkılmak, âciz kalmak demeğe gelirmiş ve “köstek” ondan yapılmış. Köstek vurulunca âciz kalmak, yıkılmak olağan işlerdendir.

Bir hastalık eseri olarak saçların dökülmesi illetini verdiğimiz “kel”i Türkçe sanmayınız; aksine, “keleş” dilimizde cesaretli, yiğit, güzel manasına gelir. Hattâ Karaca Oğlan şöyle der:

Keleş değilim ki Kervanlar vuram!

“Toraman”daki “tor” kelimesi pişmemiş, acemi karşılığıdır. “Biteviye”, “bitişik” sözünden doğmuş...

* * *

Bazı şahsiyet isimlerinin köklerine de rastladım: Merhum Başvekilimize Allah Rahmet etsin, Saydam kelimesinin kökü, parlak ve cilâlı anlamına “say” imiş ve ekile beraber temiz, berrak, şeffaf manasına gelirmiş. Falih Rıfkı’nın soyadı olan Atay, hücum, akın manasına, atmak fiilinden meydana çıkmış. Necmeddin Sadak, “sadak” kelimesinin “ok torbası” demek olduğunu elbette bilir. Bu ismin aslı “sa”dır. Yakutca da “yay” karşılığıdır.

Benimki tamamiyle manasız görünüyorsa da “Karay”

kendimce “Karakayış”ın küçülmüşü ve aklaşmışıdır. Anlıyana aşkolsun! Yer kalmadığı için hafta konuşmamızın bugünkü neşriyatı sona erdi; hepinize şen ve aydın pazarlar dilerim!

Tan, 19 Temmuz 1942

HARFLER ÜZERİNE LÂFLAR

Z amane çocuklarının yeni harflerle kolaycacık okuyup yazabilmelerine baktıkça, bizim neslin çektikleri gözümde büyüdükçe büyüyor. “Eski harflerle yeniden okuma yazma öğreneceksin,” deseler bin bahane bulup sıvışacağıma, zorlarlarsa bucak bucak kaçacağıma şüphe yok.

Biz ilk öğretim çağında ve harfleri sökmek, kâğıt üstüne çizmek bahsinde kağıdı ve öküz arabasıyla yolculuk edenler gibi ağır aksak gider ve çok zahmet çekerdik. Şimdikiler o hususta da otomobile, uçağa binmiş sayılabilirler. Harf inkılâbı maarif işinde tahta tekerleği kanada ve at ayağını motöre çevirdi.

Bazıları alfabeyi nota sanarak:

“Peki, efendim ama,” diyorlar, “çocuklarımız lisandaki güzel âhengi ve şiveyi gitgide kaybedecekler. Meselâ ‘sazende’ şeklinde yazılan bir sözü, ‘s’den sonra gelen ‘a’yı çekmeden okudular mı eyvah! Bu kelimenin hem aslı, hem güzel tarafı “saazende”ye yakın bir âhenkle okunup söylenişindedir.” [“Hanende”yi misal olarak almadım; “havanende” şeklinde yazıldığını anlatmak lâfı uzatırdı.]

Eğer “sazende” sözü dilden atılmazsa, Türkçe kaldığı müddet bütün nesillerin onu bugünkü âhengile söyleyeceklerine kalıbımı basarım. Lisanda âhenk harflerin aldığı

birtakım işaretlerden değil, kulaktan ve kulak dolgunluğundan gelir. Netekim eski harflerle de “sazende” sözünde harfin çekileceğini gösteren tek alâmet yoktu. Dahası var: Eski harfler zamanında “ay” ve “âheste” kelimelerinin başlarında bulunan “a”ların üstüne birer met-çekici işareti konduğu halde birincisini çekmeden, ikincisini çekerek okurduk. İşarete aldanarak ne “aay” derdik ne de “aaheste”nin meddini yutardık!

Vurguncuya veya vurgunculuk yapamadığına kızıp öfkesini yeni harflerden çıkarmağa kalkışanlarla sayım suyum yok. Bu, ayrı bir iş, bir ruh haleti meselesidir. Yeni harflerin belki bir eksikliği vardır, fakat eskilerinin azıcık olsun eler tutar yeri yoktur.

* * *

Zorluk çektiğimiz bir nokta da eski imlâda kulaktan işitmediğimiz veya lûgata bakarak öğrenmediğimiz bir kelimeye raslayınca, yalnız âhenk bahsinde değil, o kelimeyi baştan sonuna kadar dosdoğru okumamızın bir şans işi oluyordu.

Şimdi, nihayet kusurumuz bir harfin çekilip çekilmemesi gibi nota inceliğine kalıyor. O zaman, meselâ en sadesinden:

Kamer hamiresi yahut güneş mürebbası

gibi bir mısrala karşılaştık mı inşaat salapuryamızı kayaya bindirirdik; dama derdik; dilimiz dönmez olurdu. Zira şu

“hamire” yok mu, pekâlâ “humeyre” de okunabilirdi; hele aklımızdan şarap mânasına “hamr”ı geçirir, kendiliğimizden bir şeyler uydurmak istersek, büsbütün afallardık. Hoş “himyere” veya “hamyere” şeklinde okunmaması için de bir sebep yoktu ya!

Bu duruma düştük mü üç kurtuluş yolu görünürdü:

1- İşi şansa bırakıp gelişi güzel okumak... Doğru düşerse ne âlâ!

2- Doğru düşmezse, dinleyenler arasında doğrusunu bilmeyenlerin bulunması... Bu da bir talih eseriydi.

3- Kelimeyi hem “hamire”, hem “humeyre” sanılacak şekilde, ağız hokkabazlığı yaparak –ne sihirdir, ne keramet, dil çabukluğu marifet– dudak ve gırtlak arasında yuvarlıy-vermek!

En son akla gelen şey, “hamire”nin bizim bildiğimiz “hamur” oluşuydu.

Asıl tuhafı bizler yazarken birçok kelimelerin mânasını az çok kavrar, fakat nasıl okunduğunu tam kestirmeden kâğıda klişe şeklini karalardık. Eski harflerin bu rahatlığını inkâr edemem. Cehaletimiz okumada sırtı tırdı ama yazıda hiç belli olmazdı. Meselâ çoğumuz makalemizde “mıntaka”yı kullanırdık; fakat eski imlâ ile o kelime “mentaka-muntıkamantika” vesaire gibi çeşit çeşit okunabilirdi. Muharrire ne? Yüksek sesle okuyacak ilim ehli zatın bileceği, düşüneneği şey! Bizim tasamızda bile olmazdı. Bugün okunuşunu beceremediğimiz bir kelimeyi yeni harflerle kâğıt üstüne geçiremeyiz. İlle öğrenmiş ve öğrendiğimizi yazmış olmamız şarttır.

Hale bakınız ki attığımız harflerle “mültecî” ve “millet-

ci” aynı şekilde yazılan birer kelimeydi. Şunu da meydana vurmaktan kaçınmıyacağım: Çemişgezek’in bu tarzda okunması lâzımgelen bir kasaba adı olduğunu ben bile ancak yeni harflerin kabulünden sonra öğrenebildim. Önceleri “üstün”ünü “esre”, “esre”sini “ötre” okuyarak kekeler dururdum!

* * *

Zeytin gibi hepimizin her yerde aynı şekilde okuyup söylediğimiz bir kelimeyi “zeytun” yazmamız cinsinden acayipliklerle noktalı “he”lerle noktasızlarını ve iki gözlü “h”leri, “sin”lerle “sat”ları, “ze”lerle “zı”ları, “zat”ları ayırmak zorlukları üzerinde fazla durmalıyım. İşte şu “fazla” sözünün bile en aşağı şu şekillerde okunması mümkündü:

“Fazıla, fazile, fuzla, fizle, fizile, fezzele, fezele, hattâ fezeleh, fizelle, fezzelehu!” vesaire...

Bunlar okunuştaki güçlük... Yazması da belâsız değildi. Zira “ze” ve “za” sesi çıkaran üç harf vardı. Biri noktalı “rı”, öbürü noktalı “tı”, sonuncusu da gene noktalı “sat”...

“Zeytin” birincisile, “zalım” ikincisile, “zarar” ise üçüncüsile yazılırdı! Bitti mi? Hayır! Beni asıl şaşkına çeviren, bütün eski harflerin yazıda başa, ortaya, sona geldikleri ve birbirlerine bitiştikleri vakit aldıkları şekillerdi. Meselâ şişman bakkal karınlı ve şaşkın bakkal ağızlı “ayın”, ortaya rasladı mı kocaman bedenini kaybeder, kelimeye minimini ve eğri büğrü bir mikrosefal başla takılıp kalırdı. Hiçbir istihale – ipekböceğinininki de dahil– bu derece değişik değildir.

Eski harflerin çoğu ortaya düştüler mi morga kaldırıl-

mış kesik ve ezik kafalara benzerlerdi. Tanıyana aşkolsun! Nerede, meselâ o bonjur giymiş endamlı, ince belli bir eski zaman jönprömiyesini andıran “mim”in asıl biçimi... Nerede başa ve ortaya, hele yanyana gelince gırtlğından insafsızca bükölüp koparılarak bedensiz kalmış, bir veya birbirine girmiş iki kafacıktan ibaret acıklı hali!

Rahmetli harflerde dişin, insanınkilerden daha önemli bir rol oynadığını da unutmalıyım. Çoğu harf, yeni diş çıkarıran yavrularımız kadar bizi tasaya düşürürdü. İkide bir “kaç diş var?” diye yoklamak zorundaydık. “Sin” de kemal yaşı üç diştten belli olurdu; “şun” harfinin ise hem üç diş hem de üç noktası bulunması şarttı. Fakat “nun” ile “te-be-se” vesaire ancak birer diş çıkarırlar, ama altta veya üstte yer alan noktaların sayısı ile kendilerini tanıtırırlardı.

Ancak mikropların keşfinden sonradır ki dünya o kadar acayip şekilli bir sürü irili ufaklı, karma karışık kırıntı ve kesintilerin daha birer mânası ve mahiyeti olduğunu anladı!

* * *

Zannetmeyiniz ki eski harf hattatlığını da yereceğim. Sanat bahsine girince iş değişir. Türk hattatı Arap harflerinden dâhice eserler vücuda getirmiştir. Fakat bu, heykeltıraşın çamurdan, mimarın tuğladan sanat âbideleri yapması, musiki üstadının beş, on delikli kamışa sihirli bir nağme hassası veriş gibidir. Öyle Türk işi “vav”lar vardır ki bakarken Apollon veya Phébus’un dört haşarı at koşulmuş iki tekerlekli arabası gibi ardında güneşten yelpaze, beni göklere doğru götürdüğünü, uçtuğumu ve ışıklandığımı hissetmişimdir.

“Vav” ki bizim elimize düştüğü, elimizden savsakça çıktığı zaman kazmaya raslamış bir solucanı veya difteri mikrobunun büyütülmüş bir şeklini andırabilir!

Çoğumuza yeni harflerimizin hüsnühattı yoktur gibi geliyor. Bu harflerin de Avrupa sanat tarihinde yer almış hattatları ve onların da nesillere meşkolmuş hatları vardır. Pul ve madalya üstündeki yazılar üstat eserleridir veya üstat eserlerinin kopyeleridir. Meselâ evvelki yıl İsviçre’de çıkarılan posta pullarını yalnız “haz” bakımından inceleyen bir etüt okumuştum.

Yazık ki bizi irfan âlemine asansörle çıkaran harfleri son moda kadın şapkaları kadar kaprisli ve gugurikli şekillere sokmak, züppeleştirmek, vekarını kırmak, “yeni harfler mi? Adam sen de... Çekiver kuyruğunu, olsun bitsin!” demek hevesine fazla kapıldık.

Akşam, 21 Ocak 1945

II.

Dil Reformunda İfrada Karşı ve TDK

BİZİM TÜRKÇEMİZDE TAT VE ÂHENK

Eğer “dil dil” demekten bu hafta dilimizde tüy bitmediyse, bir daha bitmez.

Dil Kurultayı’nda acaba bu kelime kaç bin kere tekrarlandı? O yetmiyormuş gibi dil inkılâbı lehinde ve hele aleyhinde yazılan makaleler ve yapılan münakaşalar, lâtifeler, hicivler ve hücumlar esnasında aynı kelimenin hırızmasını çıkarmadık mı? Hemen hemen dilsizler bile dile geldi, dilli Dilâzer kesildi. Vaziyet tam mânasile:

Tuhaftır hal-i âlem bilen söyler bilmeyen söyler

sözüne uygun düştü.

Ben, yukarıdaki mısraın işaret ettiği ikinci zümreden, yani bilmeyenlerden olduğum, fakat haddimi bildiğim için sustum; şimdiki moda tâbirile sözü “büyüklerimiz”e bıraktım, nasıl bırakmıyayım ki şu yaşa geldim, dil bilginlerinin kullandıkları en sade tâbirlerin, meselâ “lengüistik–filoloji–fonetik” vesaire neyinden sözlerin bile hâlâ mânalarını iyice kavramışlardan değilim. Malûmatım pek derme çatmadır.

Çoğunu kulaktan bilirim ve Pavet de Courteille yahut Von ile Coq yahut da Radloff adında Türkçe meraklısı bazı Garp âlimleri yetiştiğini işitirim ama henüz eserlerinden

hiçbirini gözümle görüp okumadığım için uzunca sorarlarsa şaşırır, hepsini birbirine karıştırırım. Ne Yakut lehçesinden çıkarım, ne Çuvaş gramerinden... İş böyle olunca söze karışmayışımı pek tabîi görmek icabeder.

Ben sadece bizim Türkçemizi bilirim ve bu Türkçenin çeşitli Türkçelerin hepsinden daha güzel olduğuna da inanırım. Anadolu, Türkçe için bir süzgeç vazifesini görmüştür. Asya'daki ucu-bucağı bulunmaz koca Türkçe gölünün bereketli, fakat taşlı topraklı suyunu durulaştırıp içilir hale getiren tasfiye makinesi Anadolu'dur ve tadına tat katan hassasını da İstanbul vermiştir.

Türkçenin kökü nerede olursa olsun, ister Kaf Dağı'nın ardında veya dünya tavanının altında... Çiçeği vatanımızda açmıştır.

* * *

Yalnız renk ve şekil güzelliğine değil, asıl mühimmi âhenk bakımından yüksek kıymete de Türkçe gene bizim ülkemizde erişmiştir. Asya'da bir çağiltı ve bir gurultu olan o lisan bizim dilimizde, bizim ağzımızda bir besteye döndü. İşin en gücü de buydu.

Buydu, zira bütün Türk lehçeleri, kısacası Türkçe “k”, “ı”, “g” harflerinin tekrarı ve “unğ-gay-gunk-gaç” gibi hecelerin çokluğu yüzünden şüphesiz ki –sözü yerinde kullanmaktan ürkmiyelim– kaba, kalın, katı idi; yorucu ve zevksizdi. Zağlanmamış, bilenmemişti. Meselâ:

Bermiş seninğ bil yalnğuk tapar karınka

Öz Türkçe bir hikmettir, bizim Türkçemize çevrilince *Divanü Lügat-it-Türk* tercümesine göre: “Bil ki verdiğin senindir, insan oğlu karnına tapar; mezara girdiğinde kalan mal başkasınındır” şekline giriyor!

Kutadgu Bilig’den de pek sade bir örnek alalım:

*Arapça tecikçe kitaplar öküş
Bizing tilimizke burungu okuş*

Yani “Arapça, Farsça kitaplar çoktur, bizim dilimizde bu eser ilk kitaptır.” Görülüyor ki “seninğ”i “senin”; “yalnğuk”u “yalnız”; “adhınınğ”ı “başkasının”, “kara orunka”yı “mezar”, “bizing”i “bizim” ve “burungu”yu “ilk, öncü” şekline sokan atalarımız ve dedelerimiz zevk, âhenk bakımından Türkçeye büyük hizmette bulunmuşlar; elması iyi yontmuşlar ve mükemmel parlatmışlar, hamlıktan kurtarıp pürüzsüz bir cevhere çevirmişlerdir.

Çok hünerli lisan kuyumcularıymışlar ve o sanat eserini iki ayağı bir pabuca sokarak değil, zamanla vücuda getirmişlerdir.

* * *

Şu var ki bugün insanlığın daha bilgili ve şuurlu dereceye ulaşmasından dolayı lisana hizmette de eski ağır tempoya uyamayız; elbette daha çabuk yürüyeceğiz; işi olurluna bırakamayız. Ama zorlayamayız da... Çalışmayı kolaylaştırmak şiddetle lüzumludur.

Lisan mütehassası olarak değil, emekdar ve sayılı bir Türk yazarı sıfatile benim üzerinde en çok titrediğim, titizlendiğim nokta “âhenk”tir. Candan katıldığım dil inkılâbının ilk günlerinde gurbetteki bir makalade de işaret ettiğim gibi, gerek öz Türkçeden alıp yenilediğimiz, gerek bir lüzum üzerinde yeniden lisana malettiğimiz kelimelerin “gan”lı, “gun”lu veya “gaç”lı, “guç”lu olmamasına dikkat şarttır. Meselâ “yargıç-yargılamak” sözleri hoş gelmediyse sebebi budur.

Yukarıda dediğim gibi zaten Türkçemizdeki “k” salgını dilimizin bir kusurudur. Uzağa gitmeğe hacet yoktur. Bilgili bir dostumdan ilham alarak söylüyorum: Hele şu vücudumuzun uzuvlarını bildiren isimleri sayalım:

Kafa, kol, karın, kas, koyun, koltuk, kaburga gibi birçoğu “k” ile başlar. Bu harfle başlayıp bitenleri de vardır: Kulak, kasık. Sonlarında ve aralarında “k” bulunanlar ise pek çoktur: Dirsek, yanak, bacak, şakak, tırnak, parmak, oyluk, topuk, gırtlak, barsak gibi... Ya üç “k”lı kıkırdak!

Bizim Türkçemiz –aslında birçoğuna meselâ “bağırsak” misali ayrıca “g”lar de karışmış olan– bu kelimeleri bereket epeyce temizlemiştir. Yanak, “yangak” idi “gırtlak”ın doğrusu kim bilir neydi? Hattâ “barsak”a “bağırsak” ve “bavursak” denildiği de malûmdur. “Bağır”, karaciğer mânasına geldiğinden ve merhamet uzvu sayıldığından merhametli adama kısaca “bağırsak” deyip geçerlerdi!

Anadolu Türk’ü zamanla bu pürüzleri ayıklamış, Türkçeye hem âhenk ve tat vermiş, hem onu bütün Türk lehçelerinden asırlarca ileriye, kemale değilse de tekâmüle ulaştırmıştır. “Tagay”ı “dayı”, “kogşak”ı “gevşek” yapanlar ve

“manğış”ı atarak yerine “adım-koşu, gidiş, hareket” sözlerini koyanlar birer musiki üstadı ve lisan bestekârıymışlar.

* * *

İşte dil yapımı sanatında benim ön sırada tuttuğum ve pek ehemmiyet verdiğim püf noktası budur; aslına sadık kalmakla beraber Türkçeyi yüğururken dedelerimizin yolunda giderek ona ses ve şekil güzelliğini vermek, estetiğini geliştirmek hususunda son gayretle çalışıp hiç kusur işlemektir.

Zira bizim Türkçemizin Türkçelerden farkı ve en üstün vasfı öbürlerle kıyas kabul etmiyecek derecede “armonize” edilmiş olmasıdır. Konuştuğumuz ve yazdığımız lisandan lüzumsuzluğu göz çıkaran ve pek uygun karşılıkları bulunan ecnebi kelimeleri elbette azaltacağız ve karşılığı olmıyanların yerine gene kendi gür kaynaklarımızdan elverişlilerini elbette koyacağız; hattâ pek dara gelirsek, elbette ki dilimizin âhenk, eda ve sevimliliğine yakışan bazı sözler yaratacağız. Yazıda unutmaya yüz tuttuğumuz, fakat halk lisanında canlı kalmış, meselâ “aysaki” gibi kelimeleri de kullanacağız; “esbabı mucibe”ye yol vermek ve “tercümei hal”e hiç değilse “hal tercümesi” demek yalnız dil bakımından değil, yeni harflerimizin icabile de lâzımdır ve “gerekçe” yaşıyacak buluşlardandır. “Durak”, “bekleme mahalli” veya “mevkif”ten bin kere güzeli. “Sömürge”ye yüz müstemleke feda olsun! Kim bugün “binaen alâ zâlik” der? Yerine göre “bundan dolayı –bu sebepten– bundan ötürü” dururken...

Söylediklerim, bilirim malûmu ilâm kabilindendir...

[Ama diyebilirsiniz ki şu son sözũ kullanmalı mıydın? Kullanabilirim: Öyleleri bir lisanın ara sıra el atılmasından hoşlanılan çeşni değıştirmeleridir. Halk da aynı sözleri dil pelesengi yapmıştır; meselâ “men dakika dukka”, “minelbap ilel mihrab”ı mahalle kocakarıları da söyler... Nesillerce de söylenecektir.]

Benim esas derdim âhenktir.

Nereden alırsak, neyi alırsak ve ne bulur, ne koyarsak bunlar atalarımız ağzında zamanla güzelleşmiş Türkçemizin başka hiçbir Türkçe lehçesinde bulunmayan sevimli âhenge muhakkak uymalıdır. O sebeptendir ki –çoğunda âhenk duygusu bulunmayan dil bilginleri aydınlatıcı ve öğretici çalışmalarına devam ededursunlar– fikrimce lisan âhengini bozmadan bize kelime kazandıracaklar yalnız edibler, şairler, sanatkârlardır.

Ancak bunlar halkla ağız birliğı ederek, halka beğendi-rerek şivemizin esas vasfını teşkil eden zevk ve âhengini koruyabilirler. Öyle sanıyorum –sanıyorum değil, biliyorum, inanıyorum ki– gerçekten edib ve sanatkârın Türkçemize “yargıcı – yar direktör – işyar – iç tüzük” ve münakaşa karşılığı “tartışma” gibi zevk ve âhenk dışı kelimeler yüklemesine imkân yoktur. Lisan bahsinde azıcık bildiğim ve anladığım da bu âhenk ve tat meselesinden ibarettir.

Akşam, 2 Aralık 1945

GEÇMİŞTE TÜRKÇE

Öz Türkçeye karşı uzun müddet, üvey evlâtmişçasına surat astıktan sonra nihayet hatamızı anladık. Fakat kısa bir müddet de –lüzumsuz uydurmalara ve çok uzak kaynaklara kadar giderek– aşırı iltifatlarımızla ona fazla iltifata başlamadık mı? Kısacası birdenbire ölçüsünü bulamadık. Şu var ki bulacağımıza güveniyorum. İş çığrına girmek yolunu tutmuştur. Şimdi daha hesaplı adımlarla yürüdüğümüze şüphe yok. Bizim neslin çocukluğu Türkçe asıldan kelimelere şiddetle karşı konulan pek koyu bir takip devrine raslamıştı. O zihniyetin tesiri altında öğretmenlerimiz ve kalem sahipleri lisanda Türkçeye yer vermemek için –bugün yer vermek için yaptığımızdan taşkın– dilbazlıklar ederlerdi.

Meselâ hocamıza sorardık: “Kaynata, kaynana, kayn-peder, birader gibi sözlerde bulunan kayın kelimesi ne demektir?” Cevap şu olurdu: “Aslı Arapçadır, Kaim’dir; yani yerinde duran... binaenaleyh baba, ana, kardeş yerine konulabilecek şahsı gösterir!” Bir başka cevap da vardı: “Arapça ‘karîn’den bozmadır, yakın mânasına gelir... Binaenaleyh o şahısların ana, baba, kardeş derecesinde bize yakın olduklarını anlatır!” Hoş öğretmenimiz “yakın”ı Arapçadır diye “yakîn” telâffuz ederdi; yaklaşmak, yaka, yakı gibi aynı asıldan Türkçe bir sürü kelimeyi bilmemezlikten gelirdi; daha

doğrusu Arapçadan bir şeyi şüpheye yer vermiyecek derecede iyi bilme mânasındaki sözü bununla karıştırırdı. Öyle su katılmamış Arapçacılar görülürdü ki, çocuklar “kaimi پدر - karîni birader” şeklinde yazmadıkça içleri, vicdanları rahat etmezdi. Fakat doğuştan seziş bana işde bir aksaklık olduğunu anlatırdı. Hocama karşı kabul etmiş görünmekle beraber o ukalâlıklara kanmazdım. Lisan meselelerinde kandırmak ve kanmak çok güçtür; cahil insanın bile tabîi tepkisi saçmaları kendiliğinden geri çevirir!

Her neyse... aradan yıllar, hattâ yarım asır geçti. Yeni yayımlanan faydalı kitaplardan öğrendik ki “kayın” meğerse o şeklile halis muhlis Türkçe imiş; hısım, akraba, hattâ kardeş mânasına gelirmiş; zorla Arapçalaştırırlarmış. Zora dağ dayanmaz derler, ama lisan dayanıyor.

Akşam, 11 Şubat 1946

BOZULDUĞU YERE DÖNMEK

Seçim bahsinde heyecana kapılmış bir zat vapurda söz arası ve pek tabii şekilde “tepki” kelimesini kullandı; sonra bunun farkına varınca bir hata işlemiş ve tenkidettikleri adamların suç ortaklığında bulunmuş gibi dudaklarında acı bir gülümseme “Tepki? Tepki de nedir? Aksülâmel!” diye o kelimeyi geri çekti. Çoğumuzda böyle oluyor... Bir tarafı tutmamağa başladık, aleyhe kaçtık mı olan biten ne varsa, iyisini kötüsünü artık ayırdetmeğe lüzum görmeden hepsini çürütmek meylini duyuyoruz. Fikrimce “tepki”, “aksülâmel”den çok iyidir; kıvrak, canlı ve mefhumu canlandırıcı bir sözdür. Zaten “amel” kelimesini lisandan atmak için de mühim sebepler yok mudur? Bir zamanlar zevksizliği o kadar ileri götürmüş, o sözü yerli yersiz daima kullanmak sevdasına düşmüştük ki, mahallebiciler mahallebi ve tavuk göğsü tabaklarını toz tarçınla süslerlerken, tatlının üstüne meselâ “ameli Ahmet usta” diye yazarlardı ve kâğıt helvacılar da yine öyle bir soğuk damga vururlardı.

İltibasa yer veren yahut telâffuzu bakımından çirkin şeyleri, hareketleri akla getiren yahut da âhenksizliği ve uydurmalığı kulak tırmalıyan kelime yeni ise güç tutar: “oturum – içtüzük – sıkı yönetim – gensoruş – kişi dokunulmazlığı – edep töreleri” gibi anayasaya da giren bazı sözler o

kabîldendir; diğ er taraftan “tasarı-sanık-dilekçe” gibilerinin lisana yerleşmesi hiç de zor olmayacaktır. İmlâmıza uymayan ve hele edatlarla birleşince “mevzuu-mevzuundan” şekillerini alarak ne rahat yazılan ne de rahat okunan “mevzu” misali kelimelerden kurtulmak da kolay olur... İsaletli karşılık bulunmak şartıyla.

Bunlardan yine bahsetmemin asıl sebebi bugünkü politika cereyanlarının –lisanda kendiliğinden başlamış, fakat bir aralık yine politika cereyanı şeklini aldığı için zora uğrarak ifratına gidilmiş olan– sadeleşme ve özleşme hareketinin durdurulamıyacağını söylemektir.

Eğer yazılarımızda azıcık geriler gibi görünüyorsa bu, bir vazgeçme ve pişman olma değildir. Tesir altında kalmadan daha iyisine, güzeline ve tâbiisine başlamak için bozulduğu yere dönmektir.

Akşam, 2 Ağustos 1946

KÜLTÜRÜMÜZÜN CAN DAMARI

Epeyce zamandır dil değişikliği üzerine pek azı lehte ve çoğu aleyhte yazılarla karşılaştığımız halde bu işin resmî sıfatla başında bulunanlar henüz harekete geçmediler; yani Dil Kurumu üyeleri ve genel sekreterliği, iş edindikleri dâvaya canla, başla atılarak bu cereyanı baltalıyanlara ve tesirleri altında kalanlara karşı müdafaa vazifesine girişmediler. Hattâ geçen gün hayli sönük tarzda kutlanan Dil Bayramı'nda bile eski bayramlarda yapıldığı kadar mevcudiyet gösterilemedi, son yılın çalışmaları hakkında lüzumlu malûmat verilemedi. Sükût çok defa vakarlı bir vaziyet ise de uzun sürdüğü takdirde aleyhteki propagandanın gelişip yerleşmesine sebep olacağından daima faydalı ve lüzumlu sayılamaz.

Öyle tahmin ediyorum ki yakında toplanması beklenen kongrede Dil Kurumu'nun bize söyleyecekleri vardır; çoktur; cevaplarını o açılışa saklamaktadır. En salâhiyetli bir heyet, eski tâbirle “sebebi hikmet ve mevcudiyeti” olan bir dâvanın münakaşasını sükût ile karşılayamaz, işi vurdum duymazlıkla geçiştiremez; “bunlar gazeteci ağzı yazılardır, ilmî mahiyette değildir” de diyemez. Zira kırk yıldır dil işleri üzerinde çalıştığını ve hocalık ettiğini söyleyen bir eski profesör de tenkidciler arasında yer almıştır. Hattâ bizde

ciddî mânada bir dil ilmi olmadığını, dil ilmine uygun çalışılmadığını ileri sürenler de var. Bütün bu sürekli tenkidler yüzünden umumî efkârda bir inan sarsıntısı sezilmektedir. O sarsıntıyı sütun köşesi fıkralarla, şakamsı sözlerle, kelime oyunlarıyla önlemek, gidermek ne dereceye kadar mümkündür?

Lisan dâvasının medihte ve zemde daima mübalâğaya uğradığı muhakkaktır; tatbik sahasında zaman zaman ifratla hareket edildiği de şüphe göstermez. Bu can damarı ile fazla oynamanın kültürümüz için ne derece zararlı olacağını düşünerek artık radikal bir karar almak lâzım. Önümüzdeki dil kongresine ve dolayısıyla Dil Kurumu'na düşen vazife o bakımdan pek ağırdır; dil dâvası yarı eğlence yarı iş olmak mahiyetini çoktan kaybetmiştir.

Akşam, 5 Ekim 1945

“FİLOLOJİ”NİN “FİL”İ

Ne denirse densin “burgaz” kelimesinin bir lûgat kitabında yer almamasını aklıma kabul ettiremiyorum. Dil Kurumu sözcüsü –zira o dernekte kendisinden başka kimse gazetelerdeki lisan bahislerine dair ağız açmaz ve söze karışmaz– muhterem Besim Atalay bize gönderdiği bir mektupta Dil Kurumu tarafından çıkarılan *Sözlük*’e “burgaz”ın hangi sebeplerden ötürü girmediğini anlatmıştı; amma çoğumuzu iknaa muvaffak olamamıştı.

Kendisine göre bu kelime bilhassa şu sebepten lûgatlik değildir: “Anlamı, yani mânası unutulmuş, bir ek gibi üç beş kelimenin sonuna yapışıp kalmış yabancı bir kelimedir”; *Sözlük*’e ancak “yerli olsun, yabancı olsun, dilimizde kullanılan canlı kelimeler alınmıştır.”

Anlaşılan, Ahmet Vefik Paşa modern lûgatçilik tekniğini bilmediği, böyle düşünmediği için tutmuş, *Lehçei Osmani*’de –ölü kelime olduğuna bakmadan– bir sürü izahat vermiş:

“Bergos –Yunanide kale mânasına; galatı burgaz tepesinde ateş yaktıkları fener kulesi; maksimlerin su kulesi; tarihi büre, zebazedi burc.” Bununla da kalmamış, ansiklopedik malumat da eklemiş: “Suluburgaz, Suyolu kazasının merkezi bir köydür. Kumburgaz, Çekmece’ye tâbi bir köydür. Taşburgaz, Mudanya kazasında bir kasabadır. Kuleliburgaz,

Dimetoka'ya tâbi bir mevkidir. Lüleburgaz, Tekirdağı sancağında kaza merkezi bir şehirdir.” Kemerburgaz ile Ahyolu-burgaz, hele burnunun dibindeki Burgaz Adası'nı da unutmıyalım. Anadolu'daki Burgaz Dağı da ayrı...

Bir kelime veya ek ki tam 9 köy, kasaba, ada ve dağ isminin sonuna takılıyor veya yer adı olarak doğrudan doğruya kullanılıyor... *Sözlük*'de neden yer almasın? Alırsa taşırır mı?

* * *

Kaldı ki bir okulda bu kelimeyi soran öğrenci de çıkabilir. Öğretmen hangi kitaba baksın da cevap versin? Yalnız talebe değil, benim başıma geldiği gibi okuyucu bile muharrirden soruyor işte...

Fikrimce bir lûgat kitabında “burgaz” kadar “bolu” da bulunsa iyi olur. İnebolu, halk ağzile Kastambolu, Safranbolu, Kısaca Bolu... “Nedir bu ekler ve sözler?” diye meraka düşen çocuğa işi anlatıverirdik; hattâ “İstanbul”daki “bul”un aynı şey olduğunu söyledik; bir cehil ve şüphe içinde kalmaz, çocuğu da malûmatsız bırakmazdık.

Demin Ahmet Vefik Paşa'dan okuduğumuz satırlar işe yaramadı mı? Eğer akıl edip de önceden baksaydım ben de o diltçilik yavelerine düşmez, yalan yanlış şeyler yazmazdım.⁵⁰ İyi ki paşa merhum modern lûgatçi değilmiş; “burgaz”ı ne ek saymış, ne ölü kelime... O sayede az çok bir fikir sahibi olmak imkânını bize vermiş.

Sayın Besim Atalay mektubunda, “Burgaz kelime-

50 Bu kitapta, “Kelimeler Etrafında” başlıklı alt bölüme aldığımız “Burgaz”lı isimler” yazısı kastediliyor. (hzl.)

si Anadolu’da yoktur” diyor. Var olduğunu Ahmet Vefik Paşa söylüyor. İster olsun, ister olmasın, lûgatte yer almak için bir kelimeye ille Anadolu’da yaşaması şart koşulamaz. “Burgaz-pyrgos’ yoksa “bolu-poli” yok mu? O da Rumca asıldandır.

Yine sayın Besim Atalay *Sözlük*’ü müdafaa maksadile kitabın “yerli olsun, yabancı olsun, dilimizde kullanılan canlı kelimeleri aldığını” yazıyor. Peki, ama mübalağa etmek karşılığı “abartmak”, erkeklik bezleri gizli kalmış mânasında “abık”, dokuz bin metreyi geçen deniz demesine “abis” –üç misal de eserin yalnız birinci sahifesinde gözüme ilişti– bizim “burgaz”dan daha mı canlı, daha mı sık rasladığımız kelimelerdir?

Bunlardan “abartmak” sadece Anadolu’nun birkaç yerinde kullanılan sözlerdendir ki faraza ne Erzurumlu ne Adanalı mânasını bilmez; yani bir nevi “patois”, bölge lisanı kelimelerdendir; daha ziyade Lehçeler lûgatinde yer alabilir. Ne şimdiki eserlerde ne de XIV. asırdan beri yazılmışlarda lâfı geçmiyor ki *Tanıklarile Tarama Sözlüğü*’nün birinci cildinde de bir kayda raslıyamadım.

Gaziantep Ağzı sözlüğünde de yok. Diğer taraftan mübalağa demesine “abartmak” kelimesinin kullanıldığı bölge *Tarama Dergisi*’nde sadece Konya, Çorum, Kütahya, Muğla, Bolvadin olarak tasrih ediliyor. Sivas “katıklamak” dermiş ki pek hoş...

“Abık” ise yine Anadolu’nun üç ayrı bölgesinde, üç ayrı mânaya gelen kelimelerdendir. Konya’nın bir köyceğizinde “yumurtanın içindeki yavru; Isparta’da “çocuk ayakkabısı”, yalnız Anamur civarında da “hayvanlara mahsus bir cins sakatlık” mânasına kullanıldığını yine *Tarama Dergisi* yazıyor.

Böyle olduktan sonra *Sözlük*'e diğer bütün lehçe kelimelerini de doldurmak lâzım gelirdi. Neden “abartmak” alınsın da yine Kütahya'nın aynı mânadaki “ibertmek” sözü sahife dışarı edilsin?

Evet, belki bugün “burgaz”ı başlı başına mânalı bir kelime olarak kullanmıyoruz, meselâ eski kaleler demesine “eski burgazlar” demiyoruz; lâkin lisanda ne kadar çok geçiyor ve nasıl da merak uyandırıyor... *Tarama Dergisi* pek iyi etmiş de iki cildinde de kale demesine bu kelimeye yer vermiş. *Sözlük* de verebilirdi. Belki modern lûgatçilik tekniğine uymaz bir iş yapmış olurdu amma arayanlara “aferin!” dedirtirdi. İçinde bulunması, her halde bulunmamasından iyi idi.

* * *

Sayın Bilgin, Arapçadaki “burc” kelimesi için: “Arîlerden geçmiş olmalıdır, çünkü eski Araplar kale yapmağı bilmezlerdi ki burc kelimesini kullanmış olalar,” diyor.

Bir sanat ve işin bilinmemesi isminin de bilinmemesini icabetmez. Eski Araplar kale yapmağı bilmezlerdi amma bir şehir etrafına kerpiçten sur çevirmesini ve sağlam su bentleri yapmasını bilirlerdi. Şimdi burada –meselâ Âd kavminden sonra Medine havalisine yerleşenlerin o kasabayı sur içine aldıklarından başlayarak Seba melikesinin yaptırdığı muazzam baraja kadar– birtakım misaller, rivayetler, vakalar, isimler saymıyalım. Selman Pâk'in tavsiyesi üzerine Medine etrafına kazılan hendekler ise tabiatile birer hisar-pyrgos değildi; istihkâm, yani “prohoma” idi. Ayı meseledir.

Şu var ki –muhterem bir okuyucumun beni tenvir ettiğine göre– Kur’an-ı Kerim’in müteaddit yerlerinde yıldızlar mânasına “burc’un cemi olan “buruc” kelimesi geçer. “Surrei nisâ”daki âyette ise “buruc”, muhkem kale ve hisar yerinde kullanılmıştır.

Malûm olduğu üzere Kur’an’daki yabancı lisandan kelimeler birer birer tetkik ve tesbit edilmiştir. Lisan üleması meselâ “adn” için Suryanice, “kâfur” a Farisî, “cehennem” hakkında Farisî veya İbranî, hattâ Rumcalarına Rumca, Türkçelerine de Türkçe dedikleri halde “buruc” için bir şey söylememişler, ecnebiliğini kabule yanaşmamışlardır. Eğer lüzumu olsa yahut sütunlar elverse bu hususta çeşitli ve gayet muteber kaynaklardan toplanmış malûmatı naklederdim. Hacet görmüyorum. Zira hiçbir iddiam yoktur.

Rumcayı iyi bilenler arasında “pyrgos” un Rumca asıldan gelmediğini ileri sürenler bulunmasına göre de bu sözün Arapça olması mümkündür. Her ne ise, bizi doğrudan doğruya alâkadar eden nokta hangi asıldan çıkmış olursa olsun şu ne “burc” a ne de “pyrgos” a benzerliği kalmıyan bal gibi Türkçeleşmiş “burgaz” ın *Sözlük*’ e sokulmamasıdır.

Sokulsaydı ne ben dipsiz kile boş ambar kabilinden araştırmalarla kafamı yorar, mahcup düşerdim; ne de Bay Atalay kıymetli vaktini harcar, bize lâkırdı yetiştirmeğe kalkardı.

* * *

Bize Kâşgarlı Mahmud’un Türk lûgatı tercümesini, hele alfabe tertibinde yapılmış bir fihristini kazandıran üstat Ata-

lay, her buldukları kelimeyi Türkçe asıldan gösteren iştikakçılarla alay ediyor. Yazısının sonundaki beyit de hoştu:

*Filoloji sözünün filinden haberi yok
Dilimi düzeltecek, dilinden haberi yok*

Filoloji bilmez kimselerin eksik güdük malûmatla ve tam mânasile lûgat paralamağa kalkışmalarından dert yanmakta haklıdır. Şu var ki filologların birçoğundan biz de şikâyetçiyiz; dilimizi filoloji tarafından belki biliyorlar amma –sadece ilim sahasında kalmıyarak eski kaynaklardan kelimeler diriltip veya uydurup bunları lisana bizzat sokmak, bir lisan yaratmak, dangul dungul bir şeyler yazmak suretile– o dili baltalıyorlar.

Sanırsınız ki dünya filologları yalnız ilim vâdisinde çalışırlar; arayıp araştırırlar ve tetkik mahsulü eserlerini mevcut lisana dokunmadan, şive, eda, üslûp ve mütaaref şekli bozmadan yazar, yayarlar. Üst tarafına karışmazlar.

Şayet filologlarımız sadece ilmî araştırma sahasında kalıp lisanın düzelmesi işini dilden filoloji itibarile haberi olmıyan, fakat bu dile doğuştan tasarruf etmesini bilen muharrirlere, halka, biraz da zamana bıraksaydılar, şimdi içinde çırpındığımız şu buhran bu dereceye varmamış, iş sarpa sarmamış olurdu.

Hem bizim bilgisizce yazılmış filolog üzentisi yazılarımızı lisan ülemasının nihayet bir cevapla –tıpkı üstadın yaptığı gibi– düzeltmeleri mümkündür. Lâkin üslûp sahibi, lisanına hâkim muharrirler o ağır başlı filologların çeşnisiz yazı örnekleriyle ve ham halat kelimeleri zorla lisana sokmak gayretile yaptıkları zararı nasıl önliyebilirler? Bizim lisancılar-

dan beklediğimiz bilgidir; bilfiil bir “nev zuhur” lisanla yazı yazmağa özenmeleri değildir.

Görülüyor ki şikâyetlerimiz karşılıklıdır. Yukarıdaki beyitte zikri geçen “fil”i filolog bilmeli amma üstüne binip sürmeğe kalkışmamalıdır sanırım!

Akşam, 6 Nisan 1947

“TEENNi-İ-HAKÎMANE” İLE

Bizim Dil Kurumu, eski İsfahan’daki Sükûtiler Akademisi kadar sessiz, sadasız çalışır; âzası sanki devlet esrarını ve gizli evrakını muhafaza eden bir heyetten imişlercesine dillerini pek tutarlar; ağızlarını açmağa yanaşmazlar. Eğer ara sıra Ahmet Cevad Emre ancak muhterem Vâ-Nû’ya ve Sayın Besim Atalay da hem ona, hem bana mektup şeklinde birkaç kelime yazmasalar, kurum erkânının hariçle temasa yeminli olduklarına hükmedebiliriz. Netekim meslektaşımızın açtığı imlâ dâvasına da üstat Emre’den gayrisi karışmak istemedi. Nihayet bu zat da işi kısa kesti, sustu. Hatırladığımızı göre yirmi yıl kadar önce alfabeyi değiştirmek için çalışan komisyon şu prensipi kabul etmişti: “Her sese bir harf vermek ve her sesi kendi harfile yazmak.”

İşbu prensipi tamamilen doğru bulanlardan değilim. Lâkin arada geçen 19 yıl içinde o kaide ile imlâmızı öğrenen milyonlarca çocuk, genç, yaşlı, hattâ ümmîlere şimdi “tahrik” usulile kelimelerin sonundaki harfi tâyin ettirecek yeni bir imlâ usulü kabul ettirmenin de kolay olamayacağını düşünmekten kendimi alamıyorum. Bugüne kadar basılmış kitaplar, sözlükler, ansiklopediler birdenbire okunmaz değilse de güç sökülür ve yenilere benzemez şekle girecekler. Zaten “tahrik” usulünün mahzurları epeycedir; prensip ola-

rak benimsenirse, meselâ “köpeğlere yemeğ vergid, balığ al-çiçeğleri sula” gibi acaip cümlelere raslanacaktır! Yani meselenin umumî memnuniyet uyandıracak ve itirazları kökünden kesecek tarzda halli hemen hemen imkânsızdır. Diğer taraftan acaba Dil Kurumu şimdiki vaziyetle böyle bir dâvayı üstüne alacak salâhiyeti haiz midir diye de düşünmek lâzımdır. Hulâsa iş mühimdir; aceleye getirilmeden, teenni-i hakîmane ile başarılmâğa lâıyk bir ciddiyet arz ediyor. Kendi halinde bırakalım mânasına söylemiyorum, ince eleyip sık dokuyalım diyorum.

Acele ve telâş bize hayli kusurlar işletti. Tekrar “ivedi” kararlar almaktan elhazer! İşte bir türlü ısınamadığımız şu “ivedi” kelimesi de o gibi “ivedicilikler”in seyyiesidir!

Akşam, 5 Kasım 1947

BİZ TERENNÜM EDİYORUZ: ONLAR ZIRLAYORLAR!

Dil Kurultayı kasım ayında toplanacakmış. Beni gene çağırılmazlar. On şu kadar yıldır çağırmadıkları gibi...

Buna pek mi müteessirim? Ha çağırılmışlar ha çağırılmamışlar... Kendi hesabıma zerre kadar ehemmiyeti yok. Çağıransalar da gideceğim şüphelidir. Hattâ şüpheli değil, muhakkaktır.

Zira ne bana, ne maksada faydası dokunmayacak göstermelik işlere ayıracak mirasyedice vaktim olmadığı gibi, böyle şeylere heves de duymam. Cemiyet, parti, kongre, konferans, miting, nümayiş, alaalahey, düğün dernek sevmem.

Fakat siz bir memleket tasavvur ediniz ki, orada bir Dil Kurultayı toplanıyor; lâkin tam kırk iki seneden beri güzel, temiz, âhenkli ve kıvrak Türkçe için epeyce emek sarfetmiş bir muharrir toplantıya çağırılmıyor... Böyle şey olur mu?

Olmaz. VeleVKi işe pek yaramasın yahut uysallık göstermesin, gene –zahiri kurtarmak için– dâvet olunur.

Meselâ Fransa’da Dil Kurultayı toplanacak olsaydı ve ben de o memlekette, memleketimdeki kadar tanınsaydım, çağırılmaz mıydım?

Çağrılmamaklığım imkânsızdı.

Bizde çağırılmazlar.

Amma edebiyat kitaplarını, ansiklopedilerini, tarihlerini açınız. Bunlar o muharririn Türkçesini övmektedirler; hattâ bazısı heyecana gelerek göklere çıkarmaktadır: Bir devirde Atatürk, daha önceleri Ziya Gökalp da beğenmişlerdi.

“Gel bakalım, hiç değilse kurultayda bulun. Asıl yerin kurumdadır, akademidedir, amma... Amması var!”

Gibi bir nezâket eseri göstermek lâzımgelirdi.

Lazımgelmezdi. Neden lâzımgelsin ki, Dil Kurumu ile Kurultay’ın Türkçesi benim Türkçem değil.

Benimki İstanbul aile ve halk Türkçesi... Milletın yazı Türkçesi... Anamın, babamın, dedelerimin ve ninelerimin, ihtiyaçlara cevap verir hale gelmiş olgun, düzgün, sıcak kanlı, kısacası asıl Türkçesi...

Bizler onu terennüm ediyoruz.

Dil Kurumu ve Kurultayı başka bir dil zırlamak için göbeğini patlatıyor.

Aydede imzasıyla, *Aydede*, 16 Temmuz 1949

ANAYASADA UYDURMA KELİMELELER

Türkçeleştirilen Kanunu-esasi'ye–Anayasaya sokulmuş kelimeleri gözden geçirip hiç değilse zevk bakımından iyi ve fena olanlarını ayırmak şu dil kongresi münasebetile faydalıdır kanaatindeyiz:

A

Kur'a = Ad çekme

“İç çekme”, “dert çekme”, “belâsını çekme” sözlerini hatırlattığından hoşla gitmiyor. Tek kelime olarak bir karşılık bulunmalı yahut eskisi bırakılmalıydı, “kur'a” kelimesine köylü, şehirli, âlim ve cahil herkes alışmıştır. Zaten Arapçalıktan çıkmış, Türkçeleşmiştir. Hem “kur'a” sadece ad çekme değildir, numara da çekilebilir.

Sonrası var: “Kur'a isabet edenlere yüz lira verilecektir” cümlesine “ad çekme” sözü girebilir, ödeneğin yerini tutabilir mi?

Malî = Akçalı

Eğer “malî”nin karşılığı “akçalı” olabiliyorsa –ki olamaz– Maliye Bakanlığı'na neden “Akça Bakanlığı” ve “malî sene”ye “akça senesi” demiyoruz? Denilemez de ondan... Netekim bunu “bütçe yılı” yapmışlar!

Cibayet etmek = Almak

“Cibayet” kelimesi alelâde “almak” mânasına gelmez. Muayyen varidatı, muayyen bir maksatla toplamak demesidir. Vergi memuru, tahsildar ve saire almaz, toplar. Böyle basitleştirmelerle lisanı sipsivri, kupkuru bırakmak hataların en büyüğüdür.

Anayasa = Teşkilâtı esasiye kanunu

Muahede = Antlaşma

Gider ve tutar.

Kıyam = Ayaklanma

Zaten söylenir...

Ayrıcalık = İmtiyaz, sınıf imtiyazı.

Fena. Bir nevi kuş ismini andırıyor... Telâffuzu da sevimsiz. “İmtiyaz” gibi cidden güzel, söylemesi kolay, mükemmel yerleşmiş bir kelimenin yerini tutamaz. Tutmadı da işte! Mafih kanunda yine bir “imtiyaz” kelimesi duruyor: Maden imtiyazı, filân gibi: Gûya bunun Türkçesi de “bırakı” imiş!

Ayrık = Müstesna

Berbad, “ayrık” bir ot ismidir; asırlar geçse ve nice kanunlarda daha yer alsaydı, Türk hiçbir zaman müstesna yerine “ayrık” demiyecektir. *Türkçe Sözlük* “müstesna”ya şu kelimeleri karşılık gösteriyor: “ayarlı-ayral-ayranmış”, beğen beğendiğini al... Beğenebilir, kullanma imkânını bulabilirsen şayet!

B

Bağımsız – Müstakil

Tuttu ama acaip görünmekte uzun müddet devam edecek. “Bağ bağım” insanlar hakkında, hele fikir bahsinde hoş kaçmıyor. “Bağımsız” denilince göz önüne ipini koparmış yahut henüz ip takılmış haşarı bir at veya keçi geliyor.

Akit = Bağıt

Fena uydurulmamış.

Tagyir etmek = Başkalamak

Olmuş gibi görünüyor ama gel de cümle arasında kulan!

Başkan = Reis

Olabilir. Ehemmiyeti de yok.

Başkent = Devlet merkezi

Resmî bir tâbir olarak evet... Konuşurken elbette “Ankara’ya gittim” demeyi tercih ederiz. Zaten hiçbir lisan da da başka türlü söylenmez.

Basın = Matbuat

Dil Kongresi’nde bu ve benzeri sözleri bulanlar için “deli” denildi. O kadar da değil!

Bucak = Nahiye

Alâ!

C

Cumhurbaşkanı = Reisicumhur

Anayasa Türkçeleştiği halde “Cumhuriyet” ve “Cumhur” yerinde duruyor. Neden acaba? “Cumhuriyet”e karşılık bulacak, uyduracak bir zekâ nasıl oldu da zuhur etmedi veya bulduğunu beğendiremedi?

Ç

Çekilme = İstifa

Olmamış, “istifa” sözünde bir hususiyet vardır; onu kulanınca “çekilme”den başka mânaya gelen bir şey anlatmış oluruz. “İstifasını verdi” cümlesi “çekilmesini verdi” şekline girince ne soğuk düşüyor! Marifet karşılık bulmak değil, atığımız kelimenin yerine getirdiğimizi eskisinde olduğu gibi muhtelif cümlelerde kullanmaktır.

Çözüm yeri = Mercii hal

Eski tâbir de muhakkak ki iyi değil ama yenisi daha ziyade bir temizlik tâbirine benziyor.

D

Danıştay = Şûrayıdevlet

Haydi, kalsın. Fenası oraya ismi ne olursa olsun işimizin düşmesidir. Zira çok uzadığından şikâyetçiyiz.

Denet = Murakabe

Halis cinnet eseri bu...

Denetlemek = Murakabe etmek

Keza.

Denetçi = Murakıp

Ötekilere de t  y dikiyor!

Devletin başı = Devlet reisi

Devenin başı! Burada izafet edatı tamamen l  zumsuzdur.

Devrim = İnkıl  p

Dil inkıl  bımız “devrim” s  z  n   bile “inkıl  b”ın yerine ge  iremedi. Hem artık bu kelime bir soy adıdır:

  sinasi Devrim gibi...

Dilek  e = İstida

K   ebaşı daktiloları h  l   tabel  larında “istida yazılır” diyorlar. Halk arasında ne kadar tutundu  unu anlayın i  te!

Dolanlı ifl  s = Hiyleli ifl  s

A efendim “hiyle” kelimesi de atılır mı? Eski t  birin nesi fena idi? “İfl  s” s  z   yerinde kaldıktan sonra buna bir “dolanlı” il  vesile t  bir   z T  rk  ele  tirilmi   olur mu? Mamafih yine      r! Hi   de  ilse “ifl  s”ı bırakmı  lar da karine ile anlayıveriyoruz.

Dönüm = Devre

Peki, lisandaki “dönüm noktası” ne olacak? “Cumhur, cumhuriyet, iflâs, edep, hüküm, sahte ve millet, vekil” kelimelerinin yer almakta devam ettiği Arapçalı metinde bir “devre” sözü mü fazla geldi? Başkalarını da sayalım: “hazır meclis, mülkedinme, kanun, tam, makam, divan, zaman.”
... Bunlar ne dilindendir? Hepsi anayasada mevcut.

E

Edep töreleri = Adab-ı umumiye

Maazallah! Çocuğumuz söylese ayıplarız. Hem öz Türkçe elbette “edep” mânasına gelen bir kelime vardır. Sadece “töreleri” değil, onu da almalı idik.

“Edep” yalnız başına kullanılırsa, münasebetsiz şeyler hatırlatmaz. Fakat “edep töreleri” şekline girince akıl “edep yeri” gibi mânalara kaçıyor. Hepsini bir yana bırakalım, şu “edep töreleri” hem sevimsiz, hem âhenksiz hem de mefhu-mu anlatmaktan şiddetle âciz.

Egemenlik = Hâkimiyet

Ne denirse densin “hâkimiyet” kelimesindeki kudret, kuvvet bunda yok. Hafif bir söz. Azıcık da “göçmen, göçmenlik”, “ergenlik” nevinden kelimeleri hatırlatıyor. Kendi hesabımıza “hâkimiyet”i tercih ederdik yahut o kuvvette bir söz bulunmasını isterdik.

Eğlem = Fiil

Ne diyeceğimizi bilemiyoruz.

Eğemli kalkışmalar = Fiilî teşebbüsat.

Cebr edilmedikçe ne yazar, ne söyleriz bu gibi uydurma Türkçeleri!

Ertelemek = Tecil etmek.

“Ertesi” kelimesinden çıkarılmış olacak. Lâkin gazete-lerde bunca tecil edilmiş davalar ve kararlar okuyoruz, he-nüz hiçbirisi “tecil edildi” yerine “ertelendi” diye yazmak cesa-retini gösteremedi. Artık ne kadar tuttuğunu anlayınız! Bir yargıç, yani hâkim dâva sonunda:

“Karar ertelendi!” dese insan, “Aman, ne oldu?” diye meraka düşer, kime soracağını bilemez.

Eşit = Müsavi

Uygun. İtirazımız yok. Zira, zaten lisanda mevcut güzel sözlerdendir. Bir kelimeyi yaşatmış oluyoruz. Tebrik ederiz.

G

Geçerlik = Meriyet

Arapçasını beğenmezdik; Türkçesi de beğenilir gibi ol-mamış. Sebebi de cümle arasına sıkıştırmaktaki güçlüktür. “Meriyetten kaldırıldı” yerine “Geçerlikten kaldırıldı” de-meğe alışmak epey uzun sürecek.

Genelkurul = Heyet-i umumiye

“Horul horul”u akla getiriyor ama ziyarı yok. Tutmağa yüz tuttu.

Genel uygunluk bildirimi = Umumî mutabakat-ı beyan
“Mutabakat” karşılığı “uygunluk”a sözümüz yok. Lâkin
şu “bildirim” işi bozuyor. Dil “yıldırım”a alışmıştır ama
“bildirim”i pek benimsiyemiyecek galiba.

Gen soruş = İştizah

“Gen” de ne ola? Haydi “soruş”u kabullenelim. Hem ne-
den “soru” değil “soruş”?

Giderler = Masarif

Güle oynıya gidiyorlar zaten!

Görev = Vazife

Görevimiz bu kelimeyi yermek, vazifeyi beğenmektir.
Ötede “hak”, “makam”, “meclis” kelimelerini bıraktıktan
sonra, “vazife” gibi Türkçeleşmiş, kökleşmiş bir sözü atmak-
tan murat ne ola?

Lüzum yoktu. Bu kelime, emsali gibi ancak ve o da bir
müddet resmî muhabereelerde ve okullarda kullanılacak,
sonra bırakılacaktır, “azledildi-vazifesinden çıkarıldı” yerine
Anayasadaki tâbiriyle “Görevinden çıkarıldı”yı halk diline
sokamayız; göbeğimiz çatlasa!

Görüşme = Müzakere

İyi, iyi ama “müzakere” denince biz “görüşme”den ol-
dukça başka bir şey anlarız. “Müzakere” muayyen bir mevzu
üzerine görüşmedir. Ayrı bir nokta: Birine “Ahmet Bey’le
görüşme yaptınız mı?” nasıl deriz? Ama “Ahmet Bey’le mü-

zakere ettiniz mi?” demek lisana yakışıyor. Şu “yapmak” fiiliyle firenkâne konuşmak zaten hoş değil!

Gönderiş=Müraselât

Hoppala! Müresselât yerine “Gönderiş” kelimesini kullanıyorlarsa, Allah posta ve maliye memurlarının yardımcısı olsun!

Gözetim = Nezaret

Ne söyleyeceğimizi bilemiyoruz.

Güvenlik = Asayiş

İyidir; zira lisanda yaşamakta olan güzel kelimelerdendir.

Güven istemek = İtimat istemek.

Kabul.

H

Hazır üye = Azay-ı mevcude

“Mevcut aza” hattâ “Mevcut üye” çok daha iyidir. Hem “hazır” gibi Arapça bir kelimeyi aldıktan sonra, “mevcut”un boynuzu mu var ki afaroz etmişiz?

Hırsızlık = Sirkat

Akan sular durur. “Sirkat”den çok kuvvetlidir.

Hüküm giymek = Mahkûm olmak

İcabına göre ikisini de güzelce kullansak ne olur sanki?

İ

İçtüzük = Nizamname-i dahilî

Her mecliste kolayca söyleyemeyiz; insana ayıp olur gibi geliyor. “İç nizam” desek barî! “Nizam” ne güzel bir kelimedir.

İl ve ilçe = Vilâyet ve kaza.

Fena değil ama dilimiz bir türlü “Vilâyet”den vazgeçmiyor. “Kaza” yerine “ilçe”yi benimsemeğe başladık, zira “Kaza” zaten diğer mânadaki “kaza”dan dolayı da fenaydı.

İlerleme = Terakki

“Terakki” denilince kafamızda hususî bir mefhum canlanır. “İlerleme”de ise aynı muayyen mâna yoktur. Meselâ “Japonların terakkisi” sözü mutlak bir mâna ifade eder; “Japonların ilerlemesi” sözü şüphe hasıl eder: “Hangi bakımdan ilerleme acaba?” deriz. Fî tarihinde olduğu gibi Çin’de mi, Pasifik’te mi?

İlgili = Menfaattar

Şimdi bu söz “Alâkalı” mânasına şöyle böyle yerleşmeğe yüz tuttu. Biraz tuhaf düşmekle ve alay ediliyormuş hissini vermekle beraber!

İlişkili = Münasebettar, müteallik

Kullanmadık. Yalnız “merbut” mânasına “ilişik” –yine zaten yaşar kelime olduğundan– benimsendi.

İşlem = Muamele

Kötü. Avam lisanında bir hastalık ismini andırıyor. Kim-
senin de diline aldığı yok.

İşlerlikten alıkonmak = Tadil edilmek

Anlamadık; anlamak da istemedik.

İnancı kötüye kullanma = Emniyeti suiistimal

Harfiyen tercüme ne lüzum vardı? Kısa, tek kelime-
lik bir söz bulurse idik; yani binlerce uydurma terimler
arasına bir de onu katsa idik. Yenisi bozuk bir tercüme ol-
duğundandır ki “emniyeti suiistimal” sözü lisanda mihlanıp
kalacak. Dikkat ediniz: İnanç, kıvanç gibi kelimelere karşı
halkta bir karşı koyma meyli seziliyor. “İnanç” a biz “inan”
deriz: “Sana inanımı var” gibi... “ç” kelimeyi Çinleştiriyor ve
bir Çin şehri adının ilk kelimesi imiş tesirini yapıyor.

K

Kamulaştırmak = İstimlâk etmek

Türkçe sözlük “İstimlâk” mânasına “iğelemek” diyor
ve şu suretle tarif ediyor: “Sahibinin isteği olsun olmasın
hükûmet bir şeyin karşılığını vererek kendine mal etmek”.
İkisi de abes galiba.

Kamutay = Meclis heyet-i umumiyesi

Eh, olur.

Kamu hizmetlerinden yasaklık = Hukuk-u medeniye-
den iskat edilme

Hepsini bırakalım şu “yasaklık” sözündeki şivesizliğe ne
buyurulur?

Kısıt = Hacır

Kısıtlı = Mahcur

Kısıtlamak = Hacretmek

Bunları bulanlar hakkında tatbiki mümkündür.

Kesin hesap = Hesab-ı kat’î

Oldu, bitti.

Kınanmak = Muaheze ve takbih

Biz de bunu bulanı kınanıyoruz işte... Şu cümle bir şeye
benziyor mu?

Kişi dokunulmazlığı = Masuniyet-i şahsiye

Muhakkak ki daha münasibi bulunurdu. Bulunmayınca
da “Şahıs masunluğu” demek ehven-i şerdi.

Konut = Mesken

“Nohut” veznindedir; yuvarlacık bir şey... İyi ki “otru”yu
almamışlar. Zira Sözlük bunu da kullanıyor. Ne “otru” diye-
ceğiz ne “konut”... Resmî lisandan halk lisanına geçmemeğe
mahkûm bir kelime.

Kocama = Şeyhuhet

“Yaşlanma”, “Yaşlılık” kelimeleri pek mi fena?
“Kocama”nın kabalığına, âdeta bir tahkir kelimesini andır-
masına dikkat edilmemiş mi?

Kolluk = Zabıta

Bir kere bırakmışız bu sözü... Halk yeniden kullanmak
istemiyor vesselâm.

M

Mal ve hakkını kullanma = Tasarruf

Şirin bir kelimeye karşı dört kelime! Nerede ise dört sa-
tırılık ibare koyacaklarmış.

Meclis soruşturması = Meclis tahkikatı

Oh! Şu “Tahkikat” kelimesini atınca nasıl da öz Türkçe
oluvermiş o “meclis”li söz!

Millet vekili = Mebus

“Saylav” daha yakışıyordu; tutmuştu da...

Mülkedinme = Temellük

Olmuş. Hepsini de çekeştirecek değiliz.

N

Nitelikler = Evsaf

Rabbim her lisanı böyle uydurmalıklardan muhafaza
buyursun!

Onamak = Tasdik etmek

Evet ama biz bu kelimeyi onayamıyacağız!

Ondalık = A'sar

İyi.

Ortaklık = Şirket

İyi, lâkin şirketten vazgeçemiyoruz nedense.

Oturum = Celse

“Oturuk - Oturga - Oturanı” demediklerine bin şükür!
“Oturmak” aslından yeni hiçbir kelime yapmasaydık, zevk sahibi olduğumuzu ispat ederdik. Zira lisanda o aslından münasebetsiz bir kelime vardır ki göz önünden silinmez.

Oy = Rey

Kabulünde mahzur görülemedi, hele “oy birliği” şeklinde pek güzeldir. Fakat nerede artık o meşhur oy birliği devri?

Ö

Ödenek = Tahsisat

Bildiğimiz şudur ki “tahsisat”, “ödenek” ismini alınca mebuslarımıza uğur ve bereket getirdi; hayrını onlar gördüler.

Ödev = Mükellefiyet

“Vazife” karşılığı olarak ilkokul çocuklarının ağzına pek

yaraşıyor; lâkin büyüklerin dilinde küçük ve ehemmiyetsiz kalıyor. Biraz da yeni vapur isimlerine benzemiyor mu?

Ölüm cezası = İdam

Arapçasından daha tesirli ve korkunç olduğuna şüphe yok. Hele arkasından bir de “çarptırmak” sözü gelince müt-hiş!

Özel Kanun = Kanun-u mahsus

Ne yapalım, bir kere konmuş şu “özel”... “ık!” da dese, “cık” da kullanacağız!

Özlük işler = Şahsî hususat

Güleceği geliyor insanın... “Özel” yetmiyormuş gibi bir de “özlük?” Türkçenin “öz”, “özlü” sözleri bu uydurmalarla benliğini kaybetti. Eski Türkçede “Özge” de vardı, “başka, gayrı, maada” mânasına:

Güzel sever deyu isnad ederler

Benim Haktan özge sevdiğim mi var?

S

Sahtecilik = Sahtekârlık

Tutmadı gözüm nedense... Halbuki pek âlâ “dolandırıcılık” diyoruz; bunu da diyebiliriz.

Salt çokluk = Ekseriyet-i mutlaka

İngilizcede “salt” yazılıp “solt” okunan “tuz”a benziyor.

Asıl Türkçede “salt”, “yalnızca, sadece” mânasındadır:

*Kâbeye salt ü şebükbar gittim
Fikredip yoldaki mehalikimi*

Sanık = Maznun
Alışmağa başladık.

Savcı = Müddei umumî
Bu da öyle

Savsanmak = İhmal edilmek
Cümle arasında kullanabilene aşkolsun!
Sayıştay = Divan-ı muhasebat
Öbürü “danıştay” olunca, bu ona bir çift küpenin teki
gibi yakışıyor, taraftarız.

Seçim çevresi = İntihap dairesi
İkisi de olur.

Sıkı yönetim = İdare-i örfiye
İnşallah hiçbir zaman, hiçbir yerde hiçbir isimle hacet
kalmaz. Biz, Türkçesini de, Arapçasını da beğenmiyenler-
deniz.

Sorgulanmak = İsticvap edilmek
Fena bulmadık.

Soru = Sual

Keza.

Sorum, Sorumlu = Mesuliyet, Mesul

Gazetelerde isimleri o kadar çok tekrarlanıyor ki alıştık.

Sözleşme = Mukavele

Oluyor ama “Mukavele”deki özel mâna yok. “Mukavele” bir vesikadır; “Sözleşme” lâkırdı ile anlaşmadır.

Süre = Müddet

Beyhude zahmet. “Müddet” bu lisandan çıkamaz. Ben meselâ “Uzun müddet sürgünde kaldım” yerine “Uzun süredir sürgünde kaldım” diyeceğe benzemiyorum. Siz de “Bir müddettir İstanbul’da değildim”i “Bir süredir İstanbul’da değildim”e çevirmeğe razı olur musunuz?

T

Tam sayı = Adedi mürettep

Mükemmel.

Tasarı = Lâyiha

Tuttu.

Tekel = İnhisar

Çok yakıştı!

Temsilci = Mümessil

Tutunamıyor nedense... Herkes yine “mümessil” demeyi tercih ediyor.

Toplantı = İçtima
Oldu.

Tören = Ayin
Anma, kutlama ve bir maksatla toplantı mânasına çoktan tutunmuştu zaten.

Tutulmak = Tevkif edilmek
Aynı mânaya gelir mi ikisi? Birini tutarsınız ama tevkif etmiyebilirsiniz. “Tevkif” kanunî vaadli bir mefhumdur. Terim gibi bunu muhafaza etmeliydik. Hoş gayrı resmî olarak muhafaza etmekte berdevamız.

Tüzel kişilik = Şahsiyeti hükmiye
Yüzer, biner kişilik! “Kişilik”, halk ağzında “yabanlık”, yani yabancı içinde giyilecek, kullanılacak elbise ve eşya mânasınadır. Her neyse...

U

Uygulanış = Tarz-ı tatbik - Uygulamak = Tatbik
Kabaca ama iyi bulmuşlar.

Tebaa = Uyruk
“Kuyruk”un bir başka nev’i, meselâ az yağlısı yahut kıvrıcık koyununa mahsus olanı gibi bir şey hissi veriyor. “Tabi-

iyet” demesine “Uyrukluk” daha yakışmış. Kaç yıldır anayasada ve resmî vesikalarda bir olan her iki kelimeyi de kimse benimsemedi. Hâlâ birbirimize mânasını soruyoruz.

Uzmanlık = İhtisas

Bir ara kullandık; sonra “Ey,” dedik, “bu da ne?” ve ihtisas ve mütehasıs kelimelerine döndük.

Ü

Üye: Âza

“Oya”nın tam incesi... “Âza” kelimesindeki heybet yok; âzanın ufağı, derecesi düşük olanı, âza mülâzimi gibi bir tesir yapıyor. Nerede meselâ “İdare Heyet âzası” sözü, nerede “İdare Heyeti üyesi”? “Hademesi” gibi geliyor insana!

V

Vergi salmak = Vergi tarh etmek

Fevkalâde! “Salmak” mastarının tam yeri. O mastardan bir de “salgın”ı alır, “vergi salgını” da yapabiliriz!

Y

Yakalanmak = Derdest edilmek

Söz yok, mükemmel. Zaten “derdest” münasebetsiz bir lâftı. Osmanlıca kelimelerin hepsine de âşık değiliz. Meselâ “hastalığa tutulmak” yerine “hastalığa giriftar olmak” sözü pek mi hoş?

Yargıç = Hâkim

Öyle “gıç”lı kelimelerden sakınmalı idik. Hâkim mânasına daha âhenkli ve âhenk içinde vekarlı, heybetli bir söz bulurduk. Eski Türkçe, “hâkim”e “yargu” denilirdi diye bunu “yargıç” yapmak abes.

Yargılanmak = Muhakeme edilmek

Kaba söz. İnsana yargılandıktan sonra kazıklanacakmış gibi kaba bir cezaya çarptırılacağı hissini veriyor. Bunları bir gün değiştireceğiz. İlk fırsatta...

Yargıtay = Temyiz mahkemesi

Keza.

Yasama yetkisi = Teşri-i selâhiyet

Karışmam.

Yasalı = Meşru

Olmamış.

Yayın = Neşriyat

Maalesef kullanıyoruz.

Yetkili makam = Ait olduğu makam

“Makam”ın yüzü suyu hürmetine tuttu.

Yiyicilik = İrtikâp

Lâf ola.

Yorum = Tefsir – Yorumlamak = Tefsir etmek
Gider; netekim gidiyor da...

Yüce divan = Divan-ı âlî

Ben esasta “yüce” kelimesinin yüksek mânasına gelmek-
ten âciz olduğum, bücür kaldığı fikrindeyim. Meselâ asker
mânasına “sü” de öyledir, heybetsizdir. “Yüksek divan” de-
memize hiç mâni yoktu.

Yükleme = Taahhüt

“Yükleme-boşaltma” gibi liman tâbirleriyle iltibası var;
fena.

Yüklem = Teklif

Vazgeçelim bu çocuk oyunlarından!

Yükselme = Terfi

İyi değil. Görür görmez veya işitir işitmez bize “terfi” ke-
limesindeki hususî mânayı veremiyor ki... Bu derece acemi,
yersiz kelime buluşlarla anayasayı âdeta iptidaî hale sokmu-
şuz.

Yürütmek erki = İcraî kuvvet

Hoppala!

Z

Zaman aşımı = Mürur-u zaman

Bir nefeste doğru dürüst söyliyene bravo!

Zorla alım = Müsadere

Sabık “Varlık vergisi”ne şumulü yoktur!

Aydede, 27 Ekim, 3 Kasım, 10 Kasım, 24 Kasım,
27 Kasım, 1 Aralık, 8 Aralık ve 22 Aralık 1948

BİZ DAHA GÜZELİNİ BULURUZ

Hükûmet ve yeni dil başlıklı mükemmel bir makaleden öğrendik. Hayretten küçük dilimizi değil, az daha büyüğünü ve beraberce çürük yahut takma dişlerimizi de yutacaktık. İçişleri Bakanlığı neşrettiği kitablardan birinde şu kelimeyi kullanmış: Yangınbas!

“Yangınbas” hangi sözün karşılığı imiş?

“İtfaiye”nin!

Neuzübillâh! Bu “yangınbas” lisan bacasını sarıp bütün binayı külkömür edeceğe benzeyen, yangını bastırmak şöyle dursun, alevlerin üstüne tüy diken bir benzin tulumbası tesiri yapıyor.

Bakanlık kelime uyduracağına, hele “itfaiye” üzerinde kelime oyunları yapacağına asıl işine baksa, memlekete bir itfaiye teşkilât kanunu kazandırsa da her sene dörder, beşer yanan devlet dairelerini, fabrikalarını, silo ve depoları tertibatsızlık yüzünden çatır çatır yanmaktan kurtarmağa çalışsa...

Pek lâzımsa kelimeleri biz de buluruz, hem daha güzel-
lerini!

İmzasız, *Aydede*, 5 Şubat 1949

LİSANIMIZIN TADI VE ÂHENGİ

“Dil inkılâbı” adını taktığımız hareketin başlangıcından beri resmî ağızdan ilk insafılı, vukufly ve umumî temayüle uygun sözleri son günlerde şimdiki millî eğitim bakanı söyledi. Ferahladık. Eğer “Dil Kurultayı” o sözlerin ana hatları üzerinde çalışır ve eğer teşkilâtta bir değişikliğe imkân varsa, bu değişikliği yine o sözlere uyarak yaparsa lüzumlu hedefe, arzuladığımız gayeye doğru yürünmüş olur. “Dil Kurumu”nun bünyesi ve zihniyeti günün telâkkisine aykırıdır.

Zira lisan çalışmaları sadece yolundan çıkmış değil, bir çıkmaza girmiştir. Artık hem geriye dönmeliyiz hem de en isabetli tarafa doğru ilerlemeye başlamalıyız.

Kabahat, kendi kendine nasıl bir tasfiye ve terakkiye uğrayarak geliştiğini, gittikçe kifayetli ve muasır hale gelmek istidadını gösterdiğini bildiğimiz esasen zengin lisanımıza zoraki hamle yaptırmak gayretkeşliğindedir. Gayretkeşlikle hırpalayıp zedelediğimiz bu lisan, hakikatte hoyratçasına yardıma muhtaç olmayan güzel ve sağlam bir varlığımızdı. Onu ancak ufak bir yelken açarak kendi havasına ve akışına bırakmak lâzım geliyordu. Bu yelken yerine biz, zincire vurularak kırbaçla çalıştıkları zehabını veren hamlacılar kulanmaya kalkıştık, “nefir-i-âm” a müracaat ettik.

Türkçe, o zorlayışlar, baskılar tesirler altında işkenceye çekilmiş bir mazlum manzarası aldı; boğuk ve âhenksiz sesler çıkarıyor, katı ve kuru lâflar geveliyor, alnından ısırap terleri sızarken ne dediğini bilmiyordu.

Türkçenin kökü –nerede olursa olsun, hangi ülkede dalbudak vermiş bulunursa bulunsun– şüphesiz ki en lâtif dalını yurdumuza uzattı ve en yumuşak yapraklariyle en zarif çiçeklerini yine Türkiye’de açtı. Türkçe, bütün Türk memleketleri arasında hiçbir yerin havasından bizimkindeki kadar hazzetmemiş ve hiçbir toprakta yine Türkiye’deki kadar feyiz bulamamıştı.

Hal bu merkezdeyken ve iş fazla zorlamaya hacet kalmadan kendi başına yürürken, iyi niyetle girilen bir ıslah hamlesi çok defa sopa gibi kullanılarak o yumuşak yapraklarla zarif çiçekleri yere düşürdü yahut makasla budadı. Yerlerine, pek azı müstesna, kabalığı, katılığı, rüzgâr estikçe çıkardığı sesinin âhenksizliğiyle göz ve kulak ezası birtakım iptidaî çingıllar takmaya kalkıştı.

İlimle çalışıldı mı? Bilmiyorum. Fakat zevkle iş görülmediğine eminim. Bilhassa âhenge kimse kıymet vermedi; kimse tad aramadı. Lisan bahsinde esas derdim tad ve âhenktir. Zira şu kanaattem ki Türkçemizin öbür Türkçelere ve birçok ecnebi lisanlara üstün vasfı asırlardan beri elimizde armonize edilmiş, lezzetli hale gelmiş olmasıdır. Bizim Türkçemiz hem tatlı hem âhenklidir.

Konuştüğümüz lisanda lüzumsuzluğu göze batan ve pek uygun karşılıkları bulunan ecnebi kelimeleri elbette azaltacağız; karşılığı bulunmayanların yerlerine elbette yenilerini koyacağız; eksiklerimizi elbette tamamlayarak tam

mütekâmil bir dil kazanacağız. Fakat bütün bunları yaparken âhenksizlikten ve tatsızlıktan çekineceğiz: Bucak bucak kaçacağız.

Peki, bu âhenk ve tad tarafını kimler bilir, kimler anlar? Ancak şair ve edib gibi sanatkârlar! Bir sanatkârın Türkçemize “yargıç - iç tüzük - ivedi” kabilinden âhenksiz ve tatsız kelimeler sokmasına imkân yoktur. Yarınki “Dil Kurumu” lisanın yalnız kemiklerini çıkarıp kaba saba çatan insanlardan değil, tadını ve tuzunu, sesini ve sevimliliğini sezen yüksek zevk sahiplerinden de teşekkül etmelidir.

Birçok şey arasında ve her şeyden önce “Dil Kurumu”na tad ve âhengin lüzumunu duyurmak, kısacası onu zevksizlikten kurtarmak lâzım.

Yeni İstanbul, 19 Aralık 1949

DİL KURULTAYI HAKKINDA

Gönlümüzden ve aklımızdan geçenleri, geçtikleri gibi söylemek gizli kin ve gizli din tutmaktan daha iyidir. Kaldı ki o kabil gizli kapaklı, iki yüzlü oyunbazlığı sevmem. Sevmediğimi de yazı yazmaya başladığımdan beri anlatır dururum... Zararını çekmeme rağmen!

Dil Kurumu yeni bünyesiyle hiç şüphesiz ki eskisinden farklıdır; âzası arasına katılan bazı muharrirlerin zihniyeti itibariyle bu fark daha büyüktür; lehimizdedir, fakat yapılan değişiklik sanıldığı, hele velveleye verildiği kadar ehemmiyetli değildir.

Şu sebepten dolayı ehemmiyetli değildir ki kuruma yine bildiğimiz ve dert yandığımız unsurlar hâkimdir. Kurultayda, âdetimiz üzere ilim ve sanatla politikacılığı tekrar birbirine karıştırdık. Seçim mekanizması “başta ve içeride kalmak –bizden olmayana yer vermemek” düşüncesiyle işledi. Eski kurumun hazırladığı ve büyük bir ihtimalle resmî kuvvetin desteklediği listeyi gözden geçiriniz: Yer alanlar, daima her mevkide yer alması âdet haline getirilmiş yahut birtakım sebeplerle yer verilmesi lüzumu duyulmuş insanlardır.

Bu insanların çoğu cidden kıymetlidir; lâkin aynı kıymette, belki de azıcık üstün münevverler sırf kendilerine politikacı bağlariyle iyice yamanmış olmadıklarından dolayı

kurum namzedi olamamışlardır. Halbuki mebus seçmiyorduk; şimdilik Avrupa'ya ve Amerika'ya heyet göndermek hâzırılığı da yapmıyorduk.

Nitekim UNESCO Kongresi'nde de aynı tertibat alınmıştı. Yarın muhtelif ecnebî şehirlerle yollanacak zevatın el altında bulunması ön plânda tutulmuştu; tabiidir ki bu zevatın heyet içine sokulması iktiza ediyordu. Öyle yapıldı; olup bitti. İsim saymak ve şahıs münakaşası açmak niyetinde değilim. Sürüklenmek mecburiyetinde kalmamaklığımı dilerim.

Demek oluyor ki biz ilim ve sanat meselelerinde de henüz tarafsız kalabilmek terbiyesine ulaşamamışız. Bunu Dil Kurultayı seçimleri vesilesiyle tekrarlamak fırsatını bulduğuma memnunum. Mükâfat “jüri”lerinde işin başka türlü olmaması endişesini de aynı münasebetle bildirmek isterim.

O halde ilk itirazım ilim ve sanat dâvasında politikacı zihniyetiyle hareket etmemiz üzerinde toplanıyor; yani umumî mahiyette bir mesele bahis mevzuudur.

Eğer, rivayet olunduğu gibi, “bilim heyeti” bir akademi “nüvesi” mahiyetini taşıyorsa, şimdiden dikkati çekeyim: Akademi, âzasını kurultaylar gibi gerek ilim, gerek sanat bakımından hem nispetsiz hem kifayetsiz çoğunluklar seçemez. Akademiye girecekleri bu mevkide yer alacak vasıfları haiz adamların ayırması lâzımdır. Dil Kurumu'na her nasılsa âza yazılmış ve yazılırken kendisinde tek vasıf aranmamış bir ferd yüksek bir ilim ve sanat heyetini seçmek kabiliyetini kendinde gördüğü yahut öyle bir kudret kendisinde tevehüm olunduğu gün ilmin de, sanatın da değeri hiçe iner.

Yeni Dil Kurumu “bilim heyeti” de dahil, inandığını ve dilediğini yaptıracak, salâhiyetten mahrumdur. Millî Eğitim

Bakanlığı ilkokullardan başlayarak mekteplere –isterse– hiçbir yere danışmadan yine acayip kelimeler sokmakta devam edebilecektir. Bugünkü bakan öyle şeyler yapmaz; fakat yarın aynı makama bir “ivedici” ve bir “örgütlemeci” geliverirse ne olacak?

Tadil edilen nizamname ne bilim heyetinin ne de genel ve merkez kurulunun “görev ve yetkileri” arasına sözünü dinletme imkânını katmıyor.

Zaten bu nizamname hâlâ “görev – yetki – içörgütler – uygulamak – önermek – ivedi – örgütlemek – denetleme – yönetim – tüzük – dilbilim – ana taslak” nevinden senelerce yaka silktiğimiz kelimelerle doludur.

Mamafih tatlıya bağlamak veya sözlerimin fena tesir edeceği ihtimalinden çekinerek yumuşamak için değil, düşündüğümü söylemek maksadiyle ilâve edeyim: Dil Kurumu’nun aldığı yeni şekil –ilim heyeti iyi çalıştığı takdirde– lisanımıza faydalı olacaktır.

Kurultaya çağrılmadan önce şu sütunda edib, muharrir ve sanatkârlara yer verilmesi lüzumunda ısrar etmiştim. İstedğim oldu. Daha iyisi de olabilirdi. Bir gün olur.

Yeni İstanbul, 30 Aralık 1949

HANGİ BİRİNİ DÜZELTELİM?

Bugün hangi ayın kaçınıcı günündeyiz? Takvim şöyle yazıyor: 15 Aralık. “Aralık” hakkında, fakat “aralığ” şeklindeki eskiden bir kelimemiz varmış; *Divanü Lugat-it-Türk*’e göre mânası “ahırlı, ahır olan” imiş! *Tarama Dergisi* onu evvelâ “abdesthane” diye tarif ediyor. Keza, derginin Osmanlıcasında da abdesthanenin Türkçesi: “Aralık-Ayakyolu”dur. Ne zevksizlik, ne derece isabetsizlik ve cahilliktir ki “Kânunuevvel-Birincikânun” ayı için bula bula o münasebetsiz sözü seçmişiz; “Kânunusani-İkincikânun”u da Türkçeye tercüme ederek “Ocak” yapmışız! Ah, bu tercüme illeti!

Peki, maksad ay adlarını Türkçeleştirmek idiyse, “Teşrin”ler “Ekim-Kasım” oluyor da niçin “Mart”lar, “Mayıs”lar kalıyor? Sadece “Evvel-Sani” ile anılanları değiştirmek bir lisan inkılâbı sayılabilir mi? Böyle de yapmak lâzım gelseydi, benim teklifim, yâni “Ekim-Serin-Sonay-Önay” o kötü “Aralık” ile “Ocak”dan elbette daha selîs, zarif, mânalı ve şirindi.

“Kasım” bir ay ismi olamazdı; zira senenin iki bölümünden biri mânasına kullanılıyordu. Nitekim *Sözlük* bu kelimeyi “Altı ay süren yılın yarısı” diye anlatıyor. İfade bozuktur: “Yılın altı ay süren yarısı” demek lâzımdır. O da başka mesele! Zira yıl altı ay sürmez ve “Kasım” altı ayın yarısı değildir.

Bir de şu var: “Babam Aralık’ta öldü –Kızım Ocak’ta

doğdu” gibi sözlerin tuhaflığı hiç düşünülmeden ay isimleri değiştirilir mi? Daha doğrusu muhtelif lisanlardan derlenip kullanılagelen ay isimlerinden dört tanesine –hem de en yanlış şekilde– ilişmekle lisan meselesi halledilmiş olur mu? Geçen gün oğlumun elinde bir mektep kitabı gördüm; ismi: *Toplum Bilim...* İlk sayfalarında tarifi de var: “Sosyoloji cemiyet ilmi demektir” deniliyor. O halde neden bunun adı “Sosyoloji” yahut “Cemiyet ilmi” olmuyor da lisanda yeri bulunmıyan “toplumbilim” kelimelerile ifadeye kalkışılıyor.

Acaib bir cihet daha: “Fizik” Türkçeye aynen geçmiş de “şimi” kelimesi “kimya” olarak ipka edilmiş. En kolay ve iyisi bütün o “Sosyoloji-Şimi-Fizik”leri lisana mal etmek, kargaşalığı önlemektir. Yâni milletlerarası tâbirleri uydurmalara tercihti; yapmamışlar. Hulâsa bir kördögüşüdür gitmiş.

Yakında Dil Kurumu Kongresi toplanacakmış. Bari, bu sefer cezrî ve müsbet kararlar alabilse! Hoş, ilk iş fikrimce kendi ismini değiştirmektir. Zira “Kurum” bugünkü Türkçemizde ocakları kaplayan kalın is ve böbürlenme, azamet satma mânasına gelir; müessese, toplantı, heyet mânasında kullanılması tamamen uydurma olmasa da zoraki ve azıcık da tuhafır. “Dil Kurumu”, dilde hasıl olan kurum yahut dilile böbürlenme gibi bir şeye benziyor. Filvaki o isim, kurumun şimdiye kadar yaptıklarına pek uyuyor amma bundan sonra yapması lâzım gelenlere yakışmıyor. Lisan işlerini bir nebze düşünmeğe kalktınız mı, insanı bir şaşkınlıktır kaplıyor: “Hangi birini düzelteyim?” deyip vazgeçiyorsunuz. Fakat vazgeçmemeli, yakalarını bırakmamalıdır. Bütün ümid, idare teşkilâtı dışında kalan ve kongrede ekseriyeti elinde tutan âzadadır. Artık istikbalden onlar mes’uldürler. Haklarını kullansınlar.

Her Kalem, 15 Aralık 1950

III.

Tefride Karşı

YENİ HARFLER – ESKİ TERKİPLER

Bir ilânda “müstahzaratı tıbbiye” terkibine rasladım. Epeyce zamandır gazetelerde kulak, göz, lisan zevki-ne uymıyan sözler rağbetten düştüğü için okuma keyfimize fazla miktarda soğuk su katılmıyor. Yazılarımız kolay anlaşılır hale geldi; ikide bir yadırgama ve irkilme duymamaktayız; az çok rahat etmekteyiz. Şu var ki işi arttırarak Arabî ve Farisî kaidelerle yapılmış izafet terkiplerine yerli yersiz tekrar başvurursak başka türlü bir güçlkle karşılaşmış, yeni harflerimizle yazıp okumayı işkenceye benzetmiş oluruz. O ilânda pekâlâ “tıbbî müstahzarat” denilebilirdi. Tasfiye taraftarı kalmak isteyenler için “tıbbî müstahzarlar” demek de mümkündü. Filvaki “müstahzaratı tıbbiye” bir klişe, alışılmış bir tâbirdir ama ne yapalım ki bugünkü harflerimizle satır içinde çok uzun yer tutuyor; bir arada yazmadığımız zaman da klişe ve terkip şeklini kaybederek okunması ve anlaşılması zorlaşıyor.

İfrattan tefrite düşmemeğe elbirliğiyle çalışmamız ve sadeliğe düşman kesilip inadına terkipli sözler kullanmağa kalkışmaktan nefsimizi alkoymamız lâzım. Terkiplere döner, tekrar davranırsak işin içinden çıkamaz, pirincin taşını ayıklayamayız. Harflerimizin öyle bir irtica’a tahammülü yoktur. Zaten ecnebi kaidelerle yapılmış terkiplerden lisanı

temizleme hareketi yeni harflerin kabulünden ve öz Türkçe cereyanından çok önce başlamıştır. Meşrutiyet'ten sonra *Yeni Kalemler*'de başlayan mücadele üzerine Fecri Atı'den bazı arkadaşlar o yolu mutedil şekilde tutmuştuk. Sonraları –nur içinde yatsın– Ziya Gökalp *Yeni Mecmua*'da terkipli sözleri âdeta yasak etti. Fazla ileri bile varıldı: Beğendiğim Türk romanlarından biri –klişeleşmiş meşhur bir tâbirin değiştirilmesile– *Mev'ud Hüküm* başlığını aldı. Bu mecmua tetkik edilirse, terkipli söze hemen hemen hiç raslanmaz. Benim yazılarımda ise otuz sekiz seneden beri katî ihtiyaç hasıl olmadıkça kullanılmamıştır. Yeri gelmedikçe kullanılması lüzumuna inananlardan değilim.

Hele şimdi Arap aslından harfleri pek iyi edip bıraktıktan sonra, Arap ve Fars kaideli terkiplerin lüzumsuzca yazılarımıza girmesine –okuma güçlüğüünü arttıracak ve bir şey kazandırmıyacağı için– hiç cevaz verilemez. Lisan hürriyetini bulduk diye itidalimizi kaybetmiyelim.

Akşam, 17 Şubat 1947

NE İFRAT, NE TEFRİT...

Yine demokrasi hareketinin gelişmeğe yüz tutmasına dua ile söze başlayacağız. Yoksa nerede bulurduk lisan üzerinde hür münakaşaları?

İki cemiyet lisan mevzuunda resmî kanaldan ilham şeklinde sudur eden direktifleri tenkit maksadile birer toplantı yapmışlardı. Şimdi onlara karşı başka bir teşekkül cephe alarak lisanda Türkçeleşmek tezini müdafa için gayrete geçti.

Tamam! Bizim de istediğimiz bu idi, yani hükûmetten direktif almadan kendi kanaatleriyle lisan bahsini inceleyen münevver insanları dinlemektir. İki tarafın da haklı oldukları noktalar çok. Eğer Türkçeleştirme diye resmen ifrata gidilmeseydi, zaten bu çarpışmalara meydan kalmazdı. Fakat bize öyle geliyor ki ifrata gidiş bir bakıma hayırlı oldu. Zira şimdi tefrite kaçanlar fikirlerini sere serbest söylüyorlar. İfratçıların eseri meydanda... Hazzetmedik. Tefritçilerin noktai nazarını da gözü kapalı kabul edemiyeceğe benziyoruz.

Binaenaleyh ortasını seçeceğiz. Ortası ise hayri-ilemurdur, çoğumuzun seçtiği yol da odur.

İmzasız, *Aydede*, 2 Şubat 1949

FERAHLIK OLUR

Lisan kargaşalığı devam ediyor: Mecliste bir mebus “ekim-kasım-aralık” sözlerinin kullanılmasını anayasaya aykırı buldu. Eğer bunları söylerken “anayasa” tâbirini kullandı ise, kendisi de o kanuna uymamış demektir; “Teşkilâtı Esasiye” demesi lâzımdı. Meclis reisi de celseye –veya oturuma– son verirken “Teşrinisani” buyurmuş. Bir zamanlar teşrin ve kânun ayları birinci ve ikinci diye birbirlerinden ayrılırdı. İyi ki gün isimlerine dokunmamışız! Halimiz haraptı.

Spikerlerin “Erkânı Harbiyei Umumiye” derlerken nasıl kekeledikleri malûm. Lisanda sadeleşmeğe mecburuz. Zira yeni harflerimiz yarım satır tutan terkipli sözlere yakışmadığı gibi Arabî ve Farisî okumamış olan nesil de terkipli sözleri telâffuz edemiyor. Hiç değilse “umumî”yi kaldırıp şu üçlü terkibi ikiliye indirelim. Bir ferahlık olur.

“Re-Ha.” imzasıyla, *Akşam*, 14 Kasım 1954

NE TÜRKÇE!

Radyoda dinlerken bizim kulağımıza hoş gelmemişti; başkalarının ve bu arada bir lise talebesinin de acayibine gitmiş. Hariciye Vekâleti bir tebliğinde şöyle diyordu: “... Bu haberlerin her türlü asıl ve esastan ârî olduğunu tekzip etmeye Anadolu Ajansı mezundur.” Ne anladık bu tebliğden? Hariciye Vekâleti neyi tekzip ediyor? İfadeye göre “Haberlerin her türlü asıl ve esastan ârî olduğunu” tekzip etmektedir. Yani “O haberler doğrudur, hepsinin aslı vardır, esası da... Yoktur iddiasında bulunanlar yalan söylüyorlar,” demektedir. Türkçe bilmezliğin daniskası!

Bu derece bozuk bir Türkçeyi, değil Hariciye Vekâleti’nden, herhangi bir kasaba belediyesinden veya jandarma avuşluğundan bile işitmek, hele yazılmış görmek istemedik. Dalgınlık ise, Hariciye lisanı hiç götürmez. Düşünüyoruz: Acaba ecnebi ajanslar ve muhabirler onu nasıl tercüme edebildiler? Bizim kadar onların da ağızları açık kalmıştır. Hem tekzipteki o “ârî” sözü de ne? Hariciye yakında Nergisî Türkçesiyle mi konuşacak?

“Re.-Ha.” imzasıyla, *Akşam*, 3 şubat 1955

YA O! YA BU!

Böyle giderse hükûmet sözcüleri ve hükûmet namına yazı yazanlar lisanlarını değiştirmeğe, bir zaman yapıldığı gibi öz Türkçe kullanmağa mecbur olacaklar. Sebebi? şu: Spikerler Osmanlıcayı telâffuz edemiyorlar. Aksi gibi hükûmet de gün geçtikçe ve nedense lisanını ağdalaştırmaktadır. Öz Türkçeyi kabul etmemiş, fakat sade lisanı benimsemiş birçok eski muharririn bile ağzına pek almadığı, kalemine yaraştırmadığı hayli bayat sözler ve terkipler resmî makamların hoşuna gider oldu. Bunları galiba daha tesirli buluyorlar ve şaklamasından zevk duyuyorlar.

Olabilir. Henüz, şimdilik dilediğimiz lisanı kullanmakta serbestiz. Ancak hükûmet, kendi ağzından ve kaleminden çıkan sözlerin radyolardan âhenk, telâffuz, şive itibariyle kususuz çıktığını istiyorsa –ki ister elbette– spikerlere Osmanlıca öğretmeli veya bu yerlere en aşağı kırk beşini aşkın, eski sarf ve nahve vâkıf spikerler getirmelidir. Ya o, ya bu!

“Re.-Ha.” imzasıyla, *Akşam*, 31 Mart 1955

İHTİYAÇ, ÖZ TÜRKÇE YENİ KELİMELERİN DOĞUMUNA YOL AÇIYOR!

Eski edebiyatımızda söyleyeni meçhul kalmış, “laedri” markalı pek güzel mısralar vardır ki, birçoğu hâlâ meşhur söz olarak tekrarlanmaktadır. Meselâ “Böyle gecenin hayr umulur mu seherinden”, “Geçmiş zaman olur ki, hayali cihan değer”, “Gölge etme başka ihsan istemem” gibi. Hattâ şu da onlardandır:

Lâne-i mürğ-i garîbi kul yıkar Allah yapar

Bu mısra “garip kuşun yuvasını Allah yapar” sözünün vezinlisi ise de pek mânalı bir eki vardır, yuvayı yıkanın kul, yani insan olduğunu belirtir. Hatırimıza bizim “gecekondu”larımızı getiriyor; “gecekondu” sözü de halkımızın yeni kelime icadında değme uzmanlarımızdan hünerli olduğunu ispat ediyor.

Onlar kırk yıl düşünseler bu evler için daha veciz bir kelime bulamazlardı. Yine hayran olduğum halk buluşlarından biri de “Kaptıkaçtı”dır. Eşek sırtında yolculuktan bıkmış usanmış olanlar için velev ki, kırık dökük de olsa o vasıta gerçekten insanı kapıp kaçırان bir Anka kuşudur, sırtlayıp uçurur.

Burada “kaçtı” sözünün mânası “fırar” değildir; hızlı koş-

mak, süratle götürmek mânasına gelir, “yangından mal kaçır-
mak” tabirinde bu mna iyi belirir. Atlar hakkında da “iyi
kaçıyor” derdik ki koşuyor, sratlı gidiyor mânasına gelirdi.

Ya “gelberi”ye ne buyurulur? O kelimeyi bilen azdır,
büyük ocaklardan ateşi dışarı çekmeğe yarayan uzun saplı
demir âlet olarak ehlince malûmdur. Halkın bir marifeti de
diline uymayan ecnebî terkipli süslü sözleri kendine uydu-
rarak değiştirmesi değil midir? Çocukluğumda kadınlar ko-
nuşurlardı: “Tutacağımız evin bir de cehennemağası var.”
Korku gelirdi içime. Bunu dam üstüne kurulmuş hususî bir
yer, cihannm olduğunu neden sonra anlamıştım.

“Tahtaboş” da o tuhaf sözlerdendir, damın kiremitsiz
boş bir kısmı idi ki, üstüne çıkılıp çamaşır asılırdı; tahta de-
ęil, çinko kaplı idi. Bu lüzumlu yer evlerden kalktı, çaresiz
kalarak amaşırlarımızı artık balkonlara asıp teşhir ediyor-
ruz. Yeni gazeteciler mahallesindeki apartman cepheleriyle
balkonlarının neden cadde üzerine getirilmediği hakkında-
ki suallere işte bir cevap!

“Gizli kat” da zamane buluşlarındandır, öbürleri kadar
hoş olmasa da delâlet ettiği keyfiyeti iyice anlatmaktadır.
Demek oluyor ki, ihtiyaç yeni kelimelerin z Türkçe olarak
doğumuna yol açıyor; halk ancak tutup yerleşecek kelime
icat ediyor.

Asıl “uydurmak” böylesine denir; böylesine denecek söz
yoktur. Ne “yargıç”a benziyor ne de şu karın ağrısı “içtüzük”
lâfına!

Yeni İstanbul, 3 şubat 1958

IV.

Dil ve Toplumsal Değişim

CİNAS SAN'ATİ

Takvimci⁵¹ dostum: “Türk Yahudilerde bir tek şair, bir tek muharrir çıkmadı,” diyor. Evvelâ “Türk Yahudi” sözü, Karaim Türkleri gibi ırk cihetinden Türk olup da Musa dinini kabul etmiş bir Türk zümresine yakışır; bizimkiler “Türkiye Yahudisi”, “Türkiyeli Musevî” demek muvafıktır. Saniyen, ben hem şair, hem mütefekkir olarak kusursuz üslûpta yazılarıyla bir Türkiye Yahudisi tanırım: İsak Frera Efendi... Bu zat bir mecmuai eş’ar sahibidir; Ziya Gökalp’in *Yeni Mecmua*’sına da Türk dili hakkında vukufly makaleler yazardı. Yine aynı mecmuada ilmî yazıları bulunan bir Tekinalp bilirim ki halis muhlis Yahudi idi.

Daha sonrası var: Yahudi hokkabazlar telâffuzca acaip, fakat İstanbul dilinin her türlü inceliklerini bilen gayet cinaslı Türkçelerile asırlarca avam ve havası eğlendirmişlerdir. Hokkabaz muhavere ve türküler –mademki uzun yıllar İstanbullu gibi konuşma hususunda keskin ve oynak bir unsurun teveccühünü kazandı, sünnet ve yatağındaki küçüğünden köşe minderindeki büyüğüne kadar herkesi katılırcasına güldürdü, kendisini beğendirdi, arattı ve şimdi bizlere de eksikliğini duyuruyor– folklor bakımından şüphesiz yabana atılamaz.

51 Refik Halid’in yakın dostlarından Refi Cevad Ulunay *Tan*’da yazarken bir süre “Takvimci” mahlasını kullanmıştır. (hzl.)

“Lâkırdı yutturmak” diye tanıdığımız kelime ve zekâ marifeti Karagöz ve ortaoyununun esaslarındandır; eski İstanbul Yahudisi ise o marifette, hem hokkabaz, hem sühen-
dan olarak eşsizdir ve bununla meşhurdur. Ben, Yahudi ile konuşurken, cinas yutmuş olmamak için tartmadan lâkırdı sarfetmem. Öyle sanıyorum ki yeni Yahudilerimiz de Türk-
çeyi güzelce öğrenip muharrirliğe atılırlarsa, değme fıkra ve mizah muharrirlerimize matbuatta yer kalmıyacak, çoğu-
nun papucu dama atılacaktır!

Tan, 7 Ekim 1940

ŞAHESER! ÜSTAD! DÂHÎ!

S iz e san'at âleminde yürek kapılarını açıp gönül saraylarını fethettirecek altın kaplama bir anahtar vereceğim. Bu sihirli, kerametli anahtar üç yabancı kelimedenden dökülüp işlenmiştir; ona anahtar değil, maymuncuk deseniz belki daha doğru olur: “Şaheser! Üstad! Dâhî!” Hangi eserle ve eser sahibiyle karşılaşırırsanız kendinizi tutamamış gibi yaparak gözlerinizi zevkten bayılırcasına kaydırınız, haykırınız: “Şaheser!” Sonra, eser sahibine dönünüz, bir harika seyrederek gibi hayranlıkla onu süzünüz, elini yakalayıp koparırcasına sıkınız ve şöyle hitap ediniz: “Üstad!” Bir rolünüz daha kaldı: Şayet bu üstadın yanında bir başka adam varsa –üstada duyurmak istemiyormuşsunuz da heyecandan sesinize hâkim olamamış taklidi yaparak– avaz avaza bağıracaksınız: “Dâhî!” Artık korku kalmamıştır; eserinizi ve sizi de, bundan böyle aynı adamlar, aynı hareketle karşılayacaklardır: –Şaheser! Üstad! Dâhî!

Lâf kıtlığında asmalar budayım... Lâfta çok, fiilde yok olan üç şey: “Şaheser! Üstad! Dâhî!” Bu şaheser, sadece eser olmak, çeşnilenmek, yutulabilmek için kavanoza dizilip yılanmış sirkeye mi konmalıdır? Üstad, basbayağı bir meslek adamı saymak için yok etmek, yeniden doğurmak ve mektebe mi başlatmak lâzım geliyor? Dâhiye, akli başında diye-

bilmemiz uzun ve ümitsiz bir tedaviye mi lüzum gösteriyor? Halle muhtaç bir mesele! Yüksek manalı kelimeleri kepaze etmek merakı bir salgın halini aldı. Meselâ “Palas” da bunlardan biridir ve nice “Palas”ların sonuna bir “pâre” eklense yeridir: “Nerede oturuyorsunuz?”, “Batıpalaspârede!” Biraz uzunca düşmekle beraber insanı utançtan kurtardığı için zahmete katlanmalıdır. Bilirsiniz ki palas, saray manasındadır; Taksim’den Şişli’ye uzanıp yayılan sokaklardaki apartımanlar üzerinde yazılı “palas”ı silip “saray” yazınız, kelime nasıl sırtır ve işin komikliği ne açıkçasına meydana vurulur! Pireyi deve, habbeyi kubbe, mercimek odayı salon ve bakla sofayı divanhane yapmak asıl bunlara denir. Üstadlar ve dâhiler piredir, şaheserlerle palaslar habbe!

Soyadımızın çoğunu da “Aslanyürekli Rişar”ın lâkabındaki pöhpöhüne heveslenip almışa benziyoruz. Metre sistemini kabul ettikten sonra kendimize ve birbirimize, esere ve mala isim ve sıfat verişte, yani kelime ölçüsünde de okka, binlik ve batmanı bıraksak daha iyi olacak!

Tan, 12 Ağustos 1942

“AVAM KAMARASI” HATASI

Bay Churchill’in yeni nutku dolayısıyla dünkü gazeteler “Avam Kamarası” sözile dolu idi. “Avam Kamarası?” Bu, ne biçim lâftır? Dilimize kimler tarafından, acaba Tanzimat ukalâsı elile mi sokulmuştur? Halbuki o zatlardan çoğu bir taraftan “avam, yani baldırı çıplak denilen insanlar, akrep yılan, karınca, böcek gibi haşereden başka bir şey değildir” mânasına Arapça “El avam, Kel havam” sözünü kullanırlar, bir taraftan da İngiltere’nin parlâmento sisteminde en yüksek yer alan heyete “avam” ismini yakıştırmakla beraber bunun öğücüsü olmaktan geri kalmazlardı. Ya “kamara”ya ne buyrulur? Neden İngilizcesindeki gibi “ev” yahut dile yakıştığı gibi “meclis” değil de Lâtineden İtalyancalaşmış ve bizde vapurlardaki dar yatak odalarına alem olmuş “kamara?”

Avam, Osmanlıca lûgatlerimize bakarsanız, “ahadı nas-tan olan kimseler, ayak takımı”na denir; doğrusu da budur. İngilizcedeki “*commons*” kelimesi hem halk, hem intihap dairesi mânasına gelir. Fransızcasındaki “*communes*” de “avam” ve “halk” değil, belediye ve intihap dairesi demektir; herkese ait, herkesin hakkı olan umuma, çoğunluğa mahsus ve açık bulunan şeylere de “âm” karşılığı “*commun*” sıfatı verilir. Görüyorsunuz ki hangi noktadan terkinin hangi kelimesine ve umumî heyetine baksanız, “Avam Kamarası”

sözü gerçekten münasebetsizdir; hiçbir şekilde İngilizlerin “*House of commons*”, yani “halk mümessillerinin evi yurdu” mânasına alınamaz.

Bizden öncekilerin yarım yamalak Fransızca ve İngilizceleriyle ve Arapçaya kaçmak merakile uydurdukları böyle hakka, hakikate, mantığa, hele meselenin ruhuna tamamilе aykırı tâbirlere takılıp kalmamızı doğru bulmuyorum. Yeni yeni ne kelimeler, ne tâbirler, ne unvanlar bulup benimsediğimiz, bir buluş müsabakasına giriştiğimiz, hele seçimle ayrılmış halk mümessillerinin eline hükûmet nüfuzu verilen bir rejimde yaşadığımız sırada lordlar dışında kalan gerçek millet mebuslarına “avam” dememiz hiç yakışık almıyor. Avam Kamarası, İngiltere’nin halk meclisidir. Ona artık – kötü dil alışkanlığından vazgeçerek– lordlar meclisinden ayırmak suretile “İngiliz Halk Meclisi” dememiz âdeta bir vazife halini almıştır.⁵²

Tan, 13 Şubat 1943

52 Vâ-Nû *Akşam*’daki bir yazısında bu teklifi benimseyerek kullanınca Refik Halid çok sevinir. Bkz. “Hiç Görünen Hep”, *Bu Gazeteciler* içinde, İnkılâp, 2014.

“ALATURKA” TÂBİRİ

Gazetelerde ilânlar görüyorum: Bilmem hangi bahçede, parkta, gazinoda alaturka musiki varmış... Alaturka saz meraklıları bu fırsatı kaçırmamalı imişler! Sonra, yine başka biçim ilânlar: Bilmem ne lokantasının alaturka ve alafranga yemekleri enfes imiş! Konuşma arasında ise şöyle cümleler söyler ve işitiriz: “Alaturka bir sofra kurmuşlar!”, “Çengelköyü’ndeki yalısına çekilmiş, alaturka bir hayat sürüyor!”, “Bu kadar da alaturkalık olur mu ya?”

Ben burada alaturka tâbirile anlattığımız şeylere değil, tâbirin münasebetsizliğine ilişmek istiyorum. Hiçbir millet, yiyip içme, giyinip kuşanma, kalkıp oturma gibi kendine veya dedelerine has yaşama tarzını böyle yabancı bir dilden alıp acaip şekle sokarak benimsediği bir tâbirle belirtmek hatasına düşmez. Kelimenin Fransızca doğru telâffuzu “a lâ türk” olacak; yok İtalyancadan almış isek, yine telâffuz bozuktur. Bugün büsbütün başka bir değer verdiğimiz “Türk” sözünü o şekilde komikleştirmek –Tanzimat devrinden miras kalmış– kötü bir alışkanlık eseri olsa gerek! Alaya, hattâ azıcık da küfüre benzeyen bu ecnebi ağzı sevimsiz kelimelerden bir an önce dilimizi kurtarmalı, lisanın haysiyetini korumalıyız. Yazık ki o suç yetmiyormuş gibi içimizde hâlâ “a la Şark” diyenler bile vardır! Yabancı kelimeleri, oldukları gibi

almamız bazı kere bir zarurettir; meselâ “arabesk”de olduğu gibi... Bu, bir mimarlık veya tezyin tarzına alem olmuştur. Lâkin Frenkçe edatların sonuna Osmanlıca sözler takarak bir “a la Şark” uydurmak lisan bakımından ancak zevksizlik örneği olabilir. “Alaturka”ya gelince sadece iğrençtir. Alaturka musiki yerine bir kelime ile “saz” yahut “memleket musikisi” diyebiliriz. “Anadolu havaları” dediğimiz gibi... Yemekler için de öyledir. Alaturka yemek yoktur, yerli yemek, Memleket yemeği, hattâ kısacası “yemek” vardır. Alafranga sıfatı geçmiyen cümlelerde ne zikrediliyorsa, hepsi kendiliğinden yerlidir, memleket malıdır. “Alafranga” sözünü bile yalnız alay edeceğimiz tarzlar ve tavurlar hakkında kullansak iyi ederiz.

Fakat “Türk” sözünü, tutup da “turka”ya, yani “turfa”ya çevirmek yemeklerimizle musikimiz gibi kıymetli hünnerlerimize sıfat olarak dil pelesengi yapmak hepsinden daha ağır bir lisan suçudur.

Tan, 3 Haziran 1943

BAY İLE BAYAN

Acaba “bey” ile “hanım”ın yerini tuttu mu? Tutacak mı? Fikrimce o isimler bunların yerini tutmaktan ziyade yeni harflerin kabulü üzerine doldurulması gereken bir boşluğu kapatmak için alınmış ve faydalı olmuştur. Ne “hanım”ı, ne “bey”i adların başına getiremez, “Hanım Fatma” veya “Bey Ali” diyemezdik. Şimdiki şeklin uymaz bir tarafı varsa, Garp dillerindeki gibi birkaç kadın ve birkaç erkeğe yazdığımız mektuplarda cemi edatı olan “lar”ı bir çırpıda kullanmak imkânını bulamayışımızdır. “Bay Ahmet Uğur” ve “Bayan Hatice, Zehra, Suna” demek dilimizin söz dizme, şekil yapma ve ses uydurma usullerine pek yaraşmıyor. Çaresiz adreste ne kadar isim bulunuyorsa o miktar “bay-bayan”ı tekrarlıyacağız. “lar”ın küçültülmüş şekli diye “Br.-Bnr.” gibi işaretler zarf üstünde hoş olmuyor; fakat kısaltmaların bir liste başında ve cinsler ayrılmak şartile aksamadığı muhakkaktır.

Yeni bulduğumuz bu kelimelerin bir iyiliği de icap edince tanımadıklarımıza, Garp memleketlerindeki gibi içtimaî seviye farkı gözetmek derdine düşmeden bize bir hitap tâbiri sağlamış olmalarıdır. Eğer fazla nezaket satıcı değilsem ve bir maksat gözetmiyorsam kime olsa, ister kürk mantolu, ister silindir şapkalı, pekâlâ “bayan-bay” diyebilirim; içinden

kızsa bile sesini çıkaramaz; yeldirmeli ve işçi gömleklisi ise memnun kalır. Nenin nesi olduğunu bilmediğim birine “hanımefendi-beyefendi” diye sözle olsun iltifata kalkışmak, dil dökmek zaten hiç hoşuma gitmezdi. Dikkat etmişimdir, tanıdıklarımla bile konuşurken “bey-hanım”dan sonra eklediğim “efendi” ağzımdan daima kısık, pes perdeden, âdeta zoraki çıkar. Ayrıca bunlar yetişmiyormuş gibi bir de “hazretleri” pöhpöhu henüz dilimden sadır olmuş nezaket cilvelerinden değildir. Makama, asalete, servete lüzumundan aşırı önem verip, kavuk sallamaktan herkesin perisi haz etmez! Bu sebeple tarafsız, mücerred, yeter derecede terbiyeli ve hiç de terbiye dışı olmayan “Bay-Bayan” a daha fazla alışmamız, hem yazı hem konuşma dilinde daha çok yer vermemiz ve onları işitince haysiyetimize dokunan kelimelerden imişçesine irkilmek huyundan vazgeçmemiz iyi olur.

Böyle olmakla beraber hususî hayatımızdan “Bey-Hanım” sözlerini kolay kolay atacağımıza inanamıyorum. Zira iş kelime değiştirmekten ziyade bir muaşeret ve terbiye zihniyeti değiştirmek meselesidir.

Tan, 21 Haziran 1943

“EFENDİ”DEN “BEY”E, “PAŞA”YA KADAR

H ikâyeyi bilirsiniz belki... Zaten ben de yazmıştım:⁵³ Paris'te yüksek tahsilini yapmakta bulunan bir gençimiz, Fransızcadan başka bir dilden daha imtihan edileceği için, pek iyi bildiğine güvenerek Türkçeyi seçmiş. Fakat müsteşrik profesör ona birdenbire: “Efendi tâbiri nereden gelir?” diye sorunca afallamış, cevap verememiş. Şüphesiz ki “bey-paşa, ağa”, hattâ imtihan bu sırada olsa “bay” kelimeleri hakkında da bir şey söyleyemezdi. Netekim profesörün “çelebi unvanının aslı nedir, hangi lisandandır?” sorusuna karşı da ağzını açamamış. Ve dahi duralar!

Bazı gençler arasında şimdi tuhaf bir fikir var: “Allah Allah,” diyorlar, “efendi”yi veya “bay”ı bilmişim veya bilmemişim... Bundan ne çıkar? “İlim” midir bu? Profesör ukalâlık, herzevekillik etmiş de sormuş!

Halbuki kazın ayağı öyle değildir. Lisandan ve herhangi bir koldan yüksek tahsilini bitirmekte olan bir Fransız akla gelir mi ki bizim “mösyö” telâffuzile okuyup söylemeği âdet edindiğimiz “mesiö”nün “*mon*” edatı ve Lâtince “*senior*” kelimelerinin mefulünbih şekli olan “*seniorem*”den ve “*senior*”un da yaşlı mânasında “*senex*”den kurulduğunu az çok bilmesin?

53 Bkz. “Kelimeler Etrafında” bölümündeki “Efendi ile Çelebi” yazısı. (hzl.)

Bu Fransız eğer Türk olsaydı, “efendi”nin Rumca “*ahhentis*”den ve “çelebi”nin de Türkçe “çalab”dan alındığını muhakkak öğrenmiş olurdu. Bunlarla kıyas edilince “mösyö” sözünü, demin bildirdiğim şekilde anlatıvermek çok daha zordur. Bilmekliğimiz lâzım geleni bilmeğe lâyük görmemek ve kendimizin bilmediğimiz şeyleri bilmeğe, hele bildirmeğe çalışanlara da meraka tutulmuş yarı bunak bir hasta gözle bakmak... Sanırım böyle bir kusura aramızda çokça raslamağa başladık.

* * *

Her neyse, gelelim şu “efendi”ye:

Sayın bilginin gazetemizde güzel bir fıkra ile gereği gibi aydınlattığı mânada bu kelime –resmî bir unvan değilse de bir sıfat olarak– lisanda yaşamağa gerçekten hak kazanmıştır. O mânada efendilik ne rütbedir, ne elkapıdır; irade ile, kararlar verilemediği gibi alınamaz da... Allah vergisi, ahlâk ibresi, ince, içten, özlü, tam medenî bir terbiye ölçüsü olduğundan dolayı!

Dilimizde, çoğunu hiçbir değişikliğin atamıyacağı birtakım tâbirlere girdiği, bir fikri başka hiçbir kelimenin anlatamıyacağı kuvvette belirttiği için de sonuna kadar kalacağına hükmedebiliriz.

Meselâ “efendiden adam”, “efendice hareket etti”, “efendiliğine yakışan da odur, öyle yapmaktır”, “bana efendilik etti”, “efendi dediğin böyle olur”, “o nerede, efendilik nerede?”, “efendi oğlu işte, belli!” sözleriyle, bir “efendi”yi kullanarak kolayca, kısaca ne uzun, ne mühim şeyler an-

latırız. “Efendi” o mefhumlardandır ki eski mânalarında “bey, ağa, paşa” gibi ne bir asalete, ne bir tahakküme, ne bir rütbeye işaret eder. Üzerinde zorbalık, derebeylik veya hükûmet nüfuzuna dayanan sonradan alınma bir buyrukluğ yoktur. “Efendi” ideal demokrat bir sıfattır. Hem kendini sayan ve saydıran, hem başkasının onuruna kıymet veren hem de paralı veya parasız ne vaziyette bulunursa bulunsun vekarını kaybetmiyen tam mânasile kâmil adam “efendi”dir. Bu mânadaki “efendi” rütbe ve mesnet sahibi olmasa, servet gibi ilim bakımından da sermayesi yüksek bulunmasa, gene “efendi”dir; onlarsız da efendiliğini –hattâ olanlardan fazla– korur. Zaten asıl meziyeti, yüksekliği ve üstünlüğü –efendiden olmak için birçok vasıtaları elinde tutanlardan ziyade– azlık, darlık, kifayetsizlik içinde efendi kalmasındadır.

Talih, vaziyet, zekâ icabı herkesin umulmaz mevkilere erişmesi, Karun kesilmesi mümkündür; ekselânstan majesteye kadar bütün unvanları, elkapları alabiliriz... “Efendi” olamıyabiliriz.

Padişah çoktur amma “efendi padişah” azdır. Padişahın bile efendi veya efendiden olması istenir.

Bir köylü “efendi”, yani efendi karakterinde, efendi yaradılışlı olur da bir padişah olamaz.

* * *

Hangi lisana başvursak o mânayı tıpkı bizdeki ölçüsile anlatan bir kelimeye raslamak mümkündür sanıyorum. Zira her ırkta veya millette az çok, efendi karakterli adam bulunur. Efendisi değil, efendi huylu ve ruhlusu çok bulunan ırk

ve millet gerçek mânada üstün bir ırk ve millet sayılsa yeri vardır.

Netekim Frenk edipleri ve seyyahları gözünde dedelerimiz her şeyden önce, bizdeki mâna ile efendi diye vasıflandırılır, dedelerimizin efendilikleri öğülürdü. Hele bu efendiliğimiz karma karışık ırkların da yaşadıkları İstanbul’da daha ziyade belirlediğinden methimiz bütün eserlerin sayfalarından salkım salkım taşardı.

Hoş, Fransızcada da “*c’est un monsieur*” şeklinde bir söz vardır ki “*monsieur*”ye aynı vasfı, yani efendiliği verir; birine “efendiden adam” demesine gelir. İngilizce “*gentleman*” kelimesi –başka dillere geçince– “efendi adam”ın karşılığı olarak kullanılıyor. Zaten bugünün Türkçesinde “*centilmen*”e lüzumsuzca fazla yer vermiyor muyuz? Hepimize “efendi” tâbirinden bir çekinme geldi. Kanun “bey, efendi, ağa, paşa” sözlerini kaldırdı amma unvan ve elkap olarak... tâbir veya yeni adı ile deyim şeklini değil!

“Bey–bay–ağa” sözleri hakkında derin bilgi edinmek isteyenler *İslâm Ansiklopedisi*’nin çıkan nüshalarına bakabilirler. Şayet yukarıda bahsi geçen profesör bana “ağa” sözünün hangi mânadaki sözden türediğini sorsaydı, Türkçede yükseklik dahi ifade eden “ağ” kelimesinden olduğunu söyledim; böyle söylemekle de belki imtihanda geçerdim. Ağa için de aynı asıldandır derler. “Paşa” ise büyük bir ihtimalle “mutahayyız”, yani mevki tutan, sivrilen mânasındaki Türkçe “beşe” sözünün değişmiş şeklidir ve şüphesiz ki kavuklu ve tuğlu vezirler için beşeden daha yakışıklı, daha azametlidir!

Hamid devrinde bütün bu elkaplar ve unvanlar o kadar boşuna harcanmış, karmakarışık edilmişti ki artık hiçbirinin değerli kalmadığı gibi rütbe icabı sözleri bir asla bağlamak imkânı da ortadan kalkmıştı.

Meselâ o zamanın bir salnamesini açarsak şunları görürüz: En küçük sivil rütbe olan hâmise derecesinde biri “bey” de, “efendi” de, “ağa” da olabilir. Zira bunlardan birincisi –sözüm ona– esalet sahibinin unvanıdır; ikincisi okuyup yazması olup da beyzadelikle alâkası bulunmayan; üçüncü kara cahillerin... (Halbuki her bey, asîl değildi; her ağa da cahil!)

Bu sebeptendir ki vezirden önceki en yüksek rütbeye erişmiş bir zat, meselâ Mektebi sultani müdürü Abdürrahman efendi bir türlü kendisine “bey” dedirtememiş, gene aynı rütbeden bir Ahmet Mithat Efendi de, hep efendi kalmıştı. Amma ben salise rütbemle bir beydim. Hoş bana gelinceye kadar kimler değildi!

Şefkat nişanı alan ümmî kadınlar “hanımefendi”den aşağı düşmez, birinci rütbeliler ise “hanımefendi hazretleri” olurdu amma maarif madalyası verilen okumuş yazmış kadıncağız kısaca “hanım” unvanını aşamazdı.

Hiristiyanlara da rütbesi ne olursa olsun “efendi” unvanı lâayk görölmekle beraber bunların kişizadelerine gene “bey” denilirdi! Meselâ bâlâ rütbeli bir Gabriel Efendi vardı, bir de Aristaki veya Franko Bey... Fakat memleketlerinde asîl oldukları Almanca “von-fon” işaretinden anlaşılan “fon Alternin” adındaki zat resmen “efendi”, bir başkası (fon Ra-

fauff) ise “bey”di! Yani orba idi. İyisi topunu paa yapıp işin içinden çıkmaktı!

Demokrat rejim şekillerin en mükemmelini buldu; hepimize “bay” dedi, kesip attı.

Akşam, 12 Kasım 1944

KOLTUK MEYHANEDEN SELÂTİN CAMİE KADAR

Devlet dairelerinin ve iş adamları yazıhanelerinin maroken koltuklarla süslenmesi merakı, bu gösteriş salgını ve Amerikan filmleri taklitleliği üzerine karaladığım “köşe yazısı”ndan iyi bir makale konusu çıkaran *Akşam*’daki meslektaş –bana hak verdikten başka– okuyucularına çok faydalı, olgun ve dolgun bazı malûmat veriyor.

Galiba gene o meslektaş –galiba, diyorum, zira kendisi imza yerine üç yıldız işareti kullanmaktadır; parlak yazılarının altına kuyruklu yıldız resmi koysa da çok görülmez– geçenlerde “lâle” ve “beduh” için yazdığım konuşmalara karşı da böyle yapmış, sağlam bilgi sahibi olduğunu anlatan öğretici malûmatla konuşmalarımı âdeta tamamlamıştı.

El ele ve kafa kafaya vererek ortak imza ile yazı yazabileceğim tek muharrir, bütün basın arkadaşları arasında ancak bu zat olabilir.

Fakat bu zatın bir merakı var: Kendi adını açığa vurmak istemediği kadar, yazısına ilham kaynağı olan makale muharririnin de, gazetesinin de adını kapalı geçmek... Öyle yapmakla şöhret arttırmaktan çekindiğine hükmedemiyorum; zira artık bizim şöhretimizin artacak ciheti kalmamıştır; yükünü almıştır. *Akşam* ise kırk yıllık dostlarla dolu bir

gazetedir. Orada Vâ-Nû gibi ahbaplar, ismimi zikirde, eski tâbirle “beis” görmezler.

* * *

Şu “beis” kelimesi bugünün muharrirlerinden acaba kaçına II. Abdülhamid devrinin fikir hayatı üzerinde oynadığı dehşetli bir işkence usulünü hatırlatabiliyor? O kelime şimdi konuşma ve yazı dilinde hemen hemen kullanılmaz olmuştur. Eskiden tek tük “ne beis var?”, “beis yok, efendim” gibi cümlelere rastlardık.

Öz Türkçe gayretinin bile yardımı dokunmadan âdeta kendiliğinden köküne kibrit suyu ekilen “be’s” sözü Arapçadır; “zarar, mahzur, fenalık, azap” mânalarına gelir; daha softacasına “lâ beis”, hattâ “lâ be’sse bihi” diyenleri de işitmiştik.

İşte zarar, mahzur, fenalık mânasını taşıdığından dolayıdır ki maarif nezaretindeki kitapları teftiş ve muayene, yani sansür heyeti, basılmasına izin verdiği kitaplara istampa mürekkebiyle bir “tabında beis yoktur” damgası vururdu. Hem de her sayfasına... Matbaalar ancak bu şekilde damgalanmış sayfaları basabilirlerdi. Kitapların ilk sayfasına da “Maarif vekâleti celilesinin şu tarihli ve numaralı izinname-iyle tabedilmiştir” kaydını koymak da şarttı.

Kılı kırk yaran değil de ayrıca her kılı sansür mikroskobu altında baobab ağacı kadar büyük gören veya tifüslü bit kadar tehlikeli bulan memurların o “tabında beis yoktur” damgasını basmadan önce ne ince tahlillerle ne derece yorucu zahmetler çektiklerini bir düşününüz. Bu emeği daha

hayırlı işlere sarfetseler, lâboratuvarlarda çalışabilselerdi, her sansür memurundan aşağı yukarı bir Pasteur yamağı olsun çıkabilirdi!

* * *

Üç yıldız imzalı meslektaş “koltuk” sözünü incelerken Anadolu Ajansı mütercimlerinin Fransızcadaki “*ministre sans portefeuille*” tâbirini “sandalyasız nâzır” diye lisanımıza çevirmelerine haklı olarak ilişiyor ve bu yerde “koltuksuz nâzır demek belki daha mantıkî olurdu” fikrinde bulunuyor.

Bence ikisi de yanlıştır. O nazırlara Osmanlı Devleti zamanında “meclisi vükelâya memur nazır” denilirdi. Bunu da hem uzun, hem “nazır” sözile “memur” sözünün birbirini tutmaz olmasından dolayı beğenemeyiz. İyisi ve lisanımıza uyanı “nezaretsiz nazır” yahut “vekâletsiz vekil”dir. Zaten Fransızcadaki “*portfeuille*” sözü Fransız lûgatında “nezaret” mânasına da gelir. Öyle bir nazırın, nazırlar meclisinde – ajans mütercimlerinin küçültüp bayağılaştırarak “sandalya” dedikleri ve nasılsa “iskemle” derecesine indirmedikleri– bir koltuğu vardır ama nezareti yoktur.

Nazırlar heyeti toplandığı zaman elini kolunu sallıyarak gelir ve gene öyle döner; gûya reyinden faydalanılır. Benim bildiğime göre öbür nazırlar gibi gündelik işlerle yorulmamış olduğundan, vaziyeti de yakından kavrayamadığından lüzumsuz sorular, hattâ gevezeliklerle meclisi yorar, düzeni bozar, zararlı olur.

Osmanlı idaresinde en fazla nezaretsiz nazırın toplandığı heyeti vekile, Damad Ferid’in İzmir işgalinden sonra

kurduğu kabine idi. Şimdi aynı yerde İstanbul valisi, ayda bir gazetecileri çağırđıđı zaman salon nasıl tıka basa doluyorsa, bu kabinedeki nezaretsiz nazırlar da öyle, masa etrafını dirsek dirseğe fırdolayı çeviriyorlar, ilişecek küçük bir ara bırakmıyorlardı. İşte ancak bu devirdedir ki bazı nazırlara koltuk yetişmemiş, hisselerine kumaş kaplı birer sandalya düşmüştü.

Ama gene de sandalyaları olsun vardı... Ajans mütercimlerinin dedikleri gibi sandalyasız, yani ayakta duran nazır değillerdi!

* * *

Bilgin meslektaşım “koltuk” kelimesini –özünden, aslından, yani “kol” kaynağından olmasa da– tâbirler bakımından pek güzel ayırıp aydınlatıyor. O arada “koltuk” sözünde çıkmaz sokak gibi kenar bir yer mânası olduğunu da söyliyerek bu mânadan alınarak öyle ücra yerlerde olan dükkânlara, meselâ koltuk bakkal, koltuk meyhane denildiğini ileri sürüyor.

“Koltuk bakkal” denildiğini ben nasılsa bilmiyorum, bilmemekliğim de o tâbirin lisanda mevcut olmadığını isbat etmez. “Koltuk meyhane” ise çok işittiğim sözlerdendir. Bazı meyhaneciklere “koltuk meyhane” denilmesinin sebebi, sanırım, koltuk altı gibi yarı gizli, kapalı, dar, oyukça bir yerde olmasından, göz önünde bulunmayışından, dışardan meyhane olduğuna kolayca hükmedilememesindendir. Galiba bu meyhanelere pek kalabalık, işlek caddeler civarında, hattâ üstünde de, meselâ Galata’da bile rastlanır. Az çok

içerlek bulunması ve dış tarafından nenin nesi olduğunun ilk bakışta sezilmemesi şartıyla...

Lisanımızda haşmetli “selâtin” sıfatını, birbirine tamame zıt iki ulu binaya yakıştırmışızdır: Cami ve meyhane! Padişahların yaptırdığı iki ve daha fazla minareli, imarethaneli ve medreseli büyük camileri “selâtin cami” diye ötekilerinden ayırırız. “Selâtin meyhane” hangilerine ve ne sebeple denir? Hüve hüvesine bilmiyorum. Biz, edebiyatın ve gazeteciliğin meyhanede tahsil edildiği, rakı ile sulanıp meze ile gübrelenerek feyizlendirildiği devre yetişmedik. Ne öncümüz Serveti-Fünun ne de Fecriâtî alkol sarhoşuydu. Alkol kurdu bizim kuzu sürüsünden ancak bir tanesini, Emin Sami’yi kapabildi.

Bunun böyle olması realist bir hikâyeci, bir lisan meraklısı, hattâ sadece İstanbul çocuğu sıfatıyla benim selâtin meyhaneden ne kastedildiğini bilmemekliğimi mazur gösteremez. Selâtin meyhane denince gözümün önüne nereden kaptığımı hatırlıyamadığım şöyle bir manzara gelir: Tonoz ismi verilen taş, horasan ve kireçle kale gibi kurulmuş, kemerli Kunt, Ceneviz zamanından kalmışa benziyen bir bina... Dört tarafına iri tahta musluklu koca koca fiçılar ve azman küpler dizilmiştir; öyle küpler ki Karagöz’ün “Yalova Safası” oyununda içine yedi, sekiz kişi sığan küp, bunlardan biri olsa gerektir.

Selâtin meyhane hem kadehle sunulup hem okka ile satış yapılan bir içki fabrikası ve içki deposudur. Havası alkol ve taze cibre kokusuyla o derece dolmuştur ki orada yalnız mide yolile değil, burundan da sarhoş olursunuz: İçtiğiniz rakının bir kadehi iki tesirini yapar.

Fransızca koltuk mânasında kullanılıp aslı Almanca olan “*fauteuil*” kelimesi mecaz yoluyla “Akademide bir yer” demesine gelir. Meselâ “ölen şu romancının koltuğu için yapılan seçimde bilmem kim kazandı” sözünden doğrudan doğruya akademideki yeri anlamak lâzımdır.

Gene o lisanda “koltuğa geçmek” sözü de bir meclise reislik etmek demektir. Riyaset ve nezaret koltukları da, riyaset ve nezaret makamlarının sembolü olarak kullanılır; kısacası “koltuk”, “makam”, “yüksek memuriyet ve azalık, reislik” mânalarını taşımaktadır; iktidar, erişkinlik, uyruk-luk alâmetidir. Türkçemiz o bakımdan koltuk kelimesinden pek mükemmel faydalanmış, kelimeyi dolgun mânalı birçok tâbirleri üretmekte kullanmıştır. Zaten lisanımızda “koltuk”, “kol” özünden çıktığına ve “kol” da bir icra kuvveti vasıtası olduğuna göre aslından mânalıdır.

“Kolbaşı”ndan tutunuz “karakol”a kadar giden bu konu, bir gün bize ayrı bir yazı sermayesi olabilir. “Koltuk” çok söz götürereceğe benziyor.

Tan, 18 Haziran 1944

“İkide Bir” üstbaşıyla, *Türkiye Haftası*, 19 Mart 1954

KERTENKELENİN ZÜPPE ADI

Küçük haberler arasında belki göze çarpmamıştır; sevi-
nesiniz diye tekrarlamak istiyorum: Lezar derisinden
yapılan kadın ayakkabılarının fiyatlerinde değişiklik olacak-
mış... Hem lehte bir değişiklik hem de pek yakında! Sebebi
şu: Şimdiye kadar sipariş edilen ve gelmesi beklenen lezar
derisinin uzunluğu tam 30.000 metre imiş! Şaka değil, bir-
birine ekleyip serdin mi Haydarpaşa'dan Tuzla'ya kadar de-
miryolu değil, bir lezaryolu döşemiş olursunuz. Gerçekten
hoş düşer; bütün dünya basını da yazar, garip şeyler arasın-
da ehemmiyetli bir yer tutacağı gibi lüks tarihinde de anılıp
İkinci Dünya Harbi sonunda bayan modasının en parlak
gelişmesine örnek diye asırlarca gösterilir; şöhretimiz artar.

Zaten gazete diyor ki: “Kadınların lezardan yapılmış
iskarpin ve çantaya olan rağbetlerinin artmış olması bu si-
parişi doğurmuştur. Fakat lezar derisi lüks eşyadan sayıldığı
cihetle o kadar çok miktarda siparişte bulunulması hayret
uyandırmıştır. Diğer taraftan bildiğimiz deri ve kösele sipa-
rişine henüz geçilmemiştir.” Bu satırları küçük haberler ara-
sına katıp gözden kaybedecek derecede hiçimsemek doğru
olmasa gerek. Rağbet niçin artmış ve lüks eşyadan sayıldığı
halde niçin siparişine izin verilmiş? Lezar sevgisi, lezara say-
gı, lezar hakkında ayırt muamele neden? Lezarla münase-

betimiz nedir? Asıl anlamadığım nokta Türkçesi basbayağı “kertenkele” olan bu hayvana ağzımızı yaya çarpıta, sözüm ona kibarlaştıracak “lezar” dememiz! Başına “von” gibi, “lord” gibi, bir asalet unvanı koymadığımıza şaşıyorum. Hoş, deriler sanırım ki gerçek kertenkele değildir, uydurmasıdır. En büyük cinsi 80 santimetreyi geçemiyen bu güzel, zararsız, aksine zararlı haşere düşmanı faydalı hayvandan yalnız Türkiye kadını 30.000 metresini ayağına geçirir ve eline takarsa, kertenkele nesli tükenir; yazık olur.

Bana öyle geliyor ki şu züppe “lezar” kelimesini bırakıp Türkçe “kertenkele” demeğe başlasak, meselâ bayanlarla “ne güzel kertenkele çantanız” veya “pek zarif kertenkele iskarpininiz” şeklinde konuşsak, gazetelere de yazsak “kertenkele”deki ürkütücü mahiyet yüzünden kadınları lezardan soğuturuz. Bunların çoğu lezarı galiba Sezar, Mozart gibi dâhi sanıyor ve eline geçirip ayağına düşürmekten hoşlanıyor!

Akşam, 22 Mayıs 1945

ASRÎ MEZARLIK ALEYHİNE

H oşlanmadığım yeni adlardan biri de “asrî mezarlık”tır. Zira “asrî - modern” sözü ciddî mânasını kaybederek züppeleşmiş ve alaylı kelimelerden biri olmuştur. Hattâ yeni lûgatlere dili yatmıyan görgüsüz kadınlar ağzından o “modern” sözünü “moderen” şekline sokarak hicv etmek bile âdettir; “moderen bayanlar” denir ve gene tezyif için “asrî kızlar” gibi tâbirler kullanılır. “Asrî” sıfatını bir berber salonuna, bir tuhafiye mağazasına veya cazlı gazinoya yakıştırabiliriz. Şu şartla ki oraların belirgin vasfı aşırı bir modernizm olsun; meselâ camekânlar kübik tarzda yapıldığı gibi içerideki duvarlara da “neo-impressionnisme” usulü balmumu heykellere ve tahta oyuncaklara benziyen acaip resimler asılmış bulunsun.

Dünyanın her yerinde bir “*Café Moderne*”, bir “*Hôtel Moderne*”, hattâ daha kötüsü bir “*Pension Moderne*” vardır amma sanmam ki bir de “*Cimetière Moderne*”e raslansın. Ölüler ülkesinin asrîliği olamaz, ebedîliği esastır. Zaten “asrî” sözünü, geçicilik ve modaya uygunluk mânasını taşıdığından dolayı da mezarlığa uyan bir tâbir sayamayız. Daha ileriye vararak diyebiliriz ki pek çok kimse yalnız o isimden dolayı sonsuz uykusuna “Asrî mezarlık”ta varmak istemez. Asrî mezarlık deyince insan o yerde geceleri caz gürültüsü arasında sar-

hoş çiftler dansedecek, hem rahatı kaçacak, hem haysiyeti kırılacak vehmine düşer. Hele dünya yüzünde asrîlikle başı hoş olmıyanlar, asrîlikten yaka silkenler için günün birinde “Asrî mezarlık” ismini taşıyan bir kabristana gömülmek hiç de istenecek âkıbetlerden değildir; moda mağazasının vitrininde, mezeci dükkânının tezgâhında, yahut bir operet sahnelerinin dekorları arasında yer almış gibi hoppaca bir iştir.

Kısacası, yeni açıldı, yeni yapıldı, yeni şekilde kuruldu diye bir mezarlığın adına kredisi düşmüş, gülünçleşmiş “asrî” kelimesini takmak bir münasebetsizlik, o ismi muhafaza etmekse bir saygısızlıktır. “Zincirlikuyu” demiyelim amma gene semtine bakarak meselâ “Maslak mezarlığı” adı teklif olursa, orada yatan bütün ruhların züppeleştirici bir lâkaptan kurtulma sevinciyle ve oy birliğiyle “kabul!” diye hep bir ağızdan tasvip nidası çıkaracaklarında şüphem yok.

Akşam, 21 Eylül 1945

SAYIM VAR, SUYUM YOK

Demin evinize gelen sayım memuruna ilk önce adınızı ve soyadınızı söyleyip yazdırdınız. Soyadını geçelim, küçük adınızdan bahsedelim.

Bu addan memnun musunuz?

Ben birçok kişi bilirim ki yaşı altmışı aşmasına, yani yarım asırdan beri adını üstünde taşımasına rağmen küçük adından memnun değildir. Hattâ, her çağırılışında o ismi koyan babasına, dedesine karşı ufak bir öfke bile duyar, “Başka bir şey bulamadılar mı?” diye çok defa içinden, bazı kere de dilile sızlanıp hoşnuzluğunu belli eder.

Bütün ömrümüz müddetince taşıyacağımız, zevkimize uygun bulmadığımız halde son nefesimize kadar ışıtip işare-tine uyacağımız adlarımızı sonradan, olgunluk ve erişkinlik çağında zevkimize göre değiştirmeye hakkımız olmamasını mantıklı, insafli bir usul sayamayız. Babanın muayyen bir yaşta vesayetinden kurtuluyoruz da neden taktığı isimden sıyrılamıyoruz ve bu ismi miras hastalıklar ve ruh sakatlıkları imişcesine taşımağa mecbur tutuluyoruz? Uyuşamadığımız eşten mahkeme kararile ayrıldığımız gibi arada yıldız barışıklığı olmamış isimlerden de yakamızı sıyırmalıyız. Hele meseleyi kadın zihniyetile ve kadının bu gibi teferrüata doğuştan verdiği ehemmiyet bakımından düşünürsek, kaide-

nin aksak tarafını daha iyi görmüş oluruz. Kadın iki noktadan o göreneğin aleyhinde bulunabilir:

1- Adlar bile modaya tâbidir; yarım asır önce bir kız çocuğuna, meselâ “Hürmüz” ismi konabilir ve yadırganmazdı. Bugün demode ad taşımaktan haz etmek bir kadın için pek güçtür.

2- İsimlerin bir modası olunca, yaş da az çok meydana çıkar. Umumî bakımdan Hürmüz ve Şahende hanım denince göz önüne gelen muhakkak surette altmışlık bir kadındır. Netekim Bayan Bedia otuz beşe yaklaşmış, Neclâ otuzu geçmiş, Ayten ile Sevim yirmiyi çoktan bulmuş. Günseli ve Ayla henüz liseye girmiş yaşıdadırlar. Bir Suna’ya yirmi beşten fazla yaş veremeyiz.

Dışarda ayak sesleri, fısıltılar olsa da içerden “kim geldi?” diye sorulsa ve “Nihal Hanım!” cevabı işitilse ben tanımadığım o Nihal Hanım’ın –*Aşkî Memnu* romanından ilham alınarak adlandırıldığına hükmederek– nihayet en fazla Sultan Hamid’in son günleriyle Meşrutiyet’in ilk günlerinde doğmuş bir yaşta bulunduğuna hükmederim. Aldanabilirim ama şaz kabilinden!

* * *

Erkeklerde Enverlerin ve Niyazilerin çoğu Hürriyet devri doğumlularıdır. Abdülhamid saltanatında doğmuşlar arasında ise bir Murad ve bir Reşat yoktur. Bu adları eskiden almış olanlar bile “Murad”ı değiştirip ya “Mir’at” yaparlar yahut büsbütün atıp göbek adlarını kullanırlardı; Reşat “Neşet” şekline girerdi.

Ad koymak işine saygı ve dalkavukluk da karışır.

Zengin yahut gerçekten hürmete lâyık büyük babayı, büyük anayı hoşnut etmek maksadile toruna onun adını veririz. Zavallı yavru bu suretle meselâ “Abdüsselâm” veya “Nutkiye” olur, yaşadığı müddetce de o isimlerin ağırlığına katlanır. Herhangi bir büyük memurun hoşuna gitmek için de maiyetindekiler o memurun adını “teberrüken” diyerek yeni doğan oğullarına bakarlar. Çocuk bu dalkavukluk yüzünden ve hiç yoktan olur bir Zülkifi veya Derviş!

Kötüsü şudur ki o büyük memur, faraza vali üç gün sonra ölür veya başka bir tarafa gider; dalkavukluk boşa çıkar. Çıkar ama çocuğun boynuna bir kere bu Derviş ve Zülkifi yaftası takmış olur. Babasının mizaçgirliği hatırası olarak taşısın dursun!

Eski zaman kadın isimlerinden bir kısmı vardır ki okunuşu yazılışına benzemezdi. Meselâ Tevhîde, Baise, Behnane isimleri, hele sonlarına birer “hanım” da gelince Tefidânım, Baysânım, Behnânım gibi asıllarına büsbütün benzemez acayip telâffuzlara sokulurdu. Arapça dişilik edatı olarak kadınlara mahsus bir şekle sokulan isimler çok olduğu gibi hiç şekil değiştirmeden iki cinse yaraştırılanları da az değildir: İhsan, Mürüvvet, Hâlet, İffet, Şevket gibi... Bunlar insana iki taraftan birinin hakkına tecavüz hissini verir.

Vaktile gene kadınlardan halayık takımile saray halkını, yani kul cinsini adlarından anlayıverirdik: Bir Teranedil, Nazikedâ, Kamertap, Şevkefzâ Hanım her halde peltek şive ile konuşan ve cami yıkılsa da mihrabı yerinde duran kadınlardandı. Ama Şetaret, Menekşe, Konca, Kademhayir gibi isimler anılınca göz önüne kara tenliler gelirdi; bacılar ve

kalfalar... Onların erkeğine, daha doğrusu yarım erkeğine Mesut, Cevher, Mercan, Beşir, Amber adları yakıştırılırdı.

İsimlerine bakarak çeşitli ırk ve milliyetleri de sezmek biraz mümkündür a...

Ramazan, Bayram, Şaban vesaire daha ziyade Arnavut adıdır; İsâ, Zekeriyya gibi bazı peygamber adlarından Çerkesler hoşlanırlar; Tatarlardan Abdürrahman olmıyanı nardir. Fakat Dursun, Durmuş, Yaşar ve Satılmış'ı işitince karşımızdakinin Türk olduğunu, birçok kardeşlerinin de kendilerinden önce ölüp ölüp gittiğini, yaşamaları için bu adları taşıdıklarını anlarız. Beklenmedik şartlar içinde doğanların adı Hüdaverdi, deniz üstünde dünyaya gelenlerin Bahri ve Bahriye, Mekke ve Medine doğumluların Mekki ve Medeni olur.

Çingene kızı isimleri de hemen hemen inhisar altına girdiği için halk onlara benzeyen adları kullanmaktan çekinir.

* * *

Adlarımızın akrabamız tarafından, doğduğumuz sırada konmasının ve sonra değiştirilememesinin bir kusuru da zamanla “müsemma” ile isim arasındaki uymazlığın pek göze batır bir hal almasıdır.

Meselâ bir Melek veya Huriye Hanım çarşamba karısına döner; Sabih ve Melih beylerin yüzlerine bakan köpekler bile ürküp sinirlenerek ulumağa başlar; Şefik hainin biri, Atiye Allahın belâsıdır; İffet kaldırırda gezer, Servet meteliğe kurşun atar. Suya sabuna dokunmıyan, iddiası olmıyan,

her huya uyan, hattâ meşhurları hatırlatmıyan isimler en iyileridir; yani Rızalar, Tevfikler, Muratlar... fakat böyleleri pek azdır. Eğer insanlara isimleri bir program olabilseydi dünyada iyilikten ve güzelliğten başka bir şeye raslanmazdı!

Bazı çift isimler kendiliğinden şatafatlıdır; insana eski usulde, rütbe ve elkap ile kullanılması arzusunu verir. Meselâ şair dostumuz Asaf Hâlet Çelebi'nin soyadı atılınca geri kalan iki ismi “Devletlû Asaf Hâlet Paşa Hazretleri” şekline girmeğe, meşhur bir vezir adı olmağa pek elverişlidir. Kimi de göz önünde general üniformalı bir şahsiyet belirtir yahut akla sarıklı cüppeli bir zat getirir.

İsimlerin o bakımdan adeta hususî bir tipe uygunlukları vardır. Hattâ esmere, sarışına, ufak tefeğe, iri yarıya yakışan isimler olduğu bile iddia edilebilir. Esmer yüzlü bir Tiraje, bodur bir Suna tasavvur etmesi güçtür. Şişman bir Seyfi Bey ve Nihal Hanım bulunur ama mantığa sığmaz.

Anadolu'da sık rasladığımız “Elif” adı İstanbul'da hiç revaç bulmamıştır. Hüsmen de yalnız köyde yetişir; Battal da öyle...

Son zamanlarda öz Türkçe isimlere karşı bir “modası gelme” hali göze çarpıyor. Zeynep, Ayşegüller, kısaca Ali-ler ve Fatmalar çoğalmaktadır. Vakit vakit bazı isimler salgın şeklinde her eve girer, yeni doğan çocuklara hastalık gibi birbirinden bulaşır. Netekim Sevim, daha önceleri Jale, son devirde Ayten, bir aralık Erol böyle olmuştu. Kimi ailede de kafiyeli isim merakı vardır; boy sırasile Berin, Nermin, Şermin yahut Hâdi, Sadi, Badi, Radi gibi... Birinci kızına Leylâ adı koyanın ikincisine Selma yahut Neclâ'yı takmaması nadir vakalardandır.

Vaktile Frenk kadınlarla evlenen Türkler gûya her iki lisana uysun diye –telâffuzları hiç benzememekle beraber anayı memnun etmek ve ne olur ne olmaz bir gün çocuklar Frenkleşirse kolaylık olmak cihetini de düşünerek– Süzan ve Sadi adlarına yapıştırdılar. Mâlum ya, Lyon şehrinde bir anarşistin öldürdüğü Fransız Cumhurreisi Garnot’nun küçük adı Sadi idi!

* * *

Edebiyatı Cedide muharrirleri hikâyeye ve romanlarında isme ehemmiyet verdiler. Hattâ isim “lânse” etmek istedikleri pek bellidir. Ahmet Hikmet’in Hüceste ve Bercesteleri, Halit Ziya’nın Bihterleri, Behlülleri bu arzunun mahsulle-ridir.

Mektepten çıkalkı beri lûgata el sürmemiş nice adamların çocuk sahibi olacakları sırada beş on gün için kitap karıştırmaktan bir Şemseddin Sami’ye dönmeleri de hayli tuhafur. Tanınmış ediplerden “Aman, yavruma bir isim bulunuz!” diye yardım istemek de âdettir. Lâkin çok defa onların kendi evlâtlarına verdikleri isim alınır. Üstat Ekrem’in bu memlekete binlerce Nejat yahut Nijat kazandırdığı şüphesizdir. Bir tuhaflık da yumuşaklık mânasına geldiği sanılarak kız çocuklara bir zamanlar Neriman isminin takılmasıydı; Neriman Zal oğlu Rüstem’in büyük babasının adı olduğu için ancak pehlivan yapılı ve cesaretli erkekler hakkında kullanılabilir!

Sayım günü doğmanın da, ölmenin de her günkünden daha münasebetsiz olacağına işaret etmeği unutmalıyım.

İstanbul'un bugün "Sayım var, ama suyum yok!" dediğini bilmem işitiyor musunuz?

Bizi geçen nüfus sayımından bugünkü sayıma sağ salim ulaştırıp sağlar defterinde gene yer tutmamızı sağlayan Tanrı'ya şükrederken ulaşamıyanları rahmetle anmalı ve aramıza katılan yavrular hakkında da harbsiz geçecek refahlı bir ömür dilemeliyiz.

Yeni sayım memlekete inşallah eskisinden de uğurlu olur.

Akşam, 21 Ekim 1945

SOYADLARI HAKKINDA

Soyadları tuttu mu? Dikildi ama pek de yeşermedi ve resmî işlerde kullanıldığından ötürü yazıya geçti ama henüz dilde tamamilen yer etmedi. Yer etmesi için yapılması lüzumlu birtakım şeyler var ki bunlara çokluk yanaşmıyoruz. Meselâ İstanbul telefon rehberi hâlâ küçük adlar sırasile yazılıdır. Elimdeki basın kartına ismim aşağıdaki imzam gibi geçmiştir. Halbuki soyadı önce yazılmalı, ötekiler parantez içinde arkadan gelmeliydi. Yine basın kongresinde rey verirken dikkat ettim. Esas olan soyadları yerine hece tertibinde küçük adlarımız okunuyor. Yanlış...

Bir nokta daha var: Muharrirlerden çoğunun üç isimli olmaları ve bir kısmının eskiden yalnız iki küçük adla isim yapmış bulunmaları konuşma arası soyadlarının kullanılmasına lüzum bırakmıyor. Zira üç isim saymağa üşeniyoruz. Ulunay gibi, Vâ-Nû gibi tek soyadları ise çok kolay tutuyor. Elli yıl daha yaşasam ve yazı yazsam, başa küçük adları koymakta devam ettiğim takdirde Karay olarak tanınamayacağım muhakkak. Çok kere R. H. rûmuzuna soyadımı ekliyerek uzunluğu gidermek, yükü hafifletmek istedim ama o şekilde kendimi kendime benzetemediğim için cesaret edemedim. Zaten kitapçının ve gazete sahibinin buna rıza göstermesi de şüphelidir. İyisi bazılarımızın yaptıkları gibi

bir harf değişikliğile Halit'i faraza Halat'a evirmekti. Halat faydalı, sağlam bir şey ise de aksi gibi lisanda "ham halat" tâbiri var ki maddî ve mânevî m nalarile de şahsıma ve şahsiyetime hiç uymadığından, bunu kabul nefsimi karşı bir haksızlık olurdu.

Acaba, hem okuyucularımıza rahatlık vermek hem de soyadlarımızın tutmasına yardım etmek üzere hiç olmazsa ya birinci isimlerimizin yahut ikincilerin yalnız  n harfini koyarak –bazı meslekdaşlarımızın usulünce–   ismi iki buçuktan aşağıya indirmek için aramızda bir karar alamaz mıyız? Meselâ A. Emin Yalman yetmez mi? Netekim öbür şekle misal, Sadun G. Savcı pekâlâ kâfi geliyor. Doktorlarımızın çoğu da üçer isimlidir ve soyadları tıpkı muharrirlerinki gibi henüz ad değildir, bir apandis şeklinde küçük adlara takılı lüzumsuzca sarkmaktadır. Soyadlarının fikirlerde yer etmesi için yapılacak ilk iş  stanbul telefon rehberindeki eski tertibin değiştirilmesi, değiştirilmesi, sanırım.

Akşam, 4 Mart 1946

KAYITSIZLIK ZİHNİYETİ

Üç dört gün önce okuduğum bir makale şöyle başlıyordu: “Eskiden bir tâbir vardı: Bir şeyin şüyu vukundan berbattır.” Önce bu sözün sonundaki kelime “berbat” değil “beter”dir. İkinci nokta: Bu gibi sözlere galiba “tâbir” denilmez, cinsine göre ya “Meşhur söz” yahut “Ata sözü” ismi verilir. Zira tâbirler çok defa kendiliklerinden bir cümle teşkil etmezler. Meselâ: abuk sabuk – abur cubur – dörtbaşı mâmur – fellik fellik aramak – anan yahşi, baban yahşi – canlı cenaze – bir tahtası eksik... gibi sözler “tâbir”dir. Bunların tam cümle halinde bulunanlarına da raslarız. Azrail’e bir can borcu kalmış – dört ayak üstüne düşer – Hızır gibi imdada yetişti – gel pirincin taşını ayıkla... kabîlinden ki bunların hiçbirinde ata sözlerindeki gibi nasihat ve hüküm yoktur. Sadece bir hali, vaziyeti daha canlı anlatmakta kullanılan klişeleşmiş söz takımlarıdır. Bazısı da meşhur bir hikâyeye dayanır; netekim: Ağzından baklayı çıkardı – akıllısı değirmende kaldı – Ahfeşin keçisi gibi başını sallamak... o nev’idendir.

Hiçbir meslektaş⁵⁴ dokunmak niyetinde değilim. Zaten nasıl edebilirim ki kendim de yukarıda bahsi geçen kusur-

54 Makalesine yukarıdaki cümle ile başlayan “meslektaş”, Ahmet Emin Yalman’dır. (hzl.)

lara arasıra düşmekte, belki de daha büyüklerini işlemek-
teyim. Şu var ki meselâ adı sanı belli bir Fransız muharriri
hele edebî yazılarında o cinsten hatalar yapmaz, yapmaya-
cak kadar lisanına dikkat eder, bir sözün “*locution*” mu hatta
mitolojik, tarihî veya edebî bir “*allution*” mu yahut da sadece
bir “*proverbe*” mi olduğunu pek iyi bilir. Sanırım ki onları li-
sanda yer ettikleri şekilde, değiştirmeden de yazar; şüpheye
düşerse muhakkak doğrusunu arar. Bizde ise meraklı, vu-
kuflu bir adam çıkıp da bir günlük gazetelerdeki imzalı yazı-
ları tetkikten geçirse, bir sürü lisan hataları bulması ihtimali
pek çoktur.

Lisana kâfi derecede ehemmiyet vermediğimizin bir is-
patı da ilim adamlarımızdan bir kısmının kıymetli fikirlerle
dolu makalelerini, kitaplarını pek çırpıştırırcasına yazmalar-
ı, cümle tertibinde bile muvaffak olmadıklarını meydana
vurmalarıdır. Avrupalı âlimler de ağır veya hafif, akar veya
tikanık çeşitli üslûplarda yazarlar ama lisan hatası yapmaz-
lar. Osmanlıca devrinde hatalarımız daha azdı; zira o lisan
yerleşmişti. Şimdikini yerleştirmek işi yalnız zamana bırakıl-
maz. Lisana karşı kayıtsızlık zihniyetini bırakmalıyız.

Akşam, 8 Haziran 1946

POLİS HAFİYESİ – DEDEKTİF

Lisanımıza en çok ecnebi kelime –acayip bir tesadüftür– Öz Türkçe gayretine düştüğümüz gündenberi girdi. Şimdi o gayret azaldığı halde Garb lisanlarından kelime yağması devam edip gitmektedir. Fakat bir bakıma yeni keşifler, yeni vasıtalara ve âletler yüzünden bunu tabii görmek lâzımdır. Meselâ “film”e “şerit - kurdela” diyelim; “studyo”, “senaryo”, “rejisör”ün karşılıkları ne olacak? Araplar otomobile “sey-yare”, telefona “hâtıf”, telgrafa “berk” dediler ama o sözler halkın diline geçmedi; resmî tâbir olarak kâğıt üstünde kaldı. Hattâ cem şekillerini bile yaptılar; “otomobilât”ı pek güzel kullanıyorlar. Ne yapalım ki biz yalnız teknik isimleri değil, bir türlü tutmıyan “albeni”yi ve o güzelim “alımlı”yı da kenarda bırakıp “senpatı” gibi sözlere de alıştık. Frenkçe kelimeler ortasında pala çalışıyor.

Keşke şu “polis hafiyesi”ni de lisanımızdan tardederek yerine, “detektif”i benimsesek! Polis hafiyesi tâbiri faraza Sherloc Holmes’u, yani hususî surette polislik eden bir adamı yahut sivil bir emniyet memurunu ifade kudretini haiz midir? Bir cinayet işlenmiş; bir mütehasıs faaliyete geçmiş; kaatilin izini bulmağa çalışıyor; onun adı neden “polis hafiyesi” olsun? “Hafiyeye” sözünde hakaret vardır; hafiyelik çirkin iştir; Fransızca “*mouchard*” karşılığıdır; hattâ bu lisanda casus

mânasına bile gelir. Bizde de hafiyelik Abdülhâmid devrinin kötü bir hâtırası olduğundan yıllar geçtiği halde tiksinti vermekte devam ediyor. Azılı bir haydudun peşinde hayatını hiçe sayarak fedakârcasına koşan, hakikati meydana çıkarıp adaleti yerine getirmeğe uğraşan bir insan “hafiyе” midir? Resmî polis hakkında da “polis hafiyesi” demek en hafif tâbirle nezaketsizliktir. Ancak adliyeye hesap vermek vaziyetinde olanlara bu ve buna benzer tahkir edici tâbirler kullanılabilir. Bizim nazarımızda o meslektekiler “detektiv”dir. İngilizceden “*ganster*”i benimsiyoruz da “detektiv” veya daha kolayı “detektif”i neden kullanmıyoruz?

Zabıta romanlarile filmlerinde boyuna tekrarlanan şu yersiz ve kaba isim yerine –binlerce Frenk kelimesine ilâve– bir de “detektif”i alsak kıyamet mi kopar?

Akşam, 5 Şubat 1947

İKİ KELİMENİN TARİHİ

Lüksün sırası değil! Lüksten vazgeçmeli! Tutum var, lüks yok!” diyen diyene... Peki, şu “lüks” kelimesi dilimize nereden, ne zaman, nasıl geçti? Bugünkü nesil bilmez amma biz pek iyi hatırlarız: Memlekette elektrik yasak iken hava baskısı ile işleyen ve bembeyaz bir ışık veren petrollü lâmbalardan! Piyasaya ilk sürülen ve kapışılan o lâmbaların markası “lüks” idi. Fakat dikkat edelim, bu şekilde yazılan kelime, bir ışık ölçüsünü anlatır; bizim bahsettiğimiz sözün imlâsı ise Fransızcada “lüks”dür, aslı Lâtinedir. Kim ayırt edecek? İki lüksü birbirine karıştırdık; derken lâmbalı lüks, arka plâna çekildi, öbürü ise hem dilde, hem cemiyette yerleşti, kaldı.

Otuz beş, kırk yıl önce “lüksü yak! Lüksü getir! Lüks bozulmuş!” gibi sözlerle kelimeye ağızımız pek alışmıştı amma şimdiki mânasını hiç bilmezdik, “lüks mağaza, lüks mal, lüks gazino, lüks kadın” gibi tabirler kullanmazdık. Yerine göre “pahalı mağaza, ağır mal, kibar gazino, süsüne düşkün müsrif kadın” derdik. Yine Abdülhamid devrinin son yıllarında piyasaya yalancı taşlarla yapılmış bir sürü küpe, yüzük sürüldü; beşer, onar kuruşa satılan bu parıl pırıl mücevherlerin de adı “lüks” idi; arkası gelmedi, tükendi, unutuldu.

İhtiyaçtan ziyade gösteriş, caka, zevk ve rahatlık için yapılan masraflı şeyler mânasına “lüks” tabiri bizde yenidir; geçen

cihan harbinde bile tutmuş değildi. O zamanki yazılarda izine pek rastlanmaz. Meselâ, 1918 yılı Mayısı'nda harp zenginlerine çatan bir makalemden bu kelime, tam yeri ve sırası olduğu halde hiç geçmiyor. Neler demişim, ne tabirler bulmuşum da “lüks”ü kullanmamışım, demek ki, “lüks”ün dilimize yerleşmesi tarihi iki cihan harbi arasındır; yirmi yıllık bir şey. Bugün dilimizden düşmeyen “konfor”a gelince - “konfor” İngilizceye Fransızca-dan geçmiştir. “Lüks”ten de yenidir: 1922’de “konfor”u bir makaleme başlık yapmıştım, mürettepler onu “konkur” şeklinde dizmişler, musahhihler de akıl erdiremiyerek aynı şekilde bırakmışlardı! Hatırımda kaldığına göre “konfor”u ilk defa yazıya ve dilimize sokan –konfordan nasibi alamıyan– Rıza Tevfik’tir. Bugün ise “lüks” ve “konfor” “ana-baba”, “su-ekmek” kadar yerleşmiş kelimelerden... Yabancı asıldan kazandığımız bu iki kelimenin içtimaî ve iktisadî bakımından kâr ve zararını incelemek bana değil, gerçek bilginlere düşer!

Acaba “lüks” kelimesi hangi memlekette, hangi milletin ağzında bizimkinden fazla yer almıştır ve bizdeki kadar bayağılaşabilmiştir? Lüks eşya, lüks ayakkabı, lüks apartıman, lüks kamara, lüks koltuk, lüks çorap, lüks kadın, lüks hayat! Halbuki lüks unvanını takduğumuz bu nesneler ve mahlûklar başka ülkelerde alelâde şeylerden ibarettir. Lüks eşya mı? Çiğ renklere boyanıp iğri büğrü şekillere sokulmuş, aynalı nikelli, göz boyayıcı tahta parçalarıdır. Lüks ayakkabı, mantarlı takunyelerdir; lüks apartımanın arka balkonunda odun kömürü, çocuk oturağı, lâhana ve pırasa durur; lüks kamarada birkaç kuruşluk farkla oturursunuz; lüks koltuk sinemada perdeye uzakça olan iskemle manasınadır; lüks çorap ham ipek bile değildir; lüks kadın tek kürkü sırtında, Beyoğlu’nda, fellik

fellik dolaşan dişidir; lüks hayat, vurguncunun siyah havyar yiyebilmesi ve karısının pırlantalı kol saati takabilmesidir!

Ortada başka söz yok: Lüks! Yine lüks! Daima lüks! Eğer bir yabancı, biteviye işittiği bu kelimeye, dilde en çok kullanılan “evet!” veya “hayır!” gibi bir mana verirse şaşmamalıdır. O kadar ki bizim bile patlıcan yemekleri fıkrasında olduğu gibi:

“Aman evlâdım, bana bir su getir ama lükssüz olsun!” diyeceğimiz geliyor. Hoş, pek yakında bir cins suya “lüks” adını verip beş misli pahalıya içmemiz pek mümkündür. İcat edildiği memleketlerden bile kalktığı bir sırada bu kelime, hudut dışına atılmış zararlı bir şahıs gibi geldi, bizi buldu, bize sığındı; bizim başımıza ve bünyemize musallat oldu. İkinci Cihan Harbi’nin yurdumuzdaki en karakteristik tesirlerinden, tarihe geçecek sosyal hâdiselerinden biri de budur: Lüks! Kadıköy vapurlarından tutunuz kabakçekerdeği yenilen mahalle sinemalarına kadar lükse yer vardır. Kelime öyle iğrençleşmiş, ağza alınmaz hale gelmiştir ki artık bizler sinema biletçisine: “Lüks koltuk ver!” demekten utanç duymaktayız.

“Lüksten kaçalım” diye kıyameti koparıyoruz. Bu feryat iktisat dâvası bakımından doğru olduğu kadar zaten vaziye-timize uymıyan bir kelimenin manasını değiştirerek öğürtü verecek derecede iğrençleşmesi, kötü bir ruh hâletine işaret etmesi, içinde kıvranılan güç durumla alaya benzemesi itibarile de yerindedir.

“İkide Bir” başlığıyla, *Türkiye Haftası*, 4 Şubat 1954⁵⁵

55 Yazının “gerçek bilginlere düşer!” cümlesiyle biten daha kısa versiyonu ilk kez 1 Nisan 1942 tarihli *Tan*’da yayımlanmıştır.

ZENGİNLİK İÇİNDE FAKİRLİK

Dil inkılâbı yapıyoruz diye lisanımızı bozmuş olmaktan başka bir derdimiz daha vardır ki üzerine, ara sıra dikkati çektiğim halde mühimseyen pek çıkmıyor: Gerek konuşmak, gerek yazı lisanında çok az kelime kullanıyoruz; daha doğrusu umumî mânadaki kelimelerle meramımızı ifade cihetine kaçıyoruz, tenbellik ve cahillik ediyoruz.

Meselâ bir kır gezintisi yaptığımız sırada herkes birbirine:

“Aman şu ağaca bakınız, gelin gibi süslü!”

“Hele bu otlar nasıl da kabarmış!”

“Yan taraftaki bahçenin penbeli beyazlı çiçekleri ne hoş!” diyor. Peki, o ağacın adı yok mu? Kiraz mıdır? Şeftali mi? Otların hususî bir ismi olması lâzım gelmez mi? Yonca mıdır, ayrik mıdır, ebegümece veya çim mi? Çiçekler şebboy değil midir?

Bir kısmımız, bunları bildiğimiz halde umumî isimlerini söyleyip geçiyor, çocuklarımıza fena örnekler veriyoruz. Dedelerimiz –gayet iyi hatırlamaktayım– öyle yapmazlardı; eşyanın asıl isimlerini vermeğe çalışırlardı. Hattâ vermemek cahillik sayıldığından bundan kaçınırlardı, “şey” ile konuşmak da ayıptı.

Artık “şey”siz lakırdı edemiyoruz. Şeyhülislâmzâde merhum Muhtar Kevakibî dostumuz Fransızca tekellüm ederken

“şey” demesine gelen “*chosesöz*” lâfını fazla kullanır, canımızı sı-kardı. Hattâ başka bir dostumuz bunun bu âdetine kızmıştı da:

“Muhtar Bey Fransızcaya bir “*chozer*” fiili ilâve etti! demişti.

Nerdeyse yeni nesil de Türkçemize bir “şeylemek” masta-rı ekleyecek! Evet, az kelime kullanıyoruz. Dilimiz bu yüzden de zayıflıyor, gittikçe daralıyor. Ayrıca çocuklarımızda hayal bilgisi kelime bakımından acınacak derecede yoksullaşiyor.

Delikanlılarımız bile bir bahçeye girdiler mi orada yal-nız “çiçek” görüyorlar; ayrı ayrı isim veremiyorlar. Balıkçı-nın tezgâhında “balık” vardır; hangisi istavrit, hangisi izma-rittir, seçemiyorlar. Lüferle uskumruyu, kalkan yavrusuile pisiyi ayırd eden büyükler de nadirleşti ya!

Bu dikkatsizlik, hiçe sayma, umumî isim kullanma usulü konuşma ve yazı dilimizi çok geçmeden bir çocuk lisanına çe-virecek. Gazetelere bakınız: Birkaç yüz kelime ile idarei mas-lahat ediyoruz. Bazan da ne yazılar okuyoruz ki içinde “Bak-raç” yerine, “ibrik” veya “güğüm” kelimeleri kullanılmakta. Kundak çocuğunun beline sarılan “paska”yı değme muharrir hatırlamadığı için tarifile anlatmaktadır, “zıbın” da unutuldu.

Öbür taraftan makalelerde muharrir diline bir kelime taktı mı, boyuna tekrarlayıp duruyor. Osmanlıcada “müte-radif”, şimdiki Türkçede galiba “anlamdaş” denilen benzer kelimeleri aramak, bulmak zahmetine katlanan kim?

Yeni kelime yapalım, uyduralım derken eskileri kaybet-tiğimizin farkında mıyız? Zenginlik içinde fakirleştik, gitti...

R. H. K. imzasıyla, *Aydede*, 9 Nisan 1949⁵⁶

56 Yazının daha kısa bir versiyonu için bkz. “Az Kelime Kullanıyoruz”, *Tan*, 22 Mayıs 1943.

AZ KELİME, AZ TÂBİR KULLANIYORUZ

Yazı lisanımızın gittikçe hususiyetini kaybedip zevksizleşmesi sebeplerinden biri de epeyce zamandır “tâbir”lere az yer vermemiz ve kullanmaya kullanmaya bunları unutmaya yüz tutmamızdır. Şimdi “deyim” söziyle iyi bir karşılığını bulduğumuz “tâbir”den murat –anladığınız gibi– asıl kasedettiğimiz mânayı daha vâzih ve parlak şekilde belirten, fakat başka mânaya geldiği sanılan söz topluluğudur. “Çantada keklik”, “Yanına selâvatla girilir”, “İki dirhem bir çekirdek” nevinden ibâreler birer “deyim-tâbir”dir.

Eğer bugün Hüseyin Rahmi ile Ahmet Rasim hayırla anılıyorsa bunda o iki büyük muharririn, pek zengin olan tâbirler hazinemizden vukufî istifade etmeleri mühim rol oynar. Yeni nesil arasında da hikâyeye, makale ve şiire tâbir soğanlar var. Hattâ suiistimal edenler de... Fakat dikkat olunursa, görülür ki kullandıkları tâbirler, tıpkı kelimeleri gibi mahdud ve muayyendir. Beş, on tanesini tutturmuşlar; boyuna tekrar edip duruyorlar. (Şu *boyuna* sözü de *biteviye ve doğrusu* nevinden –topluluk yerine teklik şeklinde– birer deyimdir.)

İsimlerini yukarıda zikrettiğim kıymetli muharrirler lisanımızı çok mükemmel bildiklerinden ve bilmekle kalmayıp, durmamacasına öğrendiklerinden yazılarına tâbirlerin

çeşitlisini katarlardı. Bizim nesilde oldukça değerli tâbir bilgileri vardır; merhum Osman Cemal Kaygılı ustalarından biriydi. Bu mühim muharriri daha ihtimamla tedavi etmeliydik; yarının büyüklerinden olacağını düşünerek, daha doğrusu sezerek öldürmemeye canla başla çalışmalıydık. İlk şahsiyetini ve şöhretini yanımda yapmış olan zavallı arkadaşımız, yazık ki kendisini satmasını bilmezdi. Satmasını bilmiyenden, ağlamıyan çocuğa meme verilmediği gibi, meğerse ilâç ve fedakârlık da esirgenirmiş. Filvaki büsbütün kayıtsız durmadık amma gerektiği nispette de alâkadar olmadık; umumî efkârı harekete getiremedik. Bu, ayrı bir bahis...

Eskiler “tâbir”lerin kıymetini pek iyi takdir ederlermiş. Koca Ragıp Paşa:

*Hüsni balâter eder câme düşünce çesban
Nev aruz-i-sühane revnakı ta’bir verir*

demişti. Divân edebiyatının nazım ve nesrinde tâbirler ihtimal edilmemiştir. Fuzuli kullanırdı:

Dilden dile düştü ol fesâne

Sonunculardan Yenişehirli Avni Bey’in şöyle bir mısraını hatırlıyoruz:

Habbeyi kubbe eder bezme gelince mey-i-nâb

Tanzimat edebiyatı devrinde de tâbirler revaçta idi. Onları sevimsiz, belki de âmiyane buldukları için züppelik

ederek kullanmamaya çalışanlar “Edebiyatı Cedide”ciler oldu. Hattâ sadece kullanmamakla kalmadılar, lisanımıza Frenkvarî birtakım tâbirler de sokmak teşebbüsünde bulundular; “ah” yerine sürü sürü “oh” bile nida şeklinde bir cins acayip ve yabancı tâbir idi!

* * *

Tâbirlerimiz arasına bir devrin meşhur olup sonradan unutulmuş, lâkin lisanı yerleşmiş simaları da karışmıştır. Meselâ *Dilli Dilâzer – Alık veya Saçaklı Raziye – Düttürü Leylâ* bunlardandır. *Rezaki Zade Narçın Bey* ise Karagöz oyunlarına mahsus muhayyel bir tiptir; karakterine yakıştığından dolayı ona böyle gülünç bir soyadı ve bir isim bulmuşlar. *Rüküş Hanım* da öyledir!

Yine tâbirlerimize Arapça ve Farsça kelimelerle uydurulmuş yahut o lisanlardan alınmış yahut da onlara benzetilmiş sözler eklemiştir: *Tiği teber, şahi levend – Yevmün cedit, rızkum cedit – Minelbab ilelmihrab* misallerindeki gibi. Zaten bir tâbirler lûgati yapılsa yalnız sarf değil, bir de mefhum sırası takip olunmalıdır. Faraza giyim kuşam düşkünlüğünü anlatanlar biraraya toplanabilir; birkaç tanesini sayalım:

İpipullah, sivri külâh – İp kuşaklı, keçe külâhı – Kılık kıyafeti, köpeklere veya sıçanlara ziyafet – Altı kaval, üstü şişane – Tarla cadısı – Zürefanın düşkünü, beyaz giyer kış günü – Düttürü Leylâ – Rüküş Hanım.

Öyle bir lûgatte pek dikkat edilecek nokta tâbirlerle atasözlerini birbirine karıştırmamaktır. Bütün bunlar lisan hususunda yapılacak işlerin ne kadar çok, mühim ve ince ol-

duğunu göstermektedir. Fikrim şudur ki asıl yaşamakta bulunan lisana tercihen çalışmalıyız; onu kelimeler ve tâbirler hususunda günbegün fakir düşmekten, üç yüz kelime ve beş, on deyimle konuşulup yazılan –sadece koçandan ibaret kalmış– bir kabile dili olmak menzilesinden kurtarmalıyız.

Az kelime ve az tâbir kullanıyoruz. Mevcudu bulunmadığından değil... Zengin ve dolgun yazmak zahmetini göze almadığımızdan, tembelliğimizden, savsaklığımızdan! Zaman muharririnin, hele gazetecisinin başlıca kusuru, kabahati, lisanımıza zararı budur; açılması geciken gazetecilik enstitüsünün baş dâvası da bunu önlemek olmalıdır.

Yeni İstanbul, 25 Şubat 1950

KÜİZİN NE KELİME? SÖZ ZÜPPELERE DÜŞTÜ

İş gerçekten hududunu aştı; göze, kulağa, akıl ve iz'ana dokunur hal aldı. Bir gazetenin ilân sütununda gördüm: Kiralık apartıman varmış ve bu apartıman dört oda, bir banyo ve bir de “Küizin”den ibaretmiş.

“Küizin” de nedir? Fransızca “mutfak” mânasınadır. Peki, niçin mutfak denilmemiş? Haydi, o ilânı gazeteye belki de bir tatlı su frengi yollamış, kendisi böyle yazdırmıştır; “küizin” sözünde mutfaktan bambaşka bir mâna tasavvur etmiş, ağzını büze büze “küizin” demekle cedbeced Frenkleştğini sanmıştır.

Fakat acıklısı şudur ki artık çoğumuzda tatlı su frenkliğine özenme, benzeme ve lisanımızı da sözüm ona Frenkleştirme illeti göze çarpıyor. Geçen gün Besim Atalay hocamız nutkunda söylemişti: Son yıllarda –yani öz Türkçe cereyanı başlıyalıberi– lisanımıza bilmem ne kadar bin Fransızca kelime katılmış. Zorladığımız halde o miktarda öz Türkçe yeni kelime benimseyemedik!

Resmî daire ilânlarında Frenkçe pek rağbettedir; muhaberelelerinde de tabîi... Meselâ bir defasında Merkez Bankası bir banknot nümune veya örneğinden bahsederken “spesimen” dediği daha uygun bulmuştu. Yazdık da ikinci defasında düzeltti.

Diğer resmî daire ve müesseseler ne kadar söylesek tas-hih zahmetine katlanmadıklarına göre, bankamız doğrusu yine topundan insaflıdır.

Galiba Güneş-Dil nazariyesince –nazariye yerine “teori” dememiz lâzımdı ya!– sanki Türkçeliği ispat edilen “büro”ya ne buyrulur? Zaten ecnebî asıldan olan “lâvanta” da şimdi “parfüm” oldu çıktı; lisanımız zenginleşti! Fransızca da “par-fön” telâffuz edilen bu kelimeyi tanınmaz hale sokmamız da başka bir soğukluk...

“Sekreter-Direktör” de ne ola? Kâtip ile müdürün kaba-hati nedir? Adama sekreter denilince baremde üç derece yükseliyor, direktör olunca bildiğimiz müdürün başına mı oturuyor?

Lisan hususunda söz züppelere düştü. Hem ecnebî kelimeleri benimsemek hem de öz Türkçe diye “erk”leri, “etki”leri almakla, iki yandan!

A.D. imzasıyla, *Aydede*, 2 Ekim 1948

İSİM DEĞİŞTİRME KEYFİYETİ

“P sikiyatri”nin henüz hususî isim koymadığı tuhaf bir merak, bir hastalık geçirmekte olduğumuz gün gibi meydanda. Bunun ârazı şudur: Durmamacasına isim değiştirmek! Filvaki hafif derecede ruh hastalarından bir kısmı Fransız tâbiriyle “*instable*” yani “sebatsız”dırlar. Tıp kitapları “sebatsız”lardan bahsederken bunların ekseriyetle sevimli, neşeli, tatlı dilli ve sosyete adamı olduklarını söyliyerek met-heder; “Zararları kendilerine”dir der.

Şu var ki bizdeki sebatsızlık, yani biteviye isim değiştirme keyfi başkalarına, bilhassa bütçeye epeyce zarar vermektedir. Meselâ resmî müessese isimlerini değiştirmemiz –yeni tabelâlar yaptırmak ve ahaliye yeni kelimeler öğrenip eskilerini unutmaya yorgunluğu çektirmek bakımından– maddî ve manevî iki çeşit zarara sebep olmaktadır. Değişmelerden çoğunun ciddî bir esasa dayanmadığına, boş yere zahmet ve masraf mahiyetini aşmadığına da işaret edelim. Ekserisi “olsa da olur, olmasa da” kabilinden küçük işlerden ve hafif heveslerden ibaret!

Bazı misaller vereceğim: İlkokullar uzun müddet numaralarla anıldı; bu usule gayet iyi alışmıştık. Şimdi maruf adamların isimlerini aldılar; yadırgadık. Yarın onlara ilim ve fen terimlerinin veya “radium”, “atom”, “radar”, “penicil-

line ” gibi madde, âlet ve ilâçların adları verilmiyeceğinden emin değiliz! Üstelik tabelâlar tekrar yenilenecek ve bu defa yapıldığı gibi masrafları da çocuk babalarına yükletilecek.

Mebus kelimesini sittin senedir benimsemiştik. Bir aralık “saylav”a çevrildi; şimdi “milletvekili”dir. Gelecek Meclisin onu Anayasada bir değişiklik yaparak “Halkseçdi”ye yahut da kısaca “depüte”ye çevirmesi ihtimal dahilindedir.

İstanbul Belediyesi ekmeklerin şeklini, çeşnisini –İstanbul havasına uygun bir kararsızlıkla– mütemadiyen değiştirir. Sokak isimlerini değiştirmeye de pek meraklıdır. Eğer askerlik şubeleri, muamelâtı zorluğa uğrattığından dolayı işi frenlemese, Şehir Meclisi’nin her toplantısında faraza bir “Ciğerci Şaban” sokağını bilâ lüzum “Kasap Hasan”a çevirmesinden yahut o aylar içinde ölen az çok tanınmış yâran ve ahibba adlarını sokak köşelerine asmaktan kendini alamıyacağı muhakkaktır.

Daha dün Siyasal Bilgiler Okulu isim değiştirdi: İktisadî ve Siyasî İlimler Fakültesi oldu. Şu “siyasal”dan kurtulduğumuza memnunuz ama mademki “ilim” kelimesini ve Arapça nisbet edâtiyle söz yapımını kabul ediyoruz, niçin Dil Kurumu’nun yeni teşkilâtındaki heyet isminde “ilim” yerine “bilim”i kullandık? Nezaretler vekâletler, vekâletler de “bakanlık” şekline sokuldu. Sebat gösterecek miyiz dersiniz? Kimse teminat veremez. Kısaca “sıhhiye” ne iyi idi; şimdi uzun bir cümledir. “Maarif”in de “millî eğitim”likten vazgeçerek akla gelmiyecek bir unvanla karşımıza çıkması pek mümkündür; çıkmazsa şaşarız. “Adliye”, “adalet” biçimine sokulunca Arapçalıktan kurtulmuş mudur? “Maliye”, maliye kalıyor da neden adliye, “Adalet Bakanlığı”na çevriliyor?

Tekel ismini almakla sabık İnhisarlar İdaresi'nin müessese, depo, fabrika, imalâthane ve mamulâtı tabelâ ve etiketleri yenilendi. Bu değişikliğin bize kaç malolduğunu düşündük mü?

Dükkân ve mağaza etiketlerinin de ebadı tekrar değiştirilecekmiş. Yeni vapurlarımızın isimlerini de daha tezgâhtan çıkar çıkmaz değiştiriyoruz. Ticarî bir fikra ismi ve şöhreti olan Bomonti'yi değiştirmeye ne lüzum vardı? Kim bu fabrikayı, bu bahçeyi, hattâ bu semti başka isimle anar ve birine başka isimle sağlık verir? Darülâceze'nin şimdiki yeni adı nedir? Bilmiyorum. Çapa Mektebi gibi uzun maziye ve haklı şöhrete sahip bir irfan müessesesini değiştirmekten ne fayda hâsıl oldu? Niçin Güzel Sanatlar Akademisi'ni soğukhava deposu yapmaya niyet ettik? Paralarımız durmadan niye değişiyor ve külâh ısmarlama fıkrasındaki gibi gittikçe küçülüp gözlükle değil, mikroskopla fark edilecek hale giriyor?

Bunları normal düşünce yoliyle izah güç. Filhakika yenilikler kabulüne doğru giden bir çağdayız; değişmeler zarurîdir. Fakat kelime oyununa ve kaprise benziyen değişiklikler kıymet ifade etmez. Öyleleri “sebatsızlık, kararsızlık, ne yapacağını bilememek, bir şeyler yapmak istemek, iş ola” vesaire gibi kelime ve tâbirlerle anlatılan bir “ruh hâleti”nin ârazı olsa gerektir. Durmamacasına isim değiştirmek, yeni isimler bulmak, esasları bırakıp isimlerle uğraşmak illetinden, kendi kendimizi telkin ederek kurtulmaya çalışmalıyız.

Yeni İstanbul, 27 Mart 1950

“ARGO” GELİŞİYOR

Konuşma ve yazı dilimiz ne haldedir? İlerleme mi gösterdi, yoksa gerileme mi? Kolaycacık bir hükme varmak zor. Fakat hayretle öğreniyoruz ki “Türk argosu” gelişme yolundadır. O isimle bir müddet önce çıkan emek mahsulü kitabın genişletilmiş şekilde 3. baskısı TDK tarafından satışa çıkarıldı. Sayfalarına göz gezdirirken, bu acayip dilin yeni ve çok ustalıklı kelimeler kazandığını anlıyoruz. Büyük bir gelişme kaydetmiş. Meselâ “kanser ilâcı” sözü şimdi “görgüsüz, kaba, aptal, budala” mânalarına geliyormuş. Ne münasebetle? Kitap izah ediyor: Yunanistan’da bir hıyarın kansere iyi geldiği gazetelerde ilân edildikten sonra, hıyar yerini aldığından dolayı! Esasen o mânada argomuz, “abullabut, andavallı, aval, bangoboz, gebeş, hırt, kereste” gibi daha bir sürü kelime kullanırdı. Ahlat, pantollu hayvan, angut, armut, dümbelek, taş arabası, hışır, kaşalot nevinden örneklerle listeyi kabartmak da mümkündür.

Bu zekâ oyunu zengin lisanı bir kitapta toplamak esasen lâzımdı. Yeni şiirlerden çoğunun artık bir sözlüğü var demektir!

“Re.-Ha.” imzasıyla, *Akşam*, 18 Nisan 1955

KÜLTÜR NE KELİME?

Mânasını iyice kavramadan yerli yersiz kullandığımız kelimelerden biri de şimdi “kültür” oldu. Hoşumuza giden herhangi bir adam hakkında övme sıfatı odur: Kültürlü. Yermeye için de şu: Kültürsüz! Hele yarıdan aşağı münevver meclislerde bu kelimeler “antipatik-sempatik”, hatta “seksapelli-seksapelsiz” mânasına bile geliyor! O kadar ki, kadını, bir erkeğe tutuldu veya erkek bir kadına vuruldu mu, alâkalılar nazarında seven ve sevilen hemen “kültürlü genç-kültürlü kız” olup çıkıyor. Geçen gün, ayakkabılarımızı boyayan hırpani delikanlı yanındakine bir omuzdaşını, zahir az buçuk yazı söktüğü için olacak “kültürlü çocuktur” diye methetti; öbürü de kendince buna bir mâna verdi, bir şeyler kavradı ki, tasdikle başını salladı.

“Kültürsüz” sözünü küfür makamında bile kullanmağa başladığımızın farkındasınız tabii! Kültürsüzlüğümüz yüzünden kelimeler gerçek mânalarını muhafaza edemiyorlar; “Kültürsüz” çarçabuk argolaştı. Korkarım o söz, hoşagitmeye gayretiyle argo lûgatına “gazeteci” demesine geçip yerleşecek.

“Re.-Ha.” imzasıyla, *Akşam*, 12 Haziran 1956

ESKİ DEFTERLER⁵⁷

Eskiden insanlar güzel, hikmetli düşündürücü sözler söylemeğe yahut sohbet esnasında o kabîl sözleri tekrarlamağa meraklı idiler. Kültürsüzler bile bu sözlerle konuşmalara bilgincilik değilse bile bilgiçlik çeşnisi katarlar, meclise bir ağırbaşlılık verirlerdi. Hele bizim gençliğimizde mısralar, beyitler, kıtalar zikretmeden konuşan ve yazan münevver pek azdı.

O âdeti bıraktık. Nasıl bırakmıyalım ki, ne bilen kaldı, ne öğrenen! Bir âdet böylece gelip geçti. Hattâ pek iyi hatırlarım, okur yazar sayıldığım günlerden itibaren ben de birçoğumuz gibi hikmetli sözleri defterime kaydederdim. Daha yaşlı insanlar da tanıımıştım ki, yanlarından not defterini eksik etmezler, meclislerde değerli buldukları bir söz veya şiir işittiler mi kurşun kalemlerinin ucunu dillerine sürüp hemen deftere geçirirlerdi. Eski kurşun kalemler azıcık ıslatılmadan okunaklı yazmazdı! Şimdi kasap çırağının bile cebinde taşıdığı stilo veya dolmakalem –ki “mürekkepli kalem” derdik– her yiğitin elinde bulunduracağı harcîâlem metarlardan ve esasen pratik bir âlet de değildi.

Bahsi geçen defterleri babaları öldükten sonra eşyaları ara-

57 Orijinal başlık çok uzun olduğu için kullanmadık: “Züppe kılıklı bir kadının arkasından mahalle çocukları bir zamanlar ‘Tango-fiyango’ kafiyeli türküler söylerlerdi.”

sında bulan çocuklar o kargacık burgacık yazılardan bir şey anlamadıkları ve anlasalar da kıymetini takdir edemedikleri için çoğunu atmışlardır. Birkaçını bulsam göz gezdirirdim. Doğrusu gezdirmeye değer; zira bir neslin zihniyetini ve sanat zevkini belirtmeye yarar; tarihçi ve sosyolog için faydalı malzemedendir.

Bazıları da yine meclislerde işittikleri fıkraları defterine yazarlardı... Bunların ziyanı daha da acınacak bir keyfiyettir; çok zengindik, yavaş yavaş fıkra fakirliğine düşüyoruz ve ecnebi, daha doğrusu Amerikan tuhaflıklarına tutulduğumuz için gitgide bizimkileri unutuyoruz.

Birer devrin moda sözleri de mâna ve mefhumları, kullanış yerleri çok defa lûgatlerimize geçmediğinden bugün muamma haline girmiştir. Meselâ yine çocukluğumda veya gençliğimde “uç baba torik”, “dayan Karabet Ağa”, “kabahat kimde? Pavlinada”, “Nereye? Kavak’a mı?” nevinden yarı halk lehçesi sözler işitirdik. Bir kısmı hikâyeye dayanan o sözlerin yerinde yelleri esiyor. Dayandıkları fıkraları da artık bulamaz olduk.

Bugünküleri de aynı âkıbet beklemiyor mu? Eskiden “arka” dediğimiz bir ara “torpil”, şimdi “piston”; yarın bakalım ne olacak? Değişmez dileklerimden biri de bir “tabirler sözlüğü”dür ama dayandıkları hâdise, fıkra vesairesi de belirtilerek...

Meselâ “didon” kelimesine *Sözlük*’de bakarsanız bir şeyler bulursunuz ama tamını değil; “dekadan” hiç yoktur; “tango”yu “züppe kıyafetli kadın” diye anlatıyor ki, doğrudur. Mahalle çocuklarının böyle giyinmiş bir kadının arkasından “Tango! Tango! Arkasında fiyango!” diye bağırıştıkları “dün”ü “yarın”a unutturmamalıyız.

Yeni İstanbul, 16 Ocak 1958

MODAYA BÜSBÜTÜN UYMAK KADAR UZAK KALMAK DA GÜLÜNÇTÜR

Ç uval, trapez vesaire gibi isimler alan yeni moda kadın elbiselerini şimdilik gözümüz tutmuyor, komik buluyoruz; tutar, yerleşirse alışır, benimseriz. Bir Fransız sözü vardır: “Modayı deliler yapar, ona akıllılar uyar.” Bir söz daha: “Modaya büsbütün uymak kadar ona büsbütün uzak kalmak da gülünçtür?” Nitekim bir erkek de artık başına mölon şapka, sırtına kuyruklu ceket takıp eline de kamış baston alarak sokağa çıktı mı maskaraya döner. Kırk sene önce o kıyafette bir zat “Ne kibar giyinmiş” diye beğenilirdi. Son gelen gazetelerde yeni erkek modası da dikkatimizi çekti: Pantolonların üst kısmı dapdaracık, diz kapaklardan aşağısı bol ve paçalar ayakkabıların burnunu örtecek kadar geniş ve enli!

Biz, bu yaşa gelinceye kadar erkek ve kadın kıyafetlerinde ne değişikliklere şahit olduk! Hepsine de az çok uyduk. Sırasıyla tarif edecek değilim, uzun sürer. Düşündüğüm şu: Acaba “moda” kelimesi lisanımıza hangi tarihte geçti? Naci lûgati sanat perisi demesine “müz” ve bildiğimiz ve eskiden yanlışlıkla “müzehane” dediğimiz “müze” sözlerini almış da “moda”ya yer vermemiş; demek ki o tarihlerde “moda” pek revaçta bir kelime değilmiş. Sonradan Ali Seydi lûgati bunu

“mer’î, mütedavil olan tarz” şeklinde tarif ediyor; eğer öylesini tarif sayabilerseniz!

Garbli tarifi ise şöyledir: “Eşya, elbise, mobilya, süs ve benzerlerinin şeklini belirten geçici tarz.” Fakat bu da ek-
sik bir tariftir, zira eşya, elbise ve süs gibi maddeler dışında meselâ bazı âdetler, usuller hakkında da moda kelimesini kullanırız; “Emirgân’a gidip çay içmek moda oldu” gibi. “Moda” herhalde Tanzimat sonrası hediyesidir. Daha eskiler aynı mânada nasıl bir kelime kullanırlardı? Bilmiyorum, ehli elbette bilir.

Peki, şehrimizin bir semti olan “Moda”nın tarihçesini biliyor muyuz? Kim koymuş bu ismi, ne zaman ve niçin? Galiba meçhul. Şimdi unuttuk: Vaktiyle kadın elbisesi diken kadın terzisine “modistra” denilirdi; İtalyancadan almışız. *Türkçe Sözlük* moda için “gösterişi sevenlerin, kimseden geri kalmak istemeyenlerin veya dikkati çekmekten hoşlananların uydukları her türlü yenilik” diyor ki bu; âdeta bir zemdir ve hatalı bir ruh tahlilidir. Zira modaya uymak kadar uymamak da gösterişi sevmek sayılır. Torba sakal koyuveren veya redengot giyen biri, öyle yapmakla bıyığını kazıtan ve ceket-siz dolaşan bir adamdan fazla dikkati çekmez mi? Hâlâ bir lûgat sahibi olamadık.

Yeni İstanbul, 27 Mayıs 1958

V.

Gramer

YENİ GRAMERE DOĞRU

Dilimizin bütün varlıklarını, zenginliklerini ortaya koyacak ve düzenliyecek bir gramer için çalışmalara başlandığını belki duymuşsunuzdur. Acaba yeni gramer eski bildiklerimizden çok farklı, büsbütün başka temellere dayanan bir eser mi olacak? Anladığıma göre gramer metodunda da büyük bir değişme karşısındayız. Artık çocuğu, “tahlil” dediğimiz iptidaî dolaba koşup akla ve müşahedeye yer vermeden, mekanik hareketlerle fırıl fırıl döndürmekten ve sersem etmekten başka bir şeye yaramıyan usulün kötülüğü anlaşılmıştır. Şimdi gramer, daha ziyade psikoloji ve sosyolojiden faydalanmakta, lisanın kupkuru şekil tarafını bırakarak fikir ve his cihetine önem vermektedir. Böyle olunca da yeni gramerin yalnız fesahat ve belâgat örneklerini değil, konuşma dilini de kadrosu içine alarak lisanı tam manasiyle kavraması, gerçekten bir “lisan bilgisi” olması imkânı sağlanmıştır.

Bu küçük sütunumuz o gibi bahisleri incelemeğe elverişli olmadığından size yalnız eski gramerlerimizin bozukluğunu gösterecek birkaç örnek verebilirim. Örnekleri Üstad Ahmet Cevat Emre’den alacağım. Meselâ “aslan” sözü gramerce ne kelimedir? İsimdir. Fakat “aslan askerlerimiz” dediğimiz zaman ne oluyor? Sıfat! “Yeşil” sıfat değil midir?

Evet. Peki amma şu “yeşil hoşuma giden bir renktir” dersek, burada isim olmuyor mu? “Gelir” nasıl bir kelimedir? Yalnız fiil midir? Hayır: “İçime gelir” dedik mi fiil ise de “yola gelir adam” ve “gelir gelmez” sözlerinde sıfat ve zarftır. O halde eski “tasnif” usulü kusurludur: Lisan hâdiselerini lâkırdı bölükleri sırasile baplar altında ayırmaktan vaçgeçmeli, lisan işaretlerini ve anlatış vasıtalarını zihnî ve içtimaî münasebetlerinden koparmamalıdır. Hele halk sözü veya konuşma dili diye bir lisanın zengin, verimli, güzel ifade sistemini atmak, yazı diline uymaz bularak o lisanı güdük bırakmak affedilemez bir kabahattir. Bunu yeni zihniyet ve şuurumuza hiç sığdıramayız.

şu kısacık yazımdan iki noktanın az çok belirdiğini sanıyorum:

1- Eski gramer usulünün bozukluğı; 2- Yeni gramerimizin en son metodlara uygun bambaşka bir eser olacağı...

Tan, 2 Eylül 1943

MİLLETLERARASI BİR KİTABIMIZ

Marifet ortaya iyi eser çıkarmaktır. Öylesini ecnebi muhakkak bulur, peşinde koşar, kendi lisanına çevirmek, dünyaya tanıtmak ister. Netekim haber aldık ki Ahmet Cevat Emre'nin Dil Kurumu yayımları arasında neşrettiği *Türk Dil Bilgisi* kitabı yurtdışında geniş bir alâka çekmiş, lisan mütehassıslarını harekete getirmiş... Esere hayran kalmışlar. Bunlardan ikisi Fransızdır; Profesör René Giraud ile Profesör Louis Bazin'dir. Kurum Genel Yazmanlığı'na bir mektupla müracaat etmişler, demişler ki: "Biz Emre'nin eserindeki ilmî değere ve gayet orijinal olan metoda büyük kıymet verdik. Kitap birçok yeni malûmat ve çok ince notları ihtiva etmektedir. Türkologlar ve umumiyetle Türk lisanının bünyesini öğrenmek isteyen lisancılar için o malûmat, o notlar birinci derecede işe yarayacak mahiyettedir."

İki Fransız âlimi "Dil Kurumu'na şeref veren bu eserin – ecnebi memleketlerde Türkçenin tahsil ve tetkikini geliştirmek, muhtevi bulunduğu bütün zenginliklerinden üniversiteler muhitini faydalandırmak, milletlerarası bir hüviyete eriştirmek maksadile –bir ecnebi lisanına, meselâ Fransızcaya tercümesini lüzumlu görmüşler ve tercümeye kendilerinin hazır olduklarını da" heyete bildirmişlerdir. Güzel netice, iyi mazhariyet! *Türk Dil Bilgisi* kitabı Viyanalı Türkolog

bir profesörü, Richard F. Kreutel'i de hayranlığa sevketmiş, kurumdan Almancaya tercüme müsaadesi istemiştir. O ilim adamına göre Emre'nin eseri derin bir boşluğu doldurmaktadır. Zira Türk diline dair Almanca bir sürü eserden yalnız ikisi zikre değer kıymette ise de bunlar da ilmî şartlara uymamaktadır; bütün dünya yalnız Jean Deny'nin *Türk Lisanı Grameri*'ne baş vurmak mecburiyetindedir. Fakat Emre'nin *Türk Dil Bilgisi* kitabı "büsbütün yeni, Avrupa âlimlerinin şimdiye kadar varamamış oldukları pek mühim bilgileri ortaya koymaktadır. Almancaya tercüme edilmek suretile eser, Avusturya, İskandinavya ve Rusya'daki lisan mütehassısları için bir hazine yerine geçecektir."

Vatandaşımızı ve kendimizi tebrik ederiz; ederken de sorarız: Yurtdışında o derece alâka ve hayranlık uyandıran eserden bizde şimdiye kadar hangi profesör, öğretmen, muharrir bahsetti? Tek kişi ağzını açmadı. Vah vah!

Akşam, 17 Haziran 1947

AHMET CEVAT EMRE'YE MEKTUP

Sizin *Dil Bilgisi* isimli büyük eserinize duyduğum hayranlığı kitabın neşri sırasında küçük bir yazımla belirtmiştim. Lâkin o yazı eserin ehemmiyetini hakkiyle anlatacak çapta, kudrette ve kıymette değildi. Zaten asıl maksadım bir benzeri henüz vücuda getirilmemiş olan bu, gerçekten derin, uzun, ihtisaslı çalışma mahsulü lisan âbidesi üzerinde dikkati çekerek meslektaşların vukufu makaleler yazmasına zemin hazırlamak, o suretle de yeni gramer metodumuzun lâyük olduğu nispette memleketçe tanınmasına, benimsenmesine, tedrisat sahasında yerleşmesine yol açmaktı.

Türk Dil Bilgisi –haber aldığımı göre– dünya bilginleri arasında çok esaslı bir alâka toplamakta ve lisanımızla uğraşan bellibaşlı ecnebi profesörler tarafından her yerde heyecanlı bir takdirle karşılanmakla kalmamış, yabancı memleketlerde bu meyanda Graz Üniversitesi Türkoloji Enstitüsü'nde Türkçe tedrisat o eserinizle yapılmaya ve çok iyi neticeler alınmaya başlamıştır.

Şu ciheti de hemen dinleyiniz: Kitabınız daima elim altında duruyor. Yazılarımı yazarken zihnim bir noktaya takıldı, içimde bir şüphe hâsıl oldu mu, hemen ona başvuru

ruyor, aradığımı fazlasiyle bularak şüpheden kurtuluyor,
ferahlıyorum.⁵⁸

58 Refik Halid'in bu mektubunu Vâlâ Nurettin Vâ-Nû'nun şu yazısından aldık:
“Liselerin birinci ve ikinci sınıfları için Ahmet Cevad'ın Grameri”, *Akşam*, 12
Eylül 1952.

“LER”LER HAKKINDA

E peyce oluyor, bir yazımda “Gece yolda rastladığımız pencereler olduklarından fazla parlak görünüyorlar, gözlerimizi çekiyorlar,” demiştim. Bir arkadaş da bunu yanlış bulmuş “kaidesine göre o fiiller cemi olmıyacaktı” fikrinde bulunmuştu. Halbuki eski gramere uygun yazmamız lâzım gelseydi, benim cümlem de hatalı sayılırdı, arkadaşın mütaleası da... Zira bahsedilen kaidenin iki maddesi şöyledir: 1- Fail, hayvan ve eşya ise cemi halinde bulunuyorsa, fiil, müfret şahısta olur: Kuşlar uçuyor, buğdaylar yetişti gibi. 2- Aynı faile yaptırılan fiiller çoğalırsa, birinci fiil müfret, sonrakiler cemi olur: Kuşlar uçuşuyor ve ötüşüyorlar; buğdaylar yetişti ve sarardılar gibi...

Biz şimdi, bu eski yazış tarzına göre ve konuşmaya uygun olmıyarak konmuş köhne kaidelere uyabilir miyiz? Lisanımız, Garp edebiyatları tesirile bazı cihetlerde mecburî bir değişiklik göstermiştir; yazıya gazeteciliğin, piyesçiliğin, röportajın, tercüme bolluğunun zaruretleriyle yeni bir eda, kıvraklık, sadelik, kırık döküklük, hülâsa bambaşka, yepyeni bir tarz girmiştir. Bu itibarla “ler” edatlarının da kullanılış şekilleri istihaleye uğramıştır. Yeri geliyor, hem âhenge, hem şivemize yakışması hem de tecessüm ve tebarüz ettirmek hassasını haiz bulunması dolayısıyla failer, hayvan ve

eşya da olsa, fiili birinci cümlede bile cemi yapıyoruz; hususiyle failler ile fiillerin arası uzarsa muhakkak surette hepsinde cemi şeklini tercih ediyoruz.

Böyle yapmamız, eski grameri çokları gibi bilmediğimizden değil, kendiliğinden teessüs etmiş olan kaidelere uymak istememizdendir. Onun içindir ki lisanımızın herhangi bir gramere değil, yeni ihtiyaçlara göre yenilenmiş gramere ihtiyacı vardır ve bunu yapacak olanların da tecrübeli muharrirlerle el birliği yapmaları lâzımdır.

Tan, 15 Şubat 1941

“ÜÇ BÜYÜKLER” HATASI

Doğrusu ben son günlerde politika icabı gazetelerin kullandıkları şu “üç büyükler” sözünü lisanımızın zevkine uygun bulanlardan değilim... Ne zaman ve nerede raslasam, elimde olmıyarak irkiliyorum. Çocukluğumuzdan beri alıştığımız “üç silâhşorlar”, “iki bedbaht lüstracılar”, “altı kardeşler” terkipleri de vaziyeti kurtarmıyor. Hepimiz biliyoruz ki “üç büyükler”, “üç büyük Devlet adamı” yerine bir kısaltma olarak kullanılıyor. Türkçede sıfatlar isim gibi kullanıldığı için bunda bir yanlışlık yoktur. Zaten sıfatları çok kere isimlerden ayırdetmek güçtür; bizim zamanımızın gramer kitapları da işin içinden yüz akile çıkamazlardı. Meselâ renkler sözüm ona sıfat sayılırlar. Peki, “yumurtanın sarısı” deyince burada sarı sıfat mıdır? “Size kırmızı yaraşıyor” sözünde sıfat yoktur; “kırmızı renk” mânasına bir isim vardır. Sıfatlar, ancak bir şeyin vafı oldukları zaman isim sırasından çıkan isimlerdir. “Şu küçüğe bak!”, “Sıcaktan yandık!” cümlelerindeki “küçük-sıcak” kelimelerini çocuğa önceden sıfat diye öğretmek güçlük yaratır. Yeni gramer metodunda bunların değişmesi lâzımdır. Lisanlarda “isim ve fiil” olarak yalnız iki küme görmeğe alışmalıyız.

İşte “üç büyükler” sözünde de sıfat sanılan kelime bal gibi isimdir. Fakat sayılardan sonra gelen isimlerin çoğul-

landırılmasını dilimiz hiç de benimseyemiyor. “Üç büyükler toplantısı” yerine, pekâlâ “Üç büyüğün toplantısı” diyebiliriz. Hoş, “büyük” sözünü lüzumsuz bulmamak için de sebep yoktur. Yaptığımız bu, lisan zevki dışındaki marifet bir taklitçiliktir. Vaktile aynı münasebetsizliğe düşmüşüz. “Üç silâhşor – İki bedbaht lüstracı” demek lâzım gelirken arkalarına lüzumsuzca birer “ler” kuyruğu tıkmışız. Göksu Deresi’nin sonundaki bir kökten yetişmiş altı ağaca “altı kardeşler” denilmesi ayrı iştir, o bir yerin adıdır, şazdır, gramere uygunluğu aranmaz ve semt adı olarak “Çifte saraylar – Çifte havuzlar” denilmesi “Binbirdirekler – Kırkçeşmeler” dememizi de icabettirmez.

Sanırım “Üç büyükler”i kullanırken aklımız “Üç silâhşorlar”a kaçmış. Keşke büsbütün kısaltarak hep “Üçler” desek. Zira sayıların şahıslara işaret olunca “üçler – yediler – kırklar” misalinde olduğu gibi cemilendirilmesine lisan izin veriyor.

Akşam, 18 Temmuz 1945

MEVSUFUNA UZAK SIFATLAR

Demiştım ki: Meselâ eski İstanbul mebusu sözündeki “eski” sıfatının İstanbul şehrine mi, yoksa mebusuna mı verildiği –Türkçe yapısının bir kusuru olarak– belli değildir. Şimdi başka örnekler de bulalım: “Büyük İzmir Oteli” sözünde de büyük olan, otelden fazla İzmir şehri sanılıyor. Arapçada da aynı tahaflık göze çarpar. Fransızcada –belki bütün benzeri lisanlarda– kazın ayağı öyle değildir: “*Grand Hotel Bristol*” misalindeki gibi büyük sıfatı, mevsufu bulunan otel ile yan yana duruyor ve akla Bristol mü büyük, yoksa otel mi şüphesini getiriyor. Sonra, “büyük otel” sözü otellerden bir cinsine alem olması bakımından mürekkebi isimdir. O ismi yapan iki kelimeden biri ayrı düştü mü ortada bellibaşlı bir şey kalmaz. Amerika’dan bahseden bir yazıda “Millî Kanser Müessesesi” diye bir söz geçiyordu. Kanser’in Amerikalıya mahsus millî bir cinsi var mıdır? Orası “Kanser Millî Müessesesi”dir. “Büyük Rus Taarruzu” veya “Küçük Fransa Haritası” sözlerinde büyük ve küçük olanlar o millet yahut devlet midir? Taarruz ve harita mıdır? “Büyük Cenaze Töreni” de öyle... Cenaze her insan ölüsü boyundadır; ancak tören büyüktür, gösterişlidir! “Büyük Millet Meclisi” terki bindeki büyüklük daha ziyade bu yüksek meclisi, başka meclislerden ayırmak, bir unvan olmak üzere meclise veril-

mektedir, “milletin büyük meclisi” mânâsınadır. Bir gazete meselâ “içinden çıkılmaz Pasifik meselesi” diye yazarsa, içinden çıkılmaz olan şey bu okyanus mudur? Düşman denizaltılarına raslanmazsa –evel Allah– oradan nasıl olsa çıkılır; muharrir, denizin değil, meselenin çıkılmazlığına işaret etmek istemiştir. Biz de şu derin gramer meselesinden, daha doğrusu gramerin derin olan meselesi içinden çıkamıyacağa benziyoruz. “İzmir Büyük Oteli” şeklini kullansak bile acaba “Millet Büyük Meclisi” diyebilir miyiz? Gel de pirincin taşını ayıkla!

Tan, 28 Ekim 1943

YAPILANDA YANLIŞ YOK

Bir meslektaş Dragos Dağı'na verilen Orhantepe ismini Türk grameri kaidelerine uymadığını ileri sürerek beğenmiyor; “tepenin Orhan’a izafe edilmesi isteniliyorsa, Türk gramerinin başlıca kaidelerinden biri olan izafet edatını kaldırmamak gerekti” diyor ve İstanbul şehri umumî meclisini kabahatli buluyor. Fikrimce o meclis muharrir arkadaşımızın vehimsediği kadar hataya düşmemiştir. Zira Orhantepe tam hususiyetlerle bir izafet terkibi sayılamaz; muzaf eklentisini kaybetmiş izafetler şeklinde bir “mürekkep isim”dir. Nitekim o cinsten mürekkep isimler bir kimseye, bir şeye izafe ve nisbet de edilseler ek almıyabilirler, almadıkları için de meselâ “Kumkapı’ya gittim” denir. “Kumkapısı’na gittim” denmez; “Çanakkalesi’nden geldim” diyene pek rastlanmaz. Maltepe, Metristepe de öyledir; hele Vezirköprü Orhantepe’nin kuruluş bakımından örneği, eşidir.

Fakat muzaf eklentisini muhafaza eden mürekkep isimler daha çoktur: “Yuşatepesi, Seyid Ahmet Deresi” gibi... Baklatarla’da değil. Baklatarlasında otururuz ve böyle konuşuruz. Kiminin eklentili, kiminin eklentisiz kullandığı semt isimlerini de unutmamalı: Kadıköy bunlardan biridir; şimdi edatlı da söylüyoruz, edatsız da... Ziyarı yok. Evvelce edatlı kullanılıp sonradan dile daha kolay ve kısa geldiği için eki-

ni atan semt isimlerine eskidenberi rastlanmaktadır; bunu yeni bir icat veya kusur saymıyalım; resmî makamlar da yeni şekli kabul etmek zorunda kalmıştır.

Bir meseleye daha dikkati çekeceğiz: Yüniş, ipekiş gibi bir fabrika markası olan mürekkep isimlerde de gramere uygunsuzluk yoktur. Asırlardanberi Taşban, Vezirköprü, Çanakkale nasıl diyor ve dilimizde “ıçbahçe, gecesafa, palabıyık, cingöz” gibi uzun bir tekamül geçirip ufalmış mürekkep isimlere yer veriyorsak, bu yeni şekilleri de tıpkı onlar gibi gramerimize uygun bulmalıyız. Hattâ bize böyle güzel, pürüzsüz, şık terkipler yaptıran dilimize teşekkür etmeliyiz. “Bank” kelimesini lisana soktuktan sonra “Etibank”ın aksaklığı kalmaz. Şimdiye kadar bizde gramer kuru fasihlik kaide-leri kurarak hem yazı dilimizi daraltmış hem de halk ağzı öz Türkçe kaideleri hiçe saymıştır. Halbuki gramer dili boğma-ğa değil; zenginliğini, kıvraklığını düzenlemeğe yarar. Zira dili gramer yapmaz; gramer dilden doğar ve ona uyur.

Tan, 1 Aralık 1943

“MARTI” ASLINDAN MI?

Başımıza bir “Maritim Bank” mı, “Bank Maritim” mi, her ne karın ağrısı ile acayip bir kelime daha çıkıyor. Eski Deniz Bank’ı hatırlatmamak, “Mademki yeniden kurulacaktı, neden kaldırıldı?” denilmesini gûya önlemek içinse abes! Deniz Bankası kusurunu anlıyamıyorum; Türkçemizde deniz mânasına “maritim”le münasebetli bir kelime var mıdır? Olsa olsa “martı” diye bir deniz kuşu tanırız; aslı argo olan “martaval”ın da denizle alâkası yoktur. Hülâsa “maritim” – azıcık “donatım– yönetim” nevinden yeni icat sözlere benzese bile –lisanımıza geçmesi lüzumlu ecnebi kelimelerden sayılamaz. Katiyen kabul etmemeliyiz. Müesseselerimize kelime bakımından Frenk çeşnisi vermekten gına geldi. Millet Meclisi artık bu gibi kanun tasarılarını müzakere ederken lisan cihetine ehemmiyet vermelidir.

Şimdi başka bir meseleye geleceğim: Şu “Toprakofis – Petrolofis – Sümerbank – Etibank – Yüniş – İpekiş – Orhantepe” vesaire gibi malûm gramer kaidelerine uymıyan, fakat epeyce zamandır lisana girip boyuna çoğalan, âdeta yerleşen, yepyeni bir kaide mahiyetine giren terkipleri hatalı saymakta devam mı edeceğiz, yoksa kerhen de olsa bunlara gramerlerimiz bir not şeklinde cevazı istimal kararı mı vereceğiz? Öyle terkiplerin yanlış olduğunu pek iyi bildiğim

için başkasından sarf ve nahiv dersi almağa ihtiyacım yoktur; zahmet buyurulmasın. Lâkin hem resmî makamların hem de halkın hoşlandığı, hoşlanarak ticarethane ve müesseselerine bile bile, kaide hilâfı isim diye koyduğu bu terkipleri artık lisandan atamıyacağa benziyoruz. Belki de Garplılaştırmanın bir icabıdır da... Yeni zaruretlerin nihayet mubah kılacağı lisan günahlarından! Netekim bizimkiler gibi ecnebi lisan mütehassıslarının da hayranca takdirlerini kazanan *Türk Dilbilgisi* eseri de, hatırımda kaldığına göre o hususta müsamahalı davranmaktadır. Zaten bazı hususlarda mühim değişiklikler olmuyor mu? Meselâ eskiden “bilmemezlik-anlaşılmamazlık” derdik, doğru şekiller bunlardı; şimdi gözümüze ve kulağımıza fazla gelen, fazla bir nefy edatını atmağa başladık, başladılar; “bilmezlik-anlaşılmazlık” diyorlar. Umumî kaide olmak yolunu tutmuştur bile! Düşünülürse o “ma-ma” ve “me-me”ler ne lüzumludur ne de âhenkli.

Gramerimizin de altüst edilmesine elbette taraftar olamam; ukalâlığa tahammülü yoktur. Lâkin zamanla kendiliğinden veya birtakım sebeplerle husule gelen değişikliklere karşı kafa tutmak da galiba imkânsızdır; bu, hiçbir lisanda yapılamamıştır sanıyorum.

Akşam, 23 Ocak 1948

TÜRKÇEDE “EK” ZENGİNLİĞİ

Türkçenin belki de başka hiçbir lisanda derecesine yetişilmemiş zenginliklerinden birini de miktar göstermek için kullandığımız kelimeler teşkil eder. Okka, dirhem, endaze, arşın, karış, ayak, parmak, batman; binlik; kantar, çeki, kile, ölçek, dönüm, şinik, miskal, kırat gibi her milletin dilinde eşlerine rastlanan tartı ve ölçü isimlerini murad etmiyorum. Hattâ takım, deste, top, lokma, avuç, damla gibilerini de bir yana bırakalım. Benim asıl beğendiklerim kelime yapımı bakımından lisanımızın kıvraklığını, esnekliğini, inceliğini meydana koyan tâbirlerdir ki bunlar çok defa gene bir zenginlik alâmeti olarak ancak muayyen maddeler hakkında kullanılır.

Meselâ “yudum” ve “içim” gibi ki su içindir; fakat birincisi az, ikincisi ondan daha fazla miktara delâlet eder. Sonra “kertik” tahta veya yumuşakça şeyler üzerine keskin bir âletle yapılmış, yapılırken bir küçük parçası koparılmış yere, oyuğa, dişe denir; “çentik” ise hem öyle bir yer hem de o yerden ayrılan parçanın ismidir. “Kerte” kertiğin başka bir adıdır; derece, sıra, hiza, âletin dayandığı nokta ve bahriye terimi olarak rüzgâr pusulasının otuz iki kısmından her biri manasına gelir. Baruttan bahsederken “bir atım” deriz; barutlu silâhların hep birden atılması “yaylım ateş”tir. Tuz

ile benzerleri hakkında “fiske”, azıcık fazlasına “tutam” sözlerini yakıştırmışız; fakat tutam, ot ve saç için de kullanılır. Eskiden “bir çiğnem sakız” sözü de geçerdi; gene eskiden sulfato ölçüsü “buğday” idi. “Bir dolam ip”, bir kangal ipten daha azdır. Sarımsak tanesine “diş”, bir adet soğana “baş” sözlerini uygun bulmuşuz; lahana için de öyle, boynuzlu hayvanların sayımında da! “Büklüm”, “kıvrım” kelimeleri de adetâ delâlet ettikleri şekilleri gözönüne getirdikleri için pek güzeldirler.

“Bir taşım kaynatmak”, “bir çekim enfiye”, “bir çimdik pirinç unu”, “bir pişirimlik mercimek” gibi sözlerdeki dil marifetine de dikkat edelim. “Katık” ve Anadolu’daki “dürüm” kelimeleri de çok hoştur. Kısacası ek almak bakımından Türkçemiz lisanların en marifetlisidir.

Tan, 27 Ocak 1944

GRAMER HATASI

Vekâletlerden birinin radyo tebliğinde şöyle deniliyor: “... Hem siz hem memleket kazanır.” Bizler vaktiyle küçük sınıflarda bulunurken bile böyle bir hata yapmak-tan çekinirdik; hocalarımız da zor affederlerdi; resmî dairelerde ise, en ufak kâtip o hataya düşmezdi. Mesele eski Türkçe –yeni Türkçe veya sade dil– ağıdalı dil mefhumlarına girmez. Düpedüz gramer, lisan hatasıdır. Pek acele iş görülen gazetecilikte yapılsa dahi hoş görülmez, ayıplanır. Koca Vekâletin ince eleyip sık dokumağa vakti müsaitken ve tebliğ kim bilir kaç elden geçmişken gözden kaçmalı mıdır?

Şayet gözden kaçmış olmasından ziyade bilinmediğinden dolayı yazıldığına hükmedersek –ki doğrusu budur sanıyoruz– Türkçemizin istikbalini düşünür, dehşete kapılırız.

“Re.-Ha.” imzasıyla, *Akşam*, 14 Ekim 1955

VI.

Üslup Meseleleri

SARIĞI YANDIĞI SIRADA

Birçoğumuz, kitapçı camekânlarını dolduran yarı yerli dikişçi kız romanlarının bolluğundan, kıymetsizliğinden, kapışılıp elden ele dolaşmasından sızlana duralım, ben bazı tercüme romanları –hem iyi seçilmiş hem de pek güzel bir üslûpla dilimize çevrilmiş olmalarından dolayı öveceğim. Bunlar arasında *Salavin'in Ruznumesi*, *Ana*, *Rebeka*, *Gurbetteki Kadın* gibi zevkle okuduklarım var. Yakın ve uzak tarihimize dokunan bazı eserlerin kıymetini ise münekkitlerin bir vazife olarak belirtmeleri lâzım... Meselâ eski sadrazamlar serisinden *Ahmet Vefîk Paşa* adlı kitap seçme bir eserdir. *III. Sultan Mehmed'in Sünnet Düğünü* de 1582 tarihindeki İstanbul hayatını, âdetlerini, kıyafetlerini pek iyi canlandırıyor. Hele sonuna konan bir düğün davetnamesi sureti –dil meselesi bakımından– dikkate değer tipik bir örnektir.

Aman Yarabbi, ne ağdalı lisan, ne özentî üslûp, ne timarhane kaçkını lâflar, ne boşluk ve ne kofluk! İki buçuk sayfalık yazı, tam mânasiyle, bir incir çekirdeği dolduruyor... 75 satırda öz Türkçe “kılındı, gösteresin, olıcak, sen, bu” kabilinden ancak yedi, sekiz kelime bulabilirsiniz. Üst tarafı hep “felâcerem, lâsiyyema, emarellahü” cinsinden neler de neler!

Bu davetnameyi okumağa çalışırken aklıma bir hikâye

geldi; doğrusu, uyduran iyi uydurmuş, o zamanki medrese ve devlet kafasını pek hoş belirtmiş: Bir mektep hocası varmış, lûgat paralamadan konuşan talebesini falakaya yatırır, eşek sudan gelinciye kadar dövermiş; bu sebeple zavallı çocuklar terkipli “seci”li cümleler bulmak için lûgat karıştırmadan, “müsvedde” yapmadan ağız açmağa yanaşamazlarmış. Bir gün, ortadaki mangaldan bir kıvılcım sıçramış, hocanın kavuğuna düşmüş ve sarık yanmağa başlamış. Fakat bunu, düpedüz haber vermek kimin haddi? Sarık yana dursun, talebeden biri, kitaplardan araştıra araştıra hocanın istediği gibi bir cümle düzerek ezberlemiş, ayağa kalkmış, demiş ki: “Ey hacei bimisâl ve ey zikemâl, bihikmeti Rabbi Müteal, narı mangaldan bir şerarei cevval sıçrıyarak seri alül alinizdeki kavuğu iş’al eylemiştir!” Hoca elini başına atmış ve yerinden fırlamış: “Ulan, sarığın yandı desene!”

Düşününüz ki Osmanlı saltanatı, milletine asırlarca bu lisanla yazdırdı... Hem de sarığı yandığı sırada bile!

Tan, 26 Şubat 1942

SIRITMANIN ÖNÜNÜ ALMAK

Dil yolundaki çalışmalarda kelime icadına kızanlara ve icadedilmiş kelimeleri hoş bulmıyanlara çok defa hak vermekle beraber icat sanılan sözlerden bir kısmının hiç de uydurma olmadığını anlatmayı lüzumlu bulmaktayım. Meselâ anayasaya “evsaf” karşılığı giren ve ara sıra muharrirlerce “mahiyet” mânasına kullanılan “nitelik” bunlardan biridir. Hattâ “keyfiyet” demesine “nicelik” de lisanımızda yer etmiş kelimelerdendir. XV. asrın dil ve üslûp bakımından sayılı eserlerinden biri olan *Kabusname*’de şu cümle vardır: “Çünkü ilim artuğ oldu, her nesnenin niteliğin ve niceliğin bildi.” Bunlardan başka “nelik” sözü de keyfiyet ve mahiyet anlamına kullanılırdı. Gene bir XV. asır kitabında “bunlarda nelik, nitelik kalmamıştır” cümlesine raslıyabilirdiniz. XIV. asırdan da bir misal alabiliriz “... İş başına gelmeden ve gözükmeden işin niteliğin anlamış olur.” (*Dimne ve Kelile* tercümesi) Hepsi de güzel, kolay benimsenir ve lisanın zevkini bozmaz kelimelerdir.

Dil çalışmalarındaki kusurlarımızdan biri de “bilgin” sözünü “âlim” mânasına aldığımız halde “cahil”in yerini boş bırakmak gibi savsakça işlerdir. “Cahil” kelimesi duracaksa, “âlim”in kabahati nedir? Türkçemizde “âlim”in karşılığı “bilge” ve “bilülü” idi; dört asır kadar önceki çeşitli eserlerde

hep bu söz kullanılırdı. “Cahil”in karşılığı vardı ama şimdiki şivemize uyacak cinsten değildi; “bilüsüz” sözünü bugün o mânaya kullanamayız. Eskiler:

*Bunu bilen bilir, bilmez bilüsüz
Ki yoklukta olur varlık belüsüz*

diye bilirlerdi. Biz bu kelimeleri cezası bile olsa kullanamayız, kullansak da yerleştiremeyiz. “Bilgi-ilim”, “bilgin-âlim” ise “cehil-cahil”in karşılıkları nedir? Bu yeni kelimelerin girdiği bir yazıda insan ötekilerin de meselâ “bilimsizlik-bilimsiz” gibi yerleşmiş birer karşılığını görmek istiyor. Zaten işin en güç tarafı da budur, lisanda bir âhenk sağlamak, sırtmanın önünü almaktır.

Akşam, 16 Temmuz 1945

ÖRNEK ÖNÜMÜZDE

M illî Eğitim Bakanlığı'nda toplanan bir danışma heyeti ilk okul mezunlarına verilecek hususî mahiyetteki din dersleri için kararlar alırken, “Çocuğun seviyesi göz önünde bulundurulmak şartile bu kitabın canlı ve itinalı bir dille yazılmasını” muvafık bulmuş. Her ders kitabının canlı ve itinalı dille yazılmış olmasını istediğimize, maalesef öylesine az rasladığımıza işaret ettikten sonra, bize eskiden okutulan din dersi kitaplarından çoğunu bir tarafa bırakarak yalnız bir tanesine dikkati çekmeği faydalı görmekteyim: Ahmet Cevdet Paşa'nın *Kıyası Enbiya*'sı... Bu eserde kullanılan lisan vaktile hepimizi meftun etmişti; zira açık Türkçe, kısa cümleli, düzgün, canlı, hatırdaki tutması kolay idi; başka kitaplardakine benzemiyordu; çocuğa âdeta ana dilile hitabediyor, evde konuşulan dili hatırlatarak samimî geliyor, tesirli oluyordu. Pek hoş bir halk edebiyatı nümunesi idi; o edebiyatı diriltiyor, yeni bir şevkle yaşıtıyordu.

Hattâ diyebiliriz ki Meşrutiyet'ten sonra sade lisanı, halk lisanını edebiyata sokmak için çalışan ve muvaffak olan bizim neslin isimleri malûm genç muharrirleri *Kıyası Enbiya*'nın güzel tesiri altında kalanlar, bu üslûptan cesaret alanlardır. Lisanın sadeleşmesinde Ahmet Cevdet Paşa büyük bir mürşit olmuştur. Profesör Ebul' Ulâ Mardin'in

Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa isimli ve son derece kıymetli eserini pek dikkatle, baştan sonuna kadar hukukçu olmamama rağmen okuduğum günlerde ben de o büyük âlimi bu cephesinden düşündüm, rahmetle andım. Fakat... işin bir “fakat”ı vardır ve şudur: Kısası enbiya Türkesi galiba fiilde hemen daima aynı “sıyga” kullanıldığı için fazla muttarid, yekâhenk, yani “monoton”dur; Azerî basması hikâye kitapları gibi değilse de yine insanın nefesini tıkar. Sonraki gençler sade lisandan bu mahzuru kaldırmışlardı.

Binaenaleyh yeni din dersi kitapları için Cevdet Paşa tarzının muaddel, modern şeklini seçmek en iyisidir. Ümidelim ki o basit görünen zor işi başaracak insanlar henüz aramızda mevcuttur ve iş öylelerine verilecektir.

Akşam, 10 Ekim 1947

“VE” İSRAFINI ÖNLEMELİ

Merhum Ziya Gökalp “ve” edatını sevmezdi; Türkçe olmadığını, Türk diline uymadığını, zaten halk ağzında böyle bir lâfın yaşamadığını ileri sürer, hepimize imkân derecesinde “ve”den kaçınmağı tavsiye ederdi. Doğrudur, halk konuşmasında o edat yoktur. Ben bütün ömrümde bir Anadolu köylüsü, kasabalısı, hattâ İstanbul’un orta kısım ahalisi ağzından, yani hakikî halk ağzından “ve”yi işitmedim. Konuşulan Türkçede “ve” ancak süslü lâkırdıya çeşni vermek, münevver görünmek lâzım gelince yer alır; fazla tesir yapmak icap ettikçe, “ve”ler o nisbette çoğalır; “velemek” diyebileceğimiz bir masdar uydurmamıza lüzum gösterir!

Böyle olmakla beraber artık ne yazı, ne münevver dilinden bu edatı atmamıza imkân yoktur. Fakat lisan güzelliğini korumak bakımından israfını önlemek için tedbir almamız pek lâzımdır. Son zamanlarda “ve” içinde yüzüyoruz. Hiçbir dilde “ve” anlamına gelen edat bu derece, yerli yersiz, akıl ermez bir savurganlıkla kullanılmamaktadır. Dizginleri biraz kısmaz, torbanın ağzını biraz daraltmazsak, korkarım beş, on yıl sonra “ve”leri –şimdi ara sıra yaptığımız gibi– artık her zaman cümle arasından baş tarafa geçireceğiz; hiçbir cümleye “ve”siz başlamıyacağız: “Ve nereden geliyorsunuz?”, “Ve evden geliyorum.”, “Ve bugün kar yağıyor!”, “Ve başım ağrıyor!”

Hele yeni şiirlerde “ve” demirbaş maldır; bu şiirler tam mânasile bir “veveleme”dir. Vezin zarureti olmadığı halde acaba neden hangi sebepten satırların başı ve içi “ve” ile dolu? “Ve” lâfında genç şairler nasıl bir sihir seziyorlar, bundaki keramet neresindedir? “Gidiyorum denize bakarak” satırından sonra “ve uzakta bir yelken...” satırı gelince o “ve” bu basbayağı lâkırdıyı hemen şiirleştiriyor, vezin ve kafiye boşluğunu dolduruyor, mısra yüksek, derin bir mâna mı alıyor? Öyle olmadıktan başka, fikrimce, sade dili de bozuyor, cümleye bir Frenk edasını veriyor: Gözle kulağın alışmadığı, hoşlanamıyacağı falso bir ses de sokuyor. “Ve”lere, pastalara gösterdiğimiz lüzumsuz, zararlı açgözlülükle sarıldık. Hepimize düşen vazife, dili soysuzlaştırmamak için bu israftan vazgeçmektir. Virgülü benimsedikten sonra virgül kadar da “ve” kullanmağa ne lüzum var? “Ve”siz yazı yazılabilir. Nitekim bu yazımda kendi hesabıma bir tek “ve” yoktur.

Tan, 14 Ocak 1943

“Kİ – NE – VE”LER İÇİN

E peyce oluyor, bir yazımda şu “İnsanın ihtiyacı ki bir lokma nanedir” mısraını dilime dolayarak ekmek demesine gelen “nan” kelimesinin meful edatı alınca malûm kokulu ota, “nane”ye benzemesine takılmış, ayrıca cümle-
nin Türkçeliğindeki bozukluğa da dokunmuştum. O zaman bir okuyucum cümlede kusur görmediğini yazarak benden meseleyi bir daha incelememi istemişti; sıra düşürüp de cevap verememiştim. Evet, “İnsanın bir lokma ekmeğe ihtiyacı vardır – ihtiyacımız bir lokma ekmeğedir” şeklindeki cümlelerde meful edatı kullanılır. Fakat “ki” morfeminden sonra o edata lüzum kalmaz. Meselâ “vatandaşın ihtiyacı ki hürriyettir – Çin köylüsünün ihtiyacı ki bir avuç pirinçtir” sözleri yerine “vatandaşın ihtiyacı ki hürriyetedir – Çin köylüsünün ihtiyacı ki bir avuç pirincedir” demekle daha doğru, hattâ kısacası doğru yazmış sayılmayız. Fikrimce “insanın ihtiyacı ki bir lokma ekmektir”, “vatandaşın ihtiyacı ki mutlak bir hürriyettir” sözleri güzel Türkçedir.

Ama “hürriyete ki vatandaşın ihtiyacı vardır – insanın ki ekmeğe ihtiyacı var” şekilleri meful alır. Neden bunlar böyledir? O cihetleri gramerciler veya yeni gramerimiz belki bize anlatır yahut anlatacak. Ben âlimce değil, sadece Türkçe söyleyip yazmakta güzeli, temizi, ayıklanmışı sezmiş emektar

bir muharrir sıfatile konuşuyorum. Kaldı ki dünkü nesirde ve şiirde kullanılan “ki”lerin çoğu dilimize biraz Farsçadan ve sonra da Tanzimat edebiyatı devrinde özentî, belâgatli bir söz dizimi olarak Fransızcadan geçmiştir. Konuşma dilinde böyle “ki”li cümle şekilleri yer almaz ve lâkırdı ederken kimse o biçim lâf etmez. Ederse şaşarız, “ukalâlık ediyor, nutuk söylüyor, hatipliğe özeniyor” deriz. “Ne” ile “ki”lerin kullanılış şekillerini yeni gramer bir temele oturtmalıdır. Hele “ne”lerin...

Zira hangi yazıda karşımıza “ne”li bir cümle çıkarsa, yüzde yetmiş beş bozuk düşüyor. Rahmetli Ebuzziya Tevfik vaktile bu edat üzerine bir kitap yazdığı halde! “Ki”leri ayıklamak, hele “ve”lerin ısrafını önlemek de gramercilerle birlikte bizlere düşer.

Akşam, 10 Nisan 1945

LİSANIMIZDA “NE” İLE “VE”

Millet Meclisi’nde maarif bütçesi görüşülürken lisanımızın düştüğü acıklı hal birkaç defa tenkid, daha doğrusu şikâyet mevzuu oldu. Terimlerden dert yanan mebus, eski ve yeni tâbirlerden gülünç misaller vermişti; misaller kahkahalarla karşılandı; bir daha gülmek için tekrarlatıldı! Diğer bir mebus Türkçemizi istilâ eden ecnebî kelimelerden yaka silkti; haklıydı. Fakat kargaşalık ve gramer-sizlik yüzünden lisanımızın asaletini kaybettiği fikrini ileri süren mebusa hepsinden fazla hak verdim.

Bu müzakereyi yazan gazetenin o günkü nüshasında şöyle bir cümleye rastlamıştım: “... *Ve bundan ne Ahmed’in ne de Mehmed’in haberleri yoktu.*” Acaba “haberleri yoktu” mu demeliyiz, “haberi vardı” mı? Öyle sanıyorum ki ikinci şekil şive-mize daha uygundur. Hele, cümleyi “... *Bundan ne Ahmed’in haberi vardı ne de Mehmet’in*” biçimine sokmak hepsinden şiveli düşebilirdi.

Lisanımızın ezeli gibi görünen dertlerinden biri işte bu “ne”dir. Ebüzziya merhuma bir risale yazdırmasına rağmen, “ne” hususunda henüz sabit, şümüllü bir kaide konamamıştır; konulmuş olanına da riayet eden yoktur. Bunca yıllık bir muharririm; kalemim ucuna “ne”li bir cümle takıldı mı hâlâ şaşalamaktan kendimi alamam. Başlarım cümlemi yük-

sek sesle okuyup iğriliği, doğruluğu hakkında denemeler yapmaya... Evdekilerden sorduğum da olur. “Ne” öyle bir şeydir ki –“şey” diyorum, zira *Türkçe Sözlük* bunu “Birden artık özne, tümleç veya fiili birlikte yadsımak üzere, onları anlatan kelimelerin başlarına getirilen yadsılı ve tekrarlı bir bağlaçtır” sözleriyle tarif ediyor!– cümle uzadığı zaman bile kendinden sonra gelen fiillerin hüviyetlerini bazan değiştirir. Hulâsa “ne” lisanımızın bünyesi içinde bir şeytan çekicidir; elinden çekmediğimiz kalmaz.

* * *

Edatlardan bir tanesi daha vardır ki başka bakımdan bir üzüntü kaynağı olmakta devam ediyor: “ve”. Bu “ve”, “ne” gibi değildir; tufeylîdir. Yazıda Garplılaşma cereyanı başladıktan sonra Arapçadan alınarak lisanımıza sokulmuş, kabak çiçeği gibi açılmış, şımarmış, zaman zaman muhabbet ve nefretle karşılanmış, ikbal ve idbar devirleri geçirmiş, acayip sergüzeştli, nev’i şahsına münhasır bir edattır.

Mütehassıslar elbette daha doğrusunu bilirler; galiba yazı diline Tanzimat edebiyatıyla girdi; Edebiyatı Cedide devrinde baş tâcı oldu; millî edebiyat zamanı gözden düştü; sonra tekrar yerini aldı. Şimdi Serveti Fünuncuları da hayrete düşürecek muazzam bir saltanat kurmuştur. Vezinsiz kafiyesiz, kimi uzun, kimi kısa satırlı zeman manzumelerinden hangisini okursanız –bunları vezinden, kafiye mahrumdur diye şiir saymadığımı sanmayınız– içinde “ve” bulunmayan mısraa rastlamamanız nâdir bir talih eseridir. Öyle ki “ve” bağlama edatlığından çıkmış, muz gibi her niye-

te yiyebileceğiniz, yani bin bir mâna vereceğiniz bir kelime mahiyetini almıştır; bu iki harf bahsi geçen manzumelerde bir cins “gizlenmiş belâgatin” şifresi olmuştur!

Artık nesirde “ve” ile başlayan cümleler, şiirde “ve”yi baş tarafa oturtmuş mısralara da alışmış bulunuyoruz. Hitabette de “ve” salgını hüküm sürüyor. Alelâdesi gibi edebî, ilmî yazılar bile “ve” tesbihi çekiyor. Kısacası “veleme”dir gidiyor.

“Ve” inatçı, sağlam yapılı, sırnaşık bir edattır: Bir zamanlar Ziya Gökalp’a karşı koymak, kapıdan kovulduğu halde *Yeni Mecmua*’ya bacadan girmek, üstadın hem yüksek şahsiyetine, hem devlete dayanan nüfuzunu hiçe sayarak satırlar arasına karışmak cüretini göstermişti. Sonra öz Türkçülük istibdadına da boyun eğmedi.

Zira “ve” lüzumluydu; “Türkçenin aslında yoktur, atmalıyız, boykot etmeliyiz” gibi hiç de ciddî bir esasa dayanmayan kaprisler onu yerinden sökemezdi; Ziya Gökalp aldanmıştı; bugün aynı fikre kapılanlar varsa, bunların çırpınması da boşa gidecektir; “ve” kalacaktır; kendisine muhtacız.

Bazı aleyhtarlarının sandığı gibi “ile”, “ve”nin yerini tutamaz. “Mavi ve Siyah” faraza “Mavi ile Siyah” suretinde ifa edilemediği gibi *Kırmızı ile Siyah* da *Kırmızı ve Siyah*’ın tam mukabili olamaz. Arada belli belirsiz zannedilen mühim bir fark mevcuttur ki zaten lisan zenginliği ve medenîliği de bu farklardan husule gelir.

Hem niçin “ve” eski lisanımızda yoktu diye boykota uğrasın? Dile yeni ve yabancı kelimeler sokmakta pek mi muhtaassıbz? Başka tek ecnebî kelime yahut edat girmede de iş kala kala “ve”ciğe mi kaldı? Virgülleri de teferruatıyla atsak mı dersiniz? Bunlar da, hemen hemen edat vazifesi gören

yabancı asıldan işaret şeklinde “ve”lerdir. Filvaki o edata müracaat etmeden Türkçe yazmak mümkündür; virgülsüz de yazılır. Ama neden bunu yapalım? Eğer sadece “ve”yi atınca lisan tasfiye edilmiş, nur kesilmiş oluyorsa pekâlâ!

Dâvâ, “ve”nin dilimize alınmış olmasında, kalmasında değildir; suiistimale uğramasındadır. Zevk sahibi, hünerli bir muharrir, hele bir şair zaten onu iptizale uğratmaz. “Ve-veliyenler” ya henüz lisanına hükmedememiş yahut sebepsiz yere yüzünü, gözünü oynatan ruh hastaları gibi bunu bir “tik” haline getirmiş olan yazıcılardır.

Sanat ve şuurun “ve” ile “ne”yi tekrar yerli yerinde kullanacağına, hele şu “ve” mirasyediliğinden bir gün çirkinliği anlaşılacak vazgeçileceğine eminim.

Yeni İstanbul, 21 Şubat 1950

RESMÎ ÜSLÛPTA DEĞİŞİKLİK LÜZUMU

Halk işleriyle ilgisi olan buyrultu, karar ve kanunlarda halkın kolayca anlayabileceği, şüpheye düşmeyeceği, şaşıp düşünceye dalmıyacağı, yanlış bir kavrayışla tersine hareket etmeyeceği bir dil ve bir üslûp kullanmak lüzumu şu sırada büsbütün meydana çıktı. Yeni kararların çoğu, doğrudan doğruya halkın bilmesi, bilip vakit geçirmeden uyması, icaplarını yerine getirmesi için çıktığına göre, bunlar gayet açık lisanla yazılmalı, iyi sıralanmalı ve ancak bir “mütehassıs”ın, bir meslek adamının değil, herkesin kavrayacağı şekle sokulmalıdır.

Halbuki –örnek olarak ele alalım– son kararda “ellerinde ve evlerinde bulunan buğday, çavdar, mahlût ve mısır ile bu neviden unlar...” denilmektedir; ikinci maddede ise “hububat” kelimesi kullanılmaktadır. “Mahlût”tan ve “hububat”tan ne anlayacağız? Acaba pirinç, mercimek ve fasulye de hububat mı sayılır? Bunlardan da un yapılmıyor mu? “Bu neviden...” sözü akıl karıştırmaz mı? Hepimiz “hububat”tan kastedilen şeylerin yalnız buğday, arpa, yulaf, çavdar ve mısır olduğunu ve yalnız bunların karışımına “mahlût” ismi verildiğini, fasulye, pirinç, mercimek için ayrı bir tabir kullanıldığını nereden bileceğiz? Nitekim bilemedik. İstanbul ahalisi bir uğultu halinde hep bunları birbi-

rinden sordu. Sordu ve hâlâ anlıyamadı! Başka bir mesele daha: “Mahallin en büyük mülkiye âmirine bir beyanname ile bildiriniz” cümlesinden valiyi mi anlıyacağız, bulunduğumuz kazanın kaymakamını mı, yoksa sadece bölgemizin nahiye müdürünü mü?

İşte, bu biçim şüphelere meydan vermemek içindir ki, kararlarda ve buyrultularda “... nev’inden”, “vesaire”, “Ayni çeşitten”, “ve benzerleri” gibi sözleri kaldırmak, hepsini birer birer saymak, “kırtasiyeci” ve “basma kalıp” lisanı bir yana atıp, açıklığa dikkat etmek, kısacası halkı anlama hususunda ferahlığa kavuşturmak şarttır. Bu hem devlet, hem millet bakımından daha faydalı olur. Bir taraftan biz dilde özleşirken, öte yandan da memurlarımız üslûpta berraklaşmalıdırlar; resmî üslûpta da halkın kârına bir yeni üslûp yaratmalıdırlar.

Tan, 12 Şubat 1942

“MÜSTELZİM” DE NEYMIŞ?

Kahve fişlerinin üstünde bir cümle yazılı: “Taklidi ceza-yı müstelzimdir.” Şu “müstelzim” sözüne ne dersiniz? Dilde sadeliğe, kolay anlaşılana doğru gitmekte olduğumuzu resmî daireler ne zaman, kaç yıl veya asır sonra sezebilecekler? Bu cümleyi Babîâli’de acaba hangi divan efendisi yazdı ve hangi mektupçu bey güzel buldu da fişlerin başına kondurdu? Okur okumaz gözümün önünde eski zamanın bir kalem odası canlandı. Şal yelekli mümeyyizi, top sakallı başkâtibi, mintanlı mukayyidi, ciğer kebabı ve piyaz kokusu sinmiş bozuk havası, gıcırdayan kapısı, köşeye çömelmiş uyuklayan odacısı, sokak köpeklerinin avludan akseden kavgacı sesleriyle! O cümlelerin bir yazı makinesinden ve yazı makinesi kullanan bir kafadan çıkabileceğine insan zor inanır. Muhakkak kamış kalem bezir isi mürekkebe batırılarak kâğıt elde büküle büküle ve dizlerden biri alta kıvrılmış şekilde yazılmış, yalanmış, hohlanarak kurutulup tekrar düzeltilmiş, derece derece âmirlerin tashihinden geçtikten sonra, nihayet bu “belâgat”e erişmiştir.

Evet, biliyorum, anlıyorum, resmî dairelerin kendiliklerinden dil inkılâbına önayak olmaları, yerli yersiz yenilikler yapmaları, zaten karışık olan durumu büsbütün içinden çıkılmaz bir hale sokmaları doğru değildir. Fakat vaziyete bu

derece aykırı hareket etmeleri de bir kusurdur. Hele halkın öğrenmesi lâzım gelen bir madde ve bir nokta üzerinde el-den geldiği kadar açık, gcreği derecede anlatışlı olmak pek lüzumlu iken, “taklit eden ceza görür” gibi hem sade hem kuvvetli bir sözü bırakıp içinde bugün liselilerin bile kavrayamayacağı “müstelzim” kadar ağdalı ve çapraşık bir kelime ile mânasızlaşmış cümlelerden artık kaçınmamız lâzım gelmez mi?

Eskiden vapurlarda “kaptan ile müsahabet memnudur” levhalarına rastlardık. O zamanın zihnîyeti bir ilâna “konuşmak” sözünü –Türkçe olduğundan, bayağı bulduğundan, okumuş yazmış bir adam kafasına yakıştıramadığından dolayı– bir türlü sokamazdı. Kâtip yazsa, mümeyyiz siler, mümeyyiz düzeltmese, müdür küplere binerdi. Biz bugünün âmir ve memurlarından o işin tam tersini bekliyoruz. Kâtip “müstelzim” yazsa, âmiri düzeltmeli, düzeltmediyse müdür küplere binmelidir. Hattâ vekil bile o işlere göz kulak olmalıdır sanırım.

Tan, 30 Haziran 1943

“RASYONELLEŞTİRME” MÜDÜRLÜĞÜ

Büyük bir ihtimalle haber yanlıştır; fakat doğru farzetmekteki fayda şudur ki, iş kararlaştırmadan önlenmesine, vazgeçilmesine imkân hazırlanır: Yeni kurulan Çalışma Bakanlığı –bir gazetede okuduğumuza göre– her bakanlık gibi bazı şubelere ve genel müdürlüklere ayrılacakmış ve bunlardan birinin adı da “İşçi sağlığı ve rasyonelleştirme” olacakmış, bir daha okuyalım: “rasyonelleştirme”... Okuyabildinizse, bravo! Fakat iş yalnız, harflere bakarak, heceli-yerek okumakla bitmez ki... Bunu akılda tutmak ve ezbere söylemek de icabedebilir. Meselâ yolda bir dost sorar; cevap verirsiniz: “Evrakımı rasyonelleştirme müdürlüğüne havale etmişlerdi, oraya gidiyorum!” Bakan da mecliste bütçesini izah ederken aynı kelimeyi birçok defalar tekrar edecektir; milletvekillerinden de bir zat çıkıp rasyonelleştirme hakkında fikirlerini anlatacaktır. Söylenemez, imlâya, inşaya ve kelâma gelemeyiz demiyorum ama işin hayli güç olduğunda, güçlük çekileceğinde de şüphe etmiyorum.

Evet, bilirim, Türkçemizde “güzelleştirme” sözü de vardır; fakat arasına karışan o münasebetsiz “leş” hecesinden, bu hecenin akla getirdiği mefhum ve hayalden duyurduğu kokudan dolayı pek hoş da değildir. Hele “güzel”e hiç yaraşmaz; “çirkinleştirme”ye ise az çok uyar. Hafif mastarları-

mızın bu şekilde girişi lisanımızın esasen ufak bir kusurudur; sakillerde –meselâ “Ulaştırma Bakanlığı” sözündeki gibi– bu mahzur kendiliğinden kalkıyor. Ama “rasyonelleştirme” sözündeki kusur sadece “leş” hecesinden gelmiyor; esas kelimenin dünyaca kabul edilmiş bir kelime olmakla beraber uzunluğunu da gözönünde tutmalı; âhenksizliğini yapan tenafür cihetini de ehemmiyetsiz saymamalı. Mademki yepyeni bir teşkilât kuruyoruz, neden şube isimleri üzerinde bile titiz davranılmasın, bunlar âhenkli, mânalı, kıvrak ve mümkün mertebe sevimli olmasın? Meselâ aynı bakanlığın “Ulaştırma Müdürlüğü”ne itiraz akıldan geçmez; netekim “Çalışma” sözüne de fazla ilişmiyoruz.

İlişmek istememekle beraber bir bakanlıkta asıl adından başlıyarak –çalışma, uzlaştırma, rasyonelleştirme gibi– boyuna “lış-laş-leş” hecelerinin tekrar ettirilmesini de lüzumlu bulmuyoruz.

Akşam, 12 Aralık 1945

“RESMÎ KİTABET” LÜZUMU

Resmî kitabet, yani hükûmet dairelerinde kullanılan yazı usulü muhakkak ki bir buhran ve kargaşalık devri geçiriyor. Bunun iki sebebi var: Biri dil inkılâbı ve mekteplerden uzun müddet gramer dersinin kaldırılması; ikincisi yeni kalem teşkilâtında eskiden mevcut “müsevvit” sınıfının ehemmiyetini kaybetmesi. Sanıyorum ki şimdi resmî yazı yeter derecede kontrolden geçmiyor; kâtip acele acele çırpıştırıyor yahut daktilo bayan bildiği kadar bir şeyler düzüyor, artık kimse bunları tekrar okumak zahmetine katlanmıyor. Katlansa da lisan cihetine hiç ehemmiyet vermiyor, “iş anlaşılıyor, maksat belli ya, elverir” diyor, imzayı basıyor.

Vaktile bu meseleye pek dikkat edilirdi. Hattâ iyi hatırlarım, hukuk mektebinde dühul imtihanına girebilmek için bir memur ordusu yetiştirileceği düşünülerek her şeyden önce “kitabete resmiye” imtihanında kazanmak lâzım gelirdi. Medreseden yetişme sarıklı gençlerin aşabilmekten korktukları en belâlı berzah buydu; zavallılar Arapçadaki bilgilerine rağmen o imtihanda sapır sapır dökülürlerdi; zira “müşrifî harabolan bir mektep binasının tamiri için kaymakamlıktan vilâyet maarif müdürlüğüne yazılacak tezkere” gibi basit bir mevzu karşısında apışıp kalırlardı. Kaleme çağırıldığımız zaman da müsevvitliğe yükselmek ko-

lay mıydı? Dört satırlık bile olsa müsevidin yazdığını baş müsevit görür, sırasile mümeyyizden, baş mümeyyizden, müdür muavininden, nihayet müdürden geçer, kontrolü tamamlanıp “yazıla” işareti konmadıkça tebyize gitmezdi. Temize çekilmesinden sonra da “mukabele” edilir, her imza sahibi tarafından birer kere daha okunurdu. Bu kadarı belki fazlaydı, kırtasiyecilikti, lüzumsuzca memur kullanılmasını icabettiriyordu. Ama şimdi de memur çok, hattâ pek çoktur; kırtasiyecilik de kalkmamıştır; yalnız ne olduysa resmî kitabete olmuştur. Halbuki hükûmet daireleri arasındaki yazışmaya ve halka bazı şeyleri bildirmeğe mahsus –kaidele-ri mazbut, beyan tarzı malûm– bir yazış şekli, resmî kitabet dünyanın her lisanında ve her milletinde vardır.

Biz de zamanımıza uygun bir “devlet ağzı kitabet” kurmak zorundayız. Ne yapmak lâzımdır, bilemeyiz fakat resmî dairelerin dürüst yazmağa hiç ehemmiyet vermemelerine, kalemleri bu derece başı boş bırakmalarına da “Ne âlâ! Pek âlâ!” diye sevinemeyiz.

Akşam, 13 Mayıs 1946

YİNE RESMÎ KİTABET

Resmî yahut yarı resmî dairelerce gazetelere verilen Rîlânlardaki çeşitli hatalara ekseriya dikkati çekeriz ve bunlara bakarak diğer yazıların ne halde bulunacağını tahmin ettiğimizden, devlet daireleri için bir “kitabeti resmiye” ve kitabetten anlar bir âmir gözüne ihtiyaç olduğunu söyleriz. Hele karşılıkları varken ecnebi kelime kullanmak iptilâsından daima dert yanarız. Fakat aldırış edilmez. Daha kötüsü şudur ki şimdi ortada –tıpkı Babiâli devrindeki gibi– bir lisan ikiliği vardır. Meselâ hükûmet ağzı ikametgâhın ismi “konut”tur. Vilâyet “il”, kaza “ilçe”dir; “belge” vesika mukabilidir. Konuşurken hiçbirisi söylenmez. Fakat ne acıdır ki bütün daireler de o kelimeleri daima kullanmaz; “vesika” ve “adres” sözlerini tercih edenler de yok değildir. Bir acaiplik nümunesi daha: Bizim basın kartlarında hem “adres” kelimesi yer almıştır hem de üç satır aşağıda “konut” yazılmış ve kelimeyi gûya izah maksadile de parantez içinde adres denilmesi unutulmamıştır.

Haydi, o kararsızlıkları mazur görelim: Lisanın geçirmekte olduğu buhrandan doğmuş şaşkınlık eseridir. Biz, muharrirler de bocalayıp durmaktayız. Lâkin resmî kitabette hiç değilse bozuk, düşük, kusurlu, hattâ bazan gülünç cümleler tertibinden kaçınmağa âzamî derecede gayret et-

memeli miyiz? Geçen gün İETT Umum Müdürlüğü’nün bir ilânında şöyle denilmekte idi: “*Halen normal servis yapmakta olan otobüslerimiz, Belediyenin emir ve tensibile 21 Temmuz 1947’de limanımıza gelecek olan İngiliz filosu ilh...*” İngiliz filosu mu belediyenin emir ev tensibile limanımıza geliyor? Hayır, tabii! Bu “belediyenin emir ve tensibi” sözü  satır aşağıda yer alacaktır ve o zaman otobüs servisindeki değişikliğe dair olduğu ve hükmünün ancak servise geçeceği sarahatle anlaşılarak ilân gülünç bir mânaya alınmaktan kurtulacaktı.

Böyle düşüklükler eski msevitlerin, mmeyyizlerin, tahrirat müdürlerinin gznden kaçmazdı. İşler ise şimdikinden ağır gitmediği gibi, memur adedi de yine şimdikinden fazla değildi. Hele İETT’de yarı nispette noksandı galiba...

Akşam, 23 Temmuz 1947

DEVEDE KULAK İSE DE...

Yurdumuzda iş gören gerek ekalliyetlere mensup gerek ecnebi müesseselerin ilân, broşür, tarife vesaire gibi neşriyatta lisan düzgünlüğüne ehemmiyet vermeleri esas vazifelerinden biridir. Böyle yapmamak saygısızlık, hattâ hiçe saymak mânasına gelir ki yalnız vatandaşlık ve misafirlik değil, ticaret mefhumuna da sığmaz; kolayca hazmedilemez de! Eskiden o kabîl hatalar daha çok işlenirdi; hele ilâç ambalâjlarından çıkan tarifeler ömürdü. Tek cümlesini anlayamazdık; bir kısmı da taklitli konuşmaya benzer, insanı güldürürdü. İlâç şişelerile kutularındaki kâğıtların şimdiki kusuru sadece ecnebi kelimelere fazla yer vermekten ibaret. Anlaşılan karşılık bulmakta az çok güçlüğü raslandı mı Frenkçesini Türk imlâsına uydurup işin içinden sıyrılıyorlar. Zaten o hal umumî mahiyet aldı; lisanımıza son yıllarda olduğu kadar hiçbir zaman bu miktarda ecnebi kelime girmemiştir. Bahsettiğim ilâç tarifeleri ise âdeta bazı Divan edebiyatı şiirlerine benziyor. Arada bir Türkçe fiiller ve edatlar kullanılmasa, hangi lisandan yazıldığında şüpheye düşersiniz.

Fakat neyliyelim ki resmî ilânlarımız da aynı halde... Örnek ve nümune yerine “spesimen” bile diyoruz. İfade bozuklukları ve sarahatsizlikler de başka. Meselâ geçenlerde Tekel

İdaresi'nin bir köpüklü şarap ilânını okuduk. Bu şarabın esas fiatini anlamakta az zorluk mu çekmedik? “Bir şişesinin fiati 100 kuruşu şişe depozitosu olmak üzere 300 kuruştur” deniliyordu. Epeyce düşündükten sonra şarabın 200 ve şişe depozitosunun 100 kuruş olduğuna hükmettik. Bu, böyle mi yazılacaktı? İade edilecek bir para “fiat” sayılır mı? Sarahat göstererek “fiati 200 kuruş-şişe depozitosu olarak ayrıca 100 kuruş alınır” demek daha doğru olmaz mıydı? Tekel'in ilânı, mal satma hünerine aykırıdır. Zira 200 kuruşluk bir şeyi 300 diye gösteren bir şekil almış. Hattâ yeni ilâncılık usulünce iri harflerle “fiati 200 kuruş” denilecek, altına da şişe depozitosu olarak ayrıca 100 kuruş alınacağı kaydı küçük harflerle sokuşturulacaktı.

Kaç kere yazdık: İlânlar olsun bu işlerden anlar, işlek zekâlı, eli kalem tutar bir memurun kontrolundan geçmelidir. Mecmua çıkarmağa ve radyoda konuşmağa meraklı şeflerin kaynaştıkları resmî dairelerde elbette öyle yetkili ve yeter derecede kavrayışlı zevat vardır.

Akşam, 19 Ocak1948

BEĞENİLMEZ BİR İSİM

İsmi dillerde dolaşan 2 numaralı park, açık hava tiyatrosundan başka bir de “İstanbul salonu” ile büsbütün şenlenecekmiş. “İstanbul salonu” da nedir? Her halde berber salonu, lostra salonu, yolcu salonu, dans salonu, evlenme salonu, misafir salonu değil. O ismin verileceği bina bir tek salondan ibaret olmadığı gibi, bir tek iş ve eğlence için de kullanılmıyacak. İçinde spordan tutunuz konsere, sergilere ve bu kabîlden her cins gösteri ve topluluklara elverişli yerler bulunacak ve şehrimizin muazzam binalarından biri olacak. Âlâ... Esasa itirazımız yok. Bina, er geç masrafını çıkaracak, belediyeye bedavadan gelecek ve daima da irat getirecektir.

Fakat şu İstanbul salonu ismi size de çok hafif, epeyce züppe ve hayli üzenti görünmüyor mu? TDK sözlüğü “salon” kelimesini gayet güzel anlatıyor: “1- Misafir odası. 2- Küçük ölçüde sergi” ve “salon adamı” tâbiri için de diyor ki: “Kadınli erkekli iş dışı toplantılara devam ederek bu gibi yerlerde nasıl davranılacağını iyi bilen ve bu halile dikkati çeken adam.” Bravo! Pek mükemmel bir tarif. Sözlük, berber veya perukâr salonunu da yazmalı idi; o suretle kelimenin yeni yapılacak muazzam binaya yakışmayacağı büsbütün meydana çıkardı. Fransızcada “salon” sözünün tarifine *Larousse* sütunlar ayırmıştır; bizi alâkadar etmez. Fikrimce “salon”,

başlı başına bir bina değildir; bina dahilinde bir yerdir; bi-naenaleyh “salon” kelimesini tutup da birçok salonları ve yine Fransızcada “*salle*” denilen geniş daireleri bağrında toplamış koca Hüner Sarayı’na nasıl “salon” adı verilebilir? Verilmek suretile haşmetli yapı mânen nasıl küçültülür? Bu, habbeyi kubbe yapmanın tamamile tersi, yani kubbeyi hab-beye benzetmek olmaz mı?

İnsan İstanbul salonu denilince bir yeni bar, bir gazino, bir dans yeri hatırlıyor. Ha “İstanbul salonu”, ha “Londra barı”... İsim koymakta acele etmiyelim; lisan bilen zevk sa-hiplerine danışalım.

Akşam, 29 Nisan 1947

ÇORBA LİSAN

Elimize herhangi bir gazete alsak, içinde birçok ifade bozukluğuna rastladığımızı inkâr edemeyiz. İyi Türkçe bilen eski nesil kâtipleri ve yeni nesilden bazı meraklılar bunları sezip konuşma arasında şikâyetle bulunuyorlar. Hak veriyoruz. Belki pek ehemmiyetli sayılmasa da, o hatalar yine kulağa ve fikre hoş gelmiyor. Asıl mesele şu: Kayıtsızlık ve dikkatsizlik. Daha doğrusu lisanı hiçe sayma devam eder, az çok önlenmezse, Türkçemiz gerçekten çorba bir lisana dönecek. Meselâ geçende gözümüze battı: “Dün Ticaret Odası’nda hazırlanmakta olan gelir vergisi tâdil tasarısını protesto maksadiyle bir toplantı yapılmıştır.” O cümleden –virgöl de konmayınca– gelir vergisini Ticaret Odası’nın hazırladığı anlaşılmıyor mu? Galiba doğru şekli şöyle olacaktı: “Hazırlanmakta olan gelir vergisi tasarısını protesto maksadiyle dün Ticaret Odası’nda bir toplantı yapılmıştır.”

“Adam sen de... Ne ehemmiyeti var? Yine de anlaşılıyor” diyemiyeceğiz diye diye iş bu çağıra girmedi mi?

“Re.-Ha.” imzasıyla, *Akşam*, 11 Şubat 1955

TÜRKÇEMİZ

Bir ajans haberini dinliyorduk. Yanyana düşen iki cümleden biri “neticelenmiştir”, öbürü “sonuçlanmıştır” şekillerinde bitiyordu. Demek ki eski Osmanlıcada olduğu gibi tekrarlama korkusuyla aynı mânaya gelen çeşitli sözleri kullanma yolunu tuttuk. Ancak şu “sonuçlanmak” kelimesi “neticelenmiş”in yanında fazla sırtıyor. Uzak dursalardı, belki o kadar aykırı düşmezlerdi. Bir zevk meselesidir bu... Daha doğrusu yazışta hünersizlik. Yazan azıcık zahmete katlansa, kâtip olsaydı iki cümleyi birbirine bağlar, yalnız bir tanesini kullanırdı.

Zaten yeni kelimelerin yerleşememesi, biraz da kullananların kabahati. Yazıya istidatsızlıkları sebebiyle bunlardan bizi soğutuyorlar.

“Re.-Ha.” imzasıyla, *Akşam*, 7 Ekim 1955

FASİHLİK

Bizlere vaktiyle iyi ve doğru Türkçe yazdırmağa gayret ederlerdi. O zamanın yazı lisanı daha zor öğrenilirdi, şimdi çok basitleşmiştir. Ancak yine de yazmak güçtür, dile geliveren şekilde yazılmaz. Yazık ki bizim ajans ve radyolar bu noktaya hiç dikkat etmiyorlar; meselâ geçen sabah radyo bir su baskını haberini verirken şöyle bir şey söyledi:

“Evleri yıkılanlar muvakkaten sağlam kalmış evlere yerleştirilmişlerdir.” Bozukluk neresinde? Cümlenin doğrusu, temizi “Evleri yıkılanlar sağlam kalmış evlere muvakkaten yerleştirilmişlerdir” olmalıdır. Zira sağlam kalan evlerin muvakkaten sağlam kaldıkları gibi bir mâna çıkıyor. Halbuki muvakkat olan sağlamlık değil, yerleşme keyfiyetidir.

Hoş, iş buna kalsa!

“Re.-Ha.” imzasıyla, *Akşam*, 17 Şubat 1956

“UNUTURLAR SENİ BÎÇÂRE HEMEN ÖLMİYE GÖR!”

G eride bıraktığımız yazı tarzlarından, çeşnilerinden biri de meşhur sözler mertebesine erişmiş bazı mısra ve beyitlere artık iltifat etmez oluşumuzdur. Halbuki bir zamanlar makale çıkmazdı ki, içinde bunlardan birkaçı bulunmasın. Hele Ali Kemal merhum pek müptelâsı idi, fakat aynı sözleri tekrarlamaktan zevk aldığı için bezginlik verirdi. Bugün neden öyle yazmıyoruz? Evvelâ eski edebiyatın cahiliyiz, sonra cahili olmayanlar kullansalar bile tercümelerini de yapmaları lâzımdır. Tabîdir ki, böyle bir zahmete katlanmayı kimse istemez; ayrıca zevk vermesi de şüphelidir.

Eskiden bir muharrir usul ve şartlara uymayan, karma-karışık, her kafadan bir ses çıkan işlerden şikâyet ederken, yazısının bir yerine muhakkak Muallim Naci'nin şu mısraını sokardı: “Çelebi böyle olur bizde de konser dediğin!” Bir parti düştü mü, yenisini tutan hemen sokuştururdu: “Yıkıldı gitti cihandan dayansın ehl-i kubûr!” Hele “Varak-ı mihr-i vefayı kim okur, kim dinler?” sözü şikâyetlerin dil pelesengi değil miydi? Tarize uğradınız mı cevap hazır: “Atarlar taş elbet diraht-i mivedar üzre!”

Karşıdakilere tariz için de yine eski edebiyat bizlere epeyce malzeme bırakmıştı: “Değil kürsüye vâız, arşa çıksan

Âdem olmazsın!” “Kişi noksanını bilmek gibi irfan olmaz”, “O mâhiler ki, derya içredir, deryâyı bilmezler” hattâ “şecaat arzederken merd-i Kaptî sirkatin söyler!” gibi. Bunların içinde benim pek sevdiğim birer mısra vardır ki, birincisini Fuzuli söylemiştir: “Sözü insan olur amma özü insan olmaz!” Öbürü de Hekimbaşı’nındır: “Elimizden ne gelûr hayr-i duadan gayrı.”

Evet, ne gelir? Şimdi hatırıma geldi, teessüf mısralarından biri daha vardır: “Sağ gözü eylemesin sol göze Allah muhtaç!” Ne kadar doğru ve içten söylenmiş bir söz ki, şunu da o kısma ilâve etmeliyiz: “Edanîye temellük âriyet bir ömr için değmez.” Değmez deriz ama etrafımıza baktığımız zaman en çok yapılan şeyin bu olduğunu görürüz.

Kullana kullana eskittiğimiz sözler arasında “geçmiş zaman olur ki, hayali cihan değer”, “Gölge etme başka ihsan istemem” gibileri çoktur. Yine sevdiklerimden birkaç tanesi: “Bu meclis böyle kalmaz, mestler mahmur olur bir gün”, “Felekler nerdibanın olsa, çıkma evc-i ikbale” ve “unuturlar seni biçare hemen ölmeye gör!” daha neler vardır, neler!

Yeni İstanbul, 12 Haziran 1958

VII.

Kelimeler Etrafinda

“TEBARÜZ ETTİRMEK” HATASI

Çocukluğunu ve gençliğini İstanbul’da geçirmiş bir diplomat –bir refikimizin yazdığına göre– şehrimizin bugünkü Türkçesini ciddiye alacak halde buluyormuş; hattâ delikanlıların, genç kızların muhavereleri lûgat, cümle terkihi ve telâffuz cihetinden tüylerini diken diken ediyormuş! Ümit ederim ki, tanımadığım bu diplomat, eski meslekdaşları gibi sakallı değildir; zira sakallı olsaydı, sokaklarda ve nakil vasıtalarında bozuk Türkçe işite işite, yüzünde daima diken şeklinde duran kocaman bir tüy ve kıl yığınıyla, oldukça korkunç bir manzara teşkil edecek, kendisini pek fazla tebarüz ettirmiş olacaktı!

Bu zatın yalnız tüyleri diken diken olmakla da kalmıyormuş işte, şu “tebarüz ettirmek” sözü yok mu imiş, onu işitince çileden de çıkıyormuş... Aziz bir misafirimizi, istemiyerek o derece azaba soktuğumuza üzülmemek kabil değil. Fakat –yine gazeteciye söylüyor– “Çok şükür, İstanbul’a seyrek geliyorum da Türkçem onun için bozulmuyor!” Oh, anlaşılan bu sayede, Türkçesi gibi sinirleri de bozulmaktan kurtuluyor, ayrıca tüyleri de rahat ediyor! Müniver zat sözünü şöyle bitiriyor:

“Boyuna ‘tebarüz ettirmek!’ nedir bu? Hattâ bu salgından Refik Halid bile kendini kurtaramamış, geçen gün bir

yazısında o bile ‘tebarüz ettiriyorum’ diyordu... Bunu da ben tebarüz ettireyim!”

İçindeki “bile” edatlarıyla şahsıma bir teveccüh sezdiğim hoş serzenişe karşı diyeceğim ki: Ben de ne yazacağımı şaşır-mışlardanam; Arapça kaide itibariyle hatalı, fakat lisanımız için çok lüzumlu olan bu söz yerine kaç kere “belirtmek” masdarını kullandım, tutturmaya çalıştım; bir türlü mu-vaffak olamadım. Nihayet gözlerimi yumdum, kulaklarımı tıkadım, ekseriyete uydum, kurtuldum. Şüphesiz ki, dostu-muzun tenkidini esasta haksız bulmuyorum. Lâkin o kabil li-san kusurlarını ve muhavere bozukluğunu yalnız İstanbul’a münhasır gibi göstermesine itiraz edeceğim. Meselâ Ankara ve İzmir bir kordonla mı çevrilidir? Oralarda bir lisan za-bıtası ve kanunu mu tatbik ediliyor? Şivesiz Türkçe konu-şanlar mahkemeye mi veriliyor ve İstanbullular ters yüzüne geriye mi çevriliyor? Hem İstanbul sokaklarında konuşmak hakkını bir Adanalı haiz değil midir? Bir Trabzonlu “teba-rüz ettiriyorum” demiye yeminli midir? Memlekette bir lisan meselesi varsa bu, umumîdir. Yok, kusuru yalnız birinin yü-züne vurmak, “Kızım sana söylüyorum, gelinim sen dinle!” kabilinden bir diplomatlık icabı ise, ona aklım erer... Erer amma bir dereceye kadar!

Tan, 13 Eylül 1940

HOROZ İLE İNCİ

“Kozyatağı”, İçerenköy ile istasyon arasında, akar suyu, geniş havuzu, iri çınarlarile daima serin ve gölge, hoş bir kır kahvesinin ve o semtin adıdır. Vaktiyle, konu-komşu bizde toplanıp zararsız meseleler etrafında uzun boy-lu konuşurlarken, kimisi “Koz”u ceviz mânasına alır, “anla-şılan burası eskiden cevizlik bir yer imiş”, kimisi: “Hayır, aslı Kuzuyatağı olacak, Anadolu’dan gelen kuzular burada gece-lerlermiş”, ukalâdan birisi de: “Havuz başı ve akar su kenarı oluşuna nazaran Kazyatağı idi amma etrafında köşkler ve devlet adamları çoğalınca Cadıboşanı’nın Caddebostanı’na çevrilişi gibi kazı, nezaketen koz yapmışlar!” derdi, bir türlü karar verilemezdi.

Geçen gün *Divanü Lügat-it-Türk* tercümesini karıştırır-ken Kozyatağı’nın doğru adını buldum:

“Kuz tağ” = Güneş görmiyen dağ –Güneşin solunda ka-lır, kar ve soğuk çok olur.” Tercümenin mukaddemesinde hikâye edildiğine göre, bu hazine değer kitabı nasılsa eline geçiren bir sahhaf, Maarif Nezareti’ne satmak için güvene güvene Nazır Emrullah Efendi’ye götürmüş ve otuz lira is-temiş. Aldığı cevap şu olmuş: “Pahalı! Almam!” İnsaf ile dü-şünelim:

Meşrutiyet devrinde, hem de allâme tanınmış bir nazırın

pahalı bulup geri çevirdiği öyle misilsiz bir eseri şimdiki rejimin herhangi bir Maarif Vekili görür görmez öpüp başına koymaz mı?

Divanü Lügat-it-Türk tercümesi, başındaki bu hikâye ile yaşadıkça, yani ilelebet, Emrullah Efendi merhum da, madisi gibi manevî ölümden hiçbir surette kurtulamıyacaktır!

Tan, 26 Eylül 1940

“DEREBEYİ” TÂBİRİ

Bazı ufak tefek araştırmalarım hoşla gitmiş olacak ki dil meseleleri hakkında sorgularla karşılaşıyorum. Böyle zamanlarda gündelik hadiseleri bir yana bırakarak, arasıra fikir avutmanın ve zihnimizi gezintiye çıkarmanın faydası olduğundan size de, benimle beraber, lisan işlerinde amatörcesine oyalanmağı tavsiye ederim.

“Derebeyi” tâbiri nereden geliyor? “Dere”nin, gerek çay, gerek vâdi veya eski Türkçedeki gibi derya mânâsına kullanılsın, müşterek vasfı suları toplayan bir yeri ifade etmesidir. Büyük lûgatlar bu kelimenin aslını Sanskritce “vâdi” demek olan “dâra”ya ve Farisîye götürüyorlarsa da, bence “der” ve “ter”, Türkçe cemi ve cemiyet, yâni toplama ve toplanmayı gösteren belli başlı bir köktür: Derlemek, dermek, dergi, derleme kelimelerinde olduğu gibi... Anadolu’da “deri”, düğün ve panayır mukabili olarak insan topluluğu mânâsına kullanılır; cilt mânâsına geldiği zaman da bütün vücudü toplayıp saran bir kılıf demek değil midir? “Ter” şeklinde ise iki mânâsı vardır: “Ayak teri” tâbirinde gördüğümüz gibi ücret, yâni emek mukabili hak edilen ve cemmolunan akçe; “vücut teri” mânâsında da yine bir toplanış ve birikme halindeki nem... Eski Türkçede “terge”, nüfuz ve nüfusun bir araya geldiği yer, payitaht demektir; “tere” ise “kanun” karşılığıdır,

yâni nizama taallûk eden maddelerin derlenmiş şekli; fakat bir mânâsı da “şehzade, prens” idi. Acaba “Derebeyi”inden maksat, “terebeyi” telâffuzile, elinde kanun kuvvetini tutan, kudret sahibi buyruk ve prens mi demekti?

Bu ihtimalden fazla sosyoloji bakımından derebeyliğini, yâni “*féodalité*”yi gözönüne almalıdır. Derebeyleri, ilk çağlarında, mühim sevkülceyş noktalarını ve hayatî ehemmiyeti haiz dere başlarını ve vâdileri tutarak nüfuz kesbetmiş, astıkları astık, kestikleri kestik azılı adamlardı. İşte derebeyi tâbiri olsa olsa bu halet ve hüviyeti ifade eder. Bununla beraber, şayet buluşlarım doğru değilse, birçok dilcilerimiz gibi Allah benim de taksiratımı affetsin ve dilimi kurumaktan esirgesin!

Tan, 2 Aralık 1940

“EFENDİ” İLE “ÇELEBİ”

Gazeteden öğrendim: Bir gencimiz, Paris’te doktorasını yapmak için Fransızcadan başka bir dilden daha imtihan vermesi icap ettiğinden ve kendisine bu lisanda güvendiğinden Türkçeyi seçmiş, iyi etmiş. Fakat müsteşrik bir profesör ona: “Efendi tâbiri nereden gelir?” diye sorunca afallamış, cevap verememiş; fena etmiş. İçinden belki de şöyle düşünmüştür: “Sahi yahu! Asırlardanberi kullandığımız bu tâbiri bir gün merak edip de incelemedim; sade ben değil, ilkokuldan üniversiteye kadar önünde oturduğum hocalardan hiçbiri ağzını açıp da onu bize öğretmeyi aklına getirmedir. Ne haldir bu? Okur yazar bir Fransız tasavvur eder misiniz ki bizim ‘mösyö’ telâffuzile okuduğumuz ‘mesiö’nün ‘mon’ edatı ve lâtincede ‘senior’ kelimesinin mefulünbih şekli olan *seniozem*’den ve ‘senior’ un da yaşlı mânâsında ‘senex’ den geldiğini bilmesin? Vah vah! Vallahi mahcup oldum!”

Ama mahcubiyet bununla da kalmamış ki... Muzib profesör yine sormuş: “Çelebi kelimesinin aslı nedir ve hangi lisandandır?” Talebemiz artık büsbütün şapa oturmuş! Yine kendi kendine: “Tuu!” demiştir, “bunun hakkında da hiç bilğim yok. Halbuki Konya Çelebilerinden bir dostum vardı; Veled Çelebi de babamın görüşüp hürmet ettiği bir zattı; yeni şairlerden Âsaf Halet Çelebi’yi de tanırdım; aklıma ge-

lip de hiçbirine sormadım; ayıp oldu! O değil, tanınmış muharrir ve mütefekkirlerimizden hangisi ‘efendi’nin Rumca ‘*ahhentis*’den ve ‘Çelebi’nin Türkçe ‘Çalab’dan geldiğini bilir? Bereket Parisli hoca, alnından nohut tanesi gibi terler döken talebenin haline acımış olacak ki ısrar edip ‘ağa’ ve ‘paşa’ kelimelerini de sormaya kalkışmamış... Yarın memlekete faydası dokunacak bir taze unsurun yüreğine indirebilirdi!

Profesör, şüphesiz ki Türkçeyi bütün incelikleriyle pek mükemmel bildiğinden başını sallamış, içinden: “Efendi! Taze maarifle eskiler alayım!” kavli meşhurunu okumuş ve şayet talebemiz de azıcık eskilere vâkıfsa, bir kelimeyi değiştirerek pes perdeden şu meşhur mısraı mırıldanmıştır:

Çelebi! Böyle olur bizde de tahsil dediğin!

Tan, 30 Aralık 1940

“BAYRAM” VE “ALAY”

Yarın Bayram...

Sekiz, on sene evvel şu “bayram” kelimesinin aslını düşünmek –bayramdan bayrama da olsa– kaç fikir adamının aklından geçirdi? Ayrıca eskiden yapılan bayram alayları münasebetiyle “alay” sözünün nereden geldiğini merak eden var mıydı? Zaten dikkat ediniz: Dilimizde en çok kullandığımız kelimeleri kimse araştırıp incelemeye yanaşmamıştır. Paris’te, bir doktora talebesinin “efendi” ve “çelebi” suallerine cevap verememesi kabîlinden... Bizim savsaklayıp da Arnavutların ad olarak benimsemek zevkini gösterdikleri, belki de cakalı bulup kalıp ve kıyafetlerine yakıştırdıkları bu “bayram” sözündeki endama, tok âhenge, hem vakarlı, hem neşeli tınlayışa bakın! Onun doldurduğu, şenlendirdiği yeri, kısacık, âdeta bir tarafı kopuk “îd” kelimesi tutabilir mi? Filvaki Nedim:

Seyri Sa’dabadı sen bir kerre îd olsun da gör!

diye bu kelimeyi de katıştırarak hoş bir mısra yapmış amma bunun güzelliği, daha ziyade “olsun da gör” redîfinin âhenkli Türkçesindedir. Ya Kurban Bayramı yerine “îdi adha”nın bizim ağızımıza uyan tarafı nerede? “Kurban” da Arapçadır;

lâkin öz Türkçede “dügün” mânasına gelen bir eşi de mevcut olmak itibariyle dilimize uygundur. Hattâ ben, kurbanın asıl Türkçesi olan “yaluk”a bunu tercih ederim bile...

Çoğumuzun ve *Tarama Dergisi*’nin zannı hılâfına “alay”ın aslı Türkçe değildir; Rumca “*allagiyom*” kelimesinden çıkmıştır ki imparatorun maiyet askerine verilen isimdi; sonraları orduların bir cüzü tamı mânasına kullanılmıya başlanmış, dilimize o şekle girerek yerleşmiştir. Neden dolayı “alay etmek”, “alaya almak” terkipleri istihza etmek mânasına kullanılmıştır ve “alaycı”, şakacı, lâtifeci adam mânasına geliyor? Bunu “kendisini imparator gibi maiyet askeriyle gezer farzedercesine kurumlanan birini, aptallığından istifade ederek eğlence mevzuu yapmak, küçük düşürmek” suretinde izah mümkünse de dil mütehassıslarının benimle alay etmelerinden çekinerek fikrimde ısrar etmiyeceğim. Bakalım, onlar bir şeyler uydursunlar da, tutmazsa alayı ben yapayım!

Bakî, bayramınız uğurlu olsun.

Tan, 7 Ocak 1941

“BAYRAM” KELİMESİ HAKKINDA

Aslı üzerinde henüz fikir birliğine varılamamış öz Türkçe kelimelerden biri ve pek mühimi “bayram”dır. Kâşgarlı Mahmud’un lûgatında o şekilde bir söz yok amma Oğuzca “beyrem” kelimesinin sevinç ve eğlence günü mânasına geldiği yazılı. Ankara yerlilerinin de meşhur zata “Hacı Beyrem” dediklerini işitmiştik. *Türk Dilinde Ekler ve Kökler* muharriri, lisanımızda “ram” ekini almış üç isim sayıyor ki bunlardan biri de Kırım dilinde gezinti ve bayram eğlencesi demesine gelen “sayram”dır ve bu söz Arapça “seyran”dan bozma değil, kuşların ötüşmesi mânasına “sayramak” mastariyle alâkalıdır.

Yukarıda kıymetli eserine işaret ettiğim bilgin, “bayram” hakkında şu fikirde bulunuyor: “Kelimenin kökü ‘bayka’ kelimesinde dahi söylendiği üzere ‘bay’ olmalıdır; nitekim şıarmak, eğlenmek anlamlarına Batı Anadolu’da ‘baylanmak’ derler. Bununla beraber DLT’de kelimenin aslının ‘bezrem’ olduğu söylenmektedir; bu hale göre kelime ‘bezemek’ fiilinden gelmiş olabilir.”

Evet, olabilir; zira o fiil süslemek mânasındadır, bayramda süslemek ve süslenmek âdettir. Acaba iki ihtimalden hangisi doğru? Üçüncü bir ihtimal de var mı? “Bayka” sözü Pavet de Courteille’in *Şark Türkçesi Lügati*’nde bayram, eğ-

lence ve Çağatay lûgatinde de düğün mânalarında geçer; “bay” ise aslında “zengin” demektir... Deliye her gün bayram deriz; zengin için de öyle olsa gerek! Kâşgarlı diyor ki:

Kırk yılka tegin bay ıgay tüzlinür

Mânası “kırk yıla kadar zengin ile yoksul bir olur”, yani ölüm ve inkılâp gibi sebeplerle ikisinin arasında fark kalma-yabilir. Lâkin bu müddet o zamanlar için doğru imiş. İkinci Cihan Harbi sonundaki kargaşalık sırasında ve yalnız bir tek yılda bay ile ıgayı aynı seviyede görmek ihtimali yok değildir.

Tan, 1 Mayıs 1944

“FERMENE” VE “FERMENECİLER”

Gazetelerde okuruz veya birisinden işitiriz: “Fermeneciler’de bir dükkân yanmış, Fermeneciler’den geçen rastladım... Vesaire.” Bu “Fermeneciler” de nedir, “Fermene” neye derler ve “Fermenecilik” ne cins bir zenaattır? Kaç kere yolumun düştüğü bu sokakta, iki tarafa sıralanmış dükkân camekânlarındaki kıskaç, torna, makas, vida, makkab nev’inden eşyaya bakarak, bilhassa “Fermene” ile telâffuzda benzerlik gösteren “mengene”yi düşünerek o kelimeyi demirciliğe ait bir âlet sanardım ve üstelik şöyle de hükmetmiştim: İşte, ne çeşit bir şey olduğunu bilmediğim bu âlet, bütün demircilik edevatına adını vermiş! Belki bu zehabımda “fren”, “fermetür”, “ferm-jüp” kelimelerinin de tesiri olmuştur. Bakınız, “fermene”nin Frenkçe kapamak mânasına gelen “*fermer*” ile de alâkası var. Galiba vitrinde gördüğüm şu acayip kıskaç yok mu, timsah ağızlı, sivri sivri dişli, kaptığını koparacağı ve bir daha çenesinden bırakmayacağı kanaatini veren kerpeten? O olsa olsa “fermene” odur!

Hayır. “Fermene” hiç de böyle çelikten, saplı ve dişli, korkunç bir âlet değilmiş; bir nevi işçi ve amele yeleğine, önlük ve elbisesine –zâhir önü kapalı, arkasından bağlı olduğundan ötürü– fermene derlermiş: Fermenecilik de bu

libası diken terzinin sanatı imiş ve anlaşılan, vaktiyle o sokakta bu kabîl tarzilerin şimdiki gibi tek tük değil; sıra sıra dükkânları bulunuyormuş. Maamafih, gemici gömleğine, çadır eteğine de yine bu isim verilirmiş.

İşte, hazırlanacak olan yeni ansiklopediden bir beklediğimiz de budur: “Fermene” kelimesine bakınca evvelâ o işçi elbisesinin veya çadır eteğinin, Avrupa’da değil, bizde dikildiği ve kullanıldığı şekilde, mütehasşıs kıyafet ressamına ciddî etüde istinaden yaptırılmış bir resmini bulmak; sonra kelimenin hangi lisandan geldiğini ve memleketimizde hangi asırda, ne gibi münasebetlerle istimale başlandığını öğrenmek; ayrıca İstanbul’da Fermeneciler ismiyle bir sokak olduğunu, vaktiyle burada fermene diken tarzilerin mekân tuttuğunu, bilâhare yerlerini demircilik alât ve edevatı satanlara bıraktıklarını da okumak. “Adam sen de, iş fermeneceye kalsın!” demeyiniz. Zira böyle savsaklayıcı, ihmale sevkedici sözler diline sahip olmak istiyen bir azimli milletin ağzına, bilhassa kafasına hiç yakışmaz!

Tan, 5 Şubat 1941

BEKLEDİĞİMİZ KİTAP

Galata'daki Fermeneciler Caddesi münasebetile “Fermene” kelimesine dair yazdığım fıkra boşa gitmedi. Tanıdıklar: “Sahi, biz de senin gibi fermeneyi mengene nevinden bir demirci âleti sanırdık; aslını öğrenmeye lüzum görmez, geçerdik. Meğerse işçi elbisesi manasına gelirmiş; tuhaf şey!” diyorlar. Öyledir, cidden tuhaf şeydir ve manasını bilmiyerek kullandığımız daha nice kelimeler vardır ki lûgatlarda da çoğu defa tam izahını bulamadığımızdan, böyle acı tuhaflıklarımız hakikaten sayısızdır. Meselâ “soba” gibi... Bunu –aynı vezindeki “sopa”yı unutup– Garp’ten alınmış bir icat olduğuna hükmederek “loca”, “lonca” kabilinden yabancı bir kelime sayanlarımız az mıdır?

Meğerse, “fermene”nin lûgatte mükemmel izahatlı bir tarifi mevcutmuş... Ama Rumen lûgatinde! Yeşilköy’de Bay Rıza Umar bana yazdığı bir mektupta diyor ki:

“Bu lisanda itina ile muhafaza ve istimal edilen Türkçe kelimelere gıpta ile bakarım. “Fermene”nin manası için de Rumen lûgatının lûtfuna müracaat ettim:

Fermenea = 1- Kürklü veya kürksüz, geniş kollu kısa elbise. Altın veya sırma işlemelerle müzeyyendir (Boyarlar için). 2- Saten gömlekçik (Kadınlar için). 3- Kürklü ceket (Munteniya eyaletinde köylüler için).

Rumen lûgatinin verdiği izahat sizi teyit etmektedir.”

Muhterem okuyucuma hem benim hem de dolayısıyla yarınki kamusumuzun yardımına koştuğundan dolayı teşekkür ederim. Ah, lûgat! Sen lisan çölünde soluğu kesilmişlerin imdadına bir pınar gibi yetişeceksin ve ey gramer, sen de tâb ve takatten düşenleri bu pınarın etrafındaki hurma ormanı gibi gölgende dinlendireceksin! Nerdesin lûgat? Christophe Colomb’un tayfaları ilk toprak parçasını görünce nasıl sevinçle: “Kara! Kara!” diye bağırmışlarsa, biz de *İnönü Ansiklopedisi*’ni ufukta görünce öyle coşkunca haykıracאız:

“Lûgat! Lûgat!”

13 Şubat 1941

PİREME – PİREMECİLİK

İşte size –tıpkı bir zamanlar bahsettiğim “Fermeneciler” gibi– mânasını benim ve şüphesiz ki çoğumuzun bilmediği bir sokak adı daha: Piremeci Sokağı! “Fermene”nin harçla işlenmiş bir cins esnaf elbisesine denildiğini lûgatlere bakarak, sorup soruşturarak öğrenmiş, Rumen diline bile geçip kamusuna yerleşen Türkçe bir kelime olduğunu meydana çıkarmıştık. Halbuki şimdi bu ismi taşıyan sokakta kışak, burgu, eğe, torna ve mengene gibi demirciliğe yarayan âletler satıldığına bakarak ben, uzun müddet “fermene”yi mengene cinsinden bir âlet sanmış, doğrusunu öğrenince de –kendimi çok kelime, epeyce Türkçe bilen bir muharrir sandığım için– bilgisizliğimden, hele bilmediğim halde bilir geçinmiş olmamdan şiddetle utanmıştım.

Dün, Tepebaşı’nda gözüme yukarıdaki levha ilişti: Piremeci Sokağı... Tahaf şey! Demek “pireme” diye bir kelime ve “piremecilik” adında bir sanat var... Yahut varmış. Acaba ne ola? Deniz içinde yaşadıkları halde denizin mahiyetini bilmiyen balıklar gibi İstanbul içinde kaldırım tepip sokak adlarının mânalarını öğrenmemengi mesleğime ve dil merakıma yakıştıramadım. Eve döner dönmez kitaplara sarıldım. Yazık ki lûgatlerimiz henüz bizi kolayca aydınlatacak mükemmeliyette değil. “Pireme” diye bu şey yok. Yalnız üs-

tünde “insanın kanını emmekle geçinen maruf küçük haşere” diye “pire”yi tarif ediyorlar. Ümidimi kesmek üzere iken Naci lûgatinde şöyle bir kelimeye rastladım: “Perama = (Rumcadan) iki kürekli, yani bir çifteli ağır kayık” XX. asır *Larousse*’unu da açarsanız “perama” kelimesinde iki yelkenli, Türk bayrağı taşıyan iri boy bir gemi resmile karşılaşırsınız. Tarifi de bu: “Bordası çok kavisli, ön ve kış tarafları yüksek, yakın sahillerde, işlemeğe mahsus bir Türk teknesi iki palastra kerestesi bezden yapılmıştır.”

Acaba “pireme-piremeci” sözü “perama” adının dilde değişmesinden mi meydana çıkmıştır? *İstanbul Rehberi*’nde 6 tane sandalcı sokağı bulunuşuna göre, bir tane de “piremeci” olabilir. Bununla beraber kesip atabiliriz. Evliya Çelebi’yi, Belediye Mecellesi’ni falan karıştırarak asıl doğrusunu bildirecek bir ilim ehli çıkar elbet!

Tan, 6 Mayıs 1943

FERMENE – PİREME – FREZE

Bir partinin belediye namzetleri arasında sanat ve meslek ismi olarak şu kelimeye rasladım: “Frezeci”... Nice zamandır işitegeldiğim o kelime hakkındaki bilgim pek noksandı. Makineye dair bir şeydi ama haydi, utanarak itiraf edeyim: Nedir deseler, sarahatle cevabını veremezdim. Oldu mu ya? Bunca yıldır yazı yazan ve dil işlerine ilmî mahiyette sayılmasa da merak sarmış bulunan bir muharrir “frezeci”yi bilmemek yakışır mı? Türk Dil Kurumu’nun yeni çıkardığı sözlüğe sarıldım; aradım, aradım, bulamadım. Eski lûgatlardan birkaçına da ümitsizce baktım. Yok. Aslının ecnebi olduğu besbelli... Gelsin *Larousse Ansiklopedisi!* “*Fraise – fraiseuse – fraiseur*” üzerine bir buçuk sütundan fazla izahat var... Çeşitli resimler de cabası. Bizim Fransızca-Türkçe lûgatlarımızda “*fraiseur*” için “burgu, rende, testere vesaire kullanan işçi, rendeci, burgucu” deniliyorsa da, frezeciliğin daha mühim ve koca koca makinelere muhtaç bir iş olduğu *Larousse*’dan anlaşılıyor.

Dönüp dolaşıp tam ve mükemmel bir lûgat kitabına ihtiyacımızdan bahsetmekte haksız değilim. Ama lûgat kitabı ile beraber azıcık merak da ister. Meselâ İstanbul’da binlerce okur yazar, hattâ münevver adamdan kaç tanesi bir “Fermeneciler Sokağı” olduğunu bilir, içinden geçer

de “fermene”nin “eski zamanlarda kullanılan işlemeli, önü kavuşmaz, yelek gibi kısa bir giysi” demesine geldiğini öğrenmek arzusuna düşer? (Bu kelime ve bu tarifi TDK’nın sözlüğünden aldım; vaktile de bir fıkramda ben incelemiştim.) Yine meselâ çok kişi Tepebaşı’ndaki Piremeci Sokağı levhasını okur da şu “pireme” neymiş acaba diye düşünmez. O kelimenin bir cins orta boy gemiye denildiğini ve aslının Rumcadan geldiğini bir aralık yine ben yazmıştım. Fakat *Sözlük* “fermene”yi benimsedi. “Pireme”ye yer vermedi. Bir tahmine göre Tepebaşı’ndaki sokağın bu ismi alması Fatih Mehmed’in hafif kalyonlarını o semtten geçirmiş olmasına alâmettir.

Daha tuhafı şudur ki meşhur Unkapanı’ndaki “kapan” bile çoğumuza bir şey demez. Değirmen midir, depo mudur, iskele midir? Her halde fare ve kuş tutmağa mahsus alet değildir. *Sözlük* buna “tütün fidelerini örtmeğe yarayan örtü veya hasır” diyor. Yetmez. Bursa’nın Tirilya kasabasında “kapan”, pazar yeri mânasına gelir ki Unkapanı sözünden de “un pazarı” mânası çıkarılır, yanlış sayılmaz. Netekim İstanbul’da bir de Yağkapanı vardı, unutuldu.

Akşam, 31 Mayıs 1946

DOLMA KALEM = İSTİLO

Kulağıma ve kulağımdan dolayı gözüme hoş gelmeyen yeni kelimelerden biri de “Dolma kalem”dir. Eskiden buna mürekkepli kalem derlerdi; telâffuzu uzunca idi ama kaleme “mürekkep”, elbette “dolma”dan fazla yakıştırdı. Zaten yemeklerin bir nevine, pek makul olmakla beraber, bu ismin verildiğinden dolayı da memnun değilimdir. Dolma kelimesi haddi zatinde tıkayıcıdır, kaba, kalın, hantaldır; patlıcanınkine, kabağınkine pek yaraşmakla beraber, âdetâ bunları bir misli daha hazmı güç hale sokar. Ufacıcık ufacıcık yaprak ve lâhana dolmalarında ise bir hakaret manası alır. Keşke bunlara, Frenklerin “*bouchee*”si gibi, bir ağız doldurmaya kâfi, yudumluk, lokma ve lokmacık cinsinden hoş, minyon bir isim verilmiş olsaydı!

Dolma kaleme gelince çok münasebetsizdir; ele almak arzusu verse bile, yağlatacakmış gibi insanın gözü, etrafında bir çatal arıyor ve içinden mürekkep yerine zeytin yağı sızacak ve kâğıt üstüne, harf yerine kavrulmuş pirinç taneleri dizilecek sanıyor! “Spor” ve “*statistique*” kelimelerini, başlarına bir “i” ilâvesile dilimize uydurarak aldıktan sonra, “*style*”yu neden “istilo” şeklinde kabullenmiyelim?

Bir mecliste dostuma, “Bana dolma kalemini ver!” demekten hayâ ederim. Zaten bana, o zarif, nazik, temiz, pra-

tik yazı âletleri de bunu işitince bizden ve dilimizden pek hoşlanmıyorlar gibi de geliyor. Dolma kalemle, olsa olsa, şişirme yazılar yazılır; hem manaca, hem şekilce dolmayı andıran şeyler... Halbuki “istilo” ismi, pratik zekânın bu hoş icadına manen ve maddeten yaraşan, insana zarif, faydalı, nazik ve hazmi kolay vitaminli fikirler ilham edeceği kanaatini veren modern bir addır. “Dolma kalem” demeyiniz, “istilo” deyiniz!

Tan, 10 Şubat 1941

“İP”, “İPLİK” VE “İPEK”

İpekli kumaşlar –bu yıl koza ürününün eksikliğinden dolayı– bir kat pahalılaşmış, o yüzden de satımları çok azalmış. Sözü buradan açarak size iktisat bakımından birtakım fikirler ve öğütler vereceğimi, “ipekli giymiyelim, ipek çoraplardan vazgeçelim” diyeceğimi sanmayınız. Katı tavsiyeleri, okunsa da kim dinler? Moda kadar kendini beğenmiş, yalnız kendi yaptığına tapan ve akıllıca sözleri yabana atan kör kuvvet az bulunur. Ben başka noktadan konuşacağım: “İpek?” Ne güzel kelime! Başındaki ince uzun “ip” bir küçücük “ek” alınca nasıl değişiyor, süsleniyor, mat renginden, renksizliğinden sıyrılarak ne hoş pırıldamıya başlıyor... Ele dokunuşu gibi göze görünüşü ve zihne işleyişi de ne derece başkalaşıyor. Sanki kuru bir deyneğe birdenbire can geliyor ve ucunda bir çiçek açılıyor. “İp” nerede, “ipek” nerede?

Hayatta ve sanayi şubelerinde faydasını azımsamamakla beraber benim ip ile başım hiç hoş değildir. Kimi vakit cana kıyan bir vasıta olmasından başka her zaman için ip, hürriyetin engelidir. Adı anılınca –“iplik” şekline sokulup inceltirse, hafiflendirilse bile– zihnimizden kötü mânada kullanılan birçok sözler geçirmesi de ayrı bir kusur... Meselâ: “İpsiz, ipi çürük, ip kaçkını, ipten kazıktan kurtulmuş, ipipullah sivri külâh, ip kuşak” sözleri işsiz güçsüz, azgın, sefil, emni-

yetsiz mânalarına gelir. “Ayağına ip dolamak, her iptе bezi olmak, ipliğı pazara çıkmak, ipini sürümek, ipucu vermek, ipe kuyuya inilememek, ipe un sermek, iğneden ipliğе kadar satmak, iğne ipliğе dönmek, iplememek” mastarları da derece derece hep fena fiillere ve hallere işarettir. Hattâ “ip merdiven” yangınlardaki faydalı cihetini unutturarak, bana Mınakyan kumpanyasındaki korkunç melodramları, *Karadeğirmen Cinayeti*’ni hatırlatır. “İpe gelmek” ve “ipe çekmek” ise en dehşetlisi!

Halbuki “ipek” bambaşka bir şey! O kelime, cansıkıcı ve yürek oynatıcı hiçbir tabire girmemiştir. Benzetişlerin en makbulü olarak kullanılır: “İpek gibi saçlar, ipek gibi vücut, ipek kadar yumuşak!” Çin medeniyeti bize barut ile ipeğı birden tanıttı. Yazık ki, eski ve yeni bütün medeniyetler hayırlının ve güzelin yanına bir de şer katmadıkça, bir okka şerri bir dirhem hayır balına bulayıp yutturmadıkça bir türlü yol alamıyor ve girdiğı yere kök salamıyor!

Tan, 15 Ekim 1941

“KÂNUN’LAR YERİNE “ÖNAY”; “SONAY”

Herkes birbirine soruyor: “Birincikânun mu demeli, İlkânun mu, İlkteşrin şeklinde mi kullanalım, Sonteşrin mi?” Bunlara birer de “Evvel” ve “Sani”lisini katarsanız, içinden bir an önce çıkılması gerçekten lüzumlu bir düzensizlikle karşılaştığımıza şüphe kalmaz. Aramızda ay adlarını büsbütün değiştirmek isteyenler de var. Günler, aylar, çağlar için öz Türkçe kelimeler bulmak veya eskilerini almak güç bir iş değildir; tutturması zordur. Fransa’daki büyük devrimin, başını satıra verdiği şairlerden Fabre d’Églantine aylar hakkında bağbozumu, sis, ayaz, yel, çiçek, çayır, biçim gibi mânalara gelen çok âhenkli birtakım kelimeler bulmuştu: jerminal, floreal, prerial, brümer, frimer, vantoz, plüviov filân gibi... Bunların çoğu lavanta, yıldız ve artist kadın adları kadar güzeldir. Öyle olduğu halde ancak, on üç yıl tutunabildi.

Biz de marttan başlayarak sırasıyla şöyle bir **ÇİZELGE**⁵⁹ yapabiliriz: dikim, çayır, çiçek, biçim, harman, kurak, yemiş, birinci ekim, ikinci ekim, birinci ocak, ikinci ocak, budam gibi... Fakat lüzumsuzdur. Şubatlar, Martlar, Nisanlar (Ni-

59 Refik Halid, 1941’de bir süre her konudaki günlük yazılarında, yeni önerilen ve aklının yattığı, hatta bizzat kendisinin önerdiği öz Türkçe kelimeleri cümle içinde kullanma denemeleri yapmış ve bu kelimeleri büyük harfler ve “bold” kullanarak yazmıştır. (hzl.)

san, Sümer dilinden İbranîlere geçmiştir), kökleri çok eski zamanlara, bütün dillere ve ırklara giden temeltaşı kelimelerdir. Yapacağımız şey şimdilik “Teşrin”ler için “birinci” ve “ikinci”yi almak, “Kânun”ları ise büsbütün değiştirmektir. “Kânun”ların “Evvel” ve “Sani” yahut birinci ve ikinci oluşları, yılbaşı marta rastladığı zamanlarda belki bir derece doğru idi; fakat senebaşını İkincikânuna getirince yeni yıla, eski yıldan arta kalmış bir ayla giriş akla, mantıka, hesaba hiç de uygun düşmüyor. Birincikânun, 1941’de duruyor; ikincisi, 1942’ye geçiyor. Uygunsuz, densiz, aykırı şey... “Evvel” senenin son ayı ve “sani” ilk ayı olabilir mi? Bunun en iyisi Birincikânuna **“SONAY”** ve İkincikânuna **“ÖNAY”** demektir. İki isim de kısa, âhenkli, mânalıdır; mâna bakımından da eski yılı bitiriyor; yenisine, yine herkesin gözünde cisimlendirecek şekilde apaçık başlıyor; yılın ikiye bölünmesini de en doğru tarzda önlüyor; bir kusuru düzeltiyor.

Evet, bilirim, dilde yenilikler kesin bir lüzuma dayanmadıkça, bir yanlış, sakatı, eğriyi, göze batanı, dile dolananı ve akla uymazı düzeltmedikçe gelgeçlik, özentî, yanardönerlik, süs kertesini geçemez; yerleşemez. **SALT** lâf ebeliğiyle kelime örtülemez. Buna bilgi ve doğuştan **YETERLİK** ister. O değerde olanların sözlerini yabana atmamalıdır!

Tan, 4 Aralık 1941

DAHA UYGUNLARI BULUNABİLİR

A y adlarından birkaçının değiştirilmesi için verilen karar B. M. Meclisi dahiliye encümeninde konuşulmuş ve dil kurumunun da fikri alınarak Teşrinievvele “Teşrin ayı”, Sanisine “Kasım ayı”, Kânunuevvele “Ocakayı”, Sanisine “İlkay” denilmesi uygun görülmüş... Halbuki takrir sahibinin önceki teklifi bunlardan çok daha iyi idi; “Ocakayı” yerine “Sonay” demek suretiyle takvime başka mânaya gelen yeni bir kelime sokmuyordu. Eğer: “Ocak” kabul edilecekse, ay isimlerinin baştan sona kadar Türkçeleştirilmesi daha doğru olmaz mı? Meselâ: “Mart – Dikim; Nisan – Çayır; Mayıs – Çiçek; Haziran – Biçim; Temmuz – Harman; Ağustos – Kurak; Eylûl – Yemiş; Teşrinievvel – Ekim; Teşrinisani – Serin; Kânunuevvel – Ocak ve Kânunusani – Ayaz” şeklinde ve Fransa ihtilâli zamanında Fabre d’Églantine’in yaptığı usulde yepyeni bir takvim kurulamaz mı?

Fakat ayları o derece altüst etmiye lüzum yoktur; sayın mebusun teklifi yerindedir; sadece dört ay ismini değiştirmekle dilediğimiz düzene kavuşmuş oluruz. Yalnız, düşünmeliyiz ki, “Kasım” kelimesi aydan ziyade yılı yarıya bölen bir devreyi gösterir. Onu, zengin Türkçemize kıran girmiş gibi tutup da ayrıca bir ay adı olarak kullanmak neden icabetsin? Teşrinisani ayının Türk dilinde birkaç karşılığı var-

dır; bunlardan bir tanesi de Altay lehçesinde “Ürgön”dür. Başka mânaya gelen bir kelimeyi yerleştireceğimize bunu daha âhenkleştirerek “Ürgün” biçimine sokup alırız; olur biter. “Sonay” kadar güzel, âhenkli, kısa bir ad bulunmuş iken onun yerine, söylemesi epeyce güç ve yapmalığı belli olan “Ocakayı”nı Kânunuevvel karşılığı yaymak bana hoş görünmedi. “İlkay”ın ise “Önay” şekline girmesini yine bu âhenk, zariflik ve kolaylık meselesi bakımından üstün bulmuştum. Hele yüksek sesle ikisini de okuyunuz: “İlkay” da hem sonu “kay” kelimesine benzemek hem de gırtlığı yorup boğulur gibi bir ses çıkarmak gibi iki büyük mahzur yok mu? “Önay”da rahatlık, ferahlık var. Ayrıca biz aylara “ilk” kelimesini katıp konuşuruz: Haziranın ilk gününde, temmuzun ilk haftası” gibi. Şimdi “İlkayın ilk gününde” veya “İlkayın ilk haftası” dersek hoş kaçmıyacak!

Gönül istiyor ki, meclisin umumî heyeti dört ay adını bir kere daha incelesin ve “Sonay” ile “Onay” kelimesi üzerinde biraz daha dursun. Bu, böyle olmasa bile “Ocakayı” ve “Kasımayı” yerine güzellerinin, uygunlarının bulunması, belli başlı dil elemanları ile de şereflenmiş bir meclis için zor ve imkânsız bir iş olmasa gerektir.

Tan, 28 Mart 1942

TEŞRİN – SERİN – SONAY – ÖNAY

Çeşitli şekillere sokup artık ne yazacağımızı şaşırdığımız dört tane ay isminin “değiştirileceği düşünülmektedir” diye Ankara’dan bir telgraf alındı. Mesele yeni değildir. Üç yıl önce uzun yazışmalar, konuşmalar, hattâ mecliste görüşmeler olmuştu.

O zaman fikirler en ziyade “teşrin ayı, kasım ayı, ocak ayı, ilkay” üzerinde toplanmıştı. Sonra “sonay, ilkay” şeklini beğendik. Ben “ilkay”ın telâffuzunda güçlük ve çirkin “kay” sözile yakınlık gördüğüm, “ilkayın ilk günü” denilmesini şivesiz bulduğum için buna “önay” denilmesini ileri sürdüm. Nihayet kânunlar o şekilde umumî efkâra uydu; teşrinler kararlaşmadı. Zira “kasım” bir ay ismi olamaz; yılın ayrıldığı iki devreden biridir ve takvime bakılınca her yıl ikinci teşrinin sekizinci günü kasım bölümünün birinci günüdür. “Kânun” aslında “ocak”ın Arapçası ise de mânasını çoğumuz bilmediğimiz için acayibimize gitmezdi. Fakat şimdi “bugün ocağın biri, on beşi” demek tuhaf düşecek; pek isli, kurumlu; küllü bir şey olacak!

Fikrimce en iyisi şöyle saymaktır: Teşrin, Serin, Sonay, Önay. “Teşrin”i niçin atacağız? Güzel sözdür; “Serin” ise “Teşrin”e kafiyesidir, eş düşer, telâffuzca hoştur, mânaca da o aya pek uygundur. Zaten sevdiğimiz bir kelime olduğundan

dolayı kolay kolay alışır, çabucak benimseriz, hiç yadırgamayız. Türkçeleştirmek işinde de sol kulağımızı göstermek için sağ elimizi kafamızın arkasından dolaştırmağa lüzum yoktur. Kolaylık ve güzellik arıyalım.

Akşam, 18 Kasım 1944

SON MODA KELİMELEERDEN BİRİ: DALGA

Bugünlerde yine bir soğuk dalgası geçiriyormuşuz... “Dalga” kelimesinin dilimizde ve hayatımızda aldığı öneme dikkat ettiniz mi? Meselâ “Ankara Radyosu’nun kısa dalgası İstanbul’da dinlenemiyor”; “Tayyareler dalgalar halinde Malta Adası’na bir günde beş akın yapmış”; “Cenup Amerikası’nda şiddetli sıcak dalgası hüküm sürmektedir”; “Şark Cephesi’nde düşmanın birbiri arkasından dalgalar halinde ilerliyen kıtaları yok edilmiş” gibi, gerçek dalga ile ilişkisi olmıyan bir sürü dalgalı cümleler! Bunlara bir tane de ben ekliyeceğim: “Şu sırada İran bir propaganda dalgasına uğratılmıştır...” Zira propagandalar dahi dalgalaştırılmıştır; arka arkaya memleket kıyılarına çarpmakta, gümbürtüsü baş şişirmektedir!

Radyonun icadiyle yayılmışıya başlayan “dalga” kelimesini İkinci Dünya Harbi büsbütün dil pelesengi yaptı; meteoroloji de sıcak ve soğuk dalgalarıyla bu işe zaten yardım etmişti. Artık içinde çeşit çeşit mânalarda “dalga” sözü bulunmayan gazete sayısı yok... Bu dalga ya hava boşluğunda, göze görünmez, fakat kulağa giren bir şeydir; ya gökte uçak şeklindedir; ya yerde ordu halindedir yahut arzın aşırı soğukluğuna, sıcaklığına işarettir. Eskiden iki türlü “dalga” bilirdik: Birincisi basbayağı su dalgası... İkincisi afyon yutan-

larla esrar çekenlerin geçirdikleri hâlet! Bu, son mânadan alarak bir de dalgınlığı, dikkatsizliği gösteren “dalga geçiyorsun” tâbirini çıkarmışız. İsim değil de mastar ve fiil olarak bayrak için “dalgalanmak” mastarı da kullanılırdı; sonraları bir kısım kadınların salıntılı yürüyüşüne de “dalgalı” sıfatı verildi. Amma tek başına “dalga” kelimesi yalnız suyun yükselen haşarı kısmını anlatırdı.

Şimdi ayrı ayrı mânaya gelen “Dalga”larla dolu şöyle bir cümle kurmak elimizdedir: “Şiddetli bir soğuk dalgası hüküm sürdüğü bugünlerde radyoda orta dalgayı açtım; dalgalar halinde gelip bir şehri bombalayan veya yine dalgalar halinde birbirleriyle çatışan uçak ve ordu teşekkülleri, hele dalgalar arasında, göz açıp kapayıncaya kadar kaybolan koca koca gemiler hakkında aldığım korkunç haberler beni bir düşünce dalgasına kaptırdı, hâlâ kendime gelemedim!”

Tan, 25 Mart 1942

GENE O SÖZ ÜZERİNE

Son günlerde ortada yeni bir sebep yokken gazeteler “dalkavuk” kelimesinin tahlilile uğraşıyorlar. “Dal” sözünü kimi sivri, kimi de çıplak mânasına alarak birtakım neticelere varıyor. “Dal” daha doğrusu “tal” öz Türkçede o iki mânaya da gelir. Netekim ağacın sivrilmiş, uzamış kısımlarına bundan ötürü “dal” denilmiştir. “Dalga”, suyun uzun ve sivri hale girmesidir. “Dalmak” ise –ister suya girmek, ister uykuya veya düşünceye varmak olsun– başka tarafa uzanıp gitmeği gösterdiğinden gene aynı şeydir. Zaten “dal” önekinde ağaç dalı ve dalgada olduğu gibi her şeyden önce “fer”, yani esastan ayrılma, kol ve şube mânası gözetmelidir; meselâ bizim “talaş” dediğimiz “dalaş” tahtadan ayrı düşmüş bir ince parçaya denilmez mi?

Çıplaklığı anlatan kelimeler arasında daltaban, dalkılıç sözlerini hepimiz biliriz. Eskiden bir “dalfes” de vardı ki sanırım üstü yemeni gibi şeylerle süslenmemiş, yani çıplak kalmış fes için kullanılırdı. Yağma etmek mânasına “talan” sözünde de ne varsa alıp mahvederek, yakıp yıkarak çıplak bırakmak mânası göze çarpmaktadır. Bir bakıma bunda da esastan ayrılarak başka tarafa uzama, saldırma mânası var. Vaktile dilimizde aynı mânaya “talamak” mastarı da bulunuyordu. Biz şimdi bunu “dalaşmak” şeklinde daha ziyade

it boğazlaşmasına, oradan da insanların ağız kavgasına ya-
kıştırıyoruz. Diken yarasında, böcek sokmasında ve bir uz-
vun ateşle yakılmasında, yani “dalamak”ta gene “talamak”
esastır.

Kavuğun başına getirilen o “dal” eki ya çıplaklığı, ya
sivriliği yahut her ikisini de gösterebilir. Dalkavuk kavuk-
suz adam demesine midir, yoksa soytarıca sivri kavuklu mu
kestirilemez. Fakat kavuğun –şekline ve işaretlerine göre–
zamanında rütbe ve mansup alâmeti olduğu düşünülürse,
dalkavuk sözünün tahkir mânasına kavuksuz, yani içtimaî
mevkii sıfır, bayağı bir herif mânasına geldiğine hükmetmek
fikrimce hepsinden doğrudur. Şu cihet var ki –boyuna çe-
kiştirilmekle beraber dalkavuk veya dalşapka– kalübelâdan
beri insan ruhunun bir ihtiyacına cevap verdiğiinden dolayı
aramızdan eksilmez. Çoğalmazsa ne âlâ!

Akşam, 9 Kasım 1944

“OBRI, OBRU, OBRUK”

Bu kelimeler “Veni, vidi, vici” cinsinden Lâtince meşhur bir söz değildir. Türkçedir ve üçü de “Kuyu” mânasına gelir. Şimdi işin hikâyesini anlatalım: Değerli meslektaş Vâ-Nû, Konya bozkırları ortasında kocaman ve yusuvarlak bir kuyuya rastlamış; kuyunun genişliği en aşağı yüz metre kadarmış; bir volkan ağzına benziyormuş fakat içi yemyeşil bir su ve balık dolu imiş; görülecek şeymiş. Köylülerin kendi aralarında “Tepesi delik” adını verdikleri bu, yaz kış tükenmez tabîi su haznesine Türkçe “obruk” denirmiş amma kelime sözde Farisî “abriz”den alınma imiş...

Muharrir o ihtimale inanmıyor; haklıdır. Zira uzun incelemelere lüzum kalmadan bizim *Tarama Dergisi*’ni açınca görürüz ki; “obruk” Türkçedir ve “kuyu, çukur, mağara, içi boş” mânalarına gelir; “obri” ve “obru” ise doğrudan doğruya “kuyu” anlamındadır. Mesele bununla da bitmiyor: Öz Türkçede “obrulama” toprak kayması, yürümesi, yani “he-yelan” karşılığıdır; “Obrulma” jeoloji bakımından yer yarı-lıp bir kısmı batmak, çökmek ve gök bilgisi terimi olarak da güneş tutulması mânalarında kullanılır. Daha tahafı var: “Obur” kelimesi de şüphesiz, o asıldandır; çukur, kuyu, mağara gibi bir mideye işarettir. Bütün bunları ve Farisîde kuyu, mağara, yeraltı çöküntüsüne “cah” denildiğini bildik-

ten sonra, İran dilinde küçük bir su kabı, ibrik ve nihayet belki de olsa olsa kova mânasına gelen “abriz”i ele alarak koca “Obruk”un anası saymak dilimize karşı işlenen suçlardan bir büyüğünü teşkil eder.

Öz Türkçe kelimelerini ne yapıp ne edip ille Acemce ve Arapça bir asla bağlamak merakı Osmanlı lûgatçiliğinde bir illet, bir delilik derecesine götürülmüştü. Bu sapıkların kırdıkları ceviz bini aşmıştır. Kendi malını başkasına mal etmek için gösterilen akıl ermez savaş ve onun dil sarayımızda yaptığı zarar karşısında insanın şaşkınlıktan dili tutulur ve çirkinlikten gönlü bulanıyor. Şimdi bize her şeyi yerli yerine koymak, pirincin taşını ayıklamak, en doğrusu Sezar’ın hakkını Sezar’a vermek düşünüyor!

Tan, 2 Mayıs 1942

“SUNMAK” SÖZÜ HAKKINDA

Son yıllarda hepimizin ağız ve kalem alıştırdığımız kelimelerden biri de “sunmak”tır. Şimdi sayın iki meslekdaş arasında bu bahis yazışılıyor. Biri “bilmem kim bana kitabını sundu” diye yazmış, öbürü “olmaz,” demiş, “o yerde vermek, göndermek masdarlarını kullanmalıdır.” Acaba hangisi haklı? Hüküm vermeden önce meseleyi inceleysek daha iyi ederiz. Bizim divan edebiyatı ile aynı çağdaki halk edebiyatı ve lisanı “sunmak” fiilini daima içi su veya içki dolu kadeh hakkında kullanmıştır. Hattâ “Bir dolu sun!” da dediğimiz vakit bu cümlelerin içinde kadeh sözü saklıdır. *Mevlûd*’daki: “Sundular bir câm dolusu şerbeti” ve Nefî divanındaki “Sakî meded! Sun câm-u-cem!” misallerinde olduğu gibi hep su kasdolunur. Zaten “sunmak” sözünde “su”, apaçık duruyor; kelimenin aslı şüphesiz ki “su”dandır.

Fakat Türkçemizde “sunmak”ın yine “su”yun bir haline işaret olarak başka mânası vardır: Uzaklamak! “Servî” ağacına uzun olduğu için “suna” deriz; evlerin önündeki üstü kapalı uzun yerlere de yine bundan dolayı “sundurma” demişiz. Bu bakımdan “sunmak”, uzatmak, vermek mânalarını da taşır nitekim “suba”, “uzunluğuna” demesine gelen bir kelimedir; ocak demek olan “soba”nın aynı asıldan olması pek mümkündür.

Şimdi bunları, böylece bildikten sonra, “sunmak” fiilini uzatmak, vermek karşılığı olarak kabul ederek hem kitap, hem su hem de saygı ve sevgi hakkında kullanmakta hiçbir zarar yoktur. Kelime pek aziz bir unsur olan su yahut keyif verici içkiden dolayı “ikram, takdim” mânalarını da almıştır. Hattâ dile bu mânalarla geçerek aynı kelimeden Türkçemizde “hediye” ve “ihsan” demelerine gelen “sunu” ve “sunggu” sözleri de üremiştir. “Bar” ve “meyhane” yerine “sunak” kelimesi pek güzel kullanılabilir. O halde kitap hakkında “sunmak” kelimesini kullanan meslekdaşımız pek yerinde hareket etmiş, bunu yersiz bulan sayın dostumuz tenkit için yeter derecede inceleme yapmadığını meydana koymuştur.

Tan, 16 Aralık 1942

YAŞ, YEŞİL, YAŞMAK

Kimi adam tek başına kalınca vakit geçirmek için “pas-yans” açar yahut gazetelerdeki dört köşeli bulmaca yerlerini doldurur yahut da aklımın ermediği büsbütün faydasız işlerle uğraşır. Ben lûgat kitaplarını karıştırırım. Geçen gün Yeşilay, içki fiyatlarının arttırılmasına karşı hükûmete teşekkürlerini bildirirken, zihnim şu “yeşil” kelimesine takıldı... Bunu Fuzulî:

Çıktı yaşıl perdeden arzyleyüp didar gül

mısraında gördüğünüz gibi “a” harfile “yaşıl” telâffuz etmiş. Buna güvenerek değil de *Divanü Lûgat-it-Türk* “yaş” sözünü sebze, zerzevat, yeşillik mânasına aldığından “yeşil”in şiirdeki şeklini, hem vezin, hem dil bakımlarından aslına uygun saymak yanlış olmaz. Eskiden yeşillik, zerzevat yerine “yaş yedim” denirmiş. Yine bu kelime “taze”ye karşılıkmış meselâ “yaş et-taze et” demekmiş. Fakat “yaş”ın asıl karşılığı daha mühimdir. “Hayat”dır ve işte “yaşamak, yaşlı, yaşlanmak” sözleri de buradan çıkar.

Bunu bildikten sonra filizlenmek mânasına “yeşermek” sözünün hayat bulmak, hayata çıkmak, hayat rengini almak demesine geldiğini kolayca anlıyabiliriz. “Yaş”ın göz suyu

ve ıslaklık mânasına gelmesi de yine hayatın su ile olan ilgisindedir. “İmam evinde aş, ölü gözünde yaş arama” sözü göz yaşının hayat alâmeti olduğunu pek güzel gösteriyor. Tahafı matem mânasına “yas” öz Türkçede ölüm demektir. Yani “yaş-hayat-yas-ölüm...” Yine bahsettiğimiz lûgat kitabına göre dedelerimiz “biri öldü” yerine, “yas buldu” sözünü de kullanırlarmış.

Peki, hepsi âlâ... Lâkin vaktile kadınların yüzlerine örtükleri “yaşmak” sözüne ne uyduracağız? Bunun hayatla, ıslaklıkla, yeşil renkle hiç münasebeti yok. “Ve dahi duralar” deyip bahsi kapatır mıyız? Hayır! Türkçede örtmek, gizlemek, sır tutmak, ketum olmak mânalarına gelen şu masdarlar vardır: “Yaşımak, yaşınmak, yasummak”... “Yaşru-sır; yaşurgan-ketum” karşılığıdır. İşte bizim yaştakilerin hayal meyal hatırlayıp tadına doyamadıkları “yaşmak” kelimesi o asıldandır. Doğrusunu Tanrı bilir.

Tan, 21 Ocak 1943

RESTORE – YENİLEME

Belediye Reisi Dr. Lûtfi Kırdar'ın himmeti devam ettiği müddetçe “restore” sözü İstanbul'da çok kullanılan kelimelerden biri olacak. Mısırçarşısı o himmetin ilk güzel örneğidir. Açılış töreni için gönderilen davet kartlarında “Mısırçarşısı'nın yeniden restore edilmesi münasebetile” diye bir cümle var. Buradaki “yeniden restore” sözü kusurludur. Zira “restore” kelimesi aslında “yeniden yapma, tekrar kurma” mânasına Lâtince “*restaurare*”den Fransızcaya girmiş ve “tamir etme, eski haline getirme, iyileştirme” mânasını almış bir sözüdür. Buradaki mânası haraplaşmış bir binayı eski şeklini bozup değiştirmeden tamir etmek oluşuna göre “yeniden restore” yersizdir. Ancak Mısırçarşısı'nın birinci defa restore edildikten sonra tekrar köhneleşip ikinci bir tamir görüşüne “yeniden restore” diyebiliriz. Şimdilik tek başına “restore” kelimesi yeter. Fakat ben buna da razı değilim. Türkçe “yenileme” sözü o Frenk kelimesinin mükemmel bir karşılığıdır. Nitekim bahsi geçen davet kartında “Mısırçarşısı'nın yenilenmesi münasebetile” denilseydi, anlaşılmayan bir söz söylenmiş olmazdı. Fikrimce lâfını gayet iyi karşılıyor. Kullana kullana daha iyi de tutar, yerleşir, bundan sonraki “yeniden restore” törenlerinde o hem yabancı hem de lüzumsuzca yüklü sözden de kurtulmuş oluruz.

Ümitlendiğimiz gibi yarın Yedikule ve Kızkulesi de yenile-
necektir. Bozdoğan kemeri bitişiğinde ve Atatürk Bulvarı
üzerindeki seyrine doyum olmaz Gazanferağa Medresesi de
şimdiden yenilenmektedir; belediye reisinin himmeti var ol-
sun, yakında burası için de bir yenileme töreni yapıldığı gün
kartlarda “yeniden restore” lâfına rastlamamak ayrı bir zevk
teşkil edecek. Lisanımızın da tıpkı sanat eserlerimiz gibi, be-
lediyeci tabirle yeniden restore edildiğini, daha açık, doğ-
ru, düzgün tabirle yenilendiğini bilen belediye büyüklerin-
den bu hayırlı çalışmaya da yardımlarını dileriz.

Tan, 23 Ekim 1943

SÜNGÜ VE KEMİK

Bir kısım deyimlerimiz, tabirlerimiz vardır ki içinde geçen kelimelerin mânalarını ya hiç bilmeyiz yahut konu ile münasebetini iyice kestiremeyiz. Meselâ bir ölüden bahsederken halk ağzı “süngüsü teprenmesin” sözü gibi... “Mezarında süngüsü teprenmesin” diyenler mezarla ölüyü birbirine yakıştırabilirler, amma süngünün orada ne aradığına akıl erdiremezler. Hele bahsi geçen rahmetli, süngü ile, silâhla ilişiği olmayan biri, bir kadınsa insan bu lâkırdıyı büsbütün yadırgar.

Halbuki işin aslını ve sözün özünü bilse yadırgamaz. Zira “süngü” Türkçede “kemik” mânasına gelir. Peki, diyebilirsiniz; askerin kullandığı sivri uçlu demirden silâha neden o isim verilmiş? İnsanların silâh yerine kemikleri kullandıkları, kemikten silâhlarla çarpıştıkları çağlara kadar uzanırsanız iki mâna arasındaki yakınlığı bulursunuz. İşte, şimdi de “süngüsü düşük” sözüyle anlattığımız sünepeleşmiş adam, silâhı elinden düşmüş, yenilmiş biri demektir. Yine aynı asıldan gelen “sövmek-sövüşmek” eskiden kemikler veya başka türlü silâhlar elde; savaşmak, vuruşmak mânasına kullanılmış; sonradan kötü lâflı ağız kavgasına denilegelmiştir. “Sin” mezar kelimesinin Türkçe karşılığıdır ki –tıpkı hazim mânasına kullandığımız “sindirmek” gibi– hep bir kökten; rivayete göre, “su”dan üremiştir.

O cihetler hepimize lâzım değil. Fakat tabirlerimiz arasında acaibimize giden bazı sözlerin asıl mânalarını bilmemiz faydasız sayılamaz. Pek faydalı da saymasak işin eğlence-
li olduğunu kabul etmeliyiz. “Beşiktaş” ismine bakıp vaktiyle buradaki taşlardan birinin çocuk beşiği biçiminde olduğuna hükmederdim. Neden sonra öğrendim ki “beşik” Türkçede “oyuk” mânasına gelirmiş, oymak gibi bir “beşmek” mastarı varmış; hattâ Necip Asım bir el yazısı kitapta “Beşiktaş”a “Oyuktaş” denildiğine de rastlamış. Asıl “oyuk” kelimesinin ise “çizme koncu” mânasına Türk lûgatinde yer aldığını ben biliyorum. Bunları yarın *İstanbul Kılavuzu*’nu yazacaklar da bilirler veya hatırlarlarsa hem tarihe, hem dile hizmet etmiş olurlar.

Tan, 20 Kasım 1943

“ALLEGORİK” BİR SÖZÜN ISRAFI

A lman haberleri biteviye; Rus Cephesi'nde düşman taarruzlarının püskürtüldüğünden bahsediyorlar. Püskürte püskürte Polonya hudutlarına kadar çekilişteki acaipliğe şaşmamak mümkün değil. Ya püskürtmeseler ne olacaktı? Sanıyorum ki bizim tercüme ederken kullandığımız o tâbir fazla kuvvetlidir. Acaba hangi kelimenin karşılığıdır? “*Repousser*” veya “*disperser*”nin mi? Bunların mânaları başkadır; taretmek, geri atmak; dağıtmaktır. Püskürtme sözünde ise alaycı şekilde darmadağınık etmek anlamını buluruz; hattâ gözümüzün önüne gelen manzara şudur: Koca bir dev, yanaklarını şişirmiş, kapalı dudaklarının ortasında açık bıraktığı ince bir delikten soluğunu şiddetle; dehşetle dışarıya veriyor ve buna çarpan bir sürü mini mini mahlûk, şapkaları uçmuş, elbiselerinin etekleri havalanmış, geldiği yere doğru dayanılmaz bir cereyanla sinek, böcek gibi fırlatılıyor. Püskürtme öylesine denir, allegorik, yani timsalî bir kelimedir, tezyif edicidir.

Nitekim “püskürme” sözünde de kuvvet; şiddet vardır: Yanardağ lâv ve ateş püskürür. İnsan püskürmesi bile şiddetlidir. Bir zamanlar fes kalıpçıları ağızlarına doldurdukları suyu, başımıza koyacağımız o kırmızı çuhaya bir püskürürlerdi, su damlaları bile sabah ayazında gördüğümüz çiylere;

kırağılar gibi bembeyaz, bin parçaya bölünürdü! Bir şey içtiğimiz sırada “refleks”lerimizin iyi işliyememesi yüzünden bazı kere elimizde olmayarak püskürdüğümüz zamanki hali de düşününüz... Kendine göre müthüştür, seyredenleri adeta ufak bir dehşet kaplar; püsküren bile sersemleşir.

Kelimeleri ancak yerli yerinde kullanmak suretile bir lisanın sağlamlaşacağı dikkate alınca tercüme savsaklıklarını hoş görmememiz icap eder. “Tardettik; geri attık; dağıttık, önledik, âkim bıraktık” gibi harp haberi tâbirlerini gelişi güzel hep “püskürttük” sözüyle tercüme ediverip geçmek hem lisan hem de gerçeğe uymak bakımlarından bir kusurdur. Zaten meselâ Fransızca “püskürtme” sözü yoktur. Doğrusunu isterseniz harpten bahsederken hangi tarafa nisbet edilirse edilsin o alaycı, aşağılatıcı söz, canlarını feda edenler hakkında yersiz; yakışsız, kaba ve çirkin düşüyor. Mükünse daha az püskürtelim!

Tan, 26 Şubat 1944

ESKİDEN BİLMEDİKLERİMİZ

E peyce oluyor, hoşâ giden bir haber okuduk: Gemlik yakınlarında bir kara inci madeni bulunmuş, hem de linyit filân değil... Yüksek evsafıta taş kömürü. Denize, İstanbul'a yakın bir yerde öyle bir hazinenin kendiliğinden meydana çıkmasını şehrimiz ve bütün memleketimiz için bir "büyük ikramiye" isabeti sayabiliriz. Kömürleri koca koca mavunalara doldur, bir romorkörle çek, meydanlara yığ, bol bol kullan. Bu münasebetle "Gemlik" kelimesi üzerinde duracağım: Şehir ve kasaba adlarımızdan bir kısmının Öz Türkçe mânaları olduğunu yeni yeni anlamağa başladık. Meselâ İzmir bölgesindeki "Bayındır"ın mamur demesine geldiğini çoğumuz bilmezdik; yine çoğumuz "Gemlik" sözünün aslında "gemilik" ve "tersane" olduğunu hâlâ bilmeyiz. Hoş, eski Türkçede "gemi"ye "kemi" denirdi; kemişmek mastarında da saldırmak, çıkarıp atmak, sürmek mânaları vardı.

Bir zamanlar karargâhım olan Çorum'un bir mânası olup olmadığını düşünürken, aklımca bunun belki de etrafıdaki dağlardan dolayı "çevrim" sözünden çıktığına hükmetmiştim. Sonra kitaplarda yerini buldum: Çorum, doğrudan doğruya "kalabalık yer" demekmiş. Peki, Çorlu nedir? Birkaç gün önce *Tan*'da çıkan bir memleket haberini tekrarlıyacağım: "Çorlu-Sıtma mücadelesine devam olunmaktadır.

Sıtma kaynak ve sürfelerini imha için 600 kişilik mükellef amele kafilesi ilkbahar çalışmalarına başlamıştır.” İşte bu haber o havalinin kim bilir ne zamanlardanberi malaryalı ve hastalık merkezi olduğunu göstermektedir; “çor” da Öz Türkçede “hastalık” demektir. Bu yaz mevsimini geçirmek niyetinde olduğum “Salacak”ın “iskele” demesine geldiğini kaç kişi bilir? Gene de tam bir hüküm vermek doğru olamaz; zira altından bambaşka bir söz, meselâ bir yabancı kelime de çıkabilir. “Karaköy” dediğimiz semtin bir kere yazdığım gibi Arapça “Medinetül Kahr” sözünden dilimize çevrilerek o şekle girdiğini öğrendiğim zaman hükümlerde acele etmek dersini de almış oluyordum.

Şimdi de Boğaziçi’ndeki “Kanlıca” sözünün “kan” ile alakası olmayıp “kaygılı” adında bir Türk kabilesinin çok eskidenberi bu yerde oturması dolayısıyla dilimize geçtiğini bir kitapta okuyunca, öz Türkçe görünen adlar üzerinde işlemek lüzumu büsbütün kendini gösterdi.

Tan, 24 Mayıs 1944

“UÇ – UÇAK – UCUZ”

Türkçemiz “uçak” kadar güzel bir kelime kazanmış-ken şeddesinden dolayı yabancılığı fazla duyulan “tayyare”nin kullanılmasını hoş bulanlardan değilim. Kimi adam lisanındaki sadelik hareketinin zamanla gevşeyeceğini sanıyor. Böylesi kendi neslinin bir ayağı çukurda olduğunu, yeni neslin iş başına gelmek üzere bulunduğunu unutandır. Yeni edindiğimiz uçak gibi, durak gibi, durum gibi, vurguncu gibi lisanın canına, kanına uygun sözler artık tapu senetlerini almışlardır; malımız olmuşlardır. Uçak sözü Türkçede iki yelkenli bir gemiye vaktiyle “uçan” denilmesine göre –pek yerinde bulunmuştur; yadırganacak tarafı yoktur.

“Uç” cevheri lisanımızda pek zengindir. Yalnız o kelime bildiğimiz gibi “bir şeyin ucu” mânasına geldiği kadar “kenar, hudut, sebep, son; netice”yi de anlatır. Meselâ “uç il” hudut bölgesi, “uç beyi” serhad muhafızı demektir. Sebep edatı olan “için” sözü de aslında “uçun” idi; biz bir aralık onu “içün” yazardık. “Uçuk”, dudak kenarlarındaki yaraya denir; eskiden cin ve peri için de “uçmak” mânasından faydalanarak gene o sözü kullanırlardı. “Uçmak” fiilinde yükselmek gibi sivrilmek ve yukarı tarafa uç vermek mânası da yok mudur? Aynı zamanda bu masdar yukarıya doğru çıkış gibi aşağıya inişi, düşüşü de gösterir. Uçurum sözünde oldu-

đu gibi... Dedelerimiz, “Birini attan uçurdum,” derlerdi; biz de hâlâ “kellesini uçurdu” deriz ki bu söz düşürmek yerine kullanılmıştır. “Uçlamak” masdarı sonuna varmak mânasına geldiğindendir ki cennete “uçmak-uçağı” denilmiştir. Bu asıldan daha birçok sözleri artık kullanmıyoruz. Meselâ rastlamak, buluşmak mânalarına “uçramak” gibi...

Tahafı şu ki, eskiden “ç” ile söylenen ve “düşkün, sefil” mânalarına da gelen “ucuz-ucuzluk” ve bizim “uçarı” sözleri de aynı asıldandır, “uçurmak” sözünde “düşürmek” mânası olduğundandır. Fakat “uçkur”a iki ucu olduğu için değil, “kur” sözünde “kemer” mânası bulunduğundan ve “iç kemer” demesine geldiğinden ötürü böyle denilmiştir!

Tan, 3 Haziran 1944

“MERDİVEN” VE “NERDÜBAN”

İstanbul’un imarı sırasında elden geldiği kadar az merdiven yapılması kararlaştırılmış. Merdivene karşı sempati olduğunu, hele bir güzelin merdiven inip çıkışında ayrı güzellik bulunduğunu bir fıkramda söylemiş bulunduğum için, işi bir daha kurcalamıyacağım. Yalnız o kelimeyi vaktile “nerdüban” –tamamile doğrusu “nerdban”– diye yazdığımızı bildirerek genç nesli belki şaşırtacağım. Zira sözün aslı Farsçadır. Biz tahsil çağında iken telâffuzu değiştirilerek söylenen sözlerin doğrusunu, yani hiç de söylenene benzemiyenini yazmak lâzımdı. Türkçeler için bile! Meselâ ilk okuma kitabında “demir”, “timur” şeklinde diziliydi. Bunun bildiğim maden olduğunu neden sonra, güçlkle öğrenebilmiştim. Şu var ki demirin aslında “timur” şeklinde Türkçeliğini bilmemek kabahat sayılmazdı da merdivenin hem nerdüban hem de Farsça kelime olduğunda şüphey düşmek hocayı çileden çıkartırdı. Galatasaray Lisesi’ndeki Nafi Bey ise “aşk” sözünü “ışk” okumayanın usulcacık yanına sokulur, suratına birdenbire tokadı aşkederdi! Haddin varsa önünde “seyahat”e “siyahat” deme bakayım...

İşte tahsil yıllarımızın bir kısmı böylece, küçük yaştakiler için faydasız bilgilerle harcanıp giderdi. Peki, merdiven kadar lüzumlu bir vasitanın Türkçede karşılığı yoktu, İran’dan

gelen yeni bir icat mıydı ki tutup “nerdban”ı almış, merdivene çevirmiştik? Lisanımızda değil taş veya tahta basamaklı merdivenin, ip merdivenin bile ayrı adı vardır. Bırakınız Radloff’ları, Le Coq’ları Anadolu’nun içinde merdiven anlamına yirmiye yakın kelime kullanılır. Fakat doğrusunu isterseniz, bunlardan hiçbirini “merdiven” kadar beğenemedim. Dilimize uymıyan “nerdban”dan şu hoş telâffuzlu, kıvrak ve biçimli “merdiven”i çıkaran halk ustalığına, halkın dil zevkine alkış!

Şüphe yok ki Türkçeye gidişten dilediğimiz böyle “merdiven” gibi sözleri hudut dışı ederek yerlerine “başçık” ve “basak” kelimelerini getirmek değildir. Dil inkılâbı durmadı; durulaşıyor. Başlangıçta “limon”a “suluzırtlak” diyeceğimize, halkı inandırmak istiyen fesatçıların alayı yarıda kaldı.

Akşam, 20 Ekim 1944

DİL ZENGİNLİĞİ GÖSTERİŞLERİ

Ara sıra okuyoruz: “Pencerelerinden ıfık sızdıranlar cezalandırılmıştır.” Sarhoşluk yüzünden uykuya dalmak ve birinden para koparmak demesine de gelen şu “sızmak-sızdırmak” hattâ “sızı-sızıntı-sızlanma” gibi ilk bakışta birbirini tutmaz görünen kelimeler arasındaki münasebetleri bulmak acaba mümkün müdür? Mümkündür... Ancak “sızmak-sızlamak” sözlerinin aslında ne mânalara geldiğini bilmek şartile. “Sızmak = erimek, belirlemek, ucu görünmek ve zayıflamak” diye tarif ediliyor; “sızlamak = soğuk su içmekten veya buz çiğnemekten dişlerin üşüyerek uyuşması.” Böyle olunca, birinden para koparmak demesine gelen sızdırmak sözünde o adamı sızdırılan yağ gibi eritmek mânası bulunduğı anlaşılır.

Peki, fazla içki tesirile uyuyup kalmak demesine “sızmak” ne ola? Burada “sızlamak” sözündeki “uyuşma” mânasını düşünebiliriz. Fakat suyun veya ışığın gitmemesi lâzımgelen bir tarafa istemiyerek işlemesi gibi onun da bir âlemden öbürüne süzölüp kayması keyfiyetini gözönüne almamız daha doğru olur. Su ile ışığın sızması işi daha ziyade yukarıdaki “belirmek, ucu görünmek” tarifle münasebetli olsa gerek. “Sızmak” aslından gelen sözlerde azlık mânası pek bellidir, gürlük yoktur. Meselâ sızan sudan ve ıfıktan tu-

tunuz su birikintisi demesine “sızıntı”, şikâyet mânasına “sızıltı” ve “sızlanma” sözlerinde hep azlık, hafiflik, yumuşaklık göze çarpar. “Sızı”yı, “ağrı”nın daha içten fakat hafifi yerinde kullanmaz mıyız? Bütün bunlarda –ışığın ve suyun sızmasında olduğu gibi– bir sinsilik, içe usulca işleyiş, yani “nüfuz” sezilmektedir. Sızıltı, bağıra çağıra şikâyet değildir; şikâyetin içten geleni, fakat hafifidir. Tarih boyunca ayaklanmaların, sızıltılarla başladığını biliyoruz. Dedelerimiz tan yeri ağarır, ilk ışıklar kendini gösterirken “gün sızıyor” derler; “hasta çok sızladı” sözünü de zayıfladı yerine kullanırlarmış; eridi demesine de.

Bunları aramak ve bilmek hepimize lüzumlu olmıyabilir. Fakat biz şimdi dilimizin zenginliğine yeni kavuştuğumuz, yeni dil zengini olduğumuz için böyle ara sıra malûmat gösterişleri yapmaktan kendimizi tabiatile alamıyoruz.

Akşam, 30 Ekim 1944

DÜĞME – İLİK – İĞNE

Piyasaya 9 bin paket düğme çıkarılmış; bunların satış fiyatı 40 bin lira iken, kara borsada 270 bin liraya yükselmiş... Şimdi, bir ilkokul öğretmenini aritmetik dersinde çocuklardan sorabilir: Paket başına kara borsacı kaç lira kazanmış oluyor? Türkçe öğretmenine de aynı gazete haberinden başka bir ders konusu daha çıkarabilirim: “Düğme” kelimesi nereden gelir, kökü ve eki nelerdir? Cevabını ben vereyim: “Tüğmek”den... Bu fiil bağlamak anlamınadır; “tüğ”ün sonuna bir “me” eki getirilerek tıpkı “çelme” sözündeki gibi isim yapılmıştır. “Düğüm”ün de kökü odur; eki de gene tıpkı bakır su kabı mânasına gelen “güğüm” örneğinde gördüğümüz şekilde “üm”dür. Şimdiki “d”lerin aslında “t” olduklarını söylemeğe lüzum yok.

Peki, mademki söz düğmeden açıldı, düğmenin sokulup iliştiği yer mânasına “ilik” nedir? İşte “ilişmek” kelimesi yok mu, aslı “ilmek”dir ve bu söz oradan türemiştir. Hattâ Türkçede bir “ilinmek” mastarı da vardır ki takılmak, tutulmak, yakalanmak demesine gelir; düğme ona yakalanır, kalır. “İlmik” sözünü de unutmalıyım; kökü aynı asıldan “il”dir ve ırmık gibi “mik” ekile isim yapılmıştır. İlişilen, tutunup yakalanılan yer... Yazık ki bunları öğrenmek için kara borsacıların 230 bin lira kazanmaları icabetti; astarı yüzünden

pahalı düştü. “Astar” ne ola? Bu sözde belki “astırmak” belki de öbür taraf mânalarına “asra” kelimelerini, hattâ sadece “aşağı ve alt” demesine gelen “astın” ismini ele almak mümkündür; kesin bir şey söylenemez. İş “iğne”ye kaldı, kolay: Aslı ilik ve ip bükme için kullanılan aygıt mânasına “iğ”dir, sonuna bir “ne” getirerek dikiş dikmeğe yarıyan ufacık aleti adlandırmışız.

Kitaplar karıştırarak biz kelime arıya duralım, terziler düğme, kara borsacılar da hile aramaktadırlar. Kimi para bulmak, kimi parasını sağılam kazığa bağılamak, siyaset adamları da yeni dünyayı bir temele oturtmak çarelerini arıyor. Herkes arama halindedir.

Akşam, 17 şubat 1945

FİSKE VE HANÇER

Dilimize yerleşen sözlerden biri de “vurgunculuk-vurguncu”dur. Faziletli bir kelimenin isim babası olmadığımıza keder etmekle beraber, kabahati kendimde değil, bu ismi verdiklerimizde bularak ve hele o salgının geçici bir harb zamanı ahlâksızlığını belirttiğini düşünerek avunabiliyorum. Gün gelecek ki şimdi gazetelerin her sahifesinde en aşağı yedi, sekiz kere tekrarlanan “vurguncu-vurgunculuk” sözleri aylar geçecek, gözümüze ilişmiyecek. Çoğu gitti, azı kaldı. Bazı kelimelerin de ikbal ve idbar devirleri olur. 1 numaralı cihan felâketinde vurguncuya “harb zengini” demiştik; harb bitti, zengini de ortadan kayboldu... Hem kendiliğinden, hiçbirinden hesap sormağa vakit kalmadan! Bu seferki idbarın ne şekilde geleceğini bilemezsek de muhakkak surette geleceğine güvenebiliriz. Vurguncu gemici batmağa mahkûmdur... İçindeki bütün can ve mal ile. Amma üç, beş kişi kurtulabilir... Her deniz kazasında olduğu gibi!

Bana öyle geliyor ki “vurgunculuk-vurguncu” sözleri dile kolay gelmesi yüzünden pek aşırı ve epeyce yersiz kullanmaktayız. Fikrimce o sözleri büyük ölçüdeki işlere ayırmalıyız; ufak tefek esnaf oyunlarını, fiat arttırmalarını, meselâ yedi buçukluk bir portakalın on kuruşa satılması gibi küçük madrabazlıkları “vurgunculuk” kadar sert, keskin, tok, tesir-

li bir kelime ile anlatmağa kalkışmak bir yankesiciye haydut demek kabîlinden ölçüsüz düşer. Köprü üstünde bilmem hangi satıcı çifti 10 kuruşa satması icabeden şu mahut “yakalara balina”yı birine yüz para fazlasına sürmüş. Bu, vurgunculuk değildir; âdi bir kabahattir; harbde ve sulhte olağan işlerdendir. Öylesine vurguncu dersek, öteyandan kurduğu şebeke sayesinde ve bir partide birkaç yüz bin lira vuran azıllıya nasıl zorlu bir sıfat vermemiz icabedeceğini düşünmek gerek.

Yakalara balina, dişlere kürdan satıp yetmiş beş kuruş fuzulî para kazanmış zavallı suçluyu tutup da zeytinyağını bir kalemde elli kuruş fırlatarak yedi yüz bin lirayı cebine atmış sahici bir vurguncu ile aynı sıfat altında anmak bir lisan hatası olduğu kadar bir vicdan azabıdır da... Fiske atanla canevine hançer sokana tek isim verilemez.

Akşam, 21 Mart 1945

BAŞVURMAK DEĞİL, UĞRAMAK...

Şimdi “müracaat” yerine “başvurmak” sözünü kullanma-
ğa başladık. Meselâ bir belediye bildiriğinde “kimlik
(hüviyet) cüzdanlarını kaybeden seçmenlerin seçim tef-
tiş kuruluna başvurmaları rica olunur” tarzında bir cümle
vardı. Hoşlanmadım; sanırım kimse de, nereye olsa başvur-
maktan hoşlanmaz. Hele “hüviyet”e “kimlik” ve “müracaat”a
“başvurmak” denildikten sonra bildiriği, yani ilânı “rica
olunur”la bitirmek tuhaf düşüyor. Ama ne yapsınlar? “Dile-
nir” diyemezler, “inayet ola!”yı hatırlatır. Yazı yazmak hele
resmî daireler için pek zorlaştı. Bu ayrı bir mesele... Ben
“başvurmak” sözüne ilişeceğim. Bu, daha ziyade konuşma
lisanına giren tâbir, resmî yazıda hiç yakışık almıyor. Za-
ten konuşurken de “başvurmadığım yer kalmadı” deriz ki
onunla âdeta işin bir türlü olamadığını gösterir yahut çok
yorulduğumuzu anlatırız. “Başvurmak” sözünde bir âcizlik,
muvaaffakiyetsizlik, zorluk ve küçükten büyüğe müracaat
mânası yok mudur? “Başını vurursan anlarsın!”, “başını
taştan taşa vurmak”, “başa vurmak” tâbirleri de iyi mânaya
gelmez. Hattâ bir başka mânaya göre de “başvurmak” boca-
lamak, kararsız halde bulunmak demektir; ayrıca bir balık-
cılık tâbiridir de...

Halbuki o söz yerine “uğramak” fiilini kullanmak müm-

kündür; meselâ yukarıdaki belediye ilânının sonu pek âlâ “seçim kuruluna uğramaları” şeklinde bitebilirdi. Zira “uğramak” sözünde hem kıvraklık, hem kısalık olduğu gibi kabalık hiç yoktur; hele gözönüne, başını sert bir yere çarpıp “Aman! Of! Kafam!” diye feryadı basan bir adamı getirmez. Zaten Anadolu’nun bazı yerlerinde halk “müracaat” yerine o sözü kullana gelmiştir. Kaybettiği cüzdanın yenisini almak isteyen seçmen, seksen kapının ipini çektikten ve her taraftan ümidini kestikten, baştan atıldıktan sonra çaresiz kalarak bir de belediyeye başvuramaz. Gideceği ve gider gitmez cüzdanını alacağı yer orasıdır... Yani uğrıyacağı yer!

Eskiden okullarda bir “kitabeti resmiye” dersi vardı. Şu, söz ve tâbir değişimleri hareketi hayırlısile sona erince, resmî dairelerde de “kitabeti resmiye – devlet yazısı” kursları açılma fena olma.

Akşam, 16 Haziran 1945

“FİTİL” HAKKINDA

Ş u bizim eski lûgat kitapları ömür şeylerdi... Geçen gün “fitil” kelimesine bakmak lâzım geldi; esreli kısımda bulamadım. “Öyleyse,” dedim, “bunun aslı Arapça olduğuna göre ya ‘fetil’ veyahut ‘futil’ şekillerinde aramalı.” Nettekim doğrusu “fetil” imiş; hattâ yanında bir de ihtar var: “Kesri fâ ile galattır.” Yani düzgün Osmanlıca konuşmak isterseniz, “fetili yaktım... fetili kes” diyeceksiniz. Tıpkı aşk ve seyahat sözlerini “ışk” ve “siyahat” şeklinde kullanmanız, “muntazam”ı da “muntazım”a çevirmeniz icabettiği gibi... Okuma dersinde öyle yapılmayınca, hocadan tokat yenilen devre biz yetişmiştik. Zamane edibleri ve bilginleri bu noktalara şiddetle ehemmiyet verirlerdi de hiçbirisi meselâ “fitil” kelimesinin karıştığı tâbirler üzerinde durmak lüzumunu duymazdı.

“Fitili aldı – fitil vermek – fitillemek – fitil olmak – fitil gibi – fitil fitil burnundan gelmek” tâbirleri arasında birincisinin birdenbire telâşa düşmek, öfkelenmek mânasına geldiği malûm. Fakat bu fitil hangi fitildir? Tâbir yağ ve gaz lâmbası mı, yoksa baruta ateşi götüren öteki fitil mi gözönünde tutularak yakıştırılmış? Şüphesiz ki tâbirde barut fitili kastedilmektedir; fitil hazneye ateşi ulaştırdı, barutu patlattı mânasınadır. Kızdırmak ve kışkırtmak mânalarındaki ikinci

ve üçüncü tâbirlerde de yine barut fitili rol oynuyor. Ama çok sarhoş demesine “fitil olmak – fitil gibi” tâbirlerinde barutu aramayınız. Nasıl bir lâmba ve kandil fitili gazı ve yağı çekmiş, emmiş, onlarla dolmuş ise, sarhoş da öylece, içkiye batırılmış bir fitil haline gelmiştir; kibriti burnuna tutsanız, kaminota gibi yanacaktır. “Fitil fitil burnundan gelmek” tâbirini –ki iyi sandığı bir şeyin sonradan, yapıp yapacağına pişman olacak derecede eziyetini çekmek, belâsına uğramak mânâsınadır– kendimce pek izah edemedim. Fakat “burnundan gelmek” tâbiri de zaten yukarıdaki mânâda kullanıldığına göre buradaki “fitil fitil” sözü olsa olsa mübalâğa ve ilâçlı bezlere de fitil denir; bunların, hele kuruyunca yarının içinden çekilmesi hastaya eziyet verdiği cihetle tâbirde o cihet kastedilmiş olsa gerektir.

İlk bakışta lüzumsuz gibi görünen şu ufak tefek araştırmaların lisana her halde zararı yoktur. Faydası olmadığını da kolayca iddia edemeyiz.

Akşam, 21 Ocak 1946

PARTİ – PARTİCİ – PARTİZAN

“P” arti” kelimesi, bundan bir çeyrek asır önce çok kimse için ancak “beş parti tavlâ oynamak” yahut “iki parti eşya kapatmak” gibi mânâlarda oyun ve iş tâbiri idi; siyasi teşekkül demesine gelmezdi. Politikacılıkta o mânaya “fırka” ve “cemiyet” sözleri yer almıştı. Meselâ en meşhurlarından “İttihat ve Terakki”, “Hürriyet ve İtilâf”, “Ahrar” gibi... bunlara cemiyet veya fırka derdik. Zaten eski lûgatlere bakarsanız, “parti” kelimesi karşısında “kısım, fırka, taraf, kumarda defaten kazanmak” gibi misalsiz tarifler bulursunuz. Şimdi *Sözlük*’de şu izahlar var:

“1- Kısım: Bir parti mal; 2- Ortaklaşa kanışlar çevresinde birleşenlerin meydana getirdikleri topluluk: Halk Partisi (kanışlar, hikmetihüda “kanaatler” mânâsına imiş!) 3- Bazı oyunların bir defalığı: Bir parti iskambil oynamak, satranç partisi; 4- Harmoniyi meydana getiren melodilerden her biri; 5- Mecaz olarak kelepir: Partiyi vurmak, kelepir ele geçirmek.”

Bunlardan başka “partici” ve “partizan” da Türkçeye geçmiş. Birincisi, “partiden olan kimse”, öbürü “bir partiden yana çıkan ve o yolda davranan kimse” mânâlarına kullanılıyor veya kullanılacakmış. Eskiden “parti” lisanda politikacı topluluğu demesine geldiği pek bilinmemekle beraber,

birine taraftar çıkanlara karşı “partizan”lık etme! Partizanlık ediyorsun!” gibi sözler revaçta idi ama pek de makbul sayılamazdı; az çok sokak tâbirleri arasındaydı; yani bizdeki mânasile iyi şeye partizanlık edilmez, ancak zararı görülene “partizanlık ettin!” diye çıkışılırdı. Fransızca lûgatler bu sözü Dil Kurulu’nun *Sözlük*’ünden çok daha güzel anlatırlar, “bir şahsa, bir cemiyete, bir mezheb, meslek ve içtiha-da bağlanarak bunların menfaatini koruyup müdafaa eden adam” diyerek eksik güdük tarafını bırakmazlar. Neron’un partizanı olmak da mümkündür; krallığın yahut meşhur Freud’le Calvin’in de...

Görüyorsunuz ki *Sözlük*’teki “partizan” kelimesinin târifi pek noksandır. Her işi sonraya bırakıp bizi kusursuz denilecek bir lûgate kavuşturmadıkça, Dil Kurumu devlet bütçesine yüklenen bol tahsisatı hak etmiş sayılamaz.

Akşam, 17 Ağustos 1946

“BEN – BENDENİZ!”

Ş u, söz arası kendinden bahsetmek icabedince “ben” yerine hâlâ “bendeniz” demekten ne zaman kurtulacağız? Bir hattâ iki nesil daha mı geçmeli? Zira bugün iş başında bulunanların gençleri bile “bendeniz”i dillerinden atamadılar. Hele karşılarında bir dinleyici kalabalığı varsa, bir mecliste ve toplantıda söz söylüyorlarsa, çoğu “bendeniz”siz konuşamıyorlar. Büyük Millet Meclisi’nde de nice bakan ve mebus “bendeniz”li hatiblerden... Kulağa hoş gelmediği gibi gazeteleri okurken de göze batan bu tâbiri hiç değilse parlâmento kamusundan atmalı, kullanmağı âdet etmiş politika adamları dillerinden düşürme idmanı yapmalıdır. Hattâ fikrimce en iyi kurtuluş yolu, “bendeniz” diyene gafını hatırlatmak, “hâşâ!” diye bağırarak o itiyattan vazgeçmesine yardımında bulunmaktır.

Eskiden “bendeniz” sözü ağızdan fırladı mı karşısındakinin hemen “estağfurullah!” ile mukabelesi şart sayılmasa da nezaket icabıydı. Konuşmalar o hale gelmişti ki on dakikalığına en aşağı bir düzüne “bendeniz” ve bir düzüne de “estağfurullah” isabet ederdi. “Cariyeniz-köleniz-kulunuz-hakipayiniz” gibi sözleri bereket bıraktık ama “bendeniz”den henüz tamamen kurtulamadık. Tabii insan “bendeniz” demekle gerçekten uşak olmaz. Bu, bir söz tem-

sili, bir dil pelesengidir; fakat yakışıklıdır. Ne faşist, ne demokrat rejime ne de zamanın konuşma üslûbuna uyuyor. Son müzakerelerde saymadım ama dikkatimi çekti, “bendeniz” fazla alıp yürümüş; azaltmalı, yavaş yavaş da büsbütün unutulmalıyız. Filvaki “bey-efendi-hanım-paşa” sözlerini de kullanmakta devam ediyoruz, edeceğiz, onlarsız edemeyiz. Zira “bendeniz” sadece bir asırlık pohpohlama terbiyesinin yarattığı müfrit birinci şahıs zamiridir, lisanda kökü yoktur. Ama konuşurken hâlâ “bey-efendi-paşa-hanım” sözlerini de kullanıyormuşuz... Elbette kullanırız. Hepsi de lisana birçok tâbirlerle malolmuştur; çeşitli şekillere girerek bir sürü mânalar alırlar, ifade kolaylığı sağlarlar.

Meselâ “hanım hanımcık oturuyor – beyler gibi büyütüm – efendi efendi yürü – Paşa gibi kuruluyor!” cümleleri ve benzerleri “bay-bayan”la anlatılabilir mi? “Bendeniz” nevinden ölü bir zamirle ne münasebetleri var? Zaten iyi hatibler ve iyi konuşanlar “ben” bile demezler. “Bendeniz” ise, hitabette bir “başı sıkışma” ve “lüzumlu kelimeyi bulamama” alâmetinden başka bir şey değildir.

Akşam, 2 Aralık 1946

“BİNMEK – İNMEK” HAKKINDA

O kuyucularımdan pek dikkatli, lisan meraklısı bir zat –iltifatlı bir başlangıçtan sonra– benden soruyor: “Romanınızın⁶⁰ birinci tefrika, dördüncü sütun, ikinci satırında ‘asansörden inip kapının önüne gelince’ diyorsunuz. ‘İnmek’ kelimesi yerinde kullanılmış mıdır? Yoksa buraya başka kelime, meselâ ‘çıkıp’ sözü daha yakışmaz mıydı?” Muhterem zata teşekkür ederim. Şundan dolayı: Bir tefrikayı lisana bu derece ehemmiyet vererek, dikkat kesilerek okumak az kişiye nasip olur meziyetlerdendir. Teşekkürden sonra kendisine acıdığımı söylemek lâzım. Sanmam a, şayet her yazıyı öyle bir titizlikle gözden geçiriyorsa, çok üzülüyor, hata ve kusur bolluğu karşısında mütemadiyen sinirleniyor, eziyet çekiyor demektir. Yukarıdaki cümlenin Türkçesi bereket bozuk değil. Binilen her şeyden inilebilir. “Asansöre bindim” dediğimiz de olur, “girdim” dediğimiz de... Binae-naleyh asansörden çıkılır da, inilir de... Ben biner, inerim; siz girer, çıkarsınız. Netice değişmez, lisan da zarar görmez. Girmek veya binmek yerine “aldım!” demeyenlerin başımız üstünde yeri var!

Asansör bir cins nakil vasıtasıdır, doğruluğuna gitmeyip

60 *Anahtar* romanı, *Akşam* gazetesinde 4 Ocak-5 Mart 1947 tarihleri arasında tefrika edilmiştir. (hzl.)

yukarıya, şakulî vaziyette işleyen bir taşıt. Attan, arabadan, otomobilden, vapurdan, tayyareden bahsederken mademki “bindim, indim-girdim, çıktım” denebiliyor, aynı kelimeleri asansör hakkında niçin kullanmıyalım da bu vasıtaya yalnız “girmek-çıkma” kelimelerini hasredelim? Asıl dikkat edilecek nokta “girmek-çıkma” fiillerinin bir nakil keyfiyetini tamamiyle ifadeye kâfi gelmemeleridir. Her girilen ve çıkılan yer hareket etmez ve bizi bir tarafa götürmez. Halbuki “binmek-inmek” sözlerinde büyük bir sarahatle taşınma, yol alma mânası bulunur. Eve, gazinoya, tiyatroya, hamama girer ve buralardan çıkarız. Fakat hareket halinde bulunan ve ister ufkî, ister şakulî olsun-insanları bir yerden bir yere nakleden vasıtalar için “binmek-inmek” sözlerini tercih ederiz. “Asansöre girdim” cümlesi sarîh değildir, insan –olur a– saklanmak için bu dolaba girer. Ama “asansöre bindim” dersek, bir kattan bir kata çıkmak veya inmek maksadile girdiğimiz, saklambaç oynamadığımız kendiliğinden anlaşılır.

Mademki ilk hareket “binmek”dir, neticesi tabiatile “inmek” olacaktır. Fikrimce bütün nakil vasıtaları bir “binmek-inmek” sözlerini kullanmamız, sözlerimize sarahat vermesi bakımından daha münasiptir. İşte bu “sarahat”ı temin kaygısıdır ki –kendim de farkına varmadan– o cümleme “inmek” fiilini yakıştırmışım, sanırım.

Akşam, 15 Ocak 1947

“SPESİMEN – REVİZYON – ANORMAL”

Merkez bankasının yeni 10 ve 50 liralık banknotlar hakkındaki ilânını okurken gözüm şu cümleyle takıldı: “Banknotların spesimenleri bankamız ve diğer bankalar gişelerine müracaat ile görülebilir.” Görelim şu “spesimen”leri! Acaba “spesimen” nedir? Fransızca bilmiyorsanız, epeyce merakla düşersiniz, “spesimen”e bir mânâ vermeğe çalışır, Türkçesi veya alışılmış şekilleri olan “örnek-nümune-model”den büsbütün başka bir şeye delâlet edip etmediğini düşünürsünüz. O güzelim “örnek” dururken, “spesimen” gibi telâffuzu güç, mânası meçhul, yazılışı sevimsiz bir kelimeyi kullanmaktaki zarurete akıl erdiremedim. İlân şüphesiz ki birçok memur ve âmir tarafından görülmüş, okunmuş, imza ve tasdik edilmiştir. Bunlardan hiçbiri “spesimen” sözündeki garabeti sezmedi mi? “Spesimen”le “örnek” arasında azıcık bir fark da olsa, yine Türkçesini seçmeli, yerleştirmeye çalışmalıyız.

“Örnek”in lûgat bakımından tarifi şudur: “Bir şeyin mahiyeti hakkında fikir vermek için gösterilen eşi yahut küçük bir parçası.” Artık bu sarahat karşısında “spesimen”i kullanmak tamamilе abestir. Hoş, geçen gün de Sular İdaresi’nin bir ilânında şöyle bir cümle geçiriyordu: “Terkos Fabrikası’ndaki makinelerin mutat revizyonu münasebetile...” Peki

o cümlede “revizyon” yerine Türkçe bir kelime veya tâbir konamaz mıydı? “Revizyon”, “gözden geçirme-yeniden tetkik-rüyet-yoluna koyma” ve burada “muayene” mânasınadır. “Terkos Fabrikası’ndaki makinelerin mutat muayenesi münasebetile” denilseydi, yapılacak işin kadir ve kıymeti mi eksilirdi? Makineler “bizi Frenkçeye lâıyk bulmadılar, küçük gördüler” diye küserler, işlemezler miydi?

Yine resmî ilânlardan bir misal: Devlet Orman İşletmesi anormal çam ve kayın hat traversi satacakmış. Haydi, “kiriş” yerine “travers” nasılsa lisana girmiş; buna bir de “anormal” ilâvesine lüzum var mı? Sanırım bu yerde “anormal”ın mânası “kusurlu” demektir. Galiba o kayın ağacı kütüklerinden daha ziyade “anormal-kusurlu” olan bizim bugünkü resmî kitabetimizdir!

Akşam, 14 Şubat 1947

TENEKENİN İTİBARI

Tenekenin tanesi toptan 515 kuruşa satılmış! Memleket böyle bir fiatı teneke icat edileli beri görmemiştir. Birinci Cihan Harbi'nin son yılında merhum Cemal Paşa kalem erbabının haline acıyarak zor durumda bulunanlara bahriyeden erzak verirdi; beni de araya katmak insafını göstermişti. Yağ konulacak tenekeyi bir liraya satın alırken, gözlerimin faltaşı gibi açıldığını henüz unutmadım; pek ağırımaya gitmişti. Zira kendimi bildim bileli en ucuz, en bol ve değersiz mal teneke idi; tenekeden çok ne vardı? İstanbul'da teneke mahalleler bile mevcuttu. Hele bir devirde fakir fıkara kabı ibrikten cezveye, maşrabadan faraşa kadar teneke-den idi. Tenekenin argoda mânası olduğu gibi ayrıca gaz tenekesi hâlâ hükmü süren bir ölçüdür de... Suyu teneke ile hesaplarız. Bir teneke zeytinyağı yahut sadeyağ aşağı yukarı kaç kilo tutar biliriz.

“Teneke çalmak” yuha çekmek mânasınadır; bazı yerlerde “tenekesini eline vermek”, kovulmak demesine gelir. Utanmaz ve arlanmazların yüzü teneke kaplıdır; sıcak yemeğe tahammül edenin de ağzı öyledir, öyle deriz. Âdi veya ince madenden yapılmış şeyleri “Teneke!” diye değerinden düşürmez miyiz? Fakat şimdiki fiatine göre artık teneke bir hakaret kelimesi sayılamaz. Acaibi şudur ki tenekenin üstü

kalaylanmış incecik demir yapraktan başka bir şey olmadığını çoğumuz bilmeyiz; ayrı bir maden sananlar bile vardır. Peki, acaba Arapça “tereke”yi andıran bu kelime hangi asıldandır? Türkçe midir? Zannetmiyorum. Galiba Farsça “boraks” mânasına gelen “tenkâr”dan çıkmadır; bunu kuyumcular ve sair sınaat erbabı lehim işlerinde kullanırlar. Filvaki yine Farsçada bizim “denk” şekline soktuğumuz “tenk” bağlanmış eşya demektir, “tenük” ise ince, yufka, narin, tahammülsüz mânasındadır ve teneke ile her ikisinin az çok münasebeti muhtemeldir ama –Allahü a’lemü bisse-vab!– “tenkâr” akla daha yakındır.

Akla yakın olmayan –konservelerden tutunuz taban helvasına kadar birçok ihracat mallarile memlekette yenilip içilen gıdaların esas kabını teşkil eden– tenekenin 515 kuruşa fırlamasıdır!

Akşam, 25 Şubat 1947

“Lisanımızda Teneke” adıyla *Aydede*, 19 Ocak 1949

“BURGAZ”LI İSİMLER

O kuyucularımdan bir zat beni rüyasında görmüş ve sormuş: “Merak ediyorum, şu ‘Burgaz’ kelimesi ne mânaya gelir? Meselâ Lüleburgaz, Ahyoluburgaz, Kuleliburgaz, Kemberburgaz vesairedeki bütün o ‘burgaz’lar?” Ben de demişim ki: “Burası yeri değil; gazetemde açıkladığım zaman öğrenirsiniz!” Doğrusu –rüyada olduğum halde– iyi cevap vermişim; vakit kazanmışım; kendi cehlimi meydana vurmamış, bilmediğimi belli etmemişim. Nice kelimeler vardır ki garibimize gitmekle beraber meraka düşüp aslını aramayız, sormayız. Burgaz Adası’nda oturanlar arasında bile, o ismin ne demesine geldiğini bilen belki yoktur yahut nadirdir.

Eh, önce hangi kaynağa müracaat edersiniz? Dil Kurumu’nun *Sözlük* adını verdiği lûgat kitabına elbette... Fakat bulamazsınız. Kabahatin birazı da bendedir, zira o sözlüğe merhum İbrahim Necmi’nin sağ olduğu devirde bir müddet yardım edenlerdendim. “B” harfindeki fişleri gözden geçirmiştim; hatırlamam lâzımdı. Hoş; hatırlayıp ilâve etse idim de belki “konuşma arası lisanda tek başına yaşayan söz olmadığı” ileri sürülerek çizilirdi. Her ne ise, “burgaz”ın mânası Türkçede “kale-hisar”dır; Âşık Paşa tarihinde böylece zikri geçer. Almandada sadece “bur”un “kale” mânasına geldiği

malûm. Bizimkinin nereden türediğini sorarsanız, mütehas-
sis olmadığım için bol keseden bir hüküm veremem. *Ekler ve
kökler* kitabında “kuru” aslından zayıf adam mânasına “kur-
gaz” var; lâkin burgaz yok. Kimse “burgaz”a kıymet verme-
miş! Yalnız biliyoruz ki “burun” Türkçede hem koku alan
uzuv hem de öne doğru çıkıntı yapan yer demesine kulla-
nılır. Bir kalede ileri hisarile öyle bir hal, ne doğru çıkın-
tılık, bir burun şekli göze çarpmaz mı? Kelimedeki “bur”,
“burun”dan alınmış, zamanla küçülmüş olabilir; “gaz” ise
bir ismi gene isim yapmağa yarıyan Türkçe bir ektir. Kasta-
monu’daki Ilgaz Dağı da böyle meydana gelmiş olacak.

Demek ki “burgaz”lı isimler de tıpkı Aşkale-Toprakkale-
Kırıkkale ve Sivrihisar-Gökhisar-Karahisar gibi kale ve hisar-
la alâkalı sözlerdendir; lisanımızın zenginliklerindendir.⁶¹

Akşam, 12 Mart 1947

61 Refik Halid’in bu konuda daha sonra yazdığı bir yazı için bkz. bu kitapta “Fi-
lolojin Fili”.

“İVEDİ” DE NE İMİŞ?

Son zamanlarda resmî lisana girmiş kelimelerden “ivedi” seçkin muharrir Vâ-Nû’nun haklı olarak acaibine gitmiş. Sohbet arası birkaç keredir tekrarladı: “Bu söz nereden çıktı? Nereden alınmış?” Tabiidir ki hiçbirimiz cevap veremedik. Ancak evde boş vakit bulup da kitapları karıştırınca “acele” mânasına bir “ive” lâfının lisanda mevcut olduğunu gördüm. Yalnız bu kadarla da kalmıyor; o asıldan bir sürü kelime üremiş, türemiş de bizim haberimiz yok. Meselâ “ivecek-ivdik-ive-ivedi-iveklik” yine aynı mânaya gelirmiş. Aceleci yerine de “ivecek-ivcen-ivegen-ivek-ivekli” gibi bir sürü kelime ve istical mânalarına da “iveklemek-ivemek-ive gitmek” fiilleri varmış. Daha mühimini gerek “ive” aslından, gerek başka asıllardan Türkçede acele, aceleci ve acelecilik mefhumunu belirten –şaka değil– tam 103 kelime sıralanıyor ki o kadarı hiçbir lisanda bulunmasa gerektir.

Binaenaleyh “ivedi” ne uydurma bir sözdür ne de yabancı aslındandır. XIV. ve XV. asırlardaki eserlerden başlayarak XIX. asırdakilere kadar hepsinde izine raslanıyor. Meşhur Asım kamusunda da Arapça “el acele” kelimesi “= ivmeğe ve ivcenliğe denir ki bir nesneyi vaktinden mukaddem talep ve taharri eylemekten ibarettir” suretinde anlatılıyor. Hattâ Naci lûgati bile “acele” kelimesini “= Türkçede ivmek

denilen haldir ki sabırsızlık ile hareket etmektir, alelâcele makamında da iradolunur” şeklinde anlatmaktadır. Böyle olduktan sonra akan sular durur. Durur amma gel gelelim “ivedi”yi şehirli, yazı ve edebiyat lisanına sok bakalım! Hizmetçiye, “İvedi eczaneye git, ilâçları getir!” diyebilir miyiz? Bir yazıya “Garson ivedi koşup masayı temizledi” cümlesini sokan olur mu?

“Derakap, derhal, alelâcele, müstacelen”leri haydi bırakalım; fakat “acele, çabuk, çarçabuk, süratle, hemen” kelimeleri dururken, “ivedi”yi lisana tekrar sokup sevdirecek muharrir daha anasından doğmamıştır; doğamaz da...

Akşam, 19 Mart 1947

MÜCESSEM BULUŞLAR

Yurt içi gezintilerimiz esnasında biz de şu, nefes darlığına iyi geldiği söylenen Damlataş Mağarası'na girmiş, tıbbî faydasını tabiatıyla aklımıza getirmemiş, fakat burasının turizm bakımından bir kazanç olduğunu düşünerek sevinmiştik. Mağara gerçekten temaşaya değer bir manzara arz etmektedir; bambaşka, peri masalı dekorunda bir sahnedir orası. Gezerken kimisi yukarıdan aşağıya sarkan, kimisi aşağıdan yukarı dikilen oksidleşmiş su sütuncuklarına hayran olduğumuz sırada, bunların Fransızca isimlerini mırıldanmıştık: Sarkanlar için “Stalâktit”, dikilenlere “Stalâgmit”... Arapçalarını bilmiyorduk. Yanımızdakileri hoşlanmadı, söyleyemedi o kelimeleri!

Meğerse Türkçe tâbirlerini bulmuşuz: “Sarkıt” ve “dikit”. İkisi de hem ifade, hem söyleme bakımından mükemmel. Kim itiraz eder böyle yerinde, tecessüm ettirici buluşlara?

“Re.-Ha.” imzasıyla, *Akşam*, 20 Ocak 1955

VIII.

Kelimelerde Nüans İhtiyacı

İBLİS İLE ŞEYTAN

İ kisi de lûgat bakımından tastamamına bir mânaya geldikleri halde bu kelimeler arasında fark gözetildiğine dikkat etmiş misinizdir? Lisan meselesinde inceliklerine kolay kolay akıl ermez, zevkine doyum olmaz halk sanatkârlığı “iblis”i “şeytan” ile bir tutmamak lüzumunu duymuştur. Halkın verdiği mânada iblis, şeytandan daha zararlı, daha insafsız, büsbütün sevimsiz bir varlıktır; bizi büyük, kaba, korkunç suçlara o sürükler; bir cinayet yaparsak elimizdeki silâhı işleten iblistir. Fakat su götürür kabahatler ve kusurlarda aklımızı çelen şeytandır. Hattâ şeytanı güler yüzlü, sevimli, çapkın, şakacı da buluruz. İblis öyle değildir; suratı asık, kaşları çatık, dudakları kısık, şiddetle çirkin yüzlü ve çirkin ruhlu olan bu kötülüler hocası çok kere “iblis-i-lâîn” diye anılır; en ahlâksız bir adam için “iblis ruhlu” sözü kullanılır. Halbuki “şeytan çekici” tâbiri zekâlı çocukların tarifi; “şeytanın ard bacağı” da öyledir. Bizi gideceğimiz yere çarçabuk götüren bisiklete de “şeytan arabası” denildiği zaman oldu. Parmaklarımızdaki münasebetsiz, fakat tehlikesiz kusura da “şeytan tırnağı” demekle şeytanın dehşetini küçültmüş sayılmaz mıyız? Zekâsına, becerikliliğine, kurnazlığına bayıldığınız biri “şeytan adam”dır; iblise benzetilen bir adam ise becerikli ve kurnaz olmaktan ziyade maksadına

ulaşmak için her fenalığı yapacak kötü ahlâkta, kötü zekâlı, çok korkunç bir şahıdır. Şeytana benzetilmekten fazla alınmayız, belki hoşlanırız da... İblis sözü ise zemdir, tahkirdir. Şeytan bize o derece sevimli gelir ki sevimliliğinin tesiri altında kaldığımız insanlarda “şeytan tüyü” olduğunu bile söyleriz. İblise değil, şeytana kanar ve uyarız da kumar oynar, rakı içer, kadın peşinde koşar, yâni zevkle ilgili ve az çok ıslahı mümkün kabahatler, kusurlar işleriz. Kısacası şeytan, iblisin keyif ehli, tatlı dilli, pek sevimli bir küçük kardeşidir. Türk halk dehası bir şeytanı az bulup onu zararlarının derecelerine göre ikiye ayırmakla çok yerinde, pek akıllıca bir tasnif yapmıştır.

Tan, 14 Ekim 1943

SABIK – ESKİ – GEÇEN

Artık “sabık” kelimesini kullanmaz olduk. Telefon rehberinde bile seçilmemiş veya seçime girmemiş bir mebus için meselâ “eski İstanbul mebusu” deniliyor. (Burada “eski” sıfatının İstanbul şehrine mi, yoksa mebusuna mı verildiği Türkçemizin bir kusuru olarak belli değildir ve “İstanbul eski mebusu” sözünün daha doğru düşeceği şüphesizdir. Ayrıca düşünüyoruz.) Eski kelimesi “sabık”ın yerini tutuyor mu? Fikrimce hayır! Eski, pek de hoşlanılacak bir sıfat sayılamaz. Hele bir de arkasına “püskü” eklenirse adamın aklına “eskiye rağbet olsa bitpazarına rahmet yağardı” sözünü getirir. (Şu sırada o pazara rahmet de yağsa yine atalar sözünde kastedilen mâna değişmez.) Hem “eski mebus–eski müdür–eski reis” denilince gözönüne gelen şahıs çok yaşlı, işe yaramıyacak hale gelmiş, sırtında yırtık pırtık elbiseler, bitkin bir adamdır. Zira “eski” kelimesi lûgat bakımından “köhne, hükmü geçmiş, kullanılmağa yaramaz, fazla ihtiyar” mânalarına da gelir. Halbuki bir eski mebusun veya müdürün öyle olmaması, yarın yeniden seçilmesi veya vazife başına geçmesi çok mümkündür. “Sabık” ise “geçen, evvelce vâki olan, sebkeden, yani geride bırakılan” demektir. Bunda hoş gelmiyen, hakikate uymayan, onura dokunan bir mâna sezilemez. O sebeplerdendir ki “sabık” sözü atıldı ise yerine

daha uygununu bulmak, hattâ sırf o yerde kullanılacak bir terim yaratmak lâzımgelir (nitekim “sabık” haysiyete dokunmıyan bir terimdi). Meselâ “önce” veya “geçen” gibi... Sanıyorum ki “geçen İstanbul mebusu”, “önce İstanbul valisi” sözleri yadırganacak cinsten değildir. Hele “geçen”, yeni bir kelime icadı da olmadığından kolay tutar. Yerini kaybetmiş yahut Tanrı’nın rahmetine kavuşmuşa, yani nüfuzu kırılmışa karşı “eski” ve “ölü” gibi kaba, katı, saygısız sözleri yaraştırmak temiz bir iş olmasa gerektir.

Tan, 25 Ekim 1943

YAVUZ VE SEZAR USULÜ

Bir hesaba göre Almanya son haftalarda 61 general kaybetmiş; 12 kadarı da şeref divanına verildiğinden dolayı bunları ölü sayarak yekûnu 73'e çıkarmak lâzım geliyor-muş! Bir zamanlar şerrinden kurtulmak istenen adam için "Allah Yavuz'a sadrâzam yapsın!" diye iyiye benzleyen beddua edilirmiş. Führer'in generali olmak da küpeli Selim'in lâlası olmaktan farksız. Kim bilir S.S. teşkilâtında alıkıranlık, başkessenlik etmiş azılı şahısların bir an önce, terfi terfi üstüne Hitler'in generallığına yükselmesine de kaç Alman duada bulunmuştur?

Madrid'den gelen bir telgraf bize acaip bir parolanın sırrını bildirmektedir: "Anî olarak öldü" deniliyorsa o şahsın kurşuna dizildiği. "Führer için ölmüştür" sözünden de harp meydanında can verdiği anlaşılmalı imiş! Nitekim vaktiyle gazete edebiyatında "derdi deva napezirden kurtulamıyarak" sözünü okur okumaz göçen kişinin veremden öldüğünü anlayıverirdik. Birinci Cihan Harbi'nde bir dergi vatan müdafaasında kaybettiğimiz mübarek vatandaşlarımızın fotoğrafları üzerine "Yaşayan ölüler" başlığını koyardı ve o hem acıklı, hem şerefli konu böyle, bir edebiyat oyununa hiç uymadığından hepimizi üzerdi. Şehitlerimiz sözü elbette ki daha mânalı, daha ciddi-di. Gene eski gazetecilik

ilânlarındaki “İrce’î emriceliline lebbeykzeni icabet” oldu klişesi de tüyler ürpertici bir Şeydi. Epeyce zamandır da bir “ l  Ahmet oğlu Veli”, “ l  Veli kızı Fatma” Şeklinde resmî ağızla babalarımıza s ver ve s vd r r gibi oluyoruz;  lm Őlere az çok saygısızlık ediyoruz. “Rahmetli” sözünde softalık yoktur ve bunu kullanmak laikliğe zarar vermez sanırım.

Sadede gelince: “An  olarak” yahut Roma gl diyat r  ağziyle “Führer için” olsun –kelime oyunlarını bırakalım– ortadaki ciddi hakikat ölümdür ve ölüm bu hızla giderse, yarın o ülkede bir büyük cenaze arabasının arkasından gidecek yüksek üniformalı adam bulunamayacak, tören sönük kalacaktır!

Tan, 9 Ağustos 1944

APIŞIP KALMAMAK İÇİN

Ceza kanununda yapılacak bazı değiştirmelerden dolayı gazeteler bugünlerde “şöhret” sözünü fazla kullanıyorlar ve şöhrete taarruz hakaret sayılırsa, tenkid imkânı kalmıyacağından pek haklı olarak sızlanıyorlar. “şöhret” nedir? Aklım her şeyden önce bu kelimeye takılıp kaldı. Naci lûgati onu: “Halk arasında söylenme, ün, ünlenme” diye anlatıyor. Bir başkası aynı sözleri tekrardan sonra “bir adamın umuma maruf olan isim, mahlas ve lâkabı” diyor. Asıl Türkçede “ün”, “ses”dir; “ündemek”, çağırarak ve “ündeşmek” çağırışmak demesine gelir. Yunus Emre der ki:

Ün geldi Yunus deyü durdum uru

Yani ses, nida gelmiş, adını çağırmişlar, dimdik durmuş. “şöhret” ve o anlama “ün”den ne muradediyoruz? Fransızcada bir “*célébrité*” birer de “*renom*”, “*renommée*” ve “*réputation*” vardır ki aynı şeyler değildir; fakat biz dördünü de şimdi “şöhret”le tercüme etmekteyiz ki doğru sayılamaz. Zira birincisi “şöhret” ise de ikincisi sadece “tanınmış” olmaktır; üçüncüsü tanınmış olmaktan biraz daha ileri gidiş halidir; dördüncüsü bir sözdür. Osmanlıcaya “şöhret”ten başka bir de “sıyt”ı ve “itibarlı”yı sokmuşlardı, ayrıca şöhretli sayılmak-

la beraber ve “maruf” da olabilirdiniz. Bu gibi ince farkları gösteremiyen lisan, geri kalmış, gelişmemiş bir lisan sayılacağı için attığımız kelimelerin yerlerini boş bırakmaktan ve birbirinden az çok farklı dört fikri bir kelime ile anlatmağa kalkışmaktan çekinmeliyiz. Dilde “şöhret” sözünü bırakıyorsa “ün”ü “sıyt” yerine kullanmak ve “maruf”a da bir karşılık bulmak icabeder. Netekim “olay”ın da hem vakayı, hem hâdiseyi, hem vakıayı anlatmasına imkân yoktur.

Anlatır sanırsınız ama fikrimizi tam belirtmek lâzımgelince yahut ciddî bir tercüme yapmak isteyince şaşırır, duraklarsınız ki bu halin öz Türkçesi apışıp kalmaktır.

Akşam, 11 Aralık 1944

KIZIL – KIRMIZI – AL

Renk bakımından “kızıl” ile “kırmızı” arasında bir fark var mıdır? Vardır, sanıyorum. Kırmızının daha keskin, göz alıcı olanına ve alev, ateş rengini andırana kızıl deriz. Peki “al” bunlardan hangisine yakındır? Kızıl rengin tatlısı olsa gerektir. İşin aslını kadınlar bilirler; zira erkekler –eğer boyacı veya ressam değilseler– renk hususunda şiddetle malûmatsız olurlar, çok defa mor ile maviyi birbirinden seçip de adlariyle söyleyemezler. Erkeğin renk hafızası da kuvvetsizdir, en beğendiği bir kadının üstünde gördüğü elbisenin rengini aklında tutamaz ve sorulsa cevabını veremez. Hele kadınların yardımı olmasaydı, Türkçemizin renk isimleri itibarile pek fakir kalacağı muhakkaktı, “limon küfü – mahzen kapağı – yavru ağzı – cam göbeği” vesaire gibi buluşlarla lisanımıza büyük hizmetleri dokunmuştur.

Lisan tarafından mesele incelenirse yukarıda bahsi geçen üç rengin yerleri iyice ayrılır, “kızıl” ve “al” halis Türkçedir; “kırmızı” ise “kırmız” denilen ve kırmızı bir boya çıkartmağa yarıyan haşere adına nispet edatı getirilerek yapılmış karışık bir kelimedir. “Kızıl” sözü belki bir zamanlar “kırmızı” yerine kullanılırdı; fakat zamanla lisanda bambaşka bir yer almıştır ve kırmızı rengin az çok korkuncuna âlem olmuştur. Meselâ yangın manzarasındaki kırmızıya “kızılık”

denir; yangın alevi de “kızıl”dır. “Kızılca bir kıyamet koptu” tâbiri de iyiliğe delâlet etmez; “kızıl” ve “kızamık” birer hastalık olduğu gibi gene bu isim “kızıl sihirbaz – kızıl dansöz – Kızılbaş – Kızıl Sultan” terkiplerinde gördüğümüz veçhile hoşlanılmayan şeyleri anlatmakta kullanılır. Halbuki kırmızı böyle değildir; tarafsız bir sözdür; “al” ise çok defa “kan” kelimesini kuvvetlendirmeğe yarar ama güzelliği belirtmekte de kullanılır: “Kadifeli gelin, kadifeli gelin, çaydan mı geçtin? – Yanakların al al olmuş konyak mı içtin?” türküsünde ve “O gülendâm bir al şâle bürünsün yürüsün” mısraında gördüğümüz gibi...

Bu sebeptendir ki ben “Hilâliahmer” isminin “Kızılay” şekline sokulması karşısında kararsızlığa düşmüştüm; zira Türkçemizde “kızıl” ile ifade edilen iyi bir şahıs, bir zümre, bir madde veya bir teşekkül yoktur. Yazık ki “Kırmızıay” hem uzun hem de âhenksiz düşüyor; “alay” ise kutlu bir yardım müessesesine hiç yaraşmıyor. Olanı kabulden başka çare yok.

Akşam, 17 Eylül 1945

LİSANDA CANLI TİPLER

Lisanımızda yalnız kadınların acayıpçe huyluları ve münasebetsizleri için yaratılmış birçok kelimeler vardır ki erkekler hakkında kullanılmaz. Meselâ şıllık, şırfıntı, yelloz, kepaze, rüküş gibi... Bunlardan bazıları da tarihin kim bilir hangi devrinde ömür sürmüş, şöhret yapmış, fakat sonradan şahısları unutulup sadece adları kalmış, adları lisana yerleşmiş kadınlardan türemiştir: Düttürü Leylâ, dilli Dilâzer, alık Raziye gibi... İnsanlar arasında isimlerini sokaklara, mahallelere, semtlere verenler çoktur. Şu var ki bir belediye kararı, bir zelzele, bir politika değişikliği o isimleri silip götürebilir. Ama adını lisana maledebilenler şüphesiz daha sağlam bir temel bulmuşlardır, hemen hemen edebiyete ulaşmışlardır. Hiç tanımadığımız, tanıyamıyacağımız bir düttürü Leylâ'yı nesiller bir divan şairinden çok anmakta devam edip gidecektir.

Şu var ki yukarıda saydığım kelimeleri henüz lûgatlerimiz iyice tesbit edemediği için konuşurken de aralarındaki farkları seçenler ve konuşma sırası birbirine karıştırmadan söyleyenler azdır; daha da azalması ihtimali çoktur. Faraza şıllık ile şırfıntı aynı anlamda, yani sinonim – müteradif midir? Değildir. Bir şıllık, şırfıntı olmayabilir. Zira şıllık, sokak sokak dolaşan, her kapının ipini çalan, başka bir tâbirle sokak

süpürgesi kadına denir. Yani “kadın kadıncık”ın aksi... Şırfıntı ise hem şıllıktır hem de bunun bayağısı, ağzı bozuk olanı, esmayı üstüne sıçratmaktan korkulanı, kısaca edepsizdir. Erkekten fazla kadın için kullandığımız “kepaze” de hareket tarzile kendini elâleme maskara eden bir mahlûktur.

Giyim kuşam bakımından gülünç olanlara düttürü Leylâ ve rüküş hanım denilir; çok ve lüzumsuz söz söyleyen, münasebetsizcesine geveze olanı dilli Dilâzerdir; alık Raziye tâbiri ise tamamilen bön, aptal, ahmak, avanak, mankafa, hödük gibi mânalara gelmez. Bunların hepsinden hafif ve âdeta hoş ve tatlıdır. Öyle olmasa küçük bir unutkanlık, yanlışlık, dalgınlık yapan bir kadın kendi kendisine “ne alık Raziye imişim!” demez. Raziye kadın her halde pek sevimli alıklıklar yapan, alıklıklarına kendisi de gülen senpatik bir şahsiyet imiş. Yazık ki üçü de –kaynakların noksanı yüzünden– tarihimizden kaybolmuş mühim şöhetler ve karakteristik tiplerdir.

Akşam, 21 Aralık 1945

“HAVA ALANI – İMKÂN SAHASI”

Bugünkü Türkçenin yeni kelimeler kazanması hareketini hiç değilse aramızda bazı kaidelere uyarak faydalı şekle sokmamız lâzım. Meselâ şu “kaide” sözü yerine şimdi bir kısmımız bazan bunu, bazan “kural”ı kullanıyor; “vaziyet” ile “durum”, “anane” ile “gelenek”, “asır” ile “yüzyıl” da öyledir. Tabîîdir ki benim misal olarak aldığım kelimeler, az çok tutmuş, yerleşmiş kelimelerdendir. Yoksa “celse” karşılığı “oturum” kabîlinden ancak resmî metinlerde, tebliğlerde ve hükûmet kanalından verilmiş haberlerde yer alan sevimsiz sözler bahsimizin dışında kalıyor. Bunların alın yazısı zamanla belli olacaktır. Belki de kulaklar alışır, şimdiki ırkılma duygusu yavaş yavaş sağırlaşıp bir benimseme başlayabilir. “Lisan-dil”, “his-duygu”, “saha-alan”, “olay-vaka” gibi kelimelerde birer fark gözetilmezse, kazancımız ne olur?

Çoktandır yazılarımda ben de bir “vaziyet” diyorum, bir “durum”... Bir cümlede “anane” kullanıyorum, ötekinde “gelenek”... “Olay”ı atıp tekrar “vaka”ya döndüğümün de farkındayım. Bütün bu kelimeler “müteradif”, yani “sinonim-anlamdaş-eşanlam” mıdırılar? Oraya kadar gitmeden önce hele şu birbiri arkasına dizdiğim dört kelimeye bakınız: Dördü de aynı mânadadırlar, fakat ben “müteradif”siz “sinonim”, Ali “anlamdaş”, Veli “eşanlam”dan hoşlanıyor

ve böyle kullanıyor. İşte bu, doğru değil"... Nihayet birinde karar kılmalıyız. Eskiden "su"ya "ma' ve ab" demekle, yani "ma'leziz-abi pâk" terkiplerini vücuda getirmekle lisan zenginleşmiş mi oluyordu? Hayır. Zamanın usulünce kitabet ve edebiyat yapmak işi kolaylaşıyordu; tercüme ettiniz mi bunlar "tatlı su-temiz su"dan başka bir mânaya da gelemiyordu. Bize lâzım olan "vaziyet" ile "durum", "saha" ile "alan", "vaka" ile "olay" arasında birer fark veya tahsis bulunmasıdır. Meselâ maddî mâna kastedilince "hava alanı", mânevisinde "imkân sahası" demeliyiz.

Muharrirler hepsini gelişi güzel kullanmakta devam ederlerse, lisan zenginleşmiş değil, Osmanlıca gibi bir sürü müteradif kelimenin yükü altına girmiş olur. Bizim müteradiften ziyade, "nüans-ayırt" gösteren kelimelere ihtiyacımız var.

Akşam, 7 Haziran 1946

SAYGILARIMIZI SUNARIZ

Bu bayramda çoğumuzun kalemi ucunda yine “sunmak” fiilinin çeşitli şekilleri kâğıtlara serpildi; saygılarımızı ve sevgilerimizi bol bol sunduk. Halbuki kısa bir zaman evvel bir zata “Derin sevgilerimi, saygılarımı sunarım” diye bir bayram kartı yazsaydık, adamcağız tebrik mi ediliyor, yoksa kendisine nezaketle serzenişte mi bulunuluyor, birden farkına varmaz, düşünceye dalar mı; muhakkak yadırgardı. Bugün bile o sözün böyle yerlerde kullanılmasından hoşlanmayanlara raslıyoruz; netekim lisanımızın inceliklerini bilen, seven muhterem bir okuyucum bana gönderdiği bir mektupta “takdim etmek yerine, sunmak kelimesini kullanmaya elim ve dilim varmıyor” dedikten sonra, “sunmak” mastarının yalnız maddî şeyleri bildirmeğe yaradığını, “takdim etmek”de ise küçükten büyüğe bir hürmet mânası ve daha ziyade mânevî şeyleri ifade hususiyeti olduğunu söylüyor.

Edebiyatımızda “Sâki meded mey sun bize”, “Nîm sun peymaneyi sâkî temâm ettin beni”, “Yetmez mi temaşâyı nigâr el de sunarsın”, “Sundular bir câm dolusu şerbeti” gibi meşhur mısralar o fiilin çok defa şarap veya şerbet kabı verilmesi işinde, bazan da el hakkında kullanıldığını gösteriyor. Fakat bu söz XIV., XV. ve daha sonraki asırlarda çevirmek, el uzatmak, konmak, hattâ saldırmak mânalarına gelirdi;

meselâ “ete sunmadı”, “ete el uzatmadı” demekti. Kaşgarlı Mahmud misal olarak “O bana ekmek sundu” cümlesini zikretmiş ki bununla sözün sadece “ermek” mânasında olduğu açıkça anlaşılıyor. Okuyucum bir cihetten hak kazanıyor.

Şu var ki, “sunmak” mastarı zamanla bilhassa şehirli ağzında hem vermek, hem saldırmak hem de kadeh veya kâse uzatmak mânalarını kaybetmiştir. Çoktandır “bana şu ekmeği sun – Erler düşmana sundular” gibi sözler kullanmıyoruz. Ancak yarı alay “Bayana bir kokteyl sunsak” dediğimiz oluyorsa da ciddî vaziyetlerde içki takdimi sırası “sunmak” kelimesini kullanmaktan çekiniyoruz. “Sunmak” artık sevgi ve saygı sözlerine yapışarak büyükten küçüğe hürmet ve muhabbet bildirmeğe yarayan bir kılışe şeklini aldı, yerleşti. Bu, kendiliğinden olmuştur; lisanın olağan cilvelerindendir ve uymaktan iyisi de yoktur sanırım.

Akşam, 3 Eylül 1946

EV – KULÜBE

Halkın “kaptıkaçtı” nev’inden yeni bulduğu, lisana çarçabuk yerleştiği kelimelerden biri de “gecekondu”dur. Zaten şimdiki gramerde “bileşik” denilen mürekkep kelimemizden çoğu hoş değil midir? “Dedikodu – döngel – kaptıkaçtı” gibi iki fiil temelinden olanlar yahut “bastıbacak – çalçene – sallapata” gibi fiil unsuru başa gelenler yahut da “altıpatlar – güngörmez – kargabüken” gibi isim ve sıfatları önceye getirilenler arasında “gecekondu evler” bu son kısma giriyor. İki isimden yapılan isimler ve sıfatlar da vardır: “Cebidelik – sütübozuk – eliaçık – ağzıpek” nev’inden... Her neyse, lisanımız bir kelime daha kazandı; lâkin belediyeçilik bakımından “gecekondu” ile başımıza iş açıldı.

Bir gecede kuruluveren bu damaltlarına, çerden çöpten şeylere “ev” denilir mi? Belediye encümeni için “ev”dir; lâkin vilâyet idare heyetince “kulübe”dir. “Ha ev, ha kulübe!” diyemeyiz. Zira kulübe iseler yapı ve yollar kanununun hükümleri nedense tatbik edilemez, yani yıktırılamaz. Ev sayıldıkları takdirde hepsini alaşağı etmek mümkündür. Şimdi belediye başkanlığı Vilâyet İdare Heyeti’nin kararına karşı Şûrayı Devlete başvurup bir hüküm istiyecektir. Görülüyor ki daha dün francalayı ekmekten ayırdetmekte zorluk çektiğimiz gibi bugün de evi kulübeden ayırmakta şaşkın-

lığa uğramaktayız. Dil kurumunun çıkardığı *Sözlük* aradaki farkı iyice belirtiyor. Aslı Yunanca olan “kulübe” için diyor ki: “Bir yeri bekliyenin oturup beklemesine veya yatmasına yarar küçük bina: Polis kulübesi, bekçi kulübesi, bahçıvan kulübesi.” Ev tarifi de şöyledir: “Yalnız bir ailenin oturabileceği şekilde yapılmış müstakil mesken.” Yarın bir lûgat kitabı gecekondü hakkında ne diyecek? Galiba şöyle bir şey: “Çok defa tapusu çıkarılmamış bir arsaya belediyeden izin almadan gizlice, plânsız ve şıpınışı kurulup içinde ev mefhumuna uyması için lüzumlu su ve lâğım tertibatı bulunmıyan temelsiz bir yapı.”

İster kulübe, ister ev, herhangi ismi alırsa alsın, inşasına belediyece ruhsat verilmemiş binaları yıkmak hakkı tanınmadıkça, kanun ona göre tadil edilmedikçe, işin içinden çıkılmaz ve modern şehir kurulmaz.

Akşam, 18 Temmuz 1947

“SAĞOL!”

Türk Dili aylık dergisinin son sayısında genel sekreter –unvaniyle sağolsun!– şunu sağlık veriyor: “Teşekkür ederim” yerine “Sağol”u kullanmak. Bu bir fikirdir. İlk bakışta tutacak gibi geliyor insana. Denemeler yaptıktan sonra güçlük baş gösteriyor. Keşke tutsa; zira “teşekkür ederim”i uzun bulup yüzümüze “mersi”yi kolayca fırlatanlar çoktur; öyle yapmakla bizi sinirlendirirler bile! Şimdi birer örnek uyduralım: Garson kapıyı açtı; ona bir “Sağol!” dedik, geçtik. Büyüklerden biri gönül okşayıcı bir söz söyledi; “Sağolunuz!” der; eğiliriz. Bir hanım çayda pasta uzattı, ona da aynı karşılık; “Sağolunuz!” ve bir reverans.

“Sağol” sözü yeni bir buluş değildir ki. Bunu şurada, burada işiterek büyüdük. Ancak her tabakaya yayılmamış, hepimizce “teşekkür ederim” karşılığı kullanılır bir söz olmamıştı. Fazla dik, erkekçe sözlerden. Kadın ağzına sert geliyor. Korkarım “sağol”u sosyeteye sevdiremiyeceğiz. Yerine ve adamına göre ikisini de kullanırız, şimdiye kadar yaptığımız gibi!

“Re.-Ha.” imzasıyla, *Akşam*, 4 Mart 1955

KEL DAZLAK

Bir (A.A.) haberine göre son tetkikler neticesinde kellerin kansere tutulmadıkları anlaşılmış. Galiba tercüme yanlış; o “kel” denilen insanlar “dazlak”, yani saçları çabuk dökülenlerdir. Zira kellik kemirici mantarcıkların yaptığı sarî bir hastalıktır; Garp memleketlerinde Şark hilâfına o hastalığa tutulanlar yok denilecek kadar azdır. Mumla arasanız bulamazsınız. Dazlaklık ise bir bünye, belki gudde aksaklığıdır. Kimseye geçmez ve öylelerine Türkçe bilen biri kel diyemez. Çıplak kafalıya kel damgasını yapıştırmak kabalık ve şayet ajans haberi dazlakları kastediyorsa, tercüme edeninki bilgisizlikle karışık tembelliktir.

Mütercimim keli görünmüş oluyor.

“Re.-Ha.” imzasıyla, *Akşam*, 1 Kasım 1955

IX.

Kelimelerin Hatırlattığı Kelimeler-Thesaurus

DİLİMİZİN UCUNA GELEN KELİMELER

Yazı yazarken –hepimizin başından geçer– kalem birdenbire durur; aradığımız bir kelimeyi bulamadığımız için... Hattâ bu kelime dilimizin ucuna geldiği halde! Hay, aksi şeytan hay! Şimdi ne yapmalı? Düşün baba, düşün! Meselâ evvelki gün eski balolardan bahsederken bir cins dans adı olan “Kadril”i bir türlü bulamadım. Bereket ki kelimenin aslı Fransızca idi; raftan hemen bir kitap çektim. Bu kitabın adı *Kelimeler Tarafından Telkin Edilmiş Fikirler Lûgati*’dir. Nasıl şeymiş o? Neye yarıyor? Pek lüzumludur, çok iş görür. Nitekim “dans” kelimesine baktım: Dansla ilişkisi, uzaktan yakından münasebeti bulunan 150 kadar söz ve tâbir birbiri altına dizilmiş, arasında, tabîi “vals, polka, mazurka” gibi “kadril” de var. Rahat bir nefes aldım, yazıma kolayca devam ettim.

İnsan o lûgat kitabından yalnız bu şekilde değil, başka türlü de faydalanabilir. Bizde kaç kişi meselâ marangoza ait eşya ve âletlerin adlarını tam olarak bilir? Bir hayvan koşumu hakkında kaç kelime sayar? “Mutbak” deyince otuz, kırk kelime hatırlayıp duraklamaz mıyız? Eldeki lûgat kitaplarında hepsi yahut pek çoğu yazılıdır, ama bulabilirsen bul. Bulmak için önce o kelimeleri bilmek lâzımdır. Bahsettiğim kitabın bir hizmetini daha söyleyelim: Başkası hatıra gelme-

diğinden yazıda lüzumsuzca tekrarladığımız kelimeler yerine benzerlerini yahut aynı mânadakileri de gözümüzün önüne sermek... Yine meselâ “alâka” kelimesine bakarsınız, o mânadakiler veya benzerleri sıralanmıştır: İlgi, ilişik taallûk, münasebet... Hattâ eski mânada aşk, muhabbet, tutkunluk vesaire... “Göz” sözü hakkında “toparлак, badem, çekik, tepegöz, yumuk, fırlak” gibi göz şekilleri, “elâ, kestane” cinsinden renkler; “gözü kalma, göz göre göre, göz bağı” kabilinden yüzlerce tâbir...

Fakat böyle bir eseri yalnız maddî menfaat ve kitapçı ticareti bakımından yarım yamalak çırpıştırıp basmak büyük bir kabahat olur. Fikrimce iş, resmî veya teşkile bırakılmalı, olamazsa ciddi bir dil bilgini tarafından ele alınıp en iyi şekilde başarılmalıdır; uzun incelemeler, sorup sormalar, yıllarca çalışmalardan sonra! Yazık ki gündelik yazılarla yahut mesleğe uymaz memuriyetlerle geçinme derdi, yahut da ilim kitaplarının verimsizliği nice irfan ehlini böyle ciddi hizmetlerden alakoymaktadır.

Tan, 3 Mart 1943

KELİMELEİN HATIRLATTIĞI KELİMELEİ

Rahmetli İbrahim Necmi Dilmen'le ahbablığım pek sıkı fıkı olmamakla beraber şöyle, böyle otuz yıllıktır; Darübedayi idare heyeti âzalığında beraber çalışmıştık; o sırada tiyatro tenkidleri de yazardı ve ömrünün sonuna kadar, gördüğümüz gibi tuttuğu her işe candan sarılırdı. Gel zaman, git zaman, 1943 yılının bu aylarında beni aradı, buldu: *Tan*'daki "Dilimizin ucuna gelen kelimeler" başlığıyla çıkan bir köşe yazımda demiştim ki:

"Yazı yazarken -hepimizin başından geçer- kalem birden bire durur, aradığımız bir kelimeyi bulamadığımız için... Hattâ bu kelime dilimizin ucuna geldiği halde! Hay, aksi şeytan hay! Şimdi ne yapmalı? Düşün, baba düşün! Meselâ geçen gün eski balolardan bahsederken bir cins dans adı o'an "kadril"i bir türlü hatırlıyamadım. Bereket ki kelimenin aslı Fransızcada da vardı; raftan hemen bir kitap çektim, dansla ilişkisi, uzaktan yakından alâkası bulunan 150 kadar söz birbiri altına dizilmişti; arasında tabîdir ki "vals-polka-mazürka" gibi "kadril" de var... Rahat bir nefes aldım, yazıma kolayca devam ettim."

İşte, eski dostum Dilmen o fıkrada lüzumunu ileri sürdüğüm böyle bir lûgat kitabı için yanıma gelmişti; bizde de bir "kelimelerin hatırlattığı kelimeler" lûgatı bulunmasını

heyecanla istiyordu. Bir müddet sonra Ankara'dan bana gönderdiği mektubunda nedense o işe “mânaları bir olan kelimeler lûgatı” gözile bakmak vaziyetinde kaldığını anla-
yınca, mektubunu “cevabınızı bekliyerek içten saygı ve sevgi-
lerimi sunarım, kardeşim” diye candan bitirmesine rağmen
yazık ki cevapsız bıraktım. Bir daha görüşürüz diyordum.
Nasip olmadı, şimdi mahzunum. Bu haftaki konuşmamı o
tasarladığımız sözlüğe getirmekle bir hüznümü dağıtma ve
avunma yolu bulacağımı, ayrıca okuyucularımı az çok oyala-
yacağımı sanmaktayım.

* * *

Elbette meraka düşmüşsünüzdür: “Bu ne biçim lû-
gatmış, gerçekten işe yarar mı imiş?” diye...

Bildiğimiz şekildeki lûgatler, bilirsiniz ki bize ancak bil-
diğimiz kelimelerin mânalarını, olsa olsa “müteradif”lerini
ve “zıt”larını anlatır. (Hoş, galiba böylesi de henüz yapılmı-
mıştır!)

Bizimkinin mâna ile münasebeti yoktur; yalnız altalta
kelimeleri dizer. Ama hangi kelimeler? Bir ana kelimenin
hatırlatacağı, ana kelime ile alâkalı bütün kelimeleri...

Fikrimi daha açık anlatmak için konuşmamıza yarı bir
lûgat kitabı şekil vermek lâzım.

Meselâ bir gün çalakalem yazarken:

“Yahu deyip duruveriyorsunuz, haniya ramazanda mi-
narelerin arasına ışıktan yazılar, resimler kurarlar, neydi
onun adı?”

Kelime dilinizin ucundadır, ama ne mümkün bulması!

Telâşa, sinirliliğe lüzum yok... Çekiniz raftan sözlüğü, açınız sahifelerini, başlayınız “Ramazan” ana kelimesinin altına dizilmiş sözleri okumağa. Ha, işte aradığınız oradadır: Mahya.

İsterseniz bu kısma beraberce göz gezdirelim: İri, kalın harflerle dizilmiş **Ramazan**; sonra şu bir sürü kelime:

Oruç, savm, saim, sıyam, şehri siyam, mağfiret, imsâk, iftar, sahur, mahya, teravih namazı, kadir gecesı, sadaki fıtır (buğday-arpa-üzüm-hurma-a’la-evsat-edna). Ramazaniyelik, güllâç, diş kirası, misvak hafız, hafız okutma, vâiz, vaiz verme, hatim, hatim indirme, hatim duası, mukabele, cami, mescit, tesbih, ödağacı, yasin, sakalı şerif, “merhabaya şehri ramazan”, oruca niyet, ağzı mühürlü, (oruçlu mânasına) iftariye: pide, reçel, simit vesaire, ramazan hazırlığı, ramazan karşılamak, üç aylar, on iki ayın sultanı, sergi, tiryaki, ağız çalkalama, oruç hali, oruçlu ağızla, oruca niyet, oruç bozma, oruçlu, oruç keyfi, orucu başına vurmak, ramazan topu, top bekleme, ezan, saat, davul, bekçi, beyit, mâni, arife, hırkai şerif ziyareti, Karagöz, tiyatro, kürsü şeyhi.

* * *

Fakat şu “ramazan” sözü bir ana kelime olmakla beraber onun bir de büyük anası vardır: Ay.

Hem de biri gökteki, öbürü takvimdeki mânalarile iki büyük “ay”...

Şimdi de bu iki çeşit ayın hatıra getirebilecekleri yahut onunla alâkalı kelimelere bakalım:

Ay – (Gökteki) mah, meh, kamer, mehtap, hilâl, aycıl, aydoğdu, ayça, bedr, bedrinakıs, bedritam, tulunay, aytulun,

hâle, ayağılı, ayın on dördü, ayseli, servisimin, ay tutulması, hüsûf, ay harmanlanması, peyk.

Ay – (göktekile ilişik tâbirler) ay parçası, ayın on dördü, ay mehtabı, ay yüzlü, “ay gördüm Allah, amentübillâh; aylar mübarek, elhamdülillâh!”, on iki ayın sultanı, ramazan ayını görmek: Kadı, müftü, şahit, davul, vesaire (ramazan kelimesine bakınız) aydedeye misafir olmak (gece açıkta yatmak).

Ay – (isimler) aydede, ay çiçeği, üç aylar (receb-şaban-ramazan), ay aydınlığı, ay aydını, ayaz, Kızılay, Yeşilay, ay yıldız, alem (minare tepesinde), alem (beylik nişanesi), Türk bayrağı.

Ay – (takvimdeki) bütün ayların isimleri, ayrıca eskiden ninelerimizin, kullandıkları ve içinde “mevlût, aşûra, birinci tövbe, ikinci tövbe, berat, bayram, aralık, kurban” gibi sözlerin bulunduğu halk dilinde aylar sayılacak. Sonra gene eski takvim bakımından şu isimler: garre, içtima, ihtirak, kıran, mukabele, teslis, terbi, tesdis ve ayla güneşin ortaklaşa ismi olan: neyyireyn.

Başka sözler: ay başı, (iki mânâda) aylık (maaş), aydan aya, aylıkçı, aylıklı, şehir, şehri, şuhur, şuhuru kameriye ve rumiye, sakki kamer mucizesi.

Lûgatçılığa azacık ara verip herkesin pek bilmediği – bilmese de olur– bir nükteyi anlatacağım: Abdülhamid devrinde maaşlar düzenle verilmezdi; fakat maliye nazırı veya muhasebecisi isterse geçmiş maaşlar için senedin altına bir “verile” yahut “ıtası” yazdı mı parayı almak mümkün olurdu. Bir zat pek darda kalmış, gidip muhasebeciye yalvarmış fakat bir şey koparamamış. Nazıra başvurmuş, eşref saate rastladığından güçbelâ bir maaşlık ihsana uğramış. Odadan çıkınca, kapıda bekleyen dostları, “Ne oldu?” diye sormuş-

lar. Adamcağız parmağını önce nazırın odasına, sonra muhasebecinininkine doğru uzatarak demiş ki:

“Bu ayı verdi ama, öteki ayı vermedi!”

* * *

İki örneğini yukarıda gördüğünüz yeni biçim sözlüğün vücuda getirilmesi belki şimdi size kolay gibi görünmüştür ama kazın ayağı öyle değildir. Zira bir ana kelimeye raslarsınız, memleketin her tarafından malûmat toplamadıkça veya ehlini gidip bularak her noktasını ayrı ayrı sormadıkça başarmanız imkânsızdır.

Meselâ “koşum” gibi... Arabaya koşulan atın sırtına ve başına geçirilen bu kayış yığınının bir tek parçası yoktur ki, halk ağzında adı bulunmasın. Ayrıca bu adlar yurdumuzun çeşitli bölgelerinde de ayrı ayrı anılır. Sonra bir yelkenli geminin kelime olarak neler taşıdığını da bilmeniz lâzımdır. “Ziraat” sözü altında kaç yüz kelime sıralamak icabettiğini de düşünürüz...

Zaten kitabın en büyük faydası da bize bildiğimizi sandığımız, fakat bilmediğimiz pek çok şeyi öğretmesinde, lisanimızı zenginleştirmekle beraber bu zenginliği herkesin önüne sermesinde olacaktır. Kendi hesabıma, küçük yaştan beri ata bindiğim, araba kullandığım halde bir “koşum”un ayrıntı adlarını tamamen bilmem. Bildiğim başlık, dizgin, terbiye, mahmuz, hamut, tekerlek, kırbaç, kamçı, dingil, yay cıvata, ok – uzatmıyalım – daha beş on kelimeyi geçmez.

Öbür taraftan sözlükte meselâ bir “tasavvuf” sözü de gelecektir. Say bakalım “tiri gamze”den “şibi zenah”a ve “aynel yakın”den “fena filhak”a kadar bütün tasavvuf istilahlarını!

Ya “aşk” ana sözünün hatırlacağı kelimeler? Birkaç yüzü bulur; meselâ: “Yavuklu, kapatma, metres, deli divane olmak, papatya falı açmak, gözü bir şeyi görmemek, kapris, râşe, albeni, mâbude”den turalım da “Ferhat ile Şirin”e ve “ah minelaşak ve hâlatihi-ahrak kalbi bihararatihi”ye kadar! “Kumru gibi koklaşmak ilk görüşte vurulmak”, hattâ “muhabbet kuşu” bile unutulmıyacak.

* * *

Kaldı ki bir “ışık-ziya” sözünü tabiat ve sanat bakımlarından zihinde türetecek, üretecek olursak yalnız bir, iki sütunu değil, sözlüğün üç dört sahifesini kaplar. Öyle ya, bu söz kısmına “ziya, nur, şûle, aydınlık gündüz, eleğimsağma, şimşek, tanyeri, güneş, şafak, alaca karanlık, seher ve yıldız”dan başlayarak “abajur, ambul, fanus, kibrit, karpit, yakamoz, meş’ale, objektif, ultraviole, lâmba ve şişesi, fitil, huni, mum, kandil, gaz, benzin” gibi koyacağımız kelimeler sayısızdır.

Ayrıca ışıkla münasebetli “aksetmek, sönük, ölü, parlak, göz alıcı, ışıldak, yakmak, söndürmek, kısmak, yalaz, kör, gölge, saçmak, salmak, neşretmek, yaymak, aydınlatmak” gibi kelimelerin ve tâbirlerin hesabı mı vardır?

Böyle bir sözlüğü başarmakta hem zevk vardır, hem bu başarı dile ve dildaşlarımıza büyük bir hizmettir. Ne edeyim ki, benim ne kudretim ona yetecek ölçüdedir ne de gündelik çalışmalar yüzünden vaktim elverişli ve işim tıkrındadır!

Akşam, 1 Nisan 1945

“SU” KELİMESİ HAKKINDA BİLİR BİLMEZ SÖZLER

Yaz ile “su” arasındaki münasebet göz önüne alınınca, benim bu hafta size “su” kelimesine dair, lûgat bakımından arzedeceğim etüde mevsimsiz diyemezsiniz. Bir başka cihetten o gibi etüdler, içinde yuvarlandığımız kanlı dünya hâdiselerini unutturup pek yormadan bilmece nevinden fikir oyalayacağı için faydalıdır... Ayrıca lisanımızın zenginliğini ve enginliğini meydana koyması itibariyle hoş a gidebilir ve öz Türkçeye hayranlığımızı arttırabilir.

“Su” ne “âb”e, ne “ma”; ya ne de “l’eau”ye benzer; daha akıcı, daha aydınlık, daha berrak, daha serindir. Benim *Bir İçim Su*’yu Araplar “Güra-i-ma” diye tercüme etmişlerdi; üzerimde hiç de ayni tesiri yapmamış, bir içim sudaki buğulanmış kadehte duran duru, ışıklı suyun keyfini ve tadını vermemiştir.

Aziz ve değerli dostum Halid Fahri tevekkeli şiir kitabının, adını *Sulara Dalan Gözler* ve romanınıninkini de *Sulara Giden Köprü* koymamış. Onun da “su” kelimesine benim kadar muhabbeti var. Bu, İstanbul çocuğu için gayet tabî bir sevgi ve bir tercihtir.

* * *

İstanbul sular şehridir; denizler, dereler ve pınarlar memleketi! Boğaziçi nedir? Hiç sararmıyan, bulanmıyan, suyu azalıp artmıyan, lüzumsuzca çağlayıp ikide bir yatağından taşmıyan ideal bir nehir değil mi? Marmara ise dünya göllerinin, suyunu en fazla değiştireni, daima temiz, cilâlı, berrak kalanı, çok koket bir dev kızının banyo salonudur. Daima dediğim gibi İstanbul’u su ile ışığın başbaşa, elele ve-rip sihir ve keramet derecesinde oyunbazlıklar gösterdikleri eşi bulunmaz bir tabiat sahnesi addederim. Bu şehirden denizi çekiniz ve pınarlarını kesiniz, geri kalanı dona kalır! Bir İstanbullu için, dünyanın neresinde ve ne kıymette olursa olsun sulara aksetmiyen minarelerin, kubbelerin, sarayların ve parkların hiçbir kıymeti yoktur. Su, bir mimarlık şaheserine iki misli değer katar; fenasını ise iyi gibi gösterir.

İstanbul kadar tatlı su pınarı çok bir şehir tanıyor musunuz? İsimlerini saymağa kalkışsam yarım sütun tutar. Hem de ne sular!

* * *

Yazık ki lûgatlarımız “su” kelimesini henüz tamam olarak kavrayamamıştır; eksikler çoktur. Benim istediğim, bu kelimeye bakınca onunla ilişkisi olan bütün isimleri, sıfatları, tâbirleri ve hepsinin tariflerini bulmaktır. Hattâ görünüşte “su” ile münasebetini aklımızdan geçirmediğimiz bazı kelimeler de zikredilmek şartıyla!

Meselâ “sıva”, bir nevi gümüş üzerine işleme mânasına “savak”, küpler ve çömler bahsinde “sır”, “sülük”, “solu-

can”, “sümük” bu kabildendir. Farisî diye bildiğimiz “surahi” ile “sirke”nin de asılları incelenmeğe muhtaçtır; “sarnıc” da öyle... “Susam”, “sübek”, “sünger”, “süt”, “soğan” hepsi “su” aslından olabilir. Galiba, hasır ve sepet yapılan “saz” da öyle... Çalgı mânasına saz İrancadır, “sahten”, yâni kurmak, uydurmak, tanzim etmek masdarından... Öz Türkçede “sütse”nin “usare” mânasına geldiğini bilenler “süt”ün “su” aslından olduğuna inanabilirler.

“Su”ya izafet edilerek kullanılan mürekkep ve bugün müstamel kelimeler arasında şunlar vardır: Su çiçeği (hasta-lık), su yolu, su böreği, su muhallebisi, su terazisi, su dolabı, su değirmeni, su kesimi (gemiler hakkında), su cenderesi (eski bir fizik terimi), sulu sepken kar, su yatağı, kara su (at hastalığı).

Bütün bunlar hastalıksa, doktora havale edilerek; yemekse aşçı başıya danışılarak, fennî olanları ehline bırakılarak, fakat hepsi de açık Türkçe ve kolay anlaşılır şekilde izah edilmelidir. Öyle sudan ve çok su götürecek gibi savsakça değil.

[İşte, şu “sudan” ve “su götürecek” tâbirleri de “su” kelimesinde iyice anlatılmağa muhtaçtır.]

* * *

Sonra nebatattan: Su kabağı, su kerevizi, su teresi, su yoncası, su baldıranı, su fidanı, sulu zırtlak gibi bir hayli sebze meyve ve ot vardır. Hayvanat da epeyce yer tutar: Su samuru, su kırlangıcı, su ruhu (bir cins kelebek), su kertenkelesi, su örümceği, su kuşu (kurbağa), su tavuğu (ördek

cinsinden bir nevi göl avı), su aygırı, su sığırı (manda), su perisi.

Daha sonra: Gülsuyu, kurşun suyu, zemzem suyu, et, arpa (bira), kolonya, maden, altın suları. Ya bazı unutulmağa yüz tutan sözler? Meselâ: “İki su pırlanta” ve “akar su gerdanlık” gibi... Çelik haline getirmek mânasına “demire su vermek” ve cilâlamak mânasında “elmasa su vermek” tâbirleri de vardır. “Bu pırlantanın suyu pek temiz” denilir.

Sulanmak – “sütlâç sulanmış”, “kadına sulanmağa başlanmış” tâbirlerinde olduğu gibi iki mânası da anlatılmalıdır. Sulu – “sulu süt” ve yüzsüz sırnaşık anlamına “sulu adam” da böyledir. Kuyu kazılırken raslanması beklenen bir şey de “su damarı”dır. “Su etmek” kayığa su dolmak mânasına bir bahriye tâbiridir.

“Su yürümek”, bahar yaklaşırken ağaçların damarlarına usare işlemesine denir. Su dökmek, su vermek, su basmak tâbirleri iyice ayırt edilmeli.

* * *

“Su”dan ayrılmış başka kelimeleri de sayalım: Sivik (mayi), sıvışık, sıvışmak (su gibi akıp kaybolmak), sulak, suluk, sülplük (yumuşak), sıvışık ıslak (başındaki “i”ye bakmayınız), sucuk (bu kelime sulandırılmış şeker veya pekmeze batırılmış şeylere denir. Cevizli sucuk gibi. Kıyma ile yapılan sucuklar bu ismi öbürlerinin şeklinden almışlardır); sıvışmak (aslında “sıva”dan) sıvanmak ve sıvama (yine o asıldan).

Eski ve öz Türkçede “suv” ve “sup” diye de telâffuz edi-

len “su”, yüzlerce kelimeye esas teşkil eder. Hattâ şimdi bizim nehir mânasına “çay” dediğimiz kelimenin bir telâffuzu da “say”dır. Size belki daha tuhaf gelecek: “çömlek”, su kabı mânasına yine “su” aslındanmış. Zira “su”daki “s” harfî “c” ve “s” de okunabilir. “Çokmek” suya batmak demektir; “çölek”, tıpkı “susak” gibi girdab mânasınadır.

“Şölen” ve “suğdiç” içkili ziyafet mânasınadır ve bir ismi “surma” olan “şarab”a, büyük bir ihtimal dahilinde, Türkçe diyenler mevcut... “Şapşak” ve “şapa”, “susak” öz Türkçe “maşrapa” demeğe gelir; “suyrak” kadehtir.

Fakat ben bu bahiste ileri gitmek ve iddialarda bulunmak derecesinde bilgiç ve mütehassıs olmadığım için “su” aslından olup da İstanbul’da ve hattâ memlekette az kullandığımız veya hiç kullanmamağa başladığımız öz Türkçe bazı lüzumlu kelimeleri kaydedip meselenin başka faslına döneceğim:

Sıvıtmak = izabe; sıvarmak ve suvarım = irva ve iska; sıvat = çeşme; sıvan = lüzucetli; sölmek = teressüp etmek; sulanç = içki içmiyen; sunak = rütubetli; susalak = susuz kalmış adam; susun = meşrubat; susunmak = susuzluğunu teskin etmek; suvak = kanal; suyumak = mayileşmek gibi...

* * *

Şimdi, dilimizde bugün kullanılmakta olan tâbirlere geliyoruz:

Yukarıda “sudan cevaplar”, “çok su götürür iddialar” gibi sözlerin mânasına işaret etmiştim. Diğerlerini bulalım: “Akan sular durur” (su götürür tâbirinin tam zıddı);

“bin dereden su getirir”; “aralarında su sızmaz”; “kulağına kar suyu kaçtı” (şüphelendi demek); “köküne kibrit suyu” (beddua); “ağzının suyu akar”; “ez de suyunu iç” (bu sözün mânası meşhur:

Ey şeyhi Keramatfüruş, ez de suyun iç!

mısraında izah edilmiştir); “suya, sabuna dokunmamak”; “sular kararmak”; radde yerine kullanılan sular, meselâ “saat beş sularında” tâbiri gibi; “su iktiza etmek, su dökmek, su dökünmek” sözlerindeki farkları izah; “ayağıma kara su indi” (yâni çok yürüdüm, dolaştım, yorulduğum mânasına); “suyuna gitmek”, “su gibi bilmek”, “suyuna tirit”, “yolcunun arkasından su dökmek”, “saman altından su yürütmek”, “eşek sudan gelinciye kadar.”

Suya taallûku olan atalar sözlerine de mevki vermek şarttır: “Su destisi su yolunda kırılır”, “suyu bardakta, gemiyi duvarda gör”, “suyu tasta, günü bacada”, “su aktığı yere yine akar”, “su akar, deli bakar”, “su uyur, düşman uyumaz” gibi...

Birkaç hayır dua da vardır: “Su gibi aziz olasın!”, “su verenlerin çok olsun!” Rica makamında bir tanesi de pek mü-nasebetsizdir: “Ayağının suyunu içeyim”... “Yüzü suyu hürmetine” su götürür. İçinde “su” kelimesinin mevki tuttuğu manzum sözlerden:

Geçme nâmerd köprüsünden ko apartsın su seni

mısraını ve III üncü Ahmet Çeşmesi üzerindeki:

Tarihini de unutmamalıdır. Fevkalâde güzelliği ifade için kullanılan “bir içim su” tâbiri de zikre değer. Lûgat kitabının has isimler kısmına “Sular”ı da koymalı: İstanbul’un Sarıyer civarında muhtelif tatlı su pınarlarının bulunduğu semtin umumî adı. Bu pınarlar şunlardır: Çırçır, Hünkâr, Kestane, Fındık suları. Susıgırlığı da vardır.

* * *

Hattâ ben lûgata –bambaşka bir marifet olarak– bir kelimenin ilham ve telkin ettiği diğer kelimeleri de koymak fikrindeyim. Meselâ “su” faslındayız; “su” size neleri hatırlatır? Üşenmeden bir kısmını sayacağım: Pınar, kaynak, menba, göz, dere, çay; ırmak, nehir; sel, yağmur, mansab, munsab, çağlayan, şelâle, damla, dalga; girdap, sathı ma’, kıyı, sahil, akıntı, cereyan, kuyu, deniz, göl, okyanus, kırağı, çiy, şebnem, jale, ter, gözyaşı, havuz, depo, bataklık, feyezan, tuğyan, Nuh ve tufan, içki, rütubet, meşrubat, buğu, buhar, kanal, kanalizasyon, boru, saçak, vaha, musluk, çeşme, sebil, selsebil, yalak, teneke, küp, testi, acı, tatlı, sıcak, soğuk, serin, kadeh, sürahi, damacana, nacak, tulum, kırba, kova, inbik, litre, türbin, hamam, banyo ilâh...

Birtakım masdarları da koymalı: süzmek, taktir etmek, boğmak, garkolmak, fışkırmak, yıkamak, yüzmek ve saire nevinden... Diğer taraftan suya ait seslerden alınmış kelimeler: Şakır şakır, şırıl şırıl, şarıl şarıl, şıpır şıpır gibi... Bir de

suyun enini, boyunu anlatan âmiyane ölçüler: “Serçe parmağım kalınlığında; bilek, bel kalınlığında”; (iki elin baş ve şahadet parmaklarını birleştirip bir halka yaparak) “nah, şöyle, bu kalınlıkta!”

İnsan, bilhassa dara gelen muharrir, –çok defa olduğu gibi– dilinin ucuna takılıp da aklına bir türlü getiremediği, arayıp bulamadığı bir kelimeyi o “su” faslındaki hususî mahalle baktı mı derin bir nefes alır, azaptan kurtulur. Meselâ, ya “tufan”, ya “Nuh” yahut “türbin”i zihnen yakalanamıyor, “su”ya bir göz atmak kifayet eder.

İşte ideal lûgat kitabı ve ansiklopedi böyle olur!

Tan, 6 Temmuz 1941

“CAN” KELİMESİNİN HATIRLATTIKLARI

“Can”, “gönül” gibidir; dar manalı bir kelime değildir. Bir cihetten “ruh” ve “hayat” demeğe gelir; öbür cihetten vücut sağlamlığını, adele kuvvetini, hatta fikir uyanıklığını da ifade eder. “Canlı adam” dediğimiz zaman o şahsın –“canlı balık” gibi– sadece hayatta bulunduğunu anlatmış olmayız; beden ve fikren faaliyetine, işgüzarlığına, hayatî kudretine de işaret etmiş oluruz. “Etli canlı”dan murad ise iri yarı, şişman birinin dinç ve çevik yaradılışına, lenfatik, lapacı olmadığına işarettir.

“Canla, başla sarılmak” tam arzusile ve bütün bedenî ve fikrî kuvvetile, seve seve, istekli istekli bir işe girişmek demektir. “Cansız bir adam” da ölmüş demeğe gelmez; hevesiz, şevksiz, aynı zamanda sıhhsız manasınadır. “Canıma sokacağım geliyor” cümlesi hem sevmek, hem sevimlilik gösterir; “cana yakın”, “senpatik”in karşılığıdır.

“Canım!” hitabı, yazık ki israf edile edile harcıâlem bir söz, bir dil pelesengi olmuş, kuvvetini kaybetmiştir. Hatta itiraz, serzeniş manasında bile kullanılır: “Vazgeç, canım!” misalinde olduğu gibi! “Cânım, efendim”i –â yı uzatmak şartile– eskiler hem muhabbet, hem deminki manada istimal ederlerdi. Birincisini yazıda, ötekini sohbette... “Can” kelimesi Türkçedir, medli “can” ise Farisî, yine eskiden,

ahbaplar arasında: “Canımdan aziz bildiğim karındaşım, efendimiz” cümlesi pek rağbette bir mektup başlangıcı idi; münasebetsiz bir şarkı da vardı:

Canı cânan dilemiş
Vermemek olmaz!
Olmaz!
Vermemek olmaz!

Görüyorsunuz a, tertip sırası yeni şiir şekline sokulunca güfte büsbütün soğuklaşıyor. Bestesini de nakledebilmek mümkün olsaydı, titremesenez bile muhakkak bir ürperti duyardınız.

* * *

“Can pazarı” hayatın tehlikeye düştüğünü ve herkesin kendini kurtarmağa çabaladığı hengâme manasızdır. “Can cana, baş başa” tabiri de başkasınıkini düşünemiyecek derecede hayatını siyanet derdine düşmeği, böyle bir felâket manzarası tasvir eder. “Canımı sokakta bulmadım” sözünden maksat, ömrün, mendil ve metelik kabilinden yolda düşürölüp tesadüfen tekrar ele geçemeyeceğini ve ucuz satın alınamıyacağını, hiçe harcanınca bir daha ele geçirilemeyeceğini anlatmaktır. “Canına rahmet!” tarzındaki tasvip takdir ve teşekkürü ancak adî lehçelerde rast geliriz, “Cancağızım” hitabı da Rumeli ağzıdır; bunu Anadoluluya ve halis İstanbulluya, taş çatlasa, söyletemezsiniz! Zaten İstanbul çocuğunun “cağızı”, şeklindeki tasvir edatı ile başı hoş değildir;

yalnız “adamcağız” müstesna... Rumeliliye ise –kızgın yağlı tavaya atılmış palamut balığı sesi çıkaran– o cazırtılı edatı yasak etseniz, tek cümle konuşamaz!

“Can” kelimesi küfürlerde mühim yer tutar... En hafifi “canın çıksın!”dır; “geber” yerine... Vaktile sokak çapkınları mahalle kızlarına, “Ah, canım!” diye söz attılar mı –daha ziyade bir cilve olarak– bu cevap hazırdı. “Canına okunmak”, mağlûp olmak, perişan edilmek, eler tutar yeri bırakılmamak demektir. Aslı, galiba “ruhuna fatiha okunmak”dan geliyor ama bu söz ölümü ifade etmez. “Canı cehenneme”, “Allah rahmet etsin”in zıddıdır.

* * *

“Can damarı” akması ölümü intaç eden damara ve “can damarına dokunmak” da en hassas ve çekinilen bir yerinden manen vurulmağa ıtlak olunur. “Can evi” kalbdır ve pek güzel bir tabirdir; fakat “can evinden vurulmak” beheimahal yüreğinden yararlanmağı göstermez; manevi müthiş bir darbeye de işarettir. “Canım çıktı” ise, bittabi, “canın çıksın”daki kasitle “öldüm” manasına gelmez; ölen, öldüğünü, yine tabiidir ki söyleyemez; bu tabir, ancak fazla yorgunluğu ifadeye yarar.

“Canından bezmek” sarihtir, hayattan usanmaktır; “canına tak demek” bir ecnebiye güç anlatılabilir; sabrı ve tahammülü tükenmektir. “Tatlı canından olmak” ekseriyetle gençler hakkında kullanılan şairane bir halk tabiridir, ölümün müteradifi! “Can çekişmek”i izaha lüzum yok, Cümlemizden ırak! Lâkin, mecazi manaya, yani sefalet ve

düşkünlüğü, takatsizlik ve perişanlığın son derecesini de gösterebilir. “Canı, kanı kalmamış” tıbda “umumî zafiyet” denilen halin avamca ifadesidir. Böylesinin daha korkunç bir ismi de vardır: “Canlı cenaze!”

“Canı sıkılmak”, “canı istemek” tabirlerinde “can” kelimesi hemen hemen lüzumsuzdur. “Can atmak” şiddetle istemek, “canı çekmek” imrenmek, diğer manada da hoşlanmak demeye gelir. Maamafih “canımı sıkma” dememizin sebebi buradaki sıkma masdarının maddî manasını izale içindir; yani ellerle, kollarla, bir aletle sıkıştırmak manasını almasın diye... Lisanın bir husiyeti, inceliği olarak kaydedeyim: “Sıkma beni!” sözünde “beni sıkma!”dan ziyade manevî mana maksuttur; “canımı sıkma” yerine... Mefulün başa getirilmesi o tesiri hasıl eder.

* * *

“İki canlı” gebe manasınadır; “yedi canlı” ise, elbette –ve maazallah!– karnında yedi çocuk bulunan bir kadını göstermez. Daha fazla kedi hakkında kullanılmakla beraber bu bahisde de –imkânsız sayılmasa bile– yedi yavrulu demek değildir; sadece “dayanıklı, kolay kolay ölmek bilmez, nice nice vartaları atlatır, bir insan”ın hal ve şanını ifadeye yarar; büyük, mühim bir meziyettir.

“Can yoldaşı” da güzel bir tabirdir; hayatlarını birbirleri için fedaya hazır, bu hayatları yekdiğerine bağlamış, sevişen bir çifti ne mükemmel tarif ediyor! “Can yoldaşı” gayet hoş bir roman ismi de olabilir; patentini aldım, kimse ilişmesin; hususile rica ederim, adaptasyoncularla dikişçi kız masalcıları elinde, pisi pisine harcanmasın, canım sıkılır...

Kuvvetli tabirlerden biri de “canını dişine takmak”dır; nedense, gözümün önünde Rodin’in mehabetli, adaleli heykellerinden birini tecessüm ettirir. Maamafih canını dişine takmak için adale kuvvetinden fazla irade kuvveti lâzımdır. Manevî ve maddî gayretin son haddini sarfetmek haleti bundan iyi anlatılamaz.

* * *

“Babacan” en sevimli sıfatların başında yer almıştır. Babacan bir adamı –babacan kadın yoktur ve kadınların babacanına “anacan” da denmez!– hakkile tarif için bir sütun yazı ister. Bana öyle geliyor ki, böylesi evvelâ sevimli ve güler yüzlü, saniyen vücutca şişman değilse de tıknaz, hatta çehresi yuvarlak olmalıdır.

Karnı birazcık gösterişli ve gümüş köstekli ise ne âlâ! Maamafih ona çeviklik de lâzımdır; hoşsohbet olmak da... Bedbinlikle, hodgâmlıkla, kıyafet merakı ile de alâkası bulunmıyacak. Büyüklerle büyük, küçüklerle küçük olacak. Kalender ve deryadil denilen insanlardan farklıdır; zira babacan herkesin işine koşar ve yarar, kendi nefisini ikinci derecede gözetir; hayır sever, ayrıca hususi hayatında da faziletperverdir. Hülâsa o, bir insanı kâmilidir; beşeriyete fayda verir, hatta ayrıca zararı gidermeğe de çalışır.

Yüksek sosyete dedikleri aşlama sınıfta bu modelde adama pek az rastlarsınız; babacan, bir halk tipidir.

“Canlı bebek” ile “bebek gibi” arasındaki farka dikkat gerek: Birincisi çok boyalı, çok süslü, yapmacık, manasız, ruhsuz, hatta biraz da hissiz, daha doğrusu taş kalbli koket

kadının sıfatıdır. İkincisi aşırı mertebede göze çarpan bir güzelliği ifade eder; meselâ sarı saçlı, mavi gözlü, toparlak yüzlü, çukur çeneli, hokka ağızlı bir kız... Ama azıcık da soğuk ve donuk olsun beis yoktur; yine bebek gibidir.

Başında “can kulağıle dinle!” ihtarı bulunan nasihat ve emrin ehemmiyetini takdir lâzımdır. Bunu, olur olmaz meselelerde kullanmayız; iş şakaya, savsaklığa gelmez; meselede hayat, memat, haysiyet ve namusa dokunan bir cihet olduğuna delalet eder. O gibi tabirleri suiistimal doğru değildir; yerinde sarfına dikkat, lisana hürmetin icaplarındandır.

* * *

“Can ciğer olmak” pek sıkı ahabaplığa, içilen suyun ayrı gitmediğine işarettir. Soğuk ve bayağı tabirlerden haz edenler buna bir de “kuzu sarması” ilâve ederler; zaten esasında hoş olmıyan lakırdıyı büsbütün pespaye şekline sokarlar. Bu tenkidim ne kuzu sarması ne de ciğerini yemek olarak sevmediğimden ileri geliyor; onları çiğ halinde, kanlı ve yapışkan gözümün önüne getirmesinden! Yok, hem fırında pişmiş ve nar gibi kızarmış sarmaya hem de ciğerle beraber şişte çevrilmiş “kokoriç”e can dayanmaz.

İşte “can dayanmaz” da bahsimize taalluûku olan tabirlerindendir. “Canlar dayanmaz” suretinde dahi söylenir ve medhü sena ifade eder. Dilimizi bilmiyenler olabilir ki onu “can yakıcı” manasına alırlar; değildir. “Can almak”tan “can alacak yer” sözünün ne kalb ne de şah damarile veya herhangi bir tehlikeli uzuvla alâkası vardır. Sadece bir me-

selenin en ehemmiyetli cihetine, bir adamın fazla müteesir olacağı noktaya işaretir. “Canının kadrini bilmek” de bir meziyettir.

Birkaç atalar sözü de kaydedelim: “Adı çıkacağına canı çıksın”, “Canım diyene canın çıksın der” , “Kasaba yağ kaygusu, keçiye can kaygusu”, “Can boğazdan gelir”, “Can çıkmayınca huy çıkmaz”, “Huy canın altındadır” ve “Eşeğin canı yanınca attan yürük olur” gibi.

* * *

“Cana susamak” hiddetin had ve son derecesini gösterir; “kanına susamak” bunun daha fiili suretidir. “Cankurtaran” deyince akla, evvela deniz ve tahlisiye simidi ile sandalı ve hasta otomobili gelir ama o tabir bazan kazalar haricinde de manevi imdada koşan bir adama da izafe olunabilir.

“Can vermek” yalnız yaratmak ve diriltmeği ifade eder; “canını vermek” şekline girince, muhabbet ve fedakârlığı anlatır. “Can havlile”yi de unutmayınız; pek çok kullandığımız tabirlerdendir, “refleks” ile birdenbire yaptığımız kurtulma hareketine denir. “Canbaz” mesleğin tehlikesini göstermek itibarile iyi bulunmuş bir kelimedir.

“Evvelâ can, sonra canan” hodbinlik vecizesidir. Ancak lâtife ve alay şekline dökerek söylenirse de, bence bir ruh haletini göstermek itibarile zannedildiğinden fazla ciddidir. “Can cümleden aziz” tabirine gelince o, derviş ve softa ağzına daha ziyade yaraşır.

“Allaha bir can borcum kaldı” yaşlı kadın lâfıdır; çok defa mahalle kocakarısı bunu iftira, isnad, dedikodu başlan-

gıcı olarak inandırmak gayretile söyler; sureti haktan görü-
nerek... O söz, yalan ve tezvîr kapısının tokmağıdır!

* * *

Farisiden aldığımız “can”lı kelimeler epeyce bir yekûn tutar. En meşhurları “cansiparane, canrûba, cansuz, canfeza, canfersa, canhuraş, canşiken, cangâh”dır. Hem kan dökücü hayvan hem de ona benzîyen insan manasına “canavar” dahi Farisî “canaver”den galet imiş ama, bu eski lûgatçıların uydurmasıdır; domuza da itlak olunur.

Bektaşî tarikatinde de dervîşlere “can” derler.

Başındaki “can”a ve alâkalı görünüşüne bakıp sakın “canî” kelimesini Farisî ve can ile alâkalı sanmayınız; ayıp olur. O kelime su katılmamış Arapçadır. Malûm bir kumaşın ismi olan “canfes” ise, güya Farisice “canfeza”dan geliyor-muş. Acaba?

“Can”lı hayvanlardan “solucan” ve meyvelerden “can eriği”, sebzelerden “patlıcan” vardır. Birincisinden iğrenip ikincisinden dişlerinizin kamaşmasa bile, ağzınızın sulanacağına, üçüncüsünden de bugün, öğleye olmazsa akşama, muhakkak surette yiyeceğinize şüphem yoktur.

Şüphe etmediğim bir nokta daha varsa, o dahi hiçbir lûgat kitabında “can” kelimesini bu derece tafsîlâtlı ve izahlı, bilhassa tatlı dille yazılmış olarak bulamıyacağınızdır. Himmetim var olsun!

Tan, 7 Eylül 1941

BALIK VE ANSİKLOPEDİ MESELESİ

İstanbul'un Venedik ve Kopenhag gibi küçük küçük adalardan teşekkül etmiş bir şehir olmadığı muhakkak; lâkin yarım adalardan vücut bulmuş bir su memleketi olduğunu, haritaya göz atar atmaz görürüz: İstanbul tarafı başlı başına bir yarımadadır; Galata ve Beyoğlu da keza. Anadolu yakasına gelince İzmit Körfezi'ne kadar yarımadadan ibaret. Üç tarafımız daima deniz... Hem de ne deniz? Balık geçidi ve balık otlağı bir deniz! Amma balık azlığından, balıkçılık teşkilâtı noksanından, balık lokantaları yokluğundan gün geçmez ki, şikâyet etmiyelim. Şu sırada gazeteler, tekrar bu mevzu etrafında feryatçı. Ben de, fırsatı kaçırmıyarak yine müstakbel ansiklopediyi düşünmekten kendimi alamıyorum.

Bu kitaptaki balık ve balıkçılık kelimelerine hususî bir ehemmiyet verileceği şüphesizdir. Meselâ balık tutmayı sanat ittihaz etmişlerin isimlerini şöyle bir göz atar atmaz bulmak ve usulleri, âletleri hakkında malûmat edinmek ne hoş olacak! Malûmdur ki, balık avcıları dalyancı, alamanacı, ol-tacı, gırgırcı, ıgırıpçı, ağcı, saçmacı, midyeci, manyatacı gibi muhtelif adlarla anılırlar. Bunları –şayet Boğaziçi çocuğu ve balık meraklısı değilsek– muharrir, hikâyeci, gazeteci, dil ustası ve hoca olduğumuz halde kaçımız biliriz? Bilsek de

kolayca, kısaca tarif edebilir miyiz? Dahası var: “Balıkthane kaşercisi” ne demektir? Hangi lûgati açıp da tarifini bulacağız? “Manyatacı” ve “gırgırcı”yı öğretecek lûgat kitabımız var mıdır? Birini açarsınız: “Alamana” yoktur; nasılsa “ığırıp”a rastlarsınız; öbüründe hiç bulamaz, bir başkasında gayet üs-künkörü tarifini okur, bir fikir hâsıl edemezsiniz.

Bazıları, “Bir dil, teessüs ettikten sonra lûgati yapılır,” diyorlar. Hayır; lisan, ancak lûgatleri tesbit edile edile ve ek-sikleri tamamlana tamamlana teessüs eder.

Tan, 18 Eylül 1941

“YER”DEN ÇIKAN KELİMELELER

D ünkü sayımızda, “Şehirden Röportajlar” muharririmiz Sait Kesler, yazısını şöyle bitiriyor: “Mısırçarşısı’nın bu hale getirilişine yerinmek değil, sevinmek lâzım gelir.” Cümlelerin içinde “yerinmek” ile “sevinmek” kelimeleri göze, kulağa ve gönüle ne hoş, ne tatlı geliyor... İlle, benim çocukluğumda çok işittiğim halde nedense bir zamandanberi kullanmasını unuttuğumuz o “yerinmek” sözü çok yerinde! Yerinmek veya yerenmek, keder etmek, mahzun ve müteessir olmak mânâsıdır. Onun gibi “yer”den çıkan, yerle başlayan daha ne güzel kelimelerimiz vardır ki –önce Divan edebiyatı, sonra da Edebiyatı Cedide yüzünden– yazı dilimizden koparılıp atıldı; bunun tesiriyle de okuma yazma bilenlerin konuşmalarında azaldı; bir vakit köşede, kenarda can çekişti, sonunda gömülüp gitti. Artık hiç işidemez olduk.

İstanbul’da kullanıldığını hatırladığım “yermek” kelimesi bu cümledendir; aleyhinde bulunmak, tenkit etmek yerine... Bir tanesini daha söyleyeceğim ki hepsinden güzel ve lüzumludur: Yersemek. O kelime vatan hasreti çekmek, yabancılik duymak, bulunduğu yere bir türlü alışamayıp kendininkini özlemek mânâsına gelir ve “yerseme” daussıla kelimesinin hoş bir karşılığı olabilir! Ali’nin, Veli’nin lâfına

aldırmıyarak yeri geldikçe, yerini buldukça hepsini de kullanacağım; beni yermekten geri kalmasalar, emeğimi yersiz bulsalar, bu kelimeler yerleşmez, yeşeremez deseler bile!

Kullanıldığını işitmediğim halde lûgatta “yerindirmek” masdarına da rasladım; hayal inkisarına uğratmak mânasına imiş... Hiç de fena değil; ayrıca pek lüzumlu. Türkçede “yergin” kelimesi de var. Kalıp bakımından “tedirgin”e benzeyen ve mahzun, kederli mânasına gelen o endamlı kelimeyi memleket dışına gönderilmiş sürgün yerine kullanabiliriz; ayrıca “yergin etmek”, “hudut haricine çıkarmak” mânasına özel bir söz de olabilir; dilimizi zenginleştirir. Yine zenginleştirmek için, eskiden Türkçede yer bulmuş bir kelimeyi, “yerilmek”, yâni nüzûl etmek, yere konmak sözünü tayyareciliğe özgüliyerek, meselâ ajans haberlerinde yere düşürülmüş mânasına: “Düşmanın dört tayyaresi alevler içinde yerilmiştir” dersek dilimize, zamane icatlarına uygun, başka milletlerde bulunmıyan bir “hususî tâbir” kazandırmış olmaz mıyız?

Biz yalnız karşılık bulacak değiliz; lüzumuna göre kelime üreteceğiz ve dilimizi, zamanın ihtiyaçlarıyla at başı bir, ileri götüreceğiz. Evet, dolu dizgin değil; eşkin bir yürüyüşle: Ara vermeden, düzgün adımlarla!

Tan, 17 Kasım 1941

DİLİMİZİN GÖZBEBEĞİ “GÖZ” KELİMESİ

Dilimizde “göz” kelimesi çok zengin bir unsur, tükenmek bilmez bir kaynaktır.

İçine bu kelimeyi karıştırarak kullandığımız birtakım sözlerle –doğumdan ölüme kadar– bin çeşit durum, duygu ve fikrimizi, hele sevgi veya hıncımızı pek belirgin, canlı ve hoş şekilde anlatır; anlata anlata bitiremez, bu kelimeye bir türlü doymak bilmeyiz. “Sözlük”lerimizde, tam toplanmış olmadığı halde bile yine en uzun yer tutan kelime “göz”dür. Biz bu kelimeyi yalnız görme uzvu anlamına kullansaydık Türkçemiz epeyce yavan ve hatırı sayılır derecede eksik kalırdı!

“Dünyaya gözünü açmak” doğmak demektir, “göz yummak” da ölmek... Fakat iş bu kadarla kalmaz; ayrıca “gözü açık gitti”, “gözü ardında kaldı” tabirleri vardır ki, uzun cümlelere lüzum göstermeden birçok şeyi kısaca anlatmıya yarar: Meramına ermeden, istediğini yapmıya vakit bulamadan, çoluğunun çocuğunun geçinmesini sağlamlamadan, sevdiklerine kavuşmadan, kavuşmuş olsa da hevesini alamadan ölmek gibi...

Sevgi ve gönülden bağlılık gibi duygular için “göz”den çok faydalanırız: “Gözde”, “İki gözümün nuru”, “İlk gözağrısı”, “Gözü gibi”, “Gözbebeği!” Hele şu “Gözde” ismi başlı

başına bir buluş ve dilimizin hem kıvraklığıyla esnekliğini hem de benzetişlerle duyushlardaki inceliğini gösteren bir örnektir. O kalıptan “sözde”yi de beğenirim. “Gözde” eskiden saraylarda padişahın hazzettiğı kadını ki, cariyeden üstün, nikâhlısından aşığı bir derecesi vardı. Bu gözdeleler, zaman gelir, belli başlı adamlara zevce sıfatıyla saraydan çıkarılırdı, fakat bir ara padişah gözüne ve yatağına girmiş olmanın kurumu üzerlerinden düşmezdi. Yalnız o sınıf kadınlara has olan bu kelime şimdi, yüksek yer tutmuş kimselerin etrafındaki dalkavuklar ve çalımlılar hakkında da kullanılmaktadır.

* * *

Bilgiçlik satmıyacağım, ama dilimizde en çok geçen “güzel” kelimesi de yine “göz”den çıkmadır. Buna, bir kısım lehçelerde “gözen”de denir. Güzel, göze hoş görünen anlamındadır. Türkçede güzelleşmek yerine bir “gözenleşmek” mastarı da var. “Göz” gibi “göze” ve “gözeri” de pınara denir. “Gözenekler”, “mesamat”, “gözek” ayna ve dürbündür.

Şurasını da unutmalıyım: “Göz” kelimesi, ayrıca kaynak, oda, çekme, raf, hattâ bazı bölgelerde pencere demesine de gelir. Bağ filizlerinin tomurcuk çıkaracak yerleri de gözdür. “Göz bebeğı” hem gözün ortasında yuvarlak parça hem de gayet sevilen şahıs ve eşya için kullanılır. Fakat bu kelimedenden daha bir sürü ve çok lüzumlu isimler çıkarmışızdır: “Göz kararı”, “göz bağı”, “göz hapsi”, korkutma demesine “gözdağı”, “göz nuru” gibi... Yeni kelime olarak bir “gözaltı” kazandık.

“Gözleme” dediğimiz tatlı, benim fikrimce, odun ateşi anlamına da gelen “köz”le ilişkilidir, “göz”le değil...

“Gözcü” de güzel kelimelerdendir. “Görücü”, “görmek”ten geliyorsa da, görmek de yine “göz” cevherinden çıkmış. Nitekim “Gözükmek” mastarında bunu açıkça belli ederiz.

* * *

Sanat olarak “açık göz”, “tok göz”, “gözüpek”, “gözü doymaz”, “aç gözlü” sözleri gerçekten anlatışlı, değerlidir. Sanmam ki, hiçbir dilde “göz” kelimesi bu kadar iş görebilsin, bu derece kuvvetli, gürbüz, faydalı kelimeler doğurabilsin!

“Gözü doymaz” ile “aç gözlü”deki anlatma kudretine bakınız: İnsanın midesi doyar; kesesi dolar, fakat gözü doymaz ve dolmazsa neye yarar?

Dilimizin bu zenginliği, ustalığı, “deha”sı karşısında övünmekten kendimi alamıyorum ve diyorum ki: “Hangi Arapça, Farsça, Frenkçe öz Türkçenin yerini tutabilir, açığımızı kapatabilir? Bu dili kurtarmaktan daha doğru, daha lüzumlu, daha özlü ne iş vardır?”

Hele şu “kaşla göz arası” tabirindeki incelik? Beğendiğim başka tabirleri de –zevk verici oldukları için– sayacağım: “Gözünü dört açmak”, “göz boyamak”, “gözü ısırarak”, “gözünde tutmak...” Bu son sözdeki derinden, içten anlatış kuvveti pek parlaktır: Hasreti çekilen adam ve şey, özlediği evinin bacası gibi uzaktan, dumanı tüter görünüyor, üşümüş bir yolcu gibi ocak başında yer almak için oraya can atıyor; ısınacaktır, dinlenecektir, sevgi bulacak, hem vücut, hem gönül rahatına kavuşacaktır.

Bunu, bir aç gözlü bakımından, mide duygusuyla, başka

türlü de anlatabiliriz: Kaç gündür yemek yememiş bir adamın hayal gözü önünde bir kebab dumanının tütüşü, bu iştah kamçılایıcı dumanın burnuna doluşu cinsinden bir özleyiş!

* * *

Kaba, çirkin, münasebetsiz bir hal ve hareketi anlatmak için “göze batmak” sözü de çok yerindedir. Göz kadar nazik bir uzva, yabancı bir cismin batışındaki acıyı ve rahatsızlığı düşününüz... Ne güzel buluş!

“Gözünden sürmeyi çekmek” sözündeki “göz”, –bir kere daha yazdığım gibi– eskiden gemi yapmak için kullanılan seren direklerinin konulduğu yer mânasınadır; “sürme” de bu tahtaların adıdır. Vaktiyle, Haliç’te bir sürme hırsızlığı varmış; geceleyin gelirler, bu “göz”leri açıp “sürme”leri kayığın ardına bağliyerek yüzdüre yüzdüre usulcacık aşırırlarmış. Tabir, oradan kalmadır.

“Göze girmek” mastarına ne buyrulur? Darısı başımıza mı? Fakat bir de “Gözden düşmek” var... Allah esirgesin! “Göz dikmek” de mânalıdır; “göz koymak”, bunun daha hafifidir. “Gözden çıkarmak” ve “gözüne almak” çok kullandığımız sözler arasında bulunuyor. Hele harp zamanı devletler neleri gözden çıkarıyorlar ve neleri göze alıyorlar... Ne servetleri ve ne zararları!

“Gözü korkmak” da var. Fakat bu, geçici bir korkuyu gösterir; onun kötüsü ve devamlısı, “gözü yılmak”tır. Bir kere göz yılmasın, o zaman ayıdan da korkarsın, izinden de! Yapacağını, hakkından geleceğini, başaracağını anlamak

mânasına “gözü kesmek” hoş bir sözdür; nefse güveni, hesaplıca hareketi gösterir. “Gözüne kestirmek” sözünde ayrı bir çeşni, küçük bir fark vardır.

“Göz gezdirmek” ile “göz nuru dökmek” arasında ayrılık göz önünde... İki hareket farkını çok iyi canlandırır. “Gözden geçirmek” ise bu iki halin ortasına işaretler. Yani baştan savması birincisidir; ikinci derecesi “gözden geçirmek”tir; sonra “göz yormak” daha zorlucası “göz nuru dökmek”tir. Bu ne zenginlik! Dilimizden bir gül istiyoruz, bize bir gül bahçesi bağışlıyor. Sonra da ona dil uzatanlar çıkıyor!

* * *

“Göz kırpma” –bunun aslı “kıpma”tır, öz Türkçe de gayretle, çırpınırcasına çalışmış demesine gelir– ve “göz süzmek” iki cilvedir ki, birincisi çocuklara pek yakışır; ikincisini de, dedelerimiz güzellere çok yakıştırırlarmış... Şimdi gerdan kırmak kadar soğuk kaçıyor. Söz bakımından beğendiğim, fakat anlattığı halden tiksindiğim “yüz göz olmak” onur kırıcı huylardandır. Kimse ile yüz göz olmamalıdır; bu, kurumluluk sayılmaz, neşesizlik ve insan sevmemezlik de değildir; karşıımızdakilerin, içtenliliği ve senli benliliği bayağılığa kadar göturmelerinden, terbiye sınırını aşmalarından, açık ve ferah harekete dayanamayıp bunu sırnaşıklıkla çevirmelerindendir.

Beklemek, beklerken sabırsızlanmak halini kuvvetle anlatan “göz yolda kalmak” sözü fena mıdır? Tecrübesizce, cahilce, hesapsızca hareketi gösteren “göz kapalı” da güzeldir; “göz açılmamış” ise, yeni doğmuş kedi yavrusu demek değildir; hele bu söz –doğrusunu Allah bilir– bir kız-

dan bahsedilerek söylendiyse, erkekci olmamış, ahlâkı bozulmamış, hem ruh, hem cisim bakımından el dokunmamış mânasına gelir.

“Göz yummak” sözünün mecazi mânası, “göz kapamak” ve “görmemeziğe gelmek”ten ayrı bir şeyi anlatır; birincisinde devamlı bir hareketi, ikincilerin de geçici ve yalnız birkaç kereye mahsus olanı! Bu farkları bilenler, ayırt edebilenlerdir ki, gerçekten dil ustası sayılmıya hak kazanırlar ve o işin en iyisini de şüphesiz ki, eski İstanbul çocukları yapabilirler.

* * *

Bu bahis uzundur. İçinde “göz” kelimesi geçen “göz göz oldu yüreğim gözlerinin derdinden” gibi şarkılar, “Göz görmeyince gönül katlanır” gibi atalar sözleri; “Gözünü toprak doyursun” gibi beddualar, “Göz taşı” ve “Karagöz” gibi isimler, “göze görünür” ve “göz göze gelmek” gibi sıfatlar ve masraflar, neler vardır! Bütün bunlar varken Osmanlıca “Çeşim-ceşman, ayn-uyun, nazar-enzar” gibi kelimelere dadanmış, gözü “göz”ümüzü görmemiştir.

Bana öyle gelir ki, o yabancı kelimeleri bırakıp kısaca “göz”ü kullanmıya başladığımız gündenberi edebiyatta gözümüz açılmıştır. Her şey neyse ne ama bir millet, gözünü de yabancı dilden kelimelerle anlatmıya kalkarsa, hali nice olur?

Tan, 15 Mart 1942

“EL ELDEN ÜSTÜNDÜR TÂ ARŞA VARINCA”

Türk dilinde “gönül”⁶² ve “can” kelimelerinden üreyen tâbirlerin zenginliğini ve derinliğini, sonra da “göz”den ve “çal”dan nasıl faydalandığımızı yazmıştık. Bunlar arasında “dil”, “ayak” gibi başka gür kaynaklar da vardır; hele “el”i hakkiyle incelemeğe, “el”den edindiğimiz kelime ve tâbirleri saymağa, sıralamağa kalkışırsak Türkçenin marifeti, ustalığı, sihirbazlığı karşısında –bir şapkadan sahne dolusu eşya ve ayrıca güvercin çıkaran hokkabazı seyrediyormuş gibi– şaşkınlığa düşmemek elden gelmez!

Belki, birdenbire, aklınıza bu kelimedden yapılmış hiçbir tâbir gelmedi. Elinizde tuttuğunuz gazeteye bakınız: Harp icabı, meselâ çaya, kahveye, buğday veya arpaya, her halde bir maddeye hükûmetin “el koyduğunu” okursunuz. “El koymak” fiili –iktisat tedbiri olarak– bu harbin icaplarından ve çok kullanılan tâbirlerindendir. Onu, vaktiyle pek lüzumsuzcasına “vazı yed” terkibiyle anlatırdık amma köylü yine “el koydu” derdi.

Aynı tâbirin tersi, yâni “el kaldırmak” büsbütün başka mânaya, hattâ mânalara gelir. Birincisi “büyüklere el kaldırılmaz” cümlesindeki gibi ya itaatsizliği yahut da gerçek-

62 “Gönül Hakkında” başlıklı bu yazıyı, *Tanıdıklarım* kitabının yeni harflerle yapılan ilk baskısına almıştır Refik Halid. (hzl.)

ten vurmak kasdiyle yapılan hareketi gösterir. Ayrıca “el kaldırmak” sözü açık rey vermek demesine bir parlâmento tâbiridir; eskiden millet meclislerinde bir sürü fırkalar varken hâkûmet tarafını tutan mebuslar kabine lehine daima el kaldırırlar, muhalifler ise ellerini nereye saklayacaklarını bilemezlerdi. Görüyorsunuz ki parlâmento dışında itaatsizlik ve büyüğe karşı terbiyesizlik anlamında kullanılan tâbir, parlâmento içinde, aksine uysallık ve yüksek mevkidekilerin gidişine ayak uydurmak mânalarında. El kaldırmanın başka mânası da, Allah’a iyilik bekliyerek dua için hazırlanmak, dua vaziyeti almak olduğuna göre, arada az çok bir münasebet de yok değildir.

“El üstünde tutmak” tâbiri de sevgiyi, saygıyı gösterir; bunun tersi “yerin dibine sokmak”tır. İkbal yolunda bir adamın başına ikisi de gelebilir; aşkda da öyledir! Sevildiğin, sayıldığın, daha doğrusu borun öttüğü müddetçe el üstünde tutulur, baş üstünde gezdirilirsin... Tesirin kalmadı mı insanı atarlar yakadan!

“El”den çıkardığımız tâbirler, ıstılahlar ve kelimeler, iyi ve kötü mânalar göstermek bakımından ikiye ayrılmak lâzım gelirse, kötüler şunlardır:

En başta “el açmak” gelir; yâni dilenmek... “El bağlamak” da pek hoş sayılamaz; zira bu nüfuzlu şahsın karşısında divan durmağı, köle tavrı almağı anlatır. Namazda sağ elini sol elinin üstüne koymak hareketine de “el bağlamak” denildiğini bugün bilenler çok azalmıştır. Bâki’ye ait meşhur mısradaki “el bağlayalar...” sözü son iki mânaya da gelmektedir. “El, etek öpmek” de insan haysiyetine uyan fiillerden sayılamaz.

“El uğuşturmak” ümitsizliğe kapılmaktır. Ümitsizliğe kapılınca niçin gerçekten böyle yaparız? Düşünülecek meseledir. Elden çıkarmak = satmak, kaybetmek; elde kalmak = satamamak; el kesmek = çekilmek, vazgeçmek; el çektirmek = bir adamı vazifesi başından almak; el yumak = alâkayı kesmek; el yunmak = imsâk etmek; el yumma = perhiz mânalarındadır.

“El atmak” bir işe karışmak demesine gelirse de çok kere, silâha, uçkura el atmak gibi iyi fiiller için kullanılamaz; “taarruz”u gösterir. “El sokmak” başkalarının işine karışmaktır ve “bir işe burnunu sokmak”dan mânaca daha hafiftir. “Ele bakmak” yalnız el falına bakmak mı demektir? Hayır; birinin yardımıyla geçinecek derecede düşkün halde bulunmağı anlatır: “Damadının eline bakıyor” gibi... “Eline su dökmemek” sözü bir başkasiyle kıyas edilince, ondan çok aşağı ve çirkin görünmeğı anlatan güzel bulunmuş bir tâbirdir. “Ele avuca sığmamak” haşarılığı, yaramazlığı veya uçarı çapkınlığı bildirir.

“Ele geçmek” yakalanmak, tutulmak; “ele girmek” birinin hükmü altında kalmak, “ele vermek”, gammazlık etmek, suçluyu haber vermek; “elden gitmek”, telef olmak; “elden kaçırmak”, faydası görüleni bir kusur yüzünden kaybetmek mânalarındadır. Görüyorsunuz ki bütün bunları bilmek, aralarındaki farkları sezmek ve yerinde kullanmak –hele bir yabancı için– zor marifettir.

“Elemek” masdarı dokunmak, kurcalamak demesine gelir; genç kızlar hakkında “ellenmiş” şeklinde kullanılırsa can sıkır ve şeref bozar. “Elletmek” de yine onların çekinmeleri lâzım gelen fiilerdendir.

Şimdi başka kelimelere bir göz atalım: Eli uzun = Kleptomaniye illetine uğramış, nerede ve ne bulursa çalmadan yapamıyan insan – eli ağır = çabuk işi göremiyen yahut tokadı ağır olan şahıs – eli boş = işsiz güçsüz, haylaz – eli bayraklı ve eli maşalı = edepsiz, gürültücü, şirret – eli böğründe = bir işi kaçırap şaşkın ve kederli halde kalış – eli ermez = kudretsiz (eli elmez, gücü yetmez şeklinde kullanılır) – eli pek ve eli sıkı = hasis, cimri – el altından = gizlice, sezdirmeden – el çabukluğu = hokkabazlık, göz bağcılık (ne sihirdir ne karamet, el çabukluğu marifet) – eli içinde = bir şahsın hükmü altında bulunan, iradesine sahip olamıyan: “Evin hanımı, hizmetçinin eli içinde” misalindeki gibi... “Eli dar, eli dar-da” parasızlık vaziyetini anlatır. “Eli kulağında” tuhafça bir sözdür; hemen olması beklenen hazırlanmış işe işarettir.

* * *

İyi mânaya gelenler arasında şunları bulabildim:

Eli erişmek = maksada ulaşmak, arzusu yerine gelmek – eli değmek = fırsat bulmak, vakit müsait olmak – el vermek = yetişmek, kifâyet etmek. Fakat bir “el vermek” sözü daha vardır ki yalnız dostluk gösterişi olarak el uzatmağı değil, birleşmek ve yardım etmeği de gösterir. Elverişli = uygun – elele vermek = sıkı bir arkadaşlığa girişmek (bir de “elbir etmek” sözü varsa da şimdi bunu “elbirliği” şeklinde kullanmaktayız. Arada sezilir bir fark vardır) elden geleni yapmak = imkân içinde olanı esirgememek (tâbir, bir harpte Anglo-Saksonların müttefikleri hakkında ikide bir kullandıkları “elden gelen yardımı yapmak” söziyle meşhurlaşmıştır).

“El değmedik ve el değmemiş” tâbiri namuslu, iffetli, ellenmemiş kız ve kullanılmamış eşya demesindedir. Birinin “elini kesmek” ve “elini ayağını kesmek” tâbirlerinin bıçakla ilgisi yoktur; zararlı bir şahsın gidip gelmesini, işe karışmasını önlemek mânasına kullanılır. Bir ecnebi meselâ bir romanda rasladığı “Ahmet o gündenberi elini, ayağını kesti” cümlesini olduğu gibi diline çevirirse –bizden bazı mütercimlerimiz gibi– yandığı gündür! “Ele almak” bir işi üzerine almaktır, ona “deruhte” derdik; aynı söz bizi kendi tarafına çekmek, kazanmak mânasına da gelir. “Ele geçirmek” çalışarak, uğraşarak bir şeyi elde etmektir. “Eli varmamak, kıyamamak, kötü işe girememek demektir. “El sunmak”, bir işe başlamak mânasına gelirse de kullanılmaz olmuştur. “Kıta-ba el basmak” yemin etmek ve teminat vermek demesinedir. “El vurmak, el çırpma” eskiden hizmetçi, uşak çağırma anlatırdı, bugün alkışlamadır. “El etmek”den işaret vermek, yanına gelmesini işaretle bildirmek mânasını çıkarırız.

“Eli ayağı düzgün” vücut âzasının biçimli olduğunu değil, o şahsın işe yaradığını, becerikliğini anlatır. “Hanımeli” adını hoş kokulu bir çiçeğe vermekte isabet göstermişlerdir...

* * *

Bu tâbirler dışında birçok isimler vardır: Elebaşı = çocuk oyunlarında şeflik eden, oyunlarda ilk oynayan, bir işte baş olan – El ayası = avuç içi – Elbezi = sabunlanıp çocuk ve hasta ağzı ve yüzü silmeğe yarayan tülbent parçası – Elişi = makine ile değil elde yapılmış işler, işlemeli bezler – Elde-

ğirmeni = hava ve su yerine el ile çevrilen ufak değirmen – Elden = çabuk; hükûmet dairelerinde arkası bırakılmıyarak yürütülen evrak (böyle yapılmazsa, rüzgârsız kalmış kotra gibi bekler, durur) Eldebir = hazır – Elde değil = ihtiyar dışında, çaresiz – Elşakası = eşek şakası sözüyle tamamladığımız can acıtıcı, zekâsız, hoyratça el oyunları – Elleme = iri kıyım, tozsuz iri kömür parçaları – Elyazısı = matbaada basılmayıp elle yazılmış yazı.

Başka şekilleri:

Eldiven = soğuktan ve güncşten korumak veya süslü görünmek için ellere geçirilen el biçimi deri veya kumaş kılıflar ki, eskiden İstanbul’da daha çok “eldivenlik” denirdi; Anadolu’da “ellik” derler. “Eldiven”i bazı lûgatlar “eldüvan” şeklinde gösteriyorlarsa da o “düvan”ın aslı nedir söylemiyorlar. Farisî ek midir? Yoksa teşrifat kıyafetine işaret olarak “divan” sözüyle mi ilgilidir? Bu sırada “el pençe divan” sözünü unutmamalıyız.

“El öpmelik” geline ve damada verilen hediyeye denir. “El sürülmez” sözü ise sadece haram demektir. “El yordamı”nın tam mânasını “el alışkanlığı” olarak kabul etmeliyiz. Zira bir sütçü ve aşçı ismini de hatırlatan o, çoğumuzun bilmediği “yordam” öz Türkçede meleke, maharet, kaide, karar, şekil, metod, istidat gibi birçok mânayı nefsinde toplamıştır. Hattâ “yoru” mâna ve “yorum” izah ve tefsir karşılığıdır. “Rüyayı hayıra yormak” hayırlı bir tefsir ve izah demesine gelmiyor mu?

“El”den “elek”, “elemek” de çıkmıştır. Fakat Arapçılardan “alâimüssema” yaptıkları “elegim sağma”nın aslı benim fikrimce başkadır: Türkçede “serap” mânasına gelen iki söz,

“ilgim” ve “sağım” kelimeleri birleştirilerek göğteki bir görünüş bir kaybolan tabii hâdisenin seraba benzediği anlatılmıştır; zamanla söylenişi bozulmuştur.

“Elinden geleni arkana koyma”, “bir elin nesi var, iki elin sesi var”, “iki el bir baş için”, “elini sallasan ellisi, başını sallasan başı tellisi”, “elini, eteğini çekmiş”, “eli ekmek tutmak”, “el ele, kol kola; çiftede de sandık, kırmızı fındık”, “elin eliyle yılan tut”, “elinden gelen başara, kötünün yüzü yaşara” gibi sözlerin yorumuna yerimiz elvermiyor. Hem de “el” gibi okuduğumuz “il”den türemiş kelimeleri ve atalar sözlerini ayırdığım halde... Hele “el” özünden çıkıp Anadolu’da bugün kullanılan ve en aşağı sekseni bulan pek güzel kelimeleri yazık ki o yüzden yine sayıp dökemiyeceğim. Meselâ; eldek – ihtiyat para ve zahire; eleket – manivelâ; elgin – hasis; elek – becerikli gibi...

Kim bilir bulamadığım, hatırlıyamadığım daha neler kalmıştır... Şüphesiz ki bilgisi benden üstün biri çıkar, tamamlar. O zaman, böylesine “elin varolsun! Eline sağlık! Ellerin dert görmesin!” deriz. El elden üstündür, tâ arşa varınca!

Tan, 24 Mayıs 1942

“EL”DEN “EL”E DİLDEN DİLE

İki hafta evvel ele aldığım “el” hakkındaki dil yazısı umduğumdan çok fazla ilgi uyandırdı, mektuplar geldi, telefonla arandım, uğriyanlar bile oldu; istenilen şudur: Kısa kestiğim, eksik bıraktığım tamamlanmasını başkalarına terkettiğim o bahsi bitirmek!

Hakları var.

Zira, birinci yazımda yüzden ziyade kelime ve tabir saydığım ve Anadolu ağzında yaşıyan yüzden çok kelime ve “deyim”i de yer darlığından bir yana bıraktığım halde geride yine yüze yakın pek kıymetli, pek mânalı, pek canlı söz kalmış. Bunlardan küçük bir kısmını kendim buldum; fakat çoğunu sayın okuyucularımdan, hele en yüklüsünü, Kayseri’de bulunan yüksek bir fen memurundan aldım. Zaten yazımın başlığı neydi? “El elden üstündür, tâ arşa varınca!”

Türk Dil Kurumu’nun canlı konuşma ve yazı dilinde yaşıyan sözlerle dile yeniden yeniye girmiş veya girmekte olan kelimeleri bir Türk Sözlüğü’nde toplamaya çalıştığı şu sırada el bahsinin eksik kalmaması bana büsbütün lüzumlu göründü. Kurum tarafından dikkatle hazırlanan ve yalnız A harfini toplayan Sözlük taslağına göz atınca, bu eserin şimdiye kadar bizde yapılanlarla kıyas edilemeyecek derecede

değerli olacağını anladım. Eğer Türk dilinin bu Süleyman hazinesine, okuyucularımla beraber biz de bir karınca bacağı sunabilirsek, kudretimize uygun şekilde vazifemizi yapmış oluruz.

* * *

İsterseniz bahse eğlenceli olan atalar sözü ve halk tâbirleriyle başlayalım:

Meselâ, birine ödünç para verip veya parasını kaptırıp sonra arkasından koşmayı, zahmet çekmeyi, üzölmeyi gösteren “elinle ver, ayağınla ara” sözü pek hoş, âdetâ eski edebiyat kitapları ağziyle “sehli mümteni” değil midir? Sonra –vurguncuların kulakları çınlasın!– darlık bilmiyen bir bolluğu pek iyi anlatan “bir eli yağda, bir eli balda” sözü, hele şu sırada istifciliğin tam bir resmini çizmiyor mu? “Elini sıcak sudan soğuk suya sokmaz” tâbiri de refah ve refahtan gelen tenbellik tasviridir.

“Bir elim yar koynunda, bir elim kaldı boş!” diye eski bir şarkı vardır. Bu sözlerle adamcağızın ne istediğini ben anlıyamadım ve o durumda bulunan bir şahsın öbür elini niçin sevgilisinin hiç olmazsa beline uzatamadığına bir türlü akıl erdiremedim. El altında bir yar ve insanda da iki el olduktan sonra ellerden birinin boş kalması ne aşka, ne hendeseye sığdırılamıyacak bir beceriksizlik, daha doğrusu bir salaklıktır!

Kazanılanı hemen, olduğu gibi sarfetmek mânasına “sağ elle alıp sol elle vermek” ve kendi yakınlarının bile eline bakmaktaki, onlardan yardım istemekteki acılığını, zor-

luğunu bildiren “Allah sağ eli sol ele muhtaç etmesin!” sözlerini halk çok kullanır.

Unutmuyalım: “El üstünde kaydırmaca” sabun bilmece-sidir.

* * *

Hoş mânalara gelmiyen tâbirler arasında en kötüsü “iki elim yanıma gelecek” sözüdür ki, insan tabuta ve mezara bu şekilde uzatıldığından dolayı ölüme işaretler ve söylediğine, yaptığına inandırmak için yemin ve teminat yerinde kullanılır. “İki elin yanına gelsin” bir bedduadır; “elin kurusun” gibi...

“Elinin körü!” Nerelerde ve ne maksatlarla söylendiğini biliriz amma aslını anlatamayız. İstanbul’da, hele mahalle kızlarıyla çocukları arasında çok yer tutmuş bir tâbirdir. Analar da, fazla soran yavrularına bu tabirle cevap verip onları sustururlar. Halk erkeği ağzında eskiden bir tâbir vardı: “el kiri”... Bu münasebetsiz söz kendi karısına işaretler; yani demek isterdi ki, “bir kabahatini görünce boşar, kurtulurum; tıpkı kirlenen elimi kolayca nasıl yıkar, tekrar ak, pâk edersem öyle!”, daha kuvvetlisesi “el karası”dır.

“El elde, baş başta” sözü bir işten ne kâr, ne zarar, başa baş çıkmak demektir. Yine hoş mânaya gelmiyen sözlerden talihsizliği, muvaffakiyetsizliği gösteren “eline altın alsa toprak olur” ve insanı bir yakaladı mı ne yapıp ne edip suyunu çıkaran, nesi varsa sızdıran dolandırıcı ve soyguncular hakkındaki “elini kaptıran kolunu kurtaramaz” sözlerini listeye geçirelim.

“Eli kınalı”, “gelin” demesine gelirse de külhanbeyi tabiri olarak küfürdür. “Eli silâhlı” ve “eli kanlı” eşkiyayı ve eşkiya ruhlu olmayı anlatır. “İki eli kanda olsa”, pek zor bir vaziyette bulunmanın pek canlı bir ifadesidir. “Eli kalem tutar” kâtip ve muharrir sıfatıdır; kalemlle beraber para da tutsa daha iyi olur!

Bir pehlivan tabirini ehemmiyetle kaydedelim: “El ense etmek.” Pehlivanlıkta bunun ne demek olduğunu bazan talihin de insanı el ense etmesine bakarak anlıyorum.

* * *

“Eli böğründe”yi geçen sefer yazmışım. Sonradan öğrendiğime göre Anadolu’da yapı ustaları ve kalfaları bu sözü bir direğin üstündeki başlığa vurulan payandaların umumî heyetine terim olarak kullanırlarmış. Bu heyet, az çok eli böğüründe bir adama benzediği için...

Bir antika meraklısı da dedi ki: “Elden düşme” tâbirini unutmuşsun! Evet, doğru sözlükte yer alması lâzımdır; hele eski eşyaya delicesine hücum edildiği şu antika zamanda...

Başka biri de, argo olan ve “parayı peşin ver, avucuma say, veresiye kabul etmem” demesine kullanılan şu tâbiri hatırlattı: “Elden gel!” aynı mânada “uçlan!” ve “bastır!” da vardır.

“El kadar”, küçüklük ifade eder: “El kadar kumaştan sana elbise çıkar mı?”; “avuç içi” bunun daha küçüğüdür. “Elden ele geçmek”, “sahip değiştirmek” mânasına geldiği gibi bugün bizi pahalılığa düşüren kötü bir ticaret sistemini de gösterir. “Elden ele dolaşmak” tâbiri eşya değil de kadın

için kullanılırsa, el çekmekten başka çare kalmaz. Verilecek bir hediye veya yapılacak bir yardım da hasis davranmak fiili “elini kısıtı” ve “elini kastı” sözleriyle anlatılabilir.

“Bu işte acaba kimin eli var?” dediğimiz zaman o işe kimin gizlice karıştığı mânasını çıkarırız. “Eli yatkın”, oldukça maharetli ve idmanlı; “eli terazi”, eline bir şey alınca tartısını anlıyan mânasına gelir. “El ile tutulur bir şey yok” sözü suçu meydana koyacak delil bulunmadığına işarettir. “Elle koymuş gibi bilmek” hükümde kesinliği gösterir. Sonra, şüpheye düştüğümüz zaman sorarız: “Eliyle mi koymuş?” Bir söz daha vardır: “Elime doğdu.” Bu, gerçekten o çocuğun doğarken ele alınması demek değildir; pek küçük yaştan-beri yakından tanınması mânasıdır. Toy aktörler ve salon hayatına giren türediler hakkında “Elini koyacağı yeri, elini ne yapacağını bilemiyor” diyoruz; zira el, idaresi gerçekten zor uzuvlarımızdandır; sahnede ve salonda insanın başına iş açar!

Maaş sahiplerinin pek iyi bildikleri bir sözde “ele geçen”dir; tediye miktarını gösterir, asli maaşın pek aşağısındadır; “eline ne geçiyor” diye birbirlerine sorarlar. Alet kelimesinde gösterilmesi lâzım gelen bir atalar sözü: “Âlet işler, el öğünür” ve ağa kelimesiyle alâkalı ve nüfuzlu adamın yapacağı önlenemez mânasına bir Orta Anadolu sözü, “Ağabey eli tutulmaz”. “Elde var,” bir aritmetik terimidir, meselâ: “Elde var beş!” deriz. “Eliyle”, vasitasiyle mânasına kullanılır.

El örgüsü, el aynası, el işlemesi, el yapması, el arabası, el hakkı gibi mürekkebi isimlere de yine yer verelim. “El ulağı” kelimesini çok kimse bilmez: Çobanların koyunları ayak-

larından yakalamak için kullandıkları çatal sopaya denir. “Emin el”, eski “yedi emîn” karşılığı yeni bir adliye terimidir. “Elmiye” gibi söylenen “elmeğe”, iplik sarmağa yarayan çıkırıktır.

Ağır bir şey taşıyınca sızlanırsınız: “Elim koptu!”

“El ayak kesilince” ve “el etek çekilince” sözleri herkesin yerli yerine gidip ortalığın تنها kalmasını ve gecenin geç vaktini gösterir. “Eli öpülecek adam”ı şu zamanda bir ad ve misal göstererek anlatmak epeyce zordur; bizi şerefle sulhte tutan devlet eli ayırd edilirse... “Eller yukarı!” emriyle Allah bizi karşılaştırmasın. Bu, hele işgal altındaki memleketlerde korkunç bir âkibete işarettir.

Ya sayı olarak “elli”nin yine “el”den geldiğini kestirebilir miydiniz? Türk ona kadar olan rakamlara hep parmaklarının şekillerine bakarak ad koymuştur; “elli” ise, bir elde ve ikisinde bulunan parmak sayılarının toplanmışıdır: Beş kere on!

Ben bittim, siz yoruldunuz, hâlâ “el bahsi” tükenmedi. İşte, Türkçe böyle bir dildir ve onunla öğünmek hakkımızdır.

Tan, 7 Haziran 1942

“BAŞ” ÜZERİNE BAŞLICA SÖZLER

Bu konuşmalarda ara sıra seçip incelediğimiz el, göz, gönül, can, su vesaire gibi baş kelimesi de dilimizin pek gür, pek zengin, pek hassalı bir kaynağıdır; fıkır fıkır kaynadığını görürsünüz; âdeta kabına sığmaz. Zira “baş”tan üremiş “başlamak–başarmak–başka–başak–beş” cinsinden sözleri “baş göz etmek–başından savmak–baş a kakmak” a benzer terkipleri ve “devenin başı–başımın kara yazıları–darısı başıma” kabilinden halk ağzı tâbirleri bulmağa, bulup mânalarını anlatmağa yahut “baş eğmek–başını eğmek” gibi birbirini andırdıkları halde başka başka mânalara gelen sözlerdeki farkları göstermeğe kalkışırsak, birkaç makale ile işin içinden çıkamayız. Meseleyi hakkile başarmak için oldukça dolgun bir kitap yazmamız icap eder.

Zaten maksat tam bir eser vücade getirmek değildir; bu gibi bahisleri eğlendirici bulduklarını söyleyen okuyucularına az çok bir fikir vermek ve daha derin çalışacaklara zemin hazırlamaktır. Onun içindir ki oyalayıcı taraflarına dokunup geçeceğim ve dikkati çekip hoş a gitsin diye konuya atalar sözü ile gireceğim.

* * *

İşte, içinde “baş” kelimesi yer alan birkaç atalar sözü:

“Kel başa şimşir tarak. – Kelin merhemi olsa kendi başına çalar. – Büyük başın derdi büyük olur. – Ağrısız baş olmaz. – Balık baştan kokar. – Dost başa, düşman ayağa bakar. – Azıcık aşım, kavgasız başım yahut kaygusuz başım. – Akılsız başın derdini ayak çeker. – Başından büyük söz, söyleme. – Başa gelen çekilir. – Başına gelen bilir. – İki el bir baş içindir. – Ayağında donu yok, fesleğen takar başına. – Akıl yaşta değil, baştadır. – Ya devlet başa, ya kuzgun leşe! – Bir baş her yere sığar. – Taşı taş, başı başa vururlar. – Ummadığın taş, baş yarar. – Vakitsiz öten horozun başını keserler.”

Şimdi meraklı okuyucularım o listeyi çoğaltmak için güzel ve faydalı bir zihin idmanı yapabilirler. Günlerden pazar, Yalova, Adalar veya Boğaziçi’ne gidiyorlar ve yolu uzun buluyorlarsa, bahsi bir aile oyununu da çevirip hep beraber vakti hoş geçirmeleri de mümkündür.

İsterlerse mademki deniz üzerindedirler... Denizcilik tâbirleri arasında “baş” kelimesinin yer tuttuğu sözleri de düşünsünler ve bilsinler. Meselâ: “Baş bodoslaması = Omurganın baş tarafından kaldırılan demir veya ağaç – Baş kış vurma = Dalgaların tesirile geminin iki ucundan nöbetleşe dalıp çıkması – Baştankara etmek = Bir tehlike halinde geminin başını karaya vurup oturmak (mecaz olarak da söylenir.) – Balta baş = Baş tarafı sivri olmayan tekne – Başaltı = Teknenin ön kısmındaki kapalı yer (ayrıca bir güreş tâbiridir) – Başarda = Eski zamanda harp gemisi.

* * *

Halk ağzı tâbirler bakımından da içinde “baş” kelimesi geçen pek canlı sözler vardır; meselâ:

“Başında kavak yeli esiyor – At başı beraber – Başı boş bırakmağa gelmez – Dertsiz başını derde sokmuş – Başından büyük işe kalkışmak – Bakma gelecek var – Ecel geldi cihana baş ağrısı bahane – Dostlar başından uzak – Darısı dostlar başına – Darısı başına, rastığı kaşına – Vay başıma gelenler! – Yalınayak başı kabak – Taş üstünde taş, omuz üstünde baş kalmamış – Yüz verme, başına çıkar – Başı altında kalsın – Başımıza taş yağacak – Ahfeş’in keçisi gibi başını sallar – Başına taç eder – Başımın üstünde yerin var – Elini sallasan ellisi, başını sallasan başı tellisi – Başı kıcı yok – Eşek başı mıyım ben? – Devenin başı! – Başına teller takın! – Başına benim kadar taş düşsün! – Başın gözün sadakası! – Ali kıran, baş kesen!

Bunların hangi münasebetlerle söylendiğini anlatmak lâzımsa da yer darlığından dolayı geçiştirmek zorundayım.

Şu noktaya dikkat edelim: Dilimizde başın kıymetini düşürmek veya kabalığına işaret etmek istediğimiz zaman “kelle” kelimelerini kullanırız: “Pişmiş kelle gibi sırtmak – Kelle kulak yerinde – Kelle götürür gibi – Kellesini koltuğuna almak” gibi. Yine baş tariflerinin aleyhte olanlarında “kafa” sözü geçer: “At kafalı, koca kafalı, koyun kafalı” gibi. İstanbulluların “koyun, kuzu, keçi başı” diye andıkları pişmiş boynuzlu hayvan kafalarına Anadolulular “kelle” demek suretile daha ziyade insana yakıştırdıkları “baş” sözünü değerinden düşürmemiş olurlar!

* * *

“Baş” kelimesi lûgat bakımından yalnız bildiğiniz bir vücut kısmını anlatmaz. Akıl, uc, sayı, taraf, tepe, başlangıç, kaynak, reis ve âmir mânalarına, hattâ eski Türkçede para hattâ iskonto mânasına da gelir. Bu son mâna da yakın zamanlara kadar “akça başı” tabiri kullanılırdı ki iskonto ve para farkı demekti.

“Başka, başka başka, başkaca ve istihale manasına başkalaşma” sözleri “baş” kelimesinin “taraf, cihet” anlamına gelmesinden doğmuştur. “Beş” dediğimiz sayının da bir eldeki beş parmaktan birine işaret olduğunu ileri sürenler vardır; nitekim bu parmaklardan birine “baş parmak” deriz ve bazı sayımlarda “bir baş soğan, on baş koyun” gibi baş sözünü kullanırız. Soğana nedense baş kelimesini yakıştırırız da, şekeri “kelle” ile anlatırız: “Piyasada artık kelle şekeri yok! Şerbet için beş kelle şeker sarf edildi!” Bir de “beheri” yerine “başına” tâbiri geçer. “Başa baş geldi” sözünde de ölçü kasdedilmiştir.

“Baş” şekil ifadesine de yarar: “Kuşbaşı” gibi... Büyük parçalı kar ve küçük parçalara bölünmüş kemiksiz et o tabirle anlatılır. Peki, “kaya başı” nedir? Bilenler azalmıştır. Yüksek ve sürekli sesle söylenen köylü türküsüdür. Hattâ eskiden vezinsiz ve kafiyesiz şiir yazan, şiir kaidelerini bilmiyen adamlara “kaya başı şairi” denilirdi ki bugünün şairleri, eğer dün mevcut olsalardı, bu ismi alırlardı!

* * *

Sanırım “baş eski” tabiri de –öz Türkçe olduğu halde– tarihe karıştı. Bir kalemin en kıdemli memuru mânasına ge-

lirdi. “Paşa”nın aslı da bir rivayete göre “başğa” imiş. Ben-
ce doğru olmasa gerek. Zira öz Türkçede bir “baş” sözü
var ki âyandan, vucuhtan, kumandan gibi manalara geliyor.
“Paşa”nın aslı budur. Yüzbaşı, binbaşı, başçavuş, hattâ başbuğ
yine rütbe ve mevki unvanlarındanr. Eskiden “subaşı”lar
da vardı ki burada “su” aslında asker manasına kullanılan
“sü”den bozmadır. “Başı bozuk” ise asker olmayanlara yahut
yardımcı, talimsiz askere verilen bir isimdi. “Baş kâtip” sivil
memur unvanıdır, nedense “kâtip başı” denmez de “amele
başı” denir. Pabuca “başmak” ve kunduracı esnafına da “baş-
makçı” denildiğini az çok ben bile hatırlarım. Burada “baş”
belki de “uc” manasına gelen baştandır.

Bereket ki bu eski sözler kaybolurken “baş”a uygun ye-
nilerini benimseyip üretmekten geri kalmıyoruz: “Başkan –
Başşehir – Baş söz – Başarı – Başarılar dilerim” gibi...

Bir sırasını getirince “başına atmak, başından atmak
başını yemek, baş kesmek, baştan çıkarmak, başa vurmak
–başına sarımsak; başında patlamak, başına çalmak, baş sal-
lamak, başını sallamak, baş bağlamak– başına çıkmak” gibi
“baş”la yapılmış düzinelerce mastarları da sayıp mâna fark-
larını belirteceğim. Ayrıca “baş belâsı, baş ağrısı, baş örtüsü,
demirbaş, başlık, başucu, başımla beraber, baş üstüne, koca
başı, kızılbaş karabaş” gibi sözleri de sıralayacağım.

İşin başı sağlık.

Tan, 29 Ağustos 1943
Aydede, 16-19 Mart 1949

HALK AĞZINDA RENK İSİMLERİ

Bizim edebiyat ve aydın insanlar lisanının renkleri bildiren kelimeler bakımından çok yoksul olduğuna bir yazımda kısaca işaret etmiştim. Divan edebiyatını gözden geçirirseniz çiçekler orada yetişmese şairlerimizin güzel renk, hattâ şekil bahsinde söz bulamayacakları gereği gibi meydana çıkar. Meselâ Baki:

*Cehre gül sine semen çeşmi mükâhhâl nergis
Hat çemen gonce dehen ca'dı muanber sünbül*

beytindeki güzeli ve güzelin renklerini anlatmak için yedi tane çiçek ve ot adı saymıştır. Hattâ renk hususunda pek zengin bir uzvumuz olan gözü tasvir ederken “nergis” teşbihinden bir adım ileri giden, hiç değilse Rıza Tevfik gibi:

Koyu menekşeye çalan gözlerin

diyebilerek basma kalıp çerçevesi dışına çıkan bir şair yoktur. O kadar yoktur ki. Kâni'nin:

Ruhsâri şîp benleri elma çekirdeği

demesi, klişelâflardan kurtularak, daha doğrusu halk ağzına uyarak yanak benlerini hem biçim, hem renk itibarile gözönüne getirircesine canlandırması hoşuma gitmiştir.

Zaten büyük yer vermedikleri tabiat tasvirlerinde de Divan şairleri ve nesircileri yine çiçek teşbihleriyle siyah, beyaz, mavi, lâcivert gibi beş, altı renkten fazla kelime kullanamamışlardır. Renge gelince, onlar iptidaî kavimler ve çocuklar kadar dilsizdirler.

* * *

Tanzimat nesli ve arkasından gelenler bir yenilik yapabilmişler midir?

Sanmıyorum. Zira her zaman zenginliğini öğdüğü Türkçemiz –Osmanlıca gibi– renkleri bildiren kelimeler kısmında epeyce fakir sayılır. Şu cihet var ki, halı ve kumaş dokuyan oya yapan, nakış işliyen kadınlar bu fakirlikten kurtulmak için halk ağzı bir sürü renk adları bulmak zorunda kalmışlardır.

İşte lisanımızın renk hususunda zengin tarafı orasıdır. Yani aydın sınıfcı ve edebiyatçıların âdi bulup dillerine almadıkları ve kalemlerine yakıştıramadıkları sözler! Eskiden bir şair gazelini yazarken oya yapan bir kadın gibi renkleri iyice belirtmek, birbirinden ayırmak, hepsinin ayrı ayrı adını koymak ihtiyacını duymazdı; kelime oyunlarıyla işin içinden sıyrılıp çıkardı. Onun bakışile deniz ve gök sadece mavidir, duman, siyah, bulut beyaz, ot yeşildir. Penbe olan her şey güle benzetilip geçilir.

Resim sanatinden asırlarca uzak kalmamız da, yüksek

tabaka dilinde renk kelimelerinin çoğalıp gelişmesine engel olmuştur. Sanıyorum ressamlarca kullanılan boyalardan hemen hepsini Frenkçelerile söyleriz. Sinaî boyaların karşılıkları yoktur: “*bleu de France*”, “*havane*”, “*chamois*” buna birer örnektir.

Asıl acıklı olan nokta okumuş kısmında, hele gençlerde, daha ziyade erkeklerde hüküm süren renk bilgisizliği! Lâciverde mor, turuncuya sarı, filiziye yeşil deyip geçenler, renk farkına hiç aldırımıyanlar, aldırımamağı bir eksiklik sayımıyanlar az mıdır?

* * *

“Renkleri kadınlar daha iyi bilir,” derken dudaklarımızda renk bilmemenin kusur ve renk bilmenin ise meziyet olmadığını gösteren bir kayıtsızlık kıvrımı göze çarpar. Halbuki şu renkler âleminde ve boyalar arasında ümmilik derecesinde renk, cahilliğile öğünmek ayıptır ve renk farklarını sezmeden konuşmak, meram anlatmak ise imkânsızdır. Medenî adamın renkleri iyice bilmesi şart olduğu gibi, kemale ermek isteyen bir lisan da renk kelimeleri hususunda zenginleşmek zorundadır.

Hele Türkçe karşılıkları sapasağlam yaşayan bazı renklerin Frenk adlarıyla anılmasını hiç de hoş görmemeliyiz. Meselâ “maron” dediğimiz düpedüz “kestane”dir; “gri”, “kül rengi”; “gri perl” gümüşidir; “bej”e ninelerimiz her halde bir şey diyorlardır; şimdi de yalnız Türkçesini kullananlar muhakkak bulunur. Frenkçeleri büsbütün yerleşmeden bir “Türkçe renk adlarını arayıp tarama” çalışmasına koyulsak iyi olur.

İleri vararak züppece “li dö ven” sözünü kullananlar bunun tastamamına “şarap tortusu”ndan, “brik”in bizim “kiremidi”den başka bir şey olmadığını bilmelidirler. “Bor-do” şarabidir.

Tezgâhtarın şarlatanlığına ve satıcı gayretine dil uydurarak, fakat telâffuzu beceremiyerek mağazalarda “Bırık! Bırık!” diye ötüşen bayanlar öyle söyledikleri zaman akıllarınca kumaşa kiremit renginde bulunmıyan bir hassa, bir başkalık kattıklarını mı sanıyorlar? Eski terbiyedekiler “merkep” adını verince eşeği, Midilli veya ceylân gibi kibar meclisine utanmadan sokulacak bir nazik hayvana çevirdikleri fikrinde idiler. İsmi zarifleşen o hayvan ise herkesin gözü önünde yine de uzun kulakları ve yolda gübre koklarken çirkin çirkin yılışan ağzile hayatta olduğu şekilde canlandırdı. Kestane şekerine “maron glase” diyenlerin yedikleri –bu züppelik herzesi dışında– yine bildiğimiz kestane şekerinden başka bir şey değildir!

* * *

İş işliyen kadınlarımızın kendi aralarında birtakım renk adları bulduklarını ve bu suretle dilimizin kibar edebiyatta görülmiyen bir çeşitliliğe kavuştuğunu söylemiştim. Daima da söylerim: Halk ağzı çok zengindir, tabir ve kelime buluşlarında ise yine halkımız yüksek bir sanatkârdır.

Meselâ durgun bir denizin güneşli havadaki iç rengini pek iyi anlatmağa da yarayacak olan “cam göbeği” ne canlı ve ustaca sözdür! Pembeden ve toz pembesinden bambaşka bir sıcak pembe vardır ki, ona “yavru ağzı” demişler. Cana

sokulacak kadar sevimli bir kelime! “Limon küfü” gerçekten ayrı bir renk ve hoş bir küftür, öbür küflere benzemez. Bütün bir sonbaharın yarı bakır yarı tunç, bir kelime ile anlatılamaz sandığımız orman rengini “gazel yaprağı”ndan (yani hazan yaprağı) iyi hangi isim gözönüne getirebilir? “Gül kurusu da güzel ve yerinde bir buluştur; “pişmiş ayva” da öyle... O kadar ki bu rengi yalnız kendisini görmekle kalmıyor, reçel pişirilen bir evin ılık rayahasını da duyuyorsunuz! “Mahzen kapağı” sözünü renk olarak bulup ayırabilmek için insanda ne geniş bir görüş ve düşünüş kuvveti, aynı zamanda ne kudretli bir lisan becerikliliği lâzım. İşte halkta bu vardır. Frenkçeden alıp “şanjan” dediğimize halk “yanar-döner” sözünü yakıştırmıştır; “kar yağdılı” da hem buluş, hem dil teşkili bakımından kıymetlidir. Yine dilimiz “pembemsi, mavimtrak sarıya çalar yeşile bakar” misallerinde gördüğümüz teşkillerle renk anlatımını epeyce kolaylaştırır.

Bütün bunlar eski edebiyatta hiç yer verilmiyen zenginliklerdir. Ancak halk dilinde yaşayan sözleri alalıberidir ki yazılarımızla konuşmalarımıza daha yerli bir renk ve tabii güzellik verebildik.

Tan, 24 Ekim 1943

Daha kısa bir versiyonu “Renk İsimleri” adıyla,

Aydede, 24 Eylül 1949

VÜCUDUMUZDAN ÜREYEN MASTARLAR ÜZERİNE

Başka lisanlarda olduğu gibi Türkçede de insan uzuvlarını gösteren birçok isimler mastar şekline sokulur; dilde zenginlik sağlanır. Fakat sanıyorum ki bizimkiler, meselâ Fransızcadakilerden daha basit bir usule bağlıdır. Zira ek daima sona gelir. O lisanda ise –iki örnek verelim– “kucaklamak” mânasına “*embrasser*” de “kol” demek olan “*bras*” araya karışmıştır; “tutmak–durdurmak” sözünün karşılığı “*maintenir*” mastarında ise el, yani “*main*” kelimesine bazı kere lisanımızda da yapıldığı gibi başka bir fiil daha yardımcı koşulmuştur.

Halbuki Türkçemizdeki şekil çok defa pek sade, açık, kolaydır. Fikri yormadan oyalyacağı, bir müddet için olsun gündelik olayları bize unutturacağı için bu konu üzerinde araştırmalar yapmamız faydasız sayılmaz. “Baş”dan başlayalım. İşte “baş” kelimesine “lamak” eki yapıştırılınca büsbütün başka anlamda bir söz kazanmış oluyoruz. Devam edersek şöyle bir liste elde edebiliriz:

Yüz – Yüzlemek

Göz – Gözlemek

Ense – Enselemek

Dil – Dillenmek

Boğaz – Boğazlamak

Diş – Dişlemek

Gırtlak – Gırtlaklaşmak

Bu masterlar yalnız kafa kısmımızla alâkası olanlardır. “Dillenmek” sözü “sen bugünlerde pek dillendin” gibi az kullanılır. Nedense “Burun–kulak–dudak–alın–şakak–çene–yanak–ağız” gibi uzuvlar kelime üretiminde işe yaramamışlardır. “Kırpık–kaş–bıyık–sakal” da öyle... “Sakalı çıktı, bıyıkları terledi” deriz ama bunların masterlaşmış şekilleri kullanılmaz. “Çene çalmak–çenesi açılmak–çenesi işlemek” yerine hiç değilse “çenelenmek” sözü de yerleşememiştir.

Sinemalardaki avurt çokertip gırtlak geren uzun öpüşmeye “duduklamak” sözü, dişlemeğe benzediği için hususî bir tabir olabilir sanıyorum. Dört dudağın kenetlendiği o korkunç vahşi hale “öpmek–öpüşmek” sözleri şüphesiz ki pek hafif düşüyor!

* * *

Baştan gövdeye doğru inince yine insan uzuvlarından yaptığımız masterlar şunlardır:

El – Ellemek

Kol – Kollamak

Sırt – Sırtlamak

Göğüs – Göğüslemek

Tırnak – Tırnaklamak

Avuç – Avuçlamak

Anadolu’nun bazı yerlerinde bir kaba parmak sokmak mânasına “parmaklamak” da kullanılır. Sonra “yumruk–

yumruklamak” varsa da “kucak–kucaklamak” gibi onu tam bir uzuv sayamayız; “pençe” de öyledir ve inşa eme mecaz yoluyla söylenmiştir. “Tekme” ise insan uzvu olamaz. “Tırnaklamak” dilde yoktu; yeni kullanıyoruz; bu yerde “tırnağını batırmak” denilirdi. “Tırmalamak” ise kedinin yaptığı gibi tırnakları batırıp çekmeden yürütmektir ki ayrı şeydir. “Tırnak etmek” yine kedi marifetlerindendir; tırmalamanın kıyası ve serti... “Tırmıklamak” mastarı lisanda var mı yok mu kestiremiyorum. “Tırmık”, bildiğimiz gibi ziraat aletidir.

“Bağır” kelimesinden dosdoğru bir “bağırmaq” mastarı almışız, yüksek ses çıkarmak mânasına... Öteki mânada “bağırına basmak” diyoruz, “bağırmaq” değil; “bellemek” argodur ve yine ziraat âleti olan “bel” kelimesinden çıksa gerektir. Öğrenmek mânasına “bellemek” sözüne gelince, Kâşgarlı’nın lûgatında o biçimde bir kelimeye rastlanmıyor. Fakat “belgü-belgülü-belgüsüz” gibi birçok sözler var ki hep “malûm, alâmet, nişane, açığa çıkmak, belli olmak, belir-mek” mânalarına gelmektedir. Yâni unutulmıyacak şekle girmek ki öğrenmek de budur.

Öz Türkçe merakından sonra en çok kullandığımız ve ürettiğimiz kelimelerin aslını hep “bel”de bulabiliriz. Fakat “belge–bilgin–belgili, belgisiz–belgit–belkili–belleten–bellisizlik” gibi bunların çoğu terim olmuşlardır. Meselâ sonuncusu “müphemiyet-meçhuliyet” karşılığıdır. Uydurma ve Arapçaya uymaz bir söz olan “tebarüz”ün “belirtmek” kelimesine yer vermesi, yerleşmesi ise bir kazançtır.

Bildiğime göre vücudumuzun eskiden “kısmı süflâ” dedikleri kısımdaki uzuvlar, yukarı kısımdan daha az master üretmişlerdir. Kaba olan birkaç tanesi ayırd edilirse elde

bulunan yalnız “ayak-ayaklanmak”dır. “Dizlemek-bacaklamak-kalçalanmak” sözlerine rastlamıyoruz. Bir de vücudun hepsiyle münasebeti olan bir kelime var:

Sinir–Sinirlenmek

Ki lisanımıza mal edilmesi pek yeni, kırk, elli yıllık olacak ki yayılmağa başlamasını ben bile iyice hatırlıyorum. II. Abdülhamid devrinde hali vakti yerinde aile kızları ile kadınlarında bazı acaip krizler, ayılmalar, bayılmalar, çarpıntılar gittikçe çoğaldı; az zamanda aldı; yürüdü; her tabakaya girdi, âdeta salgınlaştı yahut moda şekline büründü, süs oldu. Doktorlar buna önceleri “asabi hal” diyorlardı. Fakat millet “sinir” kelimesini buldu, o gibi hastalara “sinirli” ve hastalıklara “sinirlilik” sözlerini yakıştırdı. Derken, hastalık dışında da:

Sinirlerime dokunuyor! Sinirlendirme beni! Sinirlerim pek bozuk!

Gibi sözlere kapı açıldı. Bu bakımdan öz Türkçeciliğin biz farkında olmadan ilk başarılı, tutmuş buluşu “sinir” kelimedir. Zannetmem ki Edebiyatı Cedîde’den önceki eserlerde öyle sözlere rastlansın. Araştırmağa değer...

Elbiselerimizin de bazı parçalarına mahsus isimlerden mastar ve fiil yapmışızdır:

Yaka – Yakalamak,

Etek – Etekleme

İkisi de önemli, tesirli sözlerdir. Bugün eski şekilde, yere eğilerek etek öpülmüyor. Biz, kendimiz yapmamakla beraber etek öpme devrine az çok yetiştik. Gerçekten elbise eteğini yakalayıp ağızlarına götürmeleri, dudak sürenleri görmüştük. Hattâ Namık Kemal’e:

Ne utanmaz köpekleriz,

Kimi görsek etekleriz.

dedirtmişlerdi. Şunu unutmamalı ki o maddî şekli almadan, mânen eğilerek etek öpmek âdeti cemiyetten büsbütün atılamamıştır. Birtakım tavırlar, sözler, tasdikler, medihler vardır ki hemen hemen eteklemenin yerini tutabilir; karşısındakine eteklenmiş olma kadar zevk verebilir. Zaten gerçek dalkavuk bazı karikatürlerde gösterdikleri gibi iki büklüm bir adam dçğildir. Öylesine kavafişi dalkavukluk denir. Hünerlisi eğilmez gibi görünerek mânen eğilen, daha ustası ise dış tarafından kafa tutar gibi bir hal alarak ancak iç yüzünden eteklemesini bilendir. Onun sırtı yere gelmez!

* * *

Bahsimize gelelim: Yine elbiseye ait kelimelerden “ilik–düğme” kelimeleri “iliklemek–dügmelemek” şekline girerek mastarlaştırılmıştır. Ama, meselâ “koklaşmak–uçkurlamak–yenilemek” dile girmemiş, “kuşak”dan “kuşanmak” yapmışız ama bu, kuşak sarmak değil, giyinmek mânasınadır; “kuşatmak” da etrafını çevirmektir. “Yaş”tan “yaşarmak”, “ter”den “terlemek” demişiz; “kan”dan da kan akmak, akıtmak mânasına “kanamak–kanatmak.” Bir de dosdoğru “kanmak” mastarı vardır ki suya doymaktan tutunuz da zengin bir damardır: Padişah aldanmağa kadar gider.⁶³

Zaten lisanımızda “kan” pek mânasına “han–kan”dan tut da “kancık”a kadar sürü sürü kelimeler üretmiştir.

63 Gazetede böyle çıkmış, bir yerler düşmüş olsa gerek. (hzl.)

“Kardeş” sözü “karındaş”dan bozma ise de eski Türkçe-
de bir de “kandaş” vardı ki bir babadan, yani bir kandan
olan erkek çocuklara denirdi. İnsan kardeş olur da kandaş
olmıyabilir.

Ve hepsi olur da yine arada –iyi geçinme ve sevişme
mânasına– kardeşlik dediğimiz uyuşmadan çok defa eser
bulunmaz.

Tan, 23 Nisan 1944

DİLDE “SU” MESELESİ

Suların kesilmesi yüzünden günün baş konusu “su”dur. “Su”yun Türkçede en zengin kelime kaynaklarından birini teşkil ettiğini o münasebetle kısaca hatırlatmak isterim. Rahmetli Necip Asım’a göre, meselâ şu aşağıda sıraladığım kelimeler hep su aslındandır: “Çağ, çocuk, çoluk, soğan, süngü, soy sop, çıkmak, çağırmaq, çayır çay, çamur” hattâ “sevgili, sevgi” bile! Ben de iki söz ekliyeceğim: “Çömlük ve çökmek” de aynı aslıdandır. Fakat bütün bunları akla yakın bulmak için her şeyden önce şimdi “su” dediğimiz kelimenin “suv-sup” ve bazı yerlerde de “çu” şeklinde kullanıldığını bilmemiz icabeder. “İslak, sucuk, sıva, sıvışmak ve sıvaşmak” sözleri de sudan çıkar. “Sülük, solucan, süt” keza!

Bugün kullanmadığımız sözler arasında gene o asıldan eritmek mânasına “sıvıtmak”, usare yerine “sütse”, sulamak demesine “sıvarma”, çeşme anlamına “sıvat” gibi bir sürü kelime daha vardır ki saysak sütunlar dolar. Necip Asım diyor ki: “İslâm hükümdarları içinde ilk önce sultan unvanını alan Gazneli Mahmud’un lâkabı Sebüktekin”dir; sebük ne demektir? Kelimedeki “b”, “v”ye tahvil edilince “sevük” olur, yani “sevgili”... Bunun kökü “sev”dir; suyun eski şekli olan “sup”dan çıktığına şüphe yok... Yukarıda yazılı ve ilk bakışta

su ile alâkasız her kelimeyi böylece “su” köküne götürmek mümkündür... okuyanları inandırmak güç olmasa!

Görülüyor ki yalnız şehirlerimiz değil, lûgatımız de henüz yoluna girmemiş, son medenî şeklini almamış, kemalini bulamamış bir “su meselesi” karşısında bulunuyor. Lûgat bekliyebilir; fakat beş yüzüncü fetih yıldönümü şenliklerine patlak terkos borusunu öttürerek, Kerbelâ mersiyeleri okuya okuya girmek ayıp olur.

Akşam, 30 Kasım 1944

TÜRKÇEDE “AKIL” ZENGİNLİĞİ

Vapur bekliyordum. Bir sokak çocuğu yanındakine şöyle dedi: “Aklına turp sıkayım!” Gülümsemekten kendimi alamadım. Zira o akıl bana tabağa konulmuş bir beyin salatası şeklinde göründü; bir şeyi eksikti; limon sıkamak lâzım geliyordu. Fakat külhanbeyi düşünmüş, böyle hiç beğenmediği posa bir beyine güzelim sarışın limonu harcamak istemiş, turpu yakıştırmış. Şüphesiz ki turp dediği de kırmızı, sevimlisi, süslü püslüsü değildir; muhakkak kaba, kara bayır turpudur. Külhanbeyi zekâsı, argoda bize çok defa Miki Mavus’un babası Walt Disney’in resimdeki acayip buluşlarını hatırlatır.

Dil inkılâbının ilk coşkunuğu sırasında, akılları sıra “akıl” sözünü Arapçadır diye atmak yerine, “us”u koymak isteyenler çıkmıştı. O devirden yadigâr olarak şimdi ancak dilimizde üç sayın gazetecinin soy adları kaldı. Bir de “uslu” sıfatı var ama bu, lisanın demirbaş kelimelerindendir; “yaramaz” karşılığıdır; hattâ kuvvet vermek için arkasına “akıllı”yı takar, çift kullanırız. “Akıl”ı kadro dışı çıkarmak akıl alacak, akıl kârı, akıl baştayken yapılabilecek işlerden değildi. Akıldan bile geçirmemeli, aklımıza hiç getirmemeliydik. Akıl var, yakın var. Akla eseni yapmadan önce aklını başına devşirmek icabeder. Önceden aklını başına toplamıyanlara sivri akıllı deriz.

Yalnız şu son cümlelerde geçen akıl sözü ile birleşmiş tâbirlere bakınca o kelimenin atılamıyacağına hepimizin akli erer, aklımız yatar; adamakıllı anlarız ki “akıl”, lisanımızda yüze yakın tâbirin, temel taşın teşkil ettiğinden ötürü “us”la değiştirilemez. Meselâ “akıl öğretmek – akıl danışmak – akıldan çıkarmak – akıllılık etmek” gibi mürekkep sözlerin “us öğretmek – us danışmak – ustan çıkarmak”, hele “usluluk etmek” şeklinde yazı ve okuma diline yerleştirileceğini aklına kestirmek, akıl harcı işlerden sayılamaz.

Ya o saymakla tükenmez “akıl zıvanadan çıkmak – akıldan zoru olmak – aklını çelmek – akıl kumkuması – akli terelelli – akıl hocası – aklını bozmak, kaçırmak, kaybetmek, beğenmek – akla ziyan – aklımı sana emanet! – Allah akıllar versin!”ler, bir de “ukalâ dümbeleği” ne olacaktı? Tek “Akıl” aslından bu derece çok, her biri ötekinden bambaşka incelelikte, zekâ yokluğu, çokluğu ile münasebetli bütün anlamları kavriyan tâbir ve söz üretmiş bir lisan zenginliği karşısında insanın akli duruyor... Fakat gözü doyuyor!

Olay, 1 Aralık 1944

KIRK HAMAMINDAN KIRK LOKMASINA KADAR

Acaba dikkat ettiniz mi? Eskiden hayatımızda oldukça önemli yer tutan bazı rakamlar gittikçe kıymetinden kaybetmeğe, geçmişe malolmağa başladı.

Meselâ 40 gibi...

Çocukluğumuzda etrafımızdakiler bu sayıya fazla bağlıydılar; hele kadınların ömrü kırkı saymakla geçerdi. O dedecede ki insan doğumundan ölüm sonrasına kadar hep 40 gün'ün kırkinci yirmi dört saatinde asıl hayata başlar ve asıl hayattan da kırk günde çekilmiş sayılırdı: Loğusa hamamı kırkinci gün yapılır, lokma ölümün kırkinci gününde dökülür ve gene mevlût kırk gün geçince okunurdu.

Yani çocuk kırk gün sonra evden, ölü son nefesini verdiği'nin kırkinci günü hatırdan çıkardı. Ömrün ikinci neşeli töreni kırk hamamıydı; ikinci gamlı töreni de kırk mevlûdu! Arada daha nice kırklar vardı...

Hamamdan çıkarken kırklanmazlar mıydı? Bu, bir tasın içindeki son suya kırk kere fiske vurduktan sonra o suyu dökünmeğe denilirdi. Duası da olacaktı ama aklımda kalmamış. "Kırklı" birbirinden kırk gün ara ile doğan çocukları anlatan bir tâbirdir. Çocukluğumuzda "kırk para", yani bir kuruş, orta halli aile çocuğunun gündeliği idi.

Masallara geçersek Şunları buluruz: *Ali Baba ve Kırk Haramiler*'deki haydutların sayısı kırktır. Sonra masal dnleri kırk gün, kırk gece sürer; o sürerken hainlere sorulur: "Kırk satır mı istersin, kırk katır mı?" oğu masalda "tiran" kadın rolünü yapan kız büyük bir saflık gösterir: "Kırk satır ne yapacağım," der, "kırk katıra bineyim de bari memleketime gideyim!" Halbuki asıl padişah kızının yerini alan bu dzenbazı ayrı ayrı uzuvlarından kırk katıra bağlarlar, kamıyı Őaklatırlar, vücudu kırk parçaya ayrılır! Gene masallarda kırk basamak merdiven inilir ve kuyular da kırk kulatır.

"Kırk yıllık Yani, olur mu Kni?"nin dayandığı fıkra acaba nedir?

"KırkeŐmesuyu", "Kırkağakavunu" malûm... İstanbul'da "Kırkmerdiven, Kırk odalar, Kırklar" birer sokak ismidir. "Kırk dereden su getirmek" mümkündür, bahane lâzım olunca! "Kırk yıl yaŐsak unutamıyacağımız" tatlı htıralar yok mudur? "Kırk yılda bir" bir Şey yapmak isteyip de burnumuzdan geldiği de olur. "Kırk anahtar" demek çok iratlı, mülk sahibi demektir. Kısacası Türkçeyi "40"sız konuşmak kimsenin haddi değildir!

* * *

Bazı Anadolu bölgelerinde kuduz hayvan tarafından ısırılan adamın kırkncı gece hiç uyutmamakla kudurmak-tan kurtulacağına inanılırdı. Kırkncı gece sünnet düğünü gibi evde çeşitli eğlenceler yapmak, hastaya göz kapatmak âdetti. Tesiri olur mıydı? Aklım ermez. Fakat parmakta çıkan "dolama"nın gene Anadolu'da küflü peynir sarılarak

çarçabuk tedavi edildiğini görmüş ve “penciline”in keşfi üzerine ben de başkaları gibi bunu hatırlamaktan kendimi alamamıştım.

Anadolu deyince “kırk ikindi yağmurları” da gözümün önüne geldi. Baharda aşağı yukarı kırk gün kadar, ikindiye doğru, gökten şaşmaz düzenle bir bulut kervanının geçtiği, yeşermiş ekinleri suladığı bölgeler vardır. Fakat sağanak çok defa doluya çevirir, mahsule ziyan verir. Güz mevsiminde de “etlik” denen ve kırk gün süren devre, kışlık zahirenin hazırlanmasına; pastırma, sucuk, kavurma yapılmasına ayrılır. Sanırım, bizim pastırma yazı dediğimiz budur ki İstanbul’da kararsızlığı dolayısıyla nezle ve grip salgınına yol açar.

Takvimlerimizdeki kışa raslıyan “erbaîn” de kırk gün demesine gelir ve sonayın 21’inde girer, önayın 30’unda biter. Asıl kış “erbaîn”le başlar ama sona ermez, “hamsîn”i de beklemek lâzımdır. Varlıklı dedelerimiz –unutmuşum– bunlardan birisini, galiba birincisini, belki de kışın başka bir bölümünü sağ salim atlatınca kurban keserlermiş. Daha önce ahşap konakların mangalla bir türlü ısınamıyan geniş odalarında çivi kestikten sonra!

Ben, kendi evimizde mangal devrine yetişmedim. Zih-nimi pek gerilere çevirdiğim zaman ya akşam loşluğunda yahut sabahın alacakaranlığında çini sobanın iki güzünden bir sönüp bir parlıyarak odadaki eşyaya konup kalkan ateş böceği ışığını zevkle seyrettiğimi ve tutuşmuş kuru meşelerin rüzgârı çekiş homurtusunu keyifle dinlediğimi hatırlamaktayım. Eski devirdeki karanlık sokakları, kapalı perdeleri, petrol lâmbalarile dışı ve içi pek hüznü olan kış sabahlarını ve akşamlarını düşünmek bile şimdi ruhuma kasvet veriyor.

Can sıkıcı o loş sahalardan ve akşamlardan aklımda, daha doğrusu kulağımda kalan bir ses var ki bugün –konuşmamın konusu olan 40 rakamı gibi– gittikçe önemini kaybetmekte, akisleri azalmaktadır: Öksürük.

Eski adamlar ne kadar çok öksürürlerdi... hem sahici hem yalancı öksürükle! Belki de öksürmek erkek yürüyüşünün temposunu tutardı; öksüre öksüre yürümek vakarlı bir yürüyüş sanılırdı ve öksürmekle cins, mevki üstünlüğünün belirtildiğine inanılırdı.

Zaten yalancı öksürük epeyce işe yaradı: Bir odaya girmeden önce öksürürlerdi... Kapıya vurmak yerine! Helâda bulunulduğu da öksürükle anlatılırdı. Hattâ öksürük ihtar gibi bir mânaya da gelirdi. Babalar acayip tonla öksürdüler mi çocuklar bir hata işlediklerini anlardı. Tehdit yerine de kullanılırdı: Öksürükle başlayan dayak fasılları vardı.

Hattâ “vezir öksürüğü” meşhurdu: Büyük adamlar büyük öksürmeliydiler. Kötü kötü, şansız şerefsiz öksüren yaşlı, sünepe bir vali için hademenin öfkeli olduğuna ve her öksürükte “geber!” diye söylendiğine dair bir hikâye anlatırlar. Nihayet adamın biri merak etmiş, hademeye bedduasının sebebini sormuş; şu cevabı almış:

“Vezir dediğin öksürdü mü yeri gökü güm güm öttürmeli!”

Görülüyor ki geçmiş günlerimizde öksürmeğe sadece bir bronşit iltihabı alâmeti olarak bakmak doğru değildir. Onun cemiyet hayatında –sahici ve yapmacık şekillerile– incelenmesi lâzımgelen mânalarını da dikkate almalı.

Vaktile İstanbul sokaklarında sabah, sabah namazına giden cemaatin uzaklı yakınli öksürüklerle başlardı; şehir, nihayet bekçi sopaları ara verince, öksürük sopasının gırtlak kaldırımlarında çıkardığı seslerle uyanırdı; bütün mahalleyi tıpkı bekçi sopaları gibi rasladığı yere göre kimi sert kimi yumuşak öksürükler dolaşırdı.

* * *

Çok defa çalım alâmeti olan bu öksürük bahsini bırakarak gene 40'a dönelim: Bektaşî dilinde Kırklar şerbeti içki demekmiş. Hoş o dilde Akyazılı'nın rakı, Kızıldeli'nin de şarap demesine geldiğini şu beyitten anlıyoruz:

*Nuşederler Kızıldeli
Kimisi de Akyazılı*

“Kırklara karışmak”, ortadan çekilmeği anlatan bir tâbirdir; çoktan beri meydanda görünmeyen ahbaplar için kullanırız. O işlerle münasebeti olmamakla beraber, “kırk küp, kırkının da kulpu kırık küp” sözleri tekrarlanması imkânsız tekerlemelerdendir ve edebiyattaki “tenafürü huruf”a örnektir.

Sihir ve büyüde, cin ve peri işlerinde “40” büyük rol oynar. Bazı ilâçların da tesirli olması için kırk gün durması, kırk gece kapta ayaz yemesi veya kırk gün güneşe asılması lâzımgelir. Kırk yıllık sirke ise sirkelerin piridir ve fıkrası şudur: Adamın biri komşusuna gitmiş, sormuş: “Sende kırk yıllık sirke var mı?”

“Var!”

“Biraz versene...”

Cevap şu olmuş: “Verseydim kırk yıllık sirkem olmazdı.”

“Kırk” sayısı ömrümüzün dönüm kertelerinden biridir: “Kırkıktan sonra saz çalmak” sözü bunu ispat ettiği gibi, adam olmak için kırk fırın ekmek yememize lüzum görülmesi de gene bu sayıya verdiğimiz önemi meydana koyar. Kırklık adam, kemal yaşını bulmuş bir adamdır.

Ahmet Mithat Efendi’nin Kırk Ambar matbaasını unutamayız: bu tâbir çok bilgiye de işarettir. Kırk ayak, tam kırk ayağı olan bir hayvan değildir. Fakat 40 adedi “çokluğ” gösterdiğinden ona böyle denilmiştir. “Kırk sual sormak”, “kırk yıl oldu” hep çokluğu anlatır.

Kadınlar bir şeyden pek korktular mı kırk günü sayarlar ve “kırk günde ölmezsem artık bir daha ölmem!” derler. Fakat nedense sıra “Maşallah”a gelince rakam bir buçuk fazlalaşır: “Kırk bir buçuk kere Maşallah!” olur. Geviş getiren hayvanlarda midenin ayrıldığı dört bölmeden birine de “kırkbayır” denirmiş.

Arpacık, kaynamış kırk arpayı sürmekle; uçuk, sönmüş kömürü kırk kere dokundurmakla; siyil kırk defa okuyup üflemekle tedavi edilir.

* * *

Dilimizde ve yurdumuzda olduğu gibi Frenk dillerinde ve ülkelerinde de “kırk” sayıların değerlisidir. Meselâ “Careme” dedikleri büyük perhiz kırk gün sürer ve Fransız akademisi kırk âzadan teşekkül eder. Hattâ Garp illerinde

“dünya herhangi bir asrın 40’a raslıyan yılında batacaktır” diye acayip bir inana kapılanlar çoktu ve hele 1840 yılında kıyametin kopacağına inanmıyan yoktu.

Eskiden “karantina” sıhhi tedbir olarak tam kırk gün beklemekti. Daha eski zamanlarda Fransız kralları bir “karantina” ilân ederlerdi; kimse bu kırk günlük müddet içinde birbirine karşı silâh çekemez, hakaret bile görse silâhını kullanamazdı. Hıristiyanların “Kırk Aziz”i, Venedik’in “Kırklar mahkemesi” de meşhurdur.

Benim 40 rakamı üzerine bildiklerim bunlar... Belki Kırkkilise’nin Kırklareli olması gibi bazı eksiği vardır, ama 40’larla fazla uğraşmaktan huylanıyorum. Ne olsa eski zaman göreneğinin tesiri altındayız.

Hâ, telkin kuvvetini belirten şu sözü de unutmalıyım ve kırklar bahsini onunla kapıyalım: “Bir adama kırk gün deli desek kırkinci günü deli olur!”⁶⁴

Akşam, 8 Aralık 1944

64 Refik Halid, bu yazıyla aynı gün *Akşam*’ın ilk sayfasında yayımlanan “Tenkidleri Tenkid” yazısının sonuna şöyle bir “Hamiş” düşmüş: “İç sahifedeki konuşmamda ‘sarmısağı gelin etmişler, kırk yıl kokusu çıkmamış. Bir fincan kahvenin 40 yıl hatırı var’ sözlerini sonradan hatırladım. Bir de, doğrusu kırk dereden değil, bin dereden su getirmektedir. İnşallah İstanbul’a da gerçek manada bin dereden su getirmek bir gün müyesser olur.” (hızl.)

“BİR”DEN “BİN”E KADAR

Üstün körü değil de üstüne düşerek yazdığım bir konuşmamda “kırk”lı sözlerden pek çoğunu sayıp dök-müştüm. Okuyucularımın alâkasını çeken o bahsi başka taraftan tamamlamak için, şimdi de başlarında öbür sayıların yer aldığı isimleri, sıfatları, edatları ve fiillerle tâbirleri yazıp sıralamak istiyorum. Böyle konuşmaların –lisan haznemizin kıymetli bir vitrinini gözden geçirmişçesine– zevkli olduğuna şüphe yok.

İşte, ilk önce “bir”le başlayacağımı sanmayınız. Az çok aynı mânaya da gelen “tek” ve birin yarısını bildiren “yarım” ile “buçuk”u alargada bırakamayız. Meselâ “tek tük”, “yarım yamalak”, hattâ “yarı buçuk” sözleri gibi... Bir de “ilk” vardır, benzerlerin en öncesi, birincisi mânasına... “İlk göz ağrısı–ilk kokul–ilk ağızda–ilkbahar–ilk öğretim” gibi sözler de geçer.

“Tek mi, çift mi?”, “çifte de sandık, kırmızı fındık” oynamadık çocuk var mıdır? “Yarı aç yarı tok” ölmeyecek kadar yaşayabilmeği gösterir ki bu harbin Avrupası altı yıldan beri o haldedir. Bir kısmı o saadete de erememiş, yarı tokluk nerede, tam açıklıktan kırılıp harcanmıştır; bu akılla daha da harcanacaktır.

“Teker meker yuvarlanmak” tâbirindeki “tek”in sayı ile münasebeti yoktur; “tekerlenmek”ten gelir. “Tek okusun,

yazsın, adam olsun diye ne zahmetlere katlandım” cümle-
sindeki “tek”ler ise “ta ki”nin küçültülmüşü, yani edattır.
Lisanda da her sakallıyı baban sanmağa dikkat etmeli. “Tek
kürekle mehtaba çıkmak” sözü acaba bir fıkraya dayanır mı?
Tek taş pırlantada kibarlık vardır; “tekü تنها” daha ziyade
halk tâbiridir.

Peki, “tek durmak”daki “tek” ne ola? Aslı “dek”tir, uslu,
sakin, sessiz mânâsıdır; eskiler “dil tek dura, baş sağ olur”
derlermiş. Biliriz ki her iki şekli de ayrıca “gibi, ancak, yal-
nız, yetişir ki, kadar, değin” mânâlarına da kullanılır. Nete-
kim şair:

Zekâtı mey virilir bir diyareden gideriz

demiştir. “Şurada bir tek atalım”la başlanıp şişeler devirmek
mümkündür. “Tekme ve tekmeli” akıldan kolay çıkmaz.
“Yarım”lı sözlerden “bir elmanın yarısı biri, yarısı öteki”
sözü birbirine benzeyen iki güzeli anlatmağa yarar; kötü ve
çirkin için kullanılamaz. “Yarım elma, gönül alma” savını,
yani atalar sözünü unutmadım.

* * *

Üşenmeden “bir”li bütün tâbirleri sayacak değilim; yal-
nız karakteristik ve orijinal olanlarını, gözönüne karikatür-
römsü tablocuklar getirenleri sıralıyacağım:

“Bir elin nesi var, iki elin sesi var – Bire bin katmak – Bir
lokma, bir hırka – Bir köroğlu, bir ayvaz (karı koca) – Bir
yiyip bin şükretmek – Söz bir, Allah bir – Dün bir, bugün

iki – Dat bir, feryat iki – Bir pire için yorgan yakmak – Birbirine düşürmek – Bir çift söz – Bir dediğini iki etmemek – Bir deri, bir kemik – Bir berber bir berbere bire berber, ilh... – Birdir bir (oyun) – Bir eli yağda, bir eli balda – Bir taşla iki kuş vurmak.

Manzum olarak:

Bir dokun bir ah dinle kâsei fagfurdan

Şarkı:

Bir tek bakışı bin lûtfâ bedeldir.

Bütün bunlar içine “bir”le beraber gene “bir”in veya başka sayıların da karıştığı sözlerdir. “Bir varmış, bir yokmuş”u Kâni şöyle vezne sokmuştur:

Böyledir hâli zaman bir var imiş bir yok imiş

Şimdi basit “birli”lerden örnekler vereceğim:

Bir kaşık suda boğmak – Bir baltaya sap olmamak – Bir bardak suda fırtına – Bir çuval inciri berbadetmek – Bir atımlık barutu var – Bir ayağı çukurda – Bir elle verdiğini öbür elle almak – Bir sıkımlık canı var – Bir paralık etmek ve etmemek – Bir pula satmak ve bir pul etmemek – Bir kazanda kaynamamak – Bir oldu ama pir oldu – Bir yastığa baş koymak ve bir yastıkta kocamak – Bir kol çengi, bir içim su, bir avuç saçma – bir dirhem et ayıp örter – Bir dirhem et tutmaz – Bir çiçekle bahar olmaz – Bir haller olmak – Elde bir, deste gül.

“Bir senkine yekpare Acem mülkü fedadır”, “bir sürçen atın bâşı kesilmez” gibi manzum sözlerden sonra “bir düziye, bir teviye, bir eyyam, bir gûna, birtakım, bir aralık, bir

yandan, bir ayak evvel, bir ara, bir hoş, bir daha, bir de, bir çırpıda, bir zaman ve bir zamanlar, bir yol, bir başına, bir aşağı bir yukarı, birer birer, birlik, birli, birlikte, bir iyi” büyük bir yekûn tutar. Hele “birleşmek, biriktirmek” mastarları önemli kaynaklardandır.

“Biricik” ise eşi, benzeri olmıyanı gösterir; Osmanlıcadaki “yegâne” karşılığı... Fakat eskiden bu sözün “bir kerecik, bir defacık” mânasına da kullanıldığını Nedim’den öğreniyoruz:

Bari lûtfeyle a zâlim biricik yüz süreyim

* * *

Üreyip lisanda yer tutmak hususunda “iki”, “bir” kadar feyizli değildir, ama o bölüme “çift”i de katarsak, iş değişir. Önce tâbirlere göz gezdirelim:

İki canlı (gebe) – İki göz, iki çeşme – İki cihanda aziz ol – İki gözümün hiçbirisi – İki ucunu bir araya getirmek – İki yakası bir araya gelmemek – İki eli kanda olsa – İki elim yakanda – İki eli böğründe kalmak – İki eli şakağında düşünmek – İki kavrulmuş (şeker) – İki dirhem bir çekirdek – İki ayağını bir pabuca sokmak – İki, iki daha dört eder gibi – İki yüzlü – İkisinden biri.

Atalar sözlerinden: “İki el bir baş içindir – İki karpuz bir koltuğa sığmaz – İki cambaz bir iptе oynamaz – İki adam dinden olursa bir adam candan olur (dinsiz diye iki yalancı şahitle eskiden adam asılırdı) – İki adam “başında fesin yok” derse elini başına çal – İki kardeş vuruşmuş, içine deliler karışmış – İki çıplak bir hamamda yakışır – İki gönül bir

olunca samanlık seyran olur – İki yoktan ne çıkar, fikrede-
lim bir kere (mısra).

“İkiz, iki keçeli, iki kat, iki büküm, iki başlı – İkişer iki-
şer – İki çifte (kayık) – İkili “tâbirlerle bir de “ikilemek”
mastarı vardır.

“Çift” Türkçe değildir; Farsca “cuft”tan bozmadır, ama
lisanımıza o derece işlemiştir ki yabancı saymak imkânı
kalmamıştır. Hele “çiftçi, çiftçilik, çift çubuk, çifte koşmak
ve gitmek, çift sürmek” sözlerini yaptıktan sonra... “Çiftleş-
mek”, çiftchane (kuş üretilen büyük kafes), çifte (beygirin
ikiz tekmesi), iki namlılı av tüfeği, çifte (bazı atların alnın-
daki uğursuz sayılan nişan), çifteli (insan ve hayvan), çifte
nâra ve çiftelli”, çifte düğün ve gelin” gibi daha neler bulu-
nurl! “Çifte kumrular”ı unutmadık. “Çift”, kuyumcu ve saatçi
cimbızına veya maşasına da denir.

İstanbul sokakları arasında “iki, ikiz ve çiftler” başlıklı
sokaklar şunlardır: İki yüzlü çeşme, İkiz kardeşler, Çifte ha-
vuzlar, Çifte imamlar, Çifte gelinler, Çifte çınar, Çifte kasap,
Çifte vav, hattâ Çifte kumrular”...

Niçin bunlardan bazıısı sayıdan sonra müfred veya cemi’
oluyor? Sebebi malûm değil... “Dil zevki” deyip, bu hali ol-
duğu gibi kabul etmek en doğrusudur.

* * *

Üç zengin midir?

Akla gelenler şunlar: “Üç aylar (recep, şaban, ramazan),
üç otuzluk (üç otuzunda değilsin ya!) – Üç ambarlı (üç ba-
taryalı eski harb gemisi)

Rivayete göre, vaktile bir Museviye, “Kedinin ayağı kaç?” diye sorulursa –Niçin sormalı?– “Dört” diyemezmiş, “üç buçuk!” cevabını verirmiş. Halbuki kedi dört ayak üstüne düşmek bakımından dört ayaklıların dört ayakta en fazla faydalananıdır. Korkuyu bildiren “üç buçuk atmak” tâbirini hiç sevmem. *İstanbul Rehberi* de, başında üç rakamı geçen sokak adı sayıyor: Üçler hamamı, Üçler, Üç mihraplı, Üç pınar”... Dördünü de ben bilmiyorum. Şimdi müsellesin adı “üçgen”dir; daha eskiler “üçgil” derlermiş. (Üç içki karıştırılarak yapılan bir içkinin adı da “müselles” idi ve bu, “koktelden önce Galata meyhanelerinde bulunurdu.”

Üçün asıl değeri “üçler, yediler, kırklar” gibi birtakım acayip inanlarda ve okuyup üfleme hareketlerindedir. Meselâ “üç İhlâs, bir Fatiha” okuruz; türbelerde bir yerden üç kere atlarız, üç kere tesbihten geçeriz. Apdest alırken icabeden âzayı üç kere sudan geçirir, gusülde de baştan ve omuzlardan üçer tas su dökeriz. Hattâ Göbek Babaya üç göbek adıyanlar da vardır. Suyu üç durak içmek sünnettir. “Sacayak”a “üç ayak” diyenlere de raslanır.

“Bir papaz ölmüş, üç mum yanmış” bir oyun, *Üç Silâhşorlar* bir romandır; fakat bu romanın kahramanları dört, hattâ beş silâhşordur!

Konuşmam üç sütunu doldurduğu için üçten sonraki sayıları başka bir güne bırakacağım. Üçten daima hayır beklediğimiz için yazıyı üç sütunda ve “üç” ile kesmek geleneği uygun düşer.

Akşam, 24 Aralık 1944

GENE “1”DEN “BİN”E KADAR

O kuyucularımdan gelen mektuplardan anlaşılıyor ki, benim bulduğum tarzdaki hafif tertip, âdeta bir aile arası oyununa benziyen lisan bahisleri epeyce hoşla gitmektedir. Hoşa gidişin bir sebebi bahse yahut oyuna onların da karışabilmeleri, unuttuğum tâbirler ve ata sözlerini hatırlatarak çorbada tuzları bulunması, konuşmamın ortaklaşa bir yazı şeklini almasıdır.

Meselâ aradan bir ay geçtiği halde “kırk” hakkında hâlâ mektup gelmektedir. Bir okuyucum yazımda “Kırk yıl günahkâr, bir gün tövbekâr”ı unuttuğuma şaşıyor. Bir başkası ise bilmediğim şu “kırkına kadar insan yaşına basar, kırkıktan sonra yaş insana basar” sözünün eksik kalmasından şikâyet ediyor. Şunları yazanlar da var:

“Kırk yıl kıran olmuş, eceli gelen ölmüş – Kırkıktan sonra azanı teneşir paklar – Kırk dalda bezi var.”

Bazısı, “kırk” kelimesi başa gelmediği için lûgatçılık bakımından “kırk”lar arasında yer almaması icabeden sözleri de sayıyor. Meselâ: “Biz kırk kişiyiz, birbirimizi biliriz – Babası oğluna bir bağ hediye etmiş, oğlu bir salkım üzüm vermemiş – İstiyenin bir yüzü kara, vermiyenin iki yüzü – Gözünü bir avuç toprak doyursun” kabîlinden...

“Bir”lilerin de birçok eksikleri kalmış: “Bir karış boyu

var, türlü türlü huyu var – Bir küçük fıçı, içi dolu turşucuk (bilmece) – Bir koyundan iki post çıkmaz – Bir günün beyliği beyliktir – Bir söyle, iki dinle – Bir gönülde iki sevda olamaz – Bir dalda durmaz – Bir ayak üstü on yalan kıvrırmak – Bir kötü komşunun yedi mahalleye zararı dokunur – Bir sıçrarsın çekirge... – Bir derde bin deva – Bir elin şakırtısı çıkmaz – Bir kararda durmak – Bir düziye söylemek – Bir kapıya köle olmak” gibi...

Bütün bunlar eklenince “kırk” ve “bir” faslı belki de hiçbir lûgatımızın henüz toplayamadığı kadar zenginleşmiş oluyor. Ne yapaalım kimi altın ve pırlanta toplar kimi de kelimeler ve tâbir... İkisi de az çok millî servete hizmettir!

* * *

Olabilir ki daha birçok unuttuklarımız var. Bereket, okuyucular ve mektuplarında bundan sonra dahi yardımdan geri kalmıyacaklarını, eksikleri bildireceklerini söyleyerek işi elbirliğile bir şeye benzeteceğimiz ümidini vermektedirler.

Şimdi sıra “dört”e geldi. İlk akla gelen de pek tabîi olarak “dört başı mamûr olmak”tır. Bu söz üstünde nezaketten fazla durmıyalım ve içinde hem “dört” rakamı hem de uzuv isimleri bulunan öbür sözlere atlıyalım: “Dört gözle beklemek – Dört elle sarılmak – Dört ayağı üzerine düşmek – Dört kaşlı (bıyığı yeni terliyen genç veya kalın gür kaşlı kimse) – Dört ayak yürümek.”

“Dört nala sürmek – Dört dönmek – Dört yanı deniz kesilmek – Dört elle çalınacak (iki kişinin bir arada piyano çalmaları) – Dört peşli entari – Dört bir tarafı.”

“Dört üstü, murat üstü” sözünün aslı “derd üstü, murat üstü” olmak gerektir. “Dört” rakamı, ayaklarından ötürü daha ziyade hayvanlarla alâkalıdır. Şimdi “dört ayaklı” dediğimiz hayvan cinsine eskiden “çarpâ” tâbirini yakıştırmıştık. Lûgatlara bakılırsa, “dörtboynuz” diye gerçekten dört boynuzlu bir geyik ve “dört kanat” adında da bir kuş vardır. Fakat “dört” başta gelmediği için “dünyanın dört bucağı – âşık herkesi kör, dört yanını duvar sanırmış” gibi sözlerin bu fasılda yeri olmaması icabeder.

Sokaklarımızdan “Dörtkardeş – Dörtkuyu – Dört yüz lüçeşme” ve şehirlerden şimdi portakal mevsimi dolayısıyla adı çarşıda, pazarda çok geçen “Dört yol” da listeye geçirilince, sıra pek eski veya pek yeni terimlere geliyor: “Dörtgen – dört yüzlü – dördün (terbi’) – dördül (murabba’) – dik dörtgen ve eşkenar dörtgen” gibi.

“Dördüz” diye dördü birlikte doğanlar veya bir arada bulunanlar için hususî bir sıfat bulunduğunu ve “dört” sıfatının bazı kere “her, bütün” anlamına geldiğini *Sözlük* yazmaktadır. “Çâr yâri güzün” tâbirile andığımız dört halifeyi – unutmış demesinler diye – kaydedivereyim.

* * *

O kadar verimli olmamakla beraber “beş”in de girdiği birkaç tâbir ve ata sözü bulabiliriz. Başta şamar, tokat anlamına gelen “beş kardeş” ve bazı kere “ciğer”i atarak kısaca söylediğimiz “beş para etmez” bu aradadır. “Beş parmak bir olmaz” ata sözüdür; “beş para ver söylet, on para ver sustur” gevezelere yakıştırılmış tâbirlerdendir. “Beş taş” bir oyuna

denir; “beş aşığı beş yukarı” gezildiği gibi pazarlık da edilir; “beşlik simit gibi kuruldu” tâbiri artık kullanılmıyor. En önemli “beş”, “beş vakit namaz”dır ve “besbeter”in aslı “beşbeter”dir; “hoşbeş”teki “beş” ne ola?

“Beşbiyık”ı unutmıyacağım, yani “muşmula”yı ve üçüncü adı ile “döngel”i... İri ve olgun cinsini sevmekle beraber bu kış başlangıcı yemişine üç ismi çok bulmaktayım. Şu var ki, o acayip yemişe dedelerimizin verdikleri adlar da kendisi kadar acayıptır. Hele içlerinden birini fazla yaşlı ve etleri sarkmış insanlar arasında söylemek hiç yakışık almaz. İstanbul’da “Beştaş” neyse, ama bir de “Beşbiyık” Sokağı varmış!

“Beş” rakamının eski talebe için “beş ekmek, beş peynir”den dolayı hâtırası kıymetlidir. “Beşi bir yerde” ise ninelerimizi heyecana düşürürdü; beş adet Osmanlı altınının süs olarak tek şekle sokulmuşuydu. Beşi bir arada doğan çocuklara “beşizler” denir. Kısaca “beşlik” sözünden vaktile hem beş para hem de beş kuruş mânası çıkarılırdı. Ufak yüzlü, kansız çocuklara “beşlik kurabiyeye benziyor” denildiğini ve çok defa vapurlarda satılan o sert kâğıda yapışık, soluk sarı, katı, lezzetsiz kurabiyeleri pek iyi hatırlamaktayım. “Beşyüzlük” kâğıt para zamanın icadıdır. “Beş parmak otu” diye bir bitki ve eğer aslı “beş”ten ise “beşme” denilen her çubuğu ayrı renkte bir yollu kumaş bulunduğunu lûgatlar yazıyor. “Beşken” yeni matematik terimlerindendir.

“Altı”dan “Altıparmak” diye anılan ve lâkerdası yapılan balığı ve beş yerine altı parmağı bulunan insanları biliyoruz; lûgatlar bir de gene o adı almış altı yollu kumaştan bahsederler. “Altıpatlar”, bir tabancaya denirdi. “Altı kulaç

Beberuhî” hatırımda... Oyunda mızıkçılık edenleri çocukların “altı okka” yapmaları bir âdetti, ama galiba şimdi unutuldu. İstanbul sokaklarında “Altıınar, Altımermer, Altıocak, Altıpatlar, hattâ Altıpoğça”yı rehber saymaktadır.

“Yedi” üzerine bildiklerim şunlar:

“Yediveren – Yedi başlı yılan – Yedi dağ çiçeğı – Yedi göbek ceddini saymak – Yedi kat yerin dibine geçmek – Yedisinden yetmişine kadar – Yedisinde neyse yetmişinde de odur.” Sokaklarımız: Yediemirler, Yedikardeşler, Yedikuyular, Yedişehitler... Hepsinde “ler”ler gerçekten lüzumsuz. Yedikule en doğrusu!

“Sekiz”den aklıma hiçbir şey gelmiyor hattâ sokak ismi de bulamadım. Buna karşılık “dokuz”dan düzenbaz mânasına tuhaf bir tâbir hatırlıyorum: “Dokuz donu varsa sekizini başkalarının başına geçirir”, “dokuz taş” da bir oyun ismi. Daha epeyce tâbirler var: Dokuz doğurmak – Dokuz yorgan eskitmek (çok yaşamak) – Dokuz ayın çarşambası bir araya gelmek (sıkışık duruma işaret) ve babası bellisiz mânasına dokuz babalı!

Niçin dokuz? Akıl erdiremedim.

Akşam, 7 Ocak 1945

SAVMAYA YARAYAN TÂBİRLER

Birini başımızdan savmak için kullanılacak sözlerden ve tâbirlerden nezaketlisi ne kadar azsa, kabası o derece çoktur. Argoya veya şiddetli kelimelere kaçmadan, terbiyeye uygun olarak ne diyebiliriz? “Lütfen beni rahat bırakınız – teşrif ediniz – görüşmemiz yeter – dışarı çıkar mısınız?” gibi birkaç yavan cümle ve nihayet “yıkıl karşımdan!”... Halbuki işi tam nezaketsizliğe vurduk mu dilimizin ucuna birkaçı pek çirkin, sürü sürü tâbir gelir. Aralarında hafif tertip külhanbeyce olan bazıları meclise yakışmamakla beraber, hoş buluşlardır; gözönünde tuhaf tuhaf resimler canlandırır; lüzumundan fazla ayıp da sayılamaz.

Bunların en hafifi “çek arabayı!”dır. Zaten nakil vasıtaları o bahiste epeyce rol oynar. Meselâ şimdi bazı gençler ağzından işittiğimiz gibi “al iskeleyi! – Palamarı çöz! – Öt-tür düdüğü! Al voltayı! Zinciri kır!” kabilinden... Görülüyor ki araba yetmemiş, vapura ve yelkenliye de el atılmış ve dil uzatılmış. Bizim zamanımızda en çok söyleneni “kirişi kır!” sözüydü; yayın kirişini öyle çek ki ok gibi fırla, git demesine olsa gerek. Belli, bir eski çağlar tâbiri... “Marş!” da aynı mânada kullanılırdı. Gene günün yeni tâbirlerinden bir de “bas git!” var ki, olsa olsa şoförün benzine basıp modern arabasını son süratle uzaklaştırmasından kinayedir; asra

yakışır tâbirlerdendir. Bir modern kovma tâbiri de tayyare gözönünde tutularak uydurulduğuna hükmettiğim “uç bakalım!” sözü... Ara sıra “fıy!” veya “füy!” gibi bir şeyler de işitmekteyim; aslına pek akıl erdiremedim ama Fransızca kaçmak anlamına gelen “fuir” ve emrihazırı “fule!”den alınmış olması ihtimali çok. “Defledim – Dah ettim – Pasaportunu verdim – Tası tarağı topladı” daha ziyade gıyapta kullanılır. “Fertiği çekmek” tâbiri bir vakitler Sirkeci-Çekmece banliyö katarlarında Rum memurların tren kalkarken hazır, tamam, gidiyor demesine haykırdıkları “fertik!” sözünden lisana malolmuştur.

Fakat “tüy!” emrinin mastarı olan “tüymek” ne argodur ne yabancı kelimedir; firar etmek demesine öz Türkçedir. Usulcacık çekilip gitmek mânasına kullandığımız öbür kelimenin doğrusu da İstanbul ağzı kabaca “sıvışmak”dır; “sıvışmek” değil... Kaybolmak, erimek mânasına gelen ayrı bir mastar ki, aslında gene “su”yu aramak lâzım!

Akşam, 12 Ocak 1945

GENE TÂBİRLER HAKKINDA

İçinde sayı bulunan tâbirler saya saya nefesim tükendiği ve zihnim durduğu halde gene de ne eksikler kalmış! Düşününüz ki “iki”lilerden meselâ “iki cami arasında kalmış binamaz”ı unutmuşum... Sonra bayram namazı için “iki salla, bir bağla” ve teyemmümün tarifinde de “iki darp, bir niyet” derlerdi. Aklımdan tamamilе çıkmış. Bunları hatırlatmak dostluğunda bulunan sayın okuyucum pek dikkatli, meraklı ve Türkçemizde bilgili bir zat olacak ki şunları da bulmuş: İki deliye bir akıllı koymuşlar – İki ateş arasında kalmak – İki eli yanına gelmek (ölmek) – İki günde foyası meydana çıkmak – İki ayağı yerden kesilmek – İki lâkırdıyı bir araya getirememek – İki günde kabak çiçeği gibi açılmak – İki omuzuna bir adam oturur (güçlü kuvvetli, iri yarı).

“Yetmiş”lilerden “yetmiş iki millettен aşağı” tâbiri yazım-da yer almamış. Bir de “yetmiş iki buçuk millet” sözü vardır. Neden yetmiş ve iki ayrıca da buçuk? Halk kadını sözlerinin çoğunda böyle cehil ve mizahın karıştığı hoşluklara rastlanır. “Bir tecrübe bin nasihatten yeğdir” ile “bin gönlüm olsa birini vermem” sözleri unutulmalı mıydı? “Yüzde yüz” de öyle! Çehre demesine gelen “yüz” ise yüz türlü tâbire yol açmıştır; başlı başına sermeğe, sıralamağa, inceliklerini belirtmeğe değer. Fakat görülüyor ki, bütün bunlar ne bir kişi-

nin himmetile ne de kitaplara bakarak, lûgatlar karıştırarak başarılacak işlerdendir. El ve akıl birliğile ve büyük gayretle yapılan lûgat çalışmalarından da henüz tam netice alınmadığını, gene de eksikler kaldığını anlıyoruz. Meselâ elde bulunan lûgatlerimizin en olgunu, dolgunu ve asra uygunu olan *Türkçe Sözlük*'ün çıkan kısımlarında da bazı tâbirlerin unutulduğunu görürsek bile şaşmamalıyız. Dilediğimiz mü-kemmel lûgat kitabı ancak zamanla, nesiller çalışa çalışa ve lisan yerleştikçe vücut bulacak.

Okuyucu, “savmağa yarayan tâbirler”den unuttuğumuz “Uğurlar olsun – Caddeyi tut – Açıl bakalım – Pılıyı pırtıyı topla – Kır boynunu – Bohçasını koltuğuna vermek – Kuyruğuna teneke bağlamak – Canı cehenneme! – Cehenne-me kadar yolu var – Ters yüzü etmek – Sepetlemek ve sepet havası çalmak – Palas pandıras – Açıklar livası” kabilinden sözleri de yazmış. Herkesin gönlünde bir aslan yattığı gibi, hepimizin kafasında da az çok bir Şemseddin Sami yattığına inanacağım geliyor.

Akşam, 7 Şubat 1945

“KAN”LI TÂBİRLER

Ç oğumuzun yüzü teneke parçacıklarla her gün dalanmaktan çukurlu kabarcıklı, sam yeli vurmuş asma yaprağı gibi pürtür pürtür bir hal aldı. Böyle giderse, püskürme ada takımlarla kabartma Pasifik haritasına veya âmâ kitapları sahifesine dönmesini bekleyebiliriz. Zira artık bizim gibiler için piyasada halis çelikten tıraş bıçağı bulmak imkânsız... Ne idi o hoşça, tok bir ses çıkararak, derimizi ninnisile oyalıyarak sabunlu yanaklarımızdan kayan ve geçtiği yeri tertemiz edip, izini hiç belli etmeden vazifesini tam başarı ile yapan, kıvamında bilenmiş jiletler? Nerede bu hem sesi, hem ağzı bozuk kalp, tapon mallar? Şimdikiler her seferinde cildimizin incecik bir tabakasını alıp götürüyorlar. Takılmadıkları, takılınca da hoyratça koparmadıkları yer yok. Eskilerinde sanki akıl, göz, hüner vardı; kılları alırlar, sivilce ve benlere dokunmaz; dokunsalar da zedelemesler, usulcacık, okşarcasına sürünüp zarar vermeden geçerlerdi. Tenek bıçak ise en ufak bir pürüze rasladı mı onu bir yaraya benzetmekte, oyup çukura çevirmekte birebir... Hattâ daha acayibi, kötü cins jilet kılı almıyor, yarısından bölüp bırakıyor da boş deriyi bulunca kan akıttırcasına dalıyor! Fakat jiletle akan kanın bugün kan akıtmak bahsinde esamisi mi okunur?

Türkçemiz içine “kan” kelimesinin girdiği tâbirler bakımından ne kadar zengindir... Hele bugünkü durumu anlatmak istediğimiz zaman, “Dünyayı kana boyamak – sel gibi kan akmak – kanına susamak – kan tutmak – kan gövdeyi götürmek – kanlı bıçaklı olmak – kanlı kaatil – kan dökmek – kana kan istemek – kan gütmek – kanına girmek – kanetmek ve aramak – kanı pahasına” gibi sözlere yer vermek mümkündür. Vurgunculardan bahsederken, üzme mânasına “kanımızı kurutmak” ve insafsızca sömürmek yerine “kanımızı emmek” ve sinirlendirmek demesine “kanımıza dokunmak”, öfkelenmek hususunda da “kan başımıza çıkmak” tâbirlerini çok kullanıyoruz. Harb felâketlerine uğrayanlar ise, “kan ağlıyorlar – kan yutuyorlar – içlerinden kan gidiyor”; hattâ daha kuvvetlisi “kan kusuyorlar”, yani aşırı derecede acı çekiyorlar; ağlamaktan gözleri “kan çanağı”, açlıktan da “kanları sulandı, bette, benizde bir damla kan kalmadı.”

“Akacak kan damarda durmaz – İki eli kanda olmak” tâbirleri başka. Fakat nerede o sulh ve sükûn tâbiri “burun kanamaksızın” sözü... O günü bekliyoruz.

Akşam, 13 Mart 1945

“TOPRAK” SÖZÜ HAKKINDA

Küçük çocukları yataklarına yatırırken çok defa “Haydi bakalım, tumba döşek yahut tunbay!” demek âdetidir. Bu söz nedir, hangi lisandandır, mânalı mıdır, bir köke bağlanabilir mi? Pek kolaylıkla... Zira Çağaday lûgatinin ve Radloff’un yazdığına göre “tünbay”, “şilte, yatak, yatılacak yer” mânasına gelir, *Türk Dilinde Ekler ve Kökler* müellifine⁶⁵ göre de kelime âhenksiz olup kökü “gece” anlamına olan “tün”dür. Evet, biz, bu âhenksizliği gidererek onu “tumba ve tunbay” yapmışız ve asırlardan beri mânasını hiç bilmeden –belki uzak ninelerimizin âdetine uyarak– kullanmakta devam etmişiz. “Bay” sona gelen ve fiil ile isim köklerinden isim yapan bir ektir. Bizim manda dediğimiz hayvana Anadolu’nun bazı yerlerinde dombay-tombay denir ki kökü, şüphesiz “domalmak-tomalmak” fiilindendir. Bu fiil yusuvarlak olmağı anlatır; “tombul” da öyledir; şişmancalıktan dolayı yuvarlaktır. Hattâ “tomar” da yuvarlak hale sokulmuş bir dağınıklığı göstermez mi?

Zaten “to” ve “top” ile başlayan birçok kelimelerimizde bu, yuvarlaklık mânası göze çarpar: Top gibi, topik gibi, topuz gibi, topuk gibi, hattâ çoğumuzun aslını Ermenice sandığımız malûm toparlak nohut ezmesi topuk gibi ki buğday

65 Besim Atalay. (hızl.)

su ile kaynatılıp arpa hamur ile yuğurulduktan sonra geçeye sarılır, dedelerimizce yenilirdi. Toplamak, toplanma, toplanti vesaire de hep, birleşme, derli toplu hale gelme, devşirme mânaları görünüyor. Şimdi günün bayramı ve ehemmiyetli bir meselesi olan kanundan dolayı “toprak” kelimesine geleceğiz. Aslına bakınca “toprak” kelimesi –“top” sözüne, fiillerle isimleri “yaprak-bayrak” misallerindeki gibi gene isim şekline sokan “rak” eki getirilmek suretile– yuvarlak olan “Küre-Arz”ın parçalarına mı işaret ediyor?

İlk devirlerde dünyanın toparlakça olduğu bilinmediğine göre buradaki “top” sözünü “toplamak” fiiline maletmek daha doğru olur. Zira bu fiilde –meselâ yemişleri toplamak sözündeki gibi– verimi almak ve derlemek mânası vardır; “toprak”, mahsulü toplanan yer demesine olsa gerektir... Ama ehli elbette daha doğrusunu bilir. Bizimki bir bayram gevezeliği...

Akşam, 18 Haziran 1945

KAŞ GÖZ, KUSURU SÖZ

Altı ayda İngilizce! Yirmi derste Fransızca! Peki, haniya bir de “kırk günde Türkçe” istemez mi? Herhangi bir lisanı öğretmek için böyle bir tek yılı bile çok bulan kitaplara güvenen insana diyeceğim şudur: “Ben hem Türk, muharrir hem de ayrıca meraklı olduğum halde henüz kendi lisanımı dilediğim kadar öğrenmiş değilim.” İşte misali: Geçen gün yanımda tanımadığım biri, tanımadığım birinden bahsederken arkadaşına der ki:

“Boy bos, kusuru söz!”

Bu sözle neyi kastediyordu? Boy bos yerinde olunca geri kalana artık bakılmıyacağını mi, yoksa o şahısta boy bostan başka bir şey olmadığını, bütün kıymetinin boya bosa inhisar ettiğini mi? Yani “öyle bir boyu bosu var ki adam hayran kalıyor, başka tarafını göremiyor. Zaten öyle bir boy olduktan sonra kusur kalanı sözdür, lâftır, mânasızdır; yetişir!” demek mi istiyordu yahut “boy güzelliğinden ötesi yok... Boy bostan ibaret!” demesine mi getiriyordu?

Görülüyor ki altı haftada, altı ayda, altı yılda değil, hemen hemen altmış yaşında bile kendi lisanımı tam olarak öğrenememişim. Şüpheye düştüğüm yerler çoktur. Fakat benim bildiğim yukarıdaki atalar sözünün doğrusu –kafiye-nin de şahadet ettiği gibi– “kaş göz, kusuru söz”dür. Maksat

da apaçıktır: Kaş ve göz güzel olduktan sonra öte yanına bakılmaz.

Tâbirleri ve ata sözleri öğrenilmedikçe bir lisan öğrenilmiş sayılmaz. Netekim doğrusunu bilmeyen biri beni de şaşırtıveriyordu. Bütün tâbirlerle savları içine alamıyan bir lûgat noksan demektir. Lisan, gramer yapısı veya iskeleti üzerine kelimelerle bezenip ortaya konmuş bir vücuttur ama asıl canlılığını tâbirlerden alır. Tâbirlerinin ve savlarının çokluğu ve hoşluğu nispetinde lisan ifadeli ve belâgatlıdır.

* * *

Boy bahsinde Türkçe, bir vurguncu kadar zengindir.

Önce, boy mefhumunu anlatmak ve farkları belirtmek için teşbih yolundan bol bol faydalanmıştır; ilk işi de, aradaki benzerliğini gözönüne alarak boy ile ağaç ve ağaç kısımları münasebetlerinden epeyce ahkâm çıkarmak olmuştur. Meselâ dal, fidan, servi, sırik, kazık ve kavak ayrı ayrı şekillerdeki insan boyunun vasıflarıdır... Ama baştan savma, geliş güzel değil, hepsi de ince bir tetkikin, görüş ve seziş kudretinin mahsulleridir.

“Dal gibi...” denildiği vakit o boyun ince, fakat lüzumundan fazla zayıf olduğunu belirtiriz; şayet hem ince, hem endamlı, ötekinden azıcık da dolgunca ise “fidan” gibidir... “Servi gibi” teşbihi daha ziyade eskiden makbul mânada kullanılırmış; şimdi endamlı, fakat çokça uzun boyu anlatıyor. Peki, “sırık” ile “kazık” birer boy şekli ifade ettiği zaman ikisi arasında fark var mıdır? Vardır: “Sırık” sadece kuru ve uzun boya işarettir; “kazık”a benzetilince buna fazla bir yavanlık,

çirkinlik, kalabalık –hattâ asıl ehemmiyetli nokta– ahmaklık da karışır! Hele “yalı kazığı” teşbihine!

Gel de bu pek ince farkları bir yabancıya kırk derste, altı ayda öğret...

Gene boy hakkında ağaçlardan kavak, kuşlardan sülün, nebatlardan filiz, aletlerden tığ, eşyadan tüy sözleri kullanılır... ama “kavak” aleyhtedir, aşırı uzunluk misalidir; “sülün” hem kadına, hem genç erkeğe yakıştırılır, “tüy” ve “filiz” de öyle... Şu var ki “tığ” ancak endamlı, çevik ve atik hareketli bir delikanlının tarifidir, kız için ağza alınmaz. Eskiler o teşbihi yaparlarken tığın aktif rolünü de gözönünde tutmak hünerini göstermişlerdir!

* * *

Asmakabağı uzun bir şey olmakla beraber –zahir beyazlığı ve yukarıdan aşağıya sarkması yüzünden– boya değil dolgun, fazla etli ve biçimsiz kadın kollarını anlatmağa yarar. “Dalyan gibi” teşbihile kadın hakkında boydan ziyade bütün vücudun umumî heyetine uygun iriliğini, haşmetini, göz doyuruculuğunu anlatırız. Ama aslında o kelime “taylan”dır; Türkçede uzun ve âhenkli boy demesine gelir ki belki de kısarak yavrusu “tay”ın da o kelimenin yapısında zarıflığı bakımından bir rolü vardır. Eski Türkçede –ince ve çok nazik endamlı av köpeği– taziye da “taygan” derlerdi. Böyle hep başı “tay”lı daha birçok kelimeler lisanımızda incelik ifade ederdi.

Zaten gene boylu boslu, bir kadının vücut tenasübünü ve vücut kısımlarında göze çarpan asilliğini anlatmak için

“kısırak gibi” dediğimiz olur; ama bir kadına “at gibi” dersek kadına yakışmıyacak derecede kemikli, kabaca iri, şiddetle sevimsiz ve çirkin bir uzunlukta olduğunu belirtmek neza-ketsizliğine düşeriz. Buradaki at, cins at değildir, beygirdir, hattâ sütçü beygiri...

Başımızı vücudumuza bağlayan kısmın adı olan “boyun” belki –vücuda göre ince ve uzunca oluşundan dolayı– “boy”dan çıkmıştır; “un” ekini başka bir uzuvda, “burun”da da görüyoruz; “bur”, “koku” demekti, fakat “boy bos”taki “bos”un ayrı bir mânası yoktur sanıyorum, bu lâfız “boy” kelimesinin arkasına takılarak anlatmak istediğimiz boyun biçimli, güzel olduğunu belirtmeğe yarar; yani “boy bos yerinde – boylu boslu” dediğimiz zaman o boy mutlaka beğenilecek şekildedir; kısaca “boy yerinde – boylu” sözleri aynı fikri vermez, az çok şüpheye yer bırakır. Bir adam boylu olur da boylu boslu tarifine hak kazanamaz; meselâ kupkuru, sip-sivri bir vücutta boy vardır ama bos yoktur. Bos da olması için o boya uygun bir vücut tenasübü, gösteriş, yakışıklık lâzımdır.

İsim bahsinde tekit grubuna giren “ev bark – çanak çömlek – konu komşu – zehir zıkkım – çoluk çocuk” gibi birleşik sözlerde her iki kelime de mânalıdır. Meselâ “bark”ın “mülk, emlâk” demesine geldiğini Kaşgarî lûgatı yazıyor. Fakat ne “bos” ne de “soy sop”taki “sop” için bir kayda raslamadım ama bu sonuncu “su” demesine “sup” ile alâkalı olabilir. Bir de “kap kaçak” vardır diyebilirsiniz, kap’ın kaçakla münasebeti nedir? Oradaki “kaçak” da “k” harfi sonradan katılmıştır; aslı “kaça”dır ki Türkçede gene kap mânasına kullanılan bir kelimedir.

Divan edebiyatında boy, en çok selviye benzetilir; daha ileri vararak tûbâyâ veya daha incelterek elif harfine benzetmek de âdettir; bel ise kıldır, kıldan incedir. Boy için “kıyamet” de denir, “serkeş” ve “fitne” de... bu son üçü şüphesiz, ötekilerle kıyas kabul etmiyecek derecede güzeldir; zira âdî mücerred teşbihlerden değildir, bir tesirin ifadesidir. Yazık ki hiçbirî gönülden kopup coşkunlukla söylenmemiştir, mazmun yapmak merakile ipe dizilmiştir.

Birkaç asır önce “akran-emsal” karşılığı olarak “boydaş” sözü kullanılırmış... gene de kullanılabilir. Boy sözünün içine karıştığı tâbirlerimizi toplıyacak olursak, listenin uzunluğuna şaşmak zorunda kalırız. Zira Türkçede bu kelime yalnız vücudun bir kısmını anlatamaz, bütün vücut ve insan mânasına kullanıldığı gibi, bir şeyin tabanı ile en yüksek yeri arasındaki uzunluğu da belirtir. Ayrıca o söz aşiret, kabile mânasına da gelir.

Meselâ “boy beyi gibi geziyor” deriz; şimdi çoğumuzun anlamadığı bu tâbirle aşiret beyi kastedilir. Yani başkaları çalışır, iş görürken ortada hiçbir şey yapmadan dolaşan biri... Herkesin işle meşgul olduğu yerlerde seyirci kalan tembel için de “boy göstermeğe gelmiş” tâbiri pek hoştur. “Boy büyütmek” sözü de yiyip içip çalışmadan yaşıyan tembeller ve talihliler hakkında bir kinayedir. Kaybolmağa yüz tutan tâbirler arasında bir de “arife günü yıkanan arpa boyu uzar” sözü vardı: bu büyümeğe can attıkları halde bayram hamamına gitmek istemeyen çocukları kandırmağa yarardı; şimdi lüzumsuzlaşmıştır.

Dede Korkut kitabında geçen: “Dedem Korkut boy boyladı, soy soyladı” parçasındaki “boy boyladı – soy soyladı” sözleri bir kimsenin soyunu sopunu sayarak övünmesi mânâsınaymış. Aramızda hâlâ böbürlenerek yedi göbek dedesini sayanlara raslandığı için bu iki güzel sözü –o keyfiyeti anlatan özel bir tâbir olarak– diriltmek lüzumludur. İnsan eski kitaplarımızı azıcık karıştırınca bizim dil bahsinde varlık, hattâ bolluk içinden darlığa ve yokluğa düştüğümüzü anlamakta gecikmiyor. Ne yazık ki asla dönüş hareketinde zevke yer veremiyoruz.

“Boyuna bosuna bakmamak – boyun devrilsin – boyundan büyük işe kalkışmak – boy ölçmek – boyunun ölçüsünü almak – boyunca kalıbını basmak – boyunca evlât yetiştirmek – bir karış boyun mu uzadı? – boy boy bir yere gitmek – bir boy uzanıver “vesaire gibi boydan kuvvet almış daha nice tâbirlerimiz ve “boyumca boy buldum, huyumca huy bulamadım” gibi ata sözlerimiz vardır ki hepsini sıralamak ve incelemek her halde faydalıdır.

Ama bu yalnız bizim üstümüze düşen bir vazife değildir ve bir konuşmanın da hududu dışındadır.

Akşam, 22 Temmuz 1945

“CYRANO”DAN HATIRLADIM

Yakında Şehir Tiyatrosu’nda *Cyrano da Bergerac*’ı seyredeceğiz. Şüphe yok ki bizde şimdiye kadar görülmemiş bir muvaffakiyetle manzum olarak Türkçeye çevrilen bu dünyaca meşhur eser –az çok kusurlu da oynansa– gene o tiyatronun temsil adedi rekorunu muhakkak kıracak, tiyatro aylarca dolup dolup boşanacaktır.

Hattâ ben de belki gidip göreceğim.

Zira kaç kere ve herkesten önce Cyrano’nun oynanması lüzumunu yazmış, fakat tercümesinin esere lâayık olmamasından korktuğumu da daima söylemişim. Edmond Rostand’ın talihi varmış... Pek güzel Fransızcasına yakışacak pek güzel Türkçeli bir tercüme şampiyonu⁶⁶ buldu; umarım ki sahne artistlerimiz de o güzel Türkçenin kıymetini düşürmezler.

Okuyucularım şu başlangıca bakarak tiyatrodan, Rostand’dan, Cyrano’dan dem vuracağımı sanmasınlar. Piyes münekkitletlerimizin haklarına saygı göstereceğim ve o eser münasebetile büsbütün ayrı bir bahse gireceğim:

Cyrano iri burunlu bir adammış, piyeste başkaları ağzından kendi burnile kendisi alay eder. Onu nelere benzetmez? Divite, cumbaya, lâvantacı tabelâsına, tüneğe, şapka asılacak çiviye, Tanrıların bindiği gemiye... Ama asıl fikri şudur:

⁶⁶ Sabri Esat Siyavuşgil. (hızl.)

Ben iftihar ederim böyle bir fazlalıkla!

Zaten Rostand'ın fikir ve kalem hünelerinden biri de “teşbih”tir; meselâ bir şiirinde gökteki şekil şekil “ay”ları tam yetmiş beş şeye benzetmiştir... hepsi de orijinal buluşlar olmak şartile!

Burun üstüne çok yazı yazılmış, tarihten epeyce misaller verilerek burun şekillerinden karakterin de okunduğu ileri sürülmüş, burun estetiği hakkında bir hayli fikir ortaya atılmıştır. Fakat sanırım lisan bahsinde “burun” kelimesinin toplu olarak bir tetkiki yapılmamıştır. İşte ben şuracıkta meseleye o noktadan bir göz atacağım. Türkçede burun sözünden üreyen tâbirler hem çoktur hem de canlandırdığı manzaralar, resimler, daha doğrusu karikatürler itibarile pek tuhafır.

Zaten burun aslında tuhaf bir uzuvdur. İspatı da palyaçolarla kuklaların tuhaflığı arttırmak için buruna verdikleri ehemmiyettir!

* * *

Lisanımızda burun kelimesile eski kitaplara geçmiş güzel kokmak ve etrafa koku yaymak mânasına gelen “burmak–burcalamak” fiillerinin bir münasebeti olduğuna şüphe edemeyiz. Gene şüphesizdir ki güzel kokuyu anlatmak için vaktile kullanılan ve Karacaoğlan türkülerinde de raslanan “burcu burcu” tâbiri ve “buram buram” sözü de aynı asıldandır. Hepsinde “bur” cevherini buluyoruz.

Burnun öne doğru bir çıkıntı, sivrilmiş bir uç oluşu dolayisile coğrafyada toprağın denize doğru uzanmış bir kıs-

mını anlatmağa yaradığı da kendiliğinden anlaşılmaktadır. Frenkler ve Araplar ona “*r’es-caḫ*” derler ki kafa demesine gelir; bizimki daha doğrudur.

Biçimlerine göre Türkçede burunlar önce “çekme-pat-sivri-küt-kemerli-basık-hokka-hurma-kanca-kalkık-köprülü-kanatlı-mahmuzlu-tümsek” gibi bazı kelimelerle tarif edilir. Fakat bunlara “kartal-papağan-karga” olarak üç kuş, “koç-tazı” diye de iki hayvan ismi katılmıştır. Bir zamanlar “sahibül enf-ebül enf burunî” tâbirinden iri burunlular, hususiyle Abdülhamid kastedilirdi, Boğaz, kulak, burun hekimleri tabelâlarından ve muharripler kitaplarından burnu silmişlerdi. Şöhretle hatırı sayılı bir burnun tek şahsa yerleşmesi karikatürcüler için bulunmaz bir nimet ve tükenmez bir hazinedir.

Burun morarırrsa ve hangi bir sebeple şişerse, patlıcana benzetiverirler. En garibi insan uzuvları arasında burnun alkol sarfiyatını göstermeğe yarayan bir ölçü vazifesini görmesidir: Alkoliklerin burnu kızarır. İçkiye karşı bu uzvun renk değiştirecek kadar hassaslığı sebebini ben bilmiyorum. Bilen elbette vardır.

Hoş, burun dışarıdan gelen tesirlere, güneşe, soğuğa karşı da zayıftır. Hemen yanar, donar, hattâ imdada yetişilmezse kopar. Kavga sırası zarar görmeğe, kırılmağa, kanağa müsait uzuvlarımızdan biri, hemen hemen birincisi de gene burundur. “Kimsenin burnu bile kanamadı” sözünün vakasızlığı, tam bir sulh ve sükûna delâlet etmesi de gösterir ki burun en ufak huzursuzluğa bile gelemaz. Burnun bir kusuru da nezle kapması, nezleye yüzümüzün ortasında münasebetsizce bir kanal vazifesini görmesidir. Burun yalnız

insanları değil, hayvanları da zor duruma düşürür. Meselâ kedi yılanla uğraşırken bir elile daima burnunu kayırmağa çalışır; cinsdaşlarile giriştiği kavgalarda da en fazla tırmık yiyen, yara bere içinde kalan yüz parçası, tüysüzlüğünden ve ön plânda bulunuşundan dolayı burnudur.

* * *

Burnu kırılan bir adamın ne kadar sünepeleşip azametinden kaybettiği, mecazi mânada “burnunu kırmak” tâbirinden pek güzel anlaşılmaz mı? “Burunsuz” denilecek kadar o uzvu küçük olan bir kimse ne kadar çalışsa, ne tavırlar alsa burnu yerinde ve hele irice burunlu biri kadar etrafa mühim bir şahsiyet tesiri yapamaz. Burun küçüklüğünden hazetmeyişimizi “hımhım ile burunsuz, birbirinden uğursuz” sözü pek iyi gösterir. Fakat iri burun kadar da bizi gülünç şekle sokan uzuv yoktur.

Bütün bunlar o uzuv tam yüz ortasında, her taraftan görünür vaziyette ve az çok çıkıntı şeklinde olmasındandır. Aradığını bulamıyan bön bir adama ve sarhoşa “burnuna kandil as!” denilmesi de aynı sebeptendir. Şu var ki, burun çıkıntı şeklinde yaradılmasaydı, gözlükleri tutturmak için alt taraftan payanda vazifesini gören tamamlayıcı bazı parçalar ilâvesi lâzım gelecekti. Tabiat bir gün insanların gözlüğe ihtiyacı olacağını düşünmüşcesine hareket etmiştir; gözlük iskelesini veya kaidesini önceden kurmuştur!

Lisanımızda içine burun kelimesi giren çeşitli tâbirler arasında bir kısmı öfkeyi, bir kısmı da kibir ve azameti belirtmeğe yarar. Meselâ “burnundan ateş püskürmek – burnun-

dan solumak – burun yeli saman savurmak” gibileri hiddet ifade eder; gerçekten canlı sözlerdir. Birincisi gözönüne mitolojik bir mahlûku, bir ejderhayı getirmiyor mu? Ötekiler ise azgın, haşarı, huysuz atlardan, mandalardan, boğalardan ilham alınarak yapılmıştır; o hayvanlar burunlarından solurlar ve burundan fırlayan yelle samanları savururlar.

Kibir ve azamete işaret eden tâbirlerden “Burnu büyümek – burnundan kıl aldirmamak – burnu havada – burnu Kaf Dağı’nda – burnu kabarma” gibi tâbirleri hatırlıyorum. Aksini anlatanlar şunlardır: “Burnunu kırmak – burnunu sürtmek.”

Bir de “burnunu çekmek” vardır ki mecazi mânası giriştiği bir işte muvaffak olamayıp bir kenarda kalmağı gösterir. Gerçek mânasında da burnunu çekmekte bir aciz, biçarelik, öksüz çocuk hali yok mudur?

İnatçılığı ve idraksizliği de gene burun sözile anlatırız: “Burnunun doğrusuna gitmek – Burnunun ucundan ilerisini, ötesini görmemek – Burnunun dikenini” gibi... “Burnundan getirmek” tâbiri işini, keyfini bozmak mânasınadır; biraz da öç almak demesine gelir.” Burnundan gelmek” eğlencenin arkasından can sıkıcı bir şey olduğunu gösterir ki, ikisi de hazımsızlığa uğradığımız zaman midemizin boşanması sırası ağzımızla beraber burnumuzun da o boşanmaya vasıta olmasına, zevk hazımsızlığına telmihtir.

* * *

Tâbirler arasında bir de “hıh demiş burnundan düşmüş” sözü vardır ki pek iğrenç bir şeye delâlet etmekle beraber

yazık ki bazı bazı terbiyeli tabaka ağzında bile –mânasının farkına varılmadan– pek çok kullanılır.

Meselâ çocuğa bakıp hoşla gitmesi için “Sübhanallah, hıh demiş, babasının burnundan düşmüş!” dediğimiz zaman teşbih tarikile kabalık, nezaketsizlik ettiğimizi düşünmeyiz. Burun, her uzvumuzdan ziyade bir ailenin alâmeti farikası olmak cihetinden de dikkati çeker. Osman oğulları, Bourbonlar –kanlarına dışardan seksen çeşit yabancı unsur katıldığı halde– burun biçimlerini hemen hemen muhafaza etmişlerdir. Burun, ırkların da nişanesidir. Böyle olmakla beraber hiçbirini tastamamına ötekine benzemez. Tramvayda, vapurda burunlara bir bakınız. İnsan yüzünde en çok değişiklik arzeden uzuv odur. Hattâ o kadar çeşitlidir ki birbirine hiç benzemeyen bu çeşitlerin hepsine birden “burun” ismi verilmesine, yani aynı uzuv sayılmasına şaşacağınız gelir!

Birdenbire karşılaşmak, birini çarpacakmışcasına ta karşınızda bulmak mânasına “burun buruna gelmek” tâbiri de hoştur, komiktir ve pek yerindedir. Zira her uzvumuzdan ziyade bu, yüzümüzden taşkın uzuv karşısındakine yaklaşıp. Çok yakını da “burun dibinde” tâbirile anlatırız. Burnun hassaslığına bir alâmet de “burun direği sızlamak” sözüdür. Fena koku “burnumun direği kırıldı” tâbirile mübalâğalı şekilde ifade olunur. “Burnunu sokmak” mecaz olarak üstümüze farzolmıyan işlere karışmak demektir ki sanırım köpeklerdeki o münasebetsiz huydan lisana geçmiştir.

Bilmem “burnuna hırızmayı takmak” tâbiri unutuluyor mu? Bir kişiyi keyfince oynatmak, yani kullanmak ona istediğini yaptırmak mânasınadır. “Ağzından girip burnundan

çıkma” tâbiri de acayıptır, hokkabazlık gibi bir şeydir ve zahir onun içindir ki soytarılık, şaklabanlıkla kandırmak demesine kullanılır.

“Canı burnuna geldi” sözü de burnun insanda ve hayvanda vücudun en ileri, fırlak ve son noktası olmasındandır; artık ondan ötesi yoktur. “Koklayanın burnu düşer” tâbirinden maksat fena koku değildir, fena huydur ve huyda bir koku farzetmek güzel bir buluştur. “Çiçeği burnunda” diye –galiba kabak ve salatalığa bakarak– tazeliği, körpeliği anlatırız.

Burun, şükredelim ki gözlerimiz gibi oynamaz, kapanıp açılmaz; eğer ayrıca hareket de etseydi halimiz büsbütün gülünç olurdu. Hele azamete kapılan kimselerinki gerçekten büyüse, kabarsaydı servet, şöhret, ikbal erbabından çoğunun suratına fazla ağırlık vermesin diye portatif iskele kurmak ve otomobillerinin tavanına otomatik çengel asmak lâzım gelirdi.

Bundan ötesini Cyrano’dan dinlersiniz.

Akşam, 28 Ekim 1945

DİL BAKIMINDAN “DELI”

G eçenlerde ziyaretimize gelen bir hanımefendi, evinden sabahleyin bazı sebeplerle dağınık ve karmakarışık bir vaziyette çıktığını anlatmak için şu sözü kullandı:

“Deli Ayvaz Kürdistan’a gider gibi...”

Hiç işitmemiştim; öğrendiğime memnun oldum.

“Deli” kelimesinin henüz lûgat kitaplarımızda bütün genişliği ve derinliğiyle yer almadığı muhakkak... Eskilerde Arapça karşılıkları, yani “divane-mecnun” sözleri zikredilir ve “kuveti akliyesine zaaf târi olmuş” şeklinde bir de kısa tarif bulunurdu. Yenilerde ise ancak “aklını kaybetmiş insan ve aşırı derecede düşkün” izahlarına, birkaç misale raslıyoruz.

Halbuki neler denilebilir, ne tâbirler, ne meşhur sözler, ne darbimeseller sıralanır ve bambaşka ne tarifler yapılabilir? Deli, aynı zamanda zorlu, azgın, korkunç, gür demesine gelmez mi? Kuvvet, kudret, bolluk anlatmakta da kullanılmaz mı?

Meselâ “deli poyraz” çok sert esen şimal rüzgârı mânâsınadır; “deli çay” akıntısı kuvvetli akar suya denir; pek sık ve geçilmesi zor orman, “deli orman”dır. “Deli ağaç”, çabuk serpilip ağaçtır. “Delikanlı”yı izaha hacet yok. Hele Anadolu ağzında “deli” ile alâkalı birtakım sözler vardır ki

pek dar bir bölge malı sayılarak asıl lisandan atılmalarını doğru bulamayız. Esrara “deli otu” ve kerkenez ismile anılan kuşa “delice” denilmesi gibi... Koyunları oldukları yerde döndüre döndüre öldüren bir hastalığın adı da “deli baş” imiş. Niçin bunların umumî lisanda esamisi okunmasın? Birkaç yerde şubat ayına “deli ay” denilmesi de hoştur.

Hepsinden daha mühim olanı şudur: Halk dilinde “deli” her zaman “aklını kaybetmiş, akıl hastalığına tutulmuş insan” mânasına gelmez. Aksine çok akıllı, yüksek meziyette, cesur, yiğit, yılmaz, büyük işler görmüş adama lâkap olarak verilir. O lâkabı verdiğimiz adamdan bahsederken, ağzımızın kulaklarımıza vardığına da şüphe yoktur.

* * *

Doğrusunu isterseniz bu lâkapla andığımız şahsı büsbütün ulu, akıllı da saymayız. Deli lâkabını kazanmış bulunan tip şudur: Bazı kof ananelere, lüzumsuz terbiye kaidelerine, zoraki din âdabına, müstebit padişah korkusuna veya hükûmet baskısına fazla ehemmiyet vermiyerek icabında hepsinin dışına çıkmasını, hepsine meydan okumasını bilen, herkese benzemediği için hoş giden biri. Öylesinden hazedişimizin sebepleri çoktur: Kafası kızınca sağı solu kollamaz, gözünü budaktan esirgemez, hesaba kitaba ehemmiyet vermez, azından baklayı çıkarır verir. Ama en büyük fazileti düşkünleri ve yoksulları korumak, haksızlığa ve adaletsizliğe karşı koymak, bunları yapmak için de ortaya atılmak, nefsinin fedadan çekinmemek!

Bu gibi delilere her hangi bir cemiyetin hemen hemen

her zaman ihtiyacı olduğuna inananlardanım. Yukarıdan beri tarif ettiğim hareketlerle deli lâkabını almak pek az adama müyesser olur.

Montesquieu'nün bir sözünü tekrarlıyacağım: "Dikkat ettim," diyor, "hayatta en iyi muvaffak olmanın çaresi deli görünüp daima akıllı hareket etmektir." Bu tiplere de ras-larız ama ötekiler kadar sevmeyiz. Asıl sevilmiyecek tip deli görünmeği menfaatine uygun bulan, adını deliye çıkarıp o sayede başkalarından fazla imtiyazlar elde eden, münasebet-sizce hareketlerini mazur gösterme yolunu bulan, kısacası delilik ihtikârı yapan hinoğlu hindir.

Bereket halk bunları deli lâkabını kazanmağa lâıyk adamlardan pek güzel ayıreder; yani hileyi yutmaz. Yalnız şerrinden çekinir, "sen deli değilsin! Sahtekârsın!" diyemez. Hattâ hoşuna gitmesi, inandığımızı sanıp yakamızı bırakma-sı için ara sıra sırtını okşar, "koca deli!" diye beklediği iltifatı kendisinden esirgemediğimiz bile olur.

Montesquieu'nün deli görünüp akıllı hareket eden tipini bununla karıştırmamalıdır; zira böylesi tuttuğu işle-ri başarmak suretile hem kendisine, hem cemiyete faydalı olabilir; büyük adamdır. Tamamile sahte deli tipi ise yalan-cı delilikleriyle büyük bir şey elde edemez. Deli görünmese tamamile silik kalacak iken adını deliye çıkartmakla az çok tutunmasını, öte beri koparmasını sağlamış olur. Deliliğin geçer bir akçe olduğunu, sempati uyandırdığını pek iyi sez-miş ve bu halden faydalanmıştır.

* * *

Zaten deli kelimesinin girdiği tâbirlerle ata sözleri de çok defa bir sempati ifade eder; delilerden hoşlandığımız, hoşlanmasak da böyle olanları hoş gördüğümüz açıkça sezilir.

Meselâ “deli fişek – deli duman – deli kız” diye anlattığımız tipler ölçüsüz, usulsüz, zararlı hareketlerine rağmen bizce yine de sevimlidirler yahut sevimli tarafları da vardır; belki de bu tarafları sevimsizliklerinden üstündür.

Hele halkın asıl delileri “deli – zır deli – hınzır deli – edepsiz deli” gibi derecelere ve sınıflara ayırması, hal ve hareketlerine, cemiyete zararlarına göre çok mükemmel, bir tasnife sokması akıl hekimliği usulüne uysa da uymasa da mühim bir noktadır. Diyebilirim ki delileri kendi görüşümüzle cinslerine göre ayırmakta çoğumuz ihtisas sahibi olmuşuzdur. Şöyle bir baktık mı hemen hükmümüzü veririz:

“Zır deli yahut hınzır deli!”

Teşhisini koyarız. Aldandığımız nadirdir. Peki, bu dört çeşit deli arasındaki farklar nedir?

Tek başıma tam bir tarifini yapabileceğimde şüpheliyim. Güzel bir neticeye varmak için bazı arkadaşların ve daha iyisi yaşlı başlı hanımların fikirlerini almak lâzım gelir. Sezişime göre birinci mertebe, yani kısaca “deli”, zararsız, kendi halinde, etrafa musallat olmıyan bir delidir. “Zır deli”, deliliğini fazla ve her hareketinde taşkıncasına belli eden, rahatsızlık verenidir. “Hınzır deli”, halk tâbirince “muzur-luk eden” delidir; öylesi muhitindekileri birbirine katmak-tan, hır çıkarmaktan, keyif bozmaktan, vakalar çıkmasından hazzeder ve daima bunlara sebebiyet verecek işler yapar. “Edepsiz deli” ahlâkla, namusla, haysiyet ve şerefle oynıyan

çok kötü huylu, iğrenç ruhta bir delidir ki, işte hiç sempatik tarafı bulunmıyan deli odur.

Bununla beraber halkın deli sıfatile dört kısma ayırdığı delilerin akıl hastanesine sokulacak tam delilerden olmadığı, yani aramızda sereserpem gezindiklerini unutmalıyım. Birincisi galiba tıbbın “melânkolik” üçü de “hipomanyak” dediği ve pek tehlikeli oldukları halde müşahede altında tutamadığı gezer delilerdendir. Yine tıp manya nöbetleri sırası hastaların halk tasnifine uygun şekilde “zır deli – hınzır deli – edepsiz deli” haline geldiklerini kabul etmiştir.

Listeye bir tane de “zırzır deli” ekliyenler görülmüşse de, ben o tipi ötekilerden ayırdedemiyorum.

* * *

Lisanımız bir de “delişmen” sözü yaratmıştır ki sanıldığı gibi Fransızca “*excentrique*”den fazla “*folâtre*”in karşılığıdır. Sonra yine Fransızcada “*mal équilibré – toqué – timbré*” gibi delişmen sınıfına giren çeşitli tipler hakkında bizde de “zirzop – çılgın – bir tahtası eksik – akli bir karış yukarıda – zıvanadan çıkmış – çatlak – terelelli – kaçık – oynatmış” kabilinden birçok tâbirler kullanılır ki dolgun bir yekûn tutar ve meraklı bir zat çıkar da toplarsa lisanımıza hizmet etmiş olur.

“Divane-mecnun” gibi asılları yabancı olan kelimeleri de halk daha ziyade gönül maceralarına yakıştırmaktadır. Hattâ çift şekilde “deli divane oldum” dediğimiz zaman anlatmak istediğimiz hal şiddetli bir aşk buhranıdır. Öylesi de bir zincire vurulmuştur ama bu zincir mânevîdir.

Deli kelimesinin yer aldığı meşhur sözlerden ve

tâbirlerden bazıısı: Deli alacası – deli deli tepeli, eski hamam küpeli (kızdırmak için kullanılır) – deliye taş atmak – deli kızın çeyizi gibi – deli pazarı – deli saçması – deli deli gülmek – deliliğe vurmak – deli, balkabağından olmaz a? – deli olmak işten bile değil – ne oldum delisi – deli gönül – sevinç delisi – aş deliye kaldı (akıllılar birbirine girip delinin akıllı yerine geçmesi) – hap deli, hup deli, beşikteki başını sallar (bir evde kendilerini akıllı sanan büyüklerin hepsi delice işler yaptığı ve beşikteki çocuğun bile o hale şaştığı mânasına) – deli bal (zehirli çiçek balı) – delinin eline değnek vermek – deliye taş atma! – deli pösteği sayar gibi – deli ile gitme yola, başına getirir bir belâ – delilik gider, yeli gitmez – delinin uyuklaması da deli, sayıklaması da... – deliye geçit yoklatırlar (şüpheli ve tehlikeli işlere akıl muvazenesi bozuk olanları sürerler) – deli deliyi görünce çomağını saklar – deli sarhoştan yılar.

Deliler üzerine yazılmış fıkralar ve hikâyeler de hadsiz hesapsızdır. Fakat buna Garplılar daha meraklıdırlar; dergi ve gazete yoktur ki içinde birkaç tane deli hikâyesi bulunmasın. Çoğunu akıllıların kafa patlatarak uydurdukları bu fıkralardan pek azı benim hoşuma gider; zira iş zorakiliğe vurulmuş, deli zihniyetini ve ruh haletini gösteren hususî çeşni bozulduğundan yalancı Nasreddin Hoca hikâyelerinde olduğu gibi espri tamamilen yavanlaşmıştır.

Gerçek delilerin delice görünen sözlerinde kuvvetli bir mantığa ve daha tuhafı mantık dediğimiz şeye karşı pek mantıklı surette bir itiraza raslamak mümkündür. Hele bir cins deli vardır ki bana akıllı sayılan insanları alaya alır ve içimizi okur gibi görüldüğü için yanında tabîiliğimi kaybeder, imtihan geçiriyormuşçasına sıkıldığımı duyarım.

Bazı kere deliler, akıllıların bir türlü kendilerini kurtaramadıkları âdetlerdeki ve muhakeme tarzlarındaki acayipliği pek iyi gören münekkitlerdir.

Zaten deha ile cinnet asıl o noktada birbirine yaklaşır.

Akşam, 2 Haziran 1946

“KEYİF”TEN “KÜFELİK”E KADAR

Alkollü içkinin insan üzerindeki tesirlerini ve bilhassa tezahürlerini bildirmeğe yarayan kelimelerimiz yahut tâbirlerimiz pek çoktur. Hem de bazıları o tesirleri, tezahürleri kuvvetle ifade ve canlandırma bakımından güzel buluşlardır.

Meselâ “fitil – bulut – turşu – kör kandil – kör kütük” gibi. Argolardan da “Matiz-zom” tuhaf kelimelerdir. “Keyif – çakır keyif – zil zurna”yı unutmıyalım; “küfelik” ise başlı başına bir tablo yerine geçer.

Şu var ki şimdiki nesilden büyük bir kısmı bu tâbirin mânâ ve medlûlünü pek iyi kavrayamaz, olsa olsa der ki:

“Galiba süprüntü küfesine atılacak hale gelmiş murdar bir sarhoşu anlatıyor!”

Küfenin daha ziyade bir nakil vasıtası olarak kullanıldığını, “turşu” derecesini bulmuş sarhoşların bir zamanlar meyhaneden evlerine küfeye konularak hamal sırtında gönderildiğini bilmez.

Niçin küfe? Sebebi gayet basittir: Eskiden İstanbul sokakları pek dar idi; araba hem kolay bulunmaz hem de istediğiniz yere gidemezdi. Erkekler sürücü beygirinden istifade ederlerdi. Geç kapanan içkili mahaller önünde sıra sıra sürücü beygirleri beklediğini bizim yaştakiler bile hatırlarlar. Araba devrinde bile Eminönü’nden öyle bir ata binerek

arkada sürücüsü, Bayezid'e çıkan insanları biz de görmüştük. Tıpkı bugünün adalarında merkeple tura çıkış veya sabık ismile "Ayayorgi"ye tırmanış gibi...

Doğrusunu söylemek lâzımsa şehir içinde bu manzara göze hoş görünmezdi. Don parçaları pantolonundan fırlamış, çorapları düşük, yaşlı bir adamın lâğar bir at sırtında, süvarilikten bihaber, sallana sarsıla gidişi ve yalın ayak, başı kabak bir külhanbeyinin arkasından beygirin kalçalarına değnek vurarak ve acayip teşvik nidaları çıkararak yayan koşması yalnız gülünç değil, çirkindi de...

* * *

Peki, kendini tutamaz, bir adım atamaz vaziyete gelmiş sarhoşu araba olmazsa evine at sırtında yollamağa imkân var mıdır? Düşmesin diye iki yanında birer adam bulundurmak lâzım; kucaklamak, sırtta taşımak da zahmetli! İyisi küfeye koymaktır. Zaten eşya ve zerzevat gibi cansız ve dağınık halde bulunan o sarhoş için –derli toplu, dört tarafından destekli, sarmak ve incinmek korkusu olmıyan– küfe biçilmiş kaftandır, en uygun nakil vasıtasıdır...

Ne düşer, ne çıkabilir. Çöker altına, güzel güzel, hattâ fazla sarsılıp bir yere çarpmadan, sessiz sedasız, kazasız belâsız, ambalâjlanmış gibi evine isal edilir!

Demek oluyor ki vaktile meyhane semtlerinde sürücü beygirlerinde başka –sarhoşluğun en son haddine varmış olanları taşımak için de– geniş ve nispeten konforabl küfeli hamallar da bulunurmuş; "küfeli"leri yüklenip meyhanecinin yahut ahbaplarının verdiği adrese götürürlermiş.

Tabiidir ki bunların arasında o nakil şeklini mutat edinmişler hamallarca tanılırdı; zamanı gelince kimseye adres sormadan salla sırt edilip yerlerine ulaştırılırdı. Yine pek tabîi olacak ki yolda polis ve bekçi gece yarısı taşınan küfede hırsızlık eşya bulunup bulunmadığına bakardı ve içinde sızıp kalmış sarhoşu görünce mürur müsaadesi verirdi.

Fayton denilen körüklü araba da “kör kütük” bir sarhoşu nakil belâlıydı; yuvarlanabilirdi; yanında bir ahbap da olsa iyice tutmak icabederdi. Kupa araba içinde de her sarıntı onu ayak basılan yere düşürür, bir tarafının kırılmasına sebebiyet verebilirdi. Küfede –bir defa münasip şekilde çöktü, şeklini buldu mu– o mahzurların hiçbiri kalmazdı.

* * *

Acaba, yukarıda saydığımız tâbirleri sarhoşluk derecelerine göre tasnif etmek mümkün müdür? Epeyce zordur ve filvaki bazı meraklılar şöyle bir barem, cetvel, sıra yapmışlarsa da su götürür tarafı çoktur:

1– Keyif; 2– Çakır keyif; 3– Zil zurna; 4– Matiz; 5– Fitol; 6– Kör kandil; 7– Kör kütük; 8– Turşu; 9– Bulut; 10– Küfelik; 11– Zom.

Bu tasnifi kabul etmek için argoda “matiz” ile “zom”un farkını ve öbür tâbirlerden hangisinin karşılığı olduğunu, karşılığı yoksa ayrıca hangi hususî hale delâlet ettiğini bilmek şarttır. Yerinde etüt, inceleme ister.

İhtisas iddiasına kalkışmamakla beraber zannımca “matiz”, sadece sızacak hale gelmiş kadar sarhoş olmağa işarettir. “Zil zurna” ile “fitil” arasında yer almasına sebep yoktur;

o kelimelerden birinin mukabilidir. “Zom”un son kerteyi göstermesine de akıl erdiremiyorum; belki diğer kelimelerden birile eş mânadadır.

Sonra şu nokta da mühimdir: Saydığımız tâbirler içinde aynı derecenin başka başka tecelli ve tezahür şekillerine delâlet edenler olabilir. “Bulut” ile “kör kandil” acaba aynı halin biri kaba, öbürü şairane tavsif ve tesmiyesi değil midir?

Diğer bir mesele: O tâbirler bir bakıma sarhoşluğun derecesi kadar sarhoş olanın haleti ruhiyesini, sarhoşluğun her bünyeye göre nasıl tecelli ettiğini de anlatır. Kimi adam vardır ki hiçbir zaman “zil zurna” hale gelmez; çakır keyiflikten birdenbire derece aşarak “fıtıl” veya “turşu” kertesini bulur. Ne kadar aşırı içse “kör kütük”, hele “küfelik” mertebesine varamıyanları da tanırız.

Bu sebeplerden ötürü yukarıdaki cetveli yüzde yüz isabetli sayamayız. Ancak argoları atmak şartile doğruya en yakın olanı yine o listedir. Muhakkak ki evvelâ keyif hali başlar; arkasından çakır keyif oluruz. Zil zurnalığın sırasile fıtıl, kör kandil, kör kütük, turşu, nihayet küfelik safhalarını bulması mümkündür.

Demin “küfelik” tâbirinin hangi sebep yahut zarurete dayandığını yazmıştım.

Acaba diğer sözlerden murat edilen nedir? Şöyle, üstün körü bir göz atmamız faydalı olur ve belki daha vukufîlular çıkar da meselenin büsbütün aydınlanması sağlanır.

* * *

Meselâ “keyif” kelimesinin önüne getirilmiş o “çakır” kelimesi ile ne anlatılmak istenilmiştir. Fikrimce gözlerde sarhoşluğun bir tezahürünü... Zira “çakır” mavi harelî bir gözdür; ekseriya çakmak çakmaktır. İçkinin bir derecesi de gözleri, aslı ne renkte olursa olsun nöbet halindeki hastalarınki gibi acayip ve mavimtırak bir ışıkla çakmak çakmak yapar.

Eskiden bir gözü mavi, bir gözü siyah olanlara “çakır” denilirmiş. Şimdi bu mânada kullanmıyoruz. Aynı zamanda bu kelimenin “şarap” demesine geldiğini de lûgatta gördüm ki bizim tâbir ile alâkasız sayılamaz; mim koymalı.

“Zil zurna”yı tasrihe pek lüzum yok; galiba gürültü ve taşkın bir neşeyi ifade ediyor. Hani zil versen sarhoşlukla takıp çengi gibi ortada oynar ve zurna uzatsan kapıp bilmediği halde çalmağa kalkar. Yani şuurun muvazenesizliği! Bizim şimdiki kibar dediğimiz kadınlı erkekli alafranga meclislerin, balonlarla yılbaşı toplantılarının bariz sarhoşluk vasfı hemen hemen budur; “zil zurnalık”tır. Oynaşma, tepinme, haykırıp bağırışma, alenen sarılıp öpüşme, ayık kafa ile yapılamıyacak kadar bir sürü coşkunluk!

Oralarda hepsi yapılır; lâkin “zil zurna olduk!” denilmez; “neşeliydik!” sözü kâfi görülür.

“Fital” de nedir? Galiba bir fitilin yağı, petrolü, hattâ yarada cerahati çekerek işba haline gelmesinden kinayedir; sarhoş da içkiyi öylece emmiş, dolmuştur. “Kör kandil” tâbirinden murat acaba sarhoşun ışığı kıt, karanlık bir yerde önünü, ardını görmeyen bir insan gibi yolunu bulamamasından, öteye beriye çarpmasından, sendelemesinden mi? Mümkündür. Yahut da başka bir vechi müşabeheti olacak.

“Kör kütük” sözündeki “kütük”; büyük bir ihtimalle bildiğimiz ağaçların kalın parçaları mânasına kullanılmamıştır; “kütük”ün Anadolu’da “kötürüm”, yani ayakları tutmaz illetli demesine gelmesine bakılırsa, burada kastedilen mefhum odur. Sarhoşun bir kötürüm gibi ayakları üzerinde duramayacak ve gözleri de körmüşçesine göremiyecek halde oluşunu anlatmaktır.

* * *

Malûm olduğu üzere “kör” sözü çok defa zemmedici bir sıfat makamında da kullanılır; ille gözleri görmez mânasına alınmaz. Meselâ kör kandil, kör bıçak, kör düğüm, kör kuyu, kör boğaz, kör bağırsak, kör kaya, hele kör talih gibi...

“Kör kütük” tâbirindeki “kör”lük de zem için ilâve edilmiş olabilir. “Kör kaya” denizde suyun yüzüne yakın olan görünmez ve tehlikeli kaya anlamındadır. Sözünü esirgmeden her doğruyu yüze karşı söyleyen kadı efendiye de galiba bu kötü huyundan ötürü, cemiyetin rahatını kaçırması dolayısıyla o sıfatı muvafık bulmuşlar.

Doğru söyleyeni dokuz köyden kovdukları gibi kovulamıyana da ya deli, ya kör bir sıfat takarlar, işte! Doğruyu söyleyen Kadıya “kör” demişiz; fenalık timsali şeytana da “kör şeytan”... Bu, doğruyu patavatsızca söylemenin de insanlar nazarında bir nevi iblislik telâkki edildiğini gösteriyor.

“Turşu”yu izah abes... Bir nevi peltelik ifade ediyor. Lâkin iyi turşu hiç de öyle değildir; diri, kütür kütürdür. Çok yorgunluğunu anlatmak için “turşu gibiyim” diyen bir adam kendini ancak turşunun ya geçkin yahut ilk günlerin-

deki sönmüş, yıpranmış haline benzetmiş olur. Yine o teşbihle terlemenin ifrat derecesine işaret, kavanozdaki turşunun su ile çevrili olmasından ve ekşi rayihasındandır. Yoksa turşu tam kıvamında ise dipdiridir; o bitkin sarhoş herife hiç benzemez.

Fikrimce turşuyu eler tutar hali kalmamış mânasına kullanmanız hatalıdır. Mükemmel bir lâhana, patlıcan, havuç, bilhassa hıyar turşusunu bıçakla kesmek ve dişle koparmak bile bir iş değil midir? “Tirit” daha muvafık bir tâbir olsa gerek... Fakat zannederim, sarhoşa “turşu” denilmesi “fitil” tâbirindeki gibi mayii içine çekme, özüne kadar geçirme halinden de geliyor. Alkol iliklerine işlemiş demesine...

“Bulut” sözündeki kastın da aynı olması icabeder. Yağmurla dolu bir bulut gibi sarhoş da içki ile yüklüdür ve o bulut misali yuvarlanıp gitmektedir.

Konuşmamızı iki fıkra ile bitirelim. Biri, yukarıda bahsi geçen “küfelik”e dair: Sarhoşun biri meyhanede tutturmuş, evine ille at ile gidecek. Aksi gibi sürücü beygiri bulamamışlar. Meyhaneci bakmış ki olacak gibi değil, kendini bilmez halde olan ayyaşı bir küfeye koymuş, hamalın sırtına yüklemiş. Hamal yürüyünce sarhoş gülümsemiş ve demiş ki:

“Haniya at yok diyordunuz?”

Sürücü beygirle alâkalı fıkra: Bulut gibi sarhoşun biri Balıkpazarından bir meyhane çıkışı sürücüye yaklaşmış: “Bayezid’e ne vereceğiz?” Adam bir çeyrek istemiş; sarhoş kabul etmiş. Fakat bir ayağını üzengiye koymuş, eyere oturmağa vakit bulmadan öbür taraftan yere inmiş ve sormuş:

“Geldik mi?”

“Geldik, paşam!”

Sarhoş çeyreği basmış ve sağa sola yalpa vura vura yr-
yp gitmiş.

Akşam, 25 Ocak 1948

YİNE İÇKİ ÜZERİNE SÖZLER

Birkaç hafta ewel bu sütunda sarhoşluk derecelerini bildiren kelimeler hakkında hem lisan hem âdet bakımından bildiklerimi yazmıştım. Aldığım mektuplardan şunu anladım ki hata sayılacak bir şey söylememişim. Okuyucularım fikirlerime iştirak ediyorlar.

Bu arada muhterem bir zat eski Karagöz oyunlarında “Matiz” diye bir tip mevcut olduğunu hatırlatıyor. Filvaki ben de öyle bir isimden bahsedildiğini işitmiştim; fakat nenin nesidir, malûmatım yok. Belki de okuyucumun tahmini gibi Deli Bekir’den ayrı bir Rum sarhoşuna verilmiş, lisanımıza da bu suretle girmiş bir isimdir; zira aslı Rumcadır.

Yine o muhterem okuyucum aynı mevzu üzerinde iki noktaya temas ediyor: 1- Sarhoşluk halini ve içki içmeyi tarif eden mürekkep fiillerden yapılmış sözler; 2- Aslı tıpkı “sarhoş” gibi Farsça olan ve lisanımızda yerleşmiş bulunan başka kelimeler.

Çok doğru! Bahsi tamamlamak istersek, bu iki noktaya da temas lâzımdır. Meselâ “kafayı tütsüledi – çekmiş kafayı geldi” gibi sözlerimiz yok mudur? Acaba o sözleri her ikisi arasında azıcık olsun bir fark gözeterek mi kullanırız?

Bir de “kafayı tutmak” vardır ki “kafa tutmak”la karıştırmayız, elbette! “Kafayı tutmak”, içki içmek, hem de epeyce

fazla kaçırmak mânâsınadır; “kafayı tûtsülemek”ten daha kuvvetli bir içkili hale delâlet eder. “Tûtsü” zaten “bulut” ile “duman”ın da hafifidir.

O üç sözü derecelendirmek iktiza ederse, kafanın tutulması ile çekilmesini birbirinden pek farklı sayamayız. Fikrimce gerek kafayı çekmek, gerek kafayı tutmak tâbirleri, içme işinde az çok bir “kasd–maksadı mahsus” anlatır. Yani bir adam efkârlanmış, aklına bir şey sokmuş, bir şey yapmağı tasarlamış da şişenin başına geçmişse, o zaman kendisi hakkında şöyle deriz:

“Kafayı tuttu; çekmiş kafayı, evin kapısına dayandı!”

Birçok cinayetlerin ve korkunç zabıta vukularının başlangıcı kafayı tutmakla başlar. Bu, kötü niyetle içkiye sarılmak demesinedir. İşte, daha ziyade bu taammüd ile içiş bir “kafayı çekme–kafayı tutma” halidir. Öylesi cinayete kadar varabilir.

Yine bir kastı mahsusla kafayı tûtsülemiş olan ise nihayet dayak, dalaşma ve yaralamadan ötesine pek gidemez. Benim sezdiğim farklar bunlardır.

* * *

Peki, Farscadan aldığımız ve bilhassa Divan edebiyatında bol bol yer verdiğimiz sözler için bir derece tâyini mümkün müdür?

Meselâ: “mest–sermest–bedmest–sergerm–siyeh–mest–serşar–sergiran–mesti lâya’kil” gibi nice kelimeler var. Vaktim ne hepsini bir araya toplamağa ne de her birini ayrı ayrı incelemeğe müsait! Divan edebiyatı zaten – ister dosdoğru mânâsına alınız, ister tasavvuf niyetine alınız – bir içki âlemi ve haleti edebiyatı olduğundan kolayca içinden çıkılamaz.

Sadece “içki”yi ifade eden sözlerden bir ufak lûgat kitabı vücuda gelebilir. Allah himmetini eksik itmesin, üstat Agâh Sırrı Levend bunları maruf ve makbul eserinde –Avni’nin şu beytini de alarak– mükemmelen sıralıyor:

*Şerâbın bin kadar ismi bulundu
Kitâbı Hilîye’de tizkâr olundu*

Bir göz atalım ki vüsatı hakkında bir fikir hasıl edelim: Abı engur, arak, asîr (usâre) – bâde (bunlar ayrıca gülgûn, gülfam, gülrenk, nâb, sadsâle, sühelhavâs, nûşin vesaire gibi çeşitli sıfatlar alır) – begmaz (pekmez) – bikr (henüz küpünün ağzı açılmamış ve içilmeğe henüz başlanmamış şarap mânalarına “bikri pûşîderûy” gibi bazı terkipler de vardır) – bintül ineb – bûze (boza) – dem (bu kelime halk lisanına geçmiştir ve “demlenmek” şekline de girmiştir) – dürd ve lây (tortu).

Başkaları: evije – hamr – ısın – candid (şeker kamışı şarabı) – kümeýt (siyah çalan kırmızı attan kinaye bu renkteki şarap) – mey – müdame – mül – müselles (üçte biri kalıncıya kadar kaynatılmış şarap) nebit – rah. Buna Galip Dede’den misal:

*Filhâl getirdüler sabûhu
Mezcitti o mah râha ruhu*

* * *

Daha bitmemiştir: Ruh – rahîk (çeşitli çiçeklerden çe-

kilen rakı) – sabuh – sahbâ (mahmurluğu gidermek için sabahleyin içilen şarap). Bunun hakkında Ruhi şöyle der:

*Peymane-i hurşid ile her subh ederiz ays
İsa ile peymânekeş-i bezmi sabûhuz*

Arkasında kısaca “şarap” kelimesi gelir ki birtakım sıfatlar alarak koca bir cetvel tutar. Faraza “şerabı nâb” gibi ki halis şarap demesinedir. Nar renginde şaraba “rummânî”, malûm çiçek rengindekine “ergavânî” derlermiş. Daha neler de neler...

Ateşi seyyale – duhteri rez – didei horos (horoz gözü), huni kebuter (güvercin kanı) da renklerine işaretle hep içki, rakı ve şarap mânasına kullanılmaz mıydı?

Üstat Levend’in *Divan Edebiyatı*’nda şöyle bir kayda da raslıyoruz: Garpla münasebet başladıktan sonra şairler Frenk içkilerinin isimlerini de öğrenmişlerdir. III. Selim zamanı şairlerinden Avni bunları nazmına sokmuştur:

*Komandariyye şampanya vü bordo
Koyup câma içer ol çeşm-i câdû*

Nazımda “rom”un adı geçiyor:

*Müselles anberiyye rom-ü vişnâb
İder ruhsâre-i cânânı pürtab*

Hem içерler, hem içirirlermiş, o safa düşkünü ayyaş adamlar! Avni bir de “arpa suyu”ndan bahsediyor ki her-

halde biradır ve hâlâ biraya arpa suyu denilir. Şampanyanın memleketimizde tanıldığı tarih demek ki 1770-1800 senele-rine raslamaktadır.

* * *

Şarap ve her türlü içki ile alâkalı öbür kelimeler de büyük bir yekûn tutar: habab-cur'a (kadehteki içkinin üzerin-de hasıl olan hava kabarcığı) – hamyâze (içkiden sonraki gevşeklik) – humar (içki sersemliği) – humeyyâ (şarabın en neşeli tesiri) – kûlkûl (sürahiden kadehe içki boşaltıldığı sırada çıkan ses).

Hakkını söylemek lâzım gelirse, bu şairler ve o zamanki ayyaşlar cidden zevk ve keyif sahibi imişler. Neler de bulmuşlar, ne tatlı, ne renkli kelimeler icat etmişler veya İran edebiyatından ne zarif sözler benimsemişler! Şu “kûlkûl”ün fevkalâde lâtif, kuş sesi kadar nağmeli bir telâffuzu var. Hele Nedim kullanırken:

*Hoştur tekerrürün dile ey lehce-i Nedim
Bilmem gelû-yi şişede kûlkûl müsün nesin*

Bu beytile şair kendi lehçesini içki şişenin kadehe boşanırken boğazından çıkardığı berrak ve neşeli sese benzetiyor ki, elhak yerindedir.

Eskiler meyhaneye peykesine “mıstaba”, alkoliğe “müdd-min”, gizli işarete “şürbi Yehud” derlerdi. Meze “nukl” idi. Şair Avni manzum olarak mezelerin envanını da saymıştır.

“Selâse-i gassâle” neye denirdi? İçilen ilk üç kadehe ki

üç yıkayıcı mânâsıdır; kadehler üçlenmedikçe meclise revnak gelmiyeceği tabiidir.

Bizim şimdi sadece kadeh, bardak dediğimiz içki kablarının isimleri Arabın deve hakkındaki – lûgatçesi kadar zengindir. Kitapta bunlar da tarifleri ve misallerile sayılıyor. Gerçekten himmet görmüş bir eser...

Başta “câm” ve bununla yapılmış terkipler geliyor. Meselâ “câmi zerrin–cami Cem” nev’inden birçok kelime! Ne “mîna”sı eksik, ne “musaffâ”sı! Sonra “piyâle–peymâne–ritl sâgar–sebu–sıfal” gibi çoğu hoş âhenkli sözler. Arada “tulum–tas–çanak–deve tabanı (ayaklı büyük kadeh) – At kulağı (yine büyük kadeh) – bat (kaz şeklinde içki kabı) – “eyağ ve ayağ”lar, “hum”lar, küpler, fıçı vesaireler de yok değil. Hepsini nazma sığdırmışlar.

Öyle tuhaflıklar da yapmışlardır ki... Meselâ içkiden henüz sersemlememiş, aksine kabadayılaştırmış adam mânâsına “şirgir” terkiibini kullanmışlar. Yani öylesini aslan tutacak kadar kendinde cesaret bulan kimseye benzetmişler!

* * *

Vardığımız netice şu oluyor: Divan edebiyatını az çok kavramak için kocaman bir meyhane sözlüğünü öğrenmemiz lâzım. Şairlerin bin bir hünerli mey ve mahbup lisanına vukufumuz tam değilse, o edebiyatı anlayamayız. Meselâ:

Sun câm-ı ukkarı

Deyle humân

mısralarını okurken şayet “ukar” kelimesinin kırmızı şarap mânasına geldiğini bilmezsek, şaşırır kalırız. Yalnız şarap üzerine yüz kadar yeni kelime ezberlememiz şarttır. Hattâ “bûlbûl” sözünün malûm kuştan başka hem şarap hem de küçük şarap kadehi demesine kullanıldığını da öğrenmeliyiz.

Ağır iş! Onun içindir ki Divan edebiyatını iyice sökmek her yiğitin kârı değildir. Deminden beri ancak bir kısmını saydığımız kelimelere şunlar gibisini de ilâve mecburiyetinde olduğumuzu da unutmalıyız; hepsi yine işret meclisile alâkalıdır: “Sâkî – pir-i mugün – mutrib – muğbeçe...” Muğbeçe de nedir? İçki veren Mecusî çocuğudur; kısacası meyhanecidir:

Yetişmiş tâzeler muğbeçeler pir-i mugan olmuş

“Mug” da yine ateşperest, Mecusî demesinedir; çok eskiden daha ziyade Mecûsîler meyhanecilik ederlermiş de cemi şeklile “mugan” meyhaneci ve “pîr-i-mugan” da meyhaneci başı, yani bir nevi Barba Sotiri mânasını almış.

Bir zamanlar acaba *sakal duası* gibi ilk defâ içkiye el uzatan bir genç için *kadeh duası* merasimi de yapılmış mıydı? Belki... Zira Riyazi’in bir beyti öyle bir âdet olduğuna delâlet eder gibi görünüyor:

*Öp başa ko câm-ı pürsafâsın
Başında götür kadeh duasın*

İçkinin edebiyattaki saltanat devri bütün zenginliğini,

zarifliğini, sanat kudretini kaybederek ine küçüle nihayet
şimdi modern şiirin şu mısraına dertop edilip sığdırılmıştır:

Rakı şişesinde balık olsam!

Ne gülünç sukut!

Akşam, 22 Şubat 1948

X.

Deyimler, Atasözleri,
Bilmeceler ve Özlü Sözler

TÜRK ATA SÖZLERİNİN KIYMETİ

Sivas'ta yazılıp Sivas'ta basılmış *Sivas Folkloru* adındaki faydalı kitabı okurken, İstanbul'da kullanılmıyan veya az kullanıldığı için kulağıma gelmemiş olan bazı güzel atalar sözüne rastladım. Türk darbimesellerinin ayrıca hoşuma giden ciheti –her dildekiler gibi tecrübe mahsulü birtakım nasihatler teşkil ve karakterleri birer kısa cümlede hülâsa etmesinden başka– gözümün önüne küçük küçük, pek canlı tablolar getirmesi, bana mizahî resimlerle dolu bir albom karıştırıyorum tesirini ve lezzetini vermesidir. Zaten atalar sözü, bir fikrin –dört beş çizgi yerine– dört, beş kelime ile tecessüm ettirilmiş artistik birer karikatürüdür.

Meselâ, o kitaptan şu aşağıda sıraladığım sözler, karşınızda, gözle görünüyor ve bütün teferrüatı farkediliyor kadar canlı birer mizahî resim değil midir: “Bakmayla öğrenseydi, it kasaplık öğrenirdi”, “Deli, deliyi görünce çomağını saklar”, “Göle su gelinciye kadar kurbağanın gözü patlar”, “Akraniyle uçmıyan kuşun sesi havadan değil, tavadan gelir”, “Bahşış atın dişine bakılmaz”, “Garip itin kuyruğu paçasında gerek” gibi...

Aynı kitaptan, işitmediğim birkaç atalar sözü daha alacağım: “Ağır yongayı yel kaldırmaz”, “Su, aktığı yere yine akar”, “Geçmiş günlerin harmanını savurma!”, “Çubuk iken

çıt demiyen, ağaç iken küt demez”, “Pekmezin olsun, sineği Bağdat’tan gelir”, “İtin ahmağı kayganadan pay umar”, “Eğilen aldı, dinelen kaldı”, “Kızın var, sızın var”, “Balı, parmağı uzun olan değil, nasiplisi yer”, “Sevilirken sevil”, “Köpek ürümeyle deniz bulanmaz”, “İnsanı el, denizi yel azdırır.”

Bunlar bana, bir istiridye yığını içinden çok iri, pek biçimli, gayet cilâlı inciler bulup çıkaran bir adamın kapıldığı zevki vermekle kalmadı; dilimizin ve millî iz’anımızın verim ve gürlüğü karşısında duyduğum inanı ve güveni de arttırdı.

Tan, 4 Mayıs 1941

BİR PROPAGANDA VASITASI: TÜRK ATALAR SÖZÜ

Başka milletlerden alınmış atalar sözlerini okumak hoşunuza gider mi? Ben, ecnebi dergilerinde rastladığım bu sözlerin tercümesini hiç kaçırmam. Zaten kültür sahibi milletler, her milletin atalar sözüne gittikçe daha büyük bir kıymet vermeğe başladılar. Şimdi birçok kitaplarla dergilerde Çin, Japon, Hint gibi medeniyeti ve tarihteki irfan seviyesi yüksek eski kavimlerin atalar sözlerini muhakkak bulursunuz. Bulunca da okumaktan kendinizi alamazsınız.

Zira atalar sözü hadsiz hesapsız asırların hayat bilgisini az kelime ve kısacık cümlelerle, çok kere orijinal ve eğlence-li şekilde bildiren birer dede yadigârı, millî dehanın ortaklaşa malı, mülkü, demirbaş servetidir. Lisan bakımından ise bunlar nesiller elinde temizlenip cilâlanmış, kesme billûr haline getirilmiş seçme sanat eserleridir.

Hattâ diyebiliriz ki, bir milletin tarihteki medeniyet ve terakki derecesine ölçü, kendi atalar sözüdür. Atalar sözünde o millet en belirgin karakterleri, mizacı ve zekâsile kendini gösterir. Türeme, sonradan görme fütuhatsız, kültürsüz milletlerin atalar sözü bakımından yoksul olmalarını da tabî bulmalıyız.

Biz, o hususta dünyanın en zengin milletlerden biriyiz.

Fakat bu zenginliğimizi henüz dünyaya tanıtmış, dünyanın kulağına erdirmiş değiliz!

* * *

Bazı Frenk dergilerinde, başka dillerden çevrilmiş atalar sözleriyle karşılaştıkça aralarında Türk sözlerinin de tercümelerini bulamadığıma üzölmekten kendimi alamadım.

Geçenlerde Japon sözlerini okudum. Eğlendirici ve faydalı oldukları için size birkaç örnek vermek isterim:

• Yelpaze sallamakla sis dağılmaz. • Denizi hiç görmemiş bir kurbağa için dair kuyu en geniş su haznesidir. • Gönöl alıcı bir söz, bütün kış mevsimini ısıtmağa yeter. • Atmacanın arkasından koşan bir serçe sanır ki atmaca kendisinden korkup kaçıyor. • Kedi miyavlamasına kulak asılmaz. • Zafer insana büyük bir şey öğretmez, fakat muvaffakiyetsizlik çok şey öğretir!

Bunlara birkaç tane de Çin atalar sözü ekliyorum:

• Kaplana binen ayaklarını bir daha yere basamaz. • Bir dostunuz yemiş bahçenizi geziyorsa, dalgın görünmeniz en büyük nezakettir. • Bir piyesi en fazla kritik edenler, o tiyatroya bedava girenlerdir. • Arkadaşınızın alnına konan sineği kovmak için balta kullanmayınız. • Put yapıp satan putperest olamaz!

Güzel sözler... Ya bizimkiler?

* * *

Bu sütuna Türk atalar sözlerinden yüzde birini bile sığdıramayız. Fakat kitaplarda rastlanmadığını, herkesçe

bilinmediğini, hele İstanbul’da dil pelesengi olmadığını, sandığım bazılarını –yukarıdakilerle bir kıyas yapılabilmesi için– koymaktan kendimi alamıyacağını. Meselâ “köpek” üzerine söylenenler:

• Bakmakla öğrenilseydi it kasaplık öğrenirdi. • Garip itin kuyruğu paçasından gerek. • İtin ahmağı kayganadan pay sunar. • İt gibi yer, kurt gibi bakar. • İtin kuyruğu kalıba sokmakla doğrulmak. • İt itin kuyruğunu bırakmaz. • İt kışı geçirir ama gel derisinden sor! • İt ulur, birbirini bulur. • İt iti yemiş, kuyruğuna gelince “bizim it!” demiş. • İte bulaşmaktansa çalıyı dolaşmak iyi! • İt ürütmekle deniz bulanmaz. • Ürümeği bilmiyen it mandırayı kurt getirir.

“Eşek” üzerine söylenenlerden:

• Eşeğe rakı içirmişler, çulunu bahşış vermiş. • Eşek, eşekken çamura bir kez düşer. • Eşeğin kendi gönlüne kalsa bir bağ maydanozu götürmez. • İşliyen eşeğin boynu boncuklu olur. • Kesme eşeğin kuyruğunu, kimi uzun der, kimi kısa! • Komşunun eşeğini iki iste ki Allah sana bir versin. • Üç kuruşluk eşeğin beş paralık sıpası olur. • Yük altında eşek kalır. • Eşeğin her yorulduğu yer han yapılmaz!

Tabii bunların arasına “aç köpek fırın deler”, “eşek hoşattan ne anlar; suyunu içer, tanelerin bırakır”, “it ulur, ker van yürür”, “ısıracak it dişini göstermez” ve saire gibi çok söylenenleri katmadım.

* * *

Bir de şimdi, yine az işitilmişlerden, çeşitli sözlere göz gezdirdim:

• Ağır yongayı yel kaldırmaz. • Buğday ekmeğin yoksa buğday dilin olsun. • Pekmezin olsun, sineği Bağdat'tan gelir. • Göle su gelinciye kadar kurbağanın gözü patlar. • Eski-si olmıyanın yenisi olmaz. • Duvarı nem, yiğiti gam yıkar. • En kolay iş yemek, çiğnemedenden yutulmaz! • Doğuran avrat Azrail'i yenmiş. • Fısıltı ev yıkar. • Kancık yalanmadan erkek dolanmaz. • Tandır başında bağ dikmek kolay! • Sır verme dostuna, saman doldurur postuna! • Ölüsü olan bir gün ağ-lar, delisi olan her gün! • Sen ağa, ben ağa, bu ineği kim sağa? • Ölmüş koyun kurttan korkmaz. • Maşa varken elini yakma. • İldeki yara, duvar deliği. • Minareyi yaptırmıyan yerden bitmiş sanır. • Kurtlu baklanın kör alıcısı olur. • Kö-rün istediği bir göz, iki olursa ne söz! • Lokma karın doyur-maz, şefaatt artırır. • Deli deliyi görünce çomağını saklar.

Daha neler var, neler! Dikkat ediniz, bunların hepsi de pek düşündürücü, inandırıcı, ders ve ibret verici olduktan baş-ka çoğu gözönüne getirdiği hoş manzaralar, karikatürümsü çizgiler bakımından da gayet eğlencelidir. Meselâ fısıltının ev yıkması sözünü hayattan alınmış realist bir roman kadar değer-li, derin bulmuyor musunuz? Delinin bir başka deliyi görünce çomağını saklaması, garip itin kuyruğunu bacakları arasına sı-kıştırması, ahmak itin kayganadan pay umarak ağzı sulana sula-na boşuna beklemesi, usta elinden çıkmış birer karikatüre ben-zemiyor, bütün gülünç taraflarile karşımızda canlanmıyor mu?

* * *

Böyle olduğu için ahlâk ve kültür tahsili eski çağlar da atalar sözlerinden en geniş ölçüde faydalanır, kitaplarda

bu sözlere çok büyük yer ve önem verilirdi. Yunan ve Roma edebiyatı ile felsefesinde de atalar sözü başta gelir. Hattâ ilk medeniyet çağlarında bazı ülkelerde her ev, kapısının üstüne bir atalar sözü hâkkederdi.

Şimdi de dedeler yadigârı sözler yeniden kıymet kazanmış; bunları derlemek, her milletinkini yaymak, incelemek, modası tekrar ön plâna geçmiştir. Asıl dikkat edilecek nokta şu: Atalar sözü, bir milleti başka milletlere tanıtmak, sevdirmek, kültürü, zekâsı, karakteri, hakkında en kısa yoldan, hazmı en kolay şekilde sağlam bir fikir vermek hususunda çok elverişlidir, hattâ birebirdir.

Atalar sözü bakımından değeri ve zenginliği şüphe götürmeyen Türkçemizden iyi bir propaganda ve temiz bir tanııtma vasıtası olarak faydalanmamalı mıyız?

En ileri hamlelerle, çok verimli gayretile bizi kendisine hayran bırakan maarif vekilinden ve himmetlerinde hiç eksiklik görmediğimiz matbuat umum müdüründen beklediğimiz bu olabilir: Türk ata sözlerinden bir kısmını –bütün güzelliklerini belirtmek, hem seçimi, hem tercümeyle ehline yaptırmak suretile– İngilizce, Fransızca, Almanca, İtalyanca, Rusça, İspanyolca ve Portekizceye çevirtip tertemiz bastırmak ve yaymak... Hele bunlara pek meraklı olan Anglosakson âlemine tanıtmakta acele etmek çok faydalı olabilir.

Bu hayırlı iş, pek de lüzumlu olmadıkları anlaşılmış bir sürü yarı resmi dergileri ve propaganda evrakını durdurmaktan kazanacağımız vakit, para ve emekle pek âlâ başarılabılır sanırım.

Tan, 7 Şubat 1943

MUAMMA, LÜGAZ VE BİLMECE

Eski edebiyattan şöyle böyle anladığını sandığımız çok kişi vardır ki, Nabi'nin:

*Bende yok sabr-ü-sükûn sende vefadan zerre
İki yoktan ne çıkar fıkredelim bir kerre*

beytini okur, beğenir de bunun bir “muamma” olduğunu, yani içinde bambaşka bir mâna sakladığını bilmez, sezmez. Şair “iki yoktan ne çıkar?” diye sorduğu zaman bizim gizliyi anlamamız, bulup ortaya koymamız, yani muammayı şu şekilde çözüp atmamız lâzımdır: “Yok”un karşılığı olarak Osmanlıcada “na” ve “bi” edatları vardır, bu iki edat yan yana gelince şairin adı meydana çıkar!

Bir başka türüsüne örnek:

Meclisi âlemde kalmaz aşına bîaşına

Dikkat ederseniz “aşına”nın sonundaki “na” ile arkadan gelen kelimenin başındaki “bî” eğer yanyana getirilir, aradan boşluk kaldırılırsa, ortaya çıkan söz yine aynı şairin adı olan “Nabi”dir.

İşte Divan edebiyatında saçlı sakallı, sarıklı divitli, kürk-lü cüppeli, koca koca bebeklerin eğlencesi, fikir oyunu olan “muamma” buna ve benzeri marifetlere denir.

* * *

Eğlence işi ve çeşidi edebiyatta bundan ibaret değildir; bir de “lügaz” vardır.

“Lügaz” halk edebiyatında yer utan “bilmece”nin vezin-le süslenmiş, Arapça ve Acemce kelimelerle dolu, lüzumsuz uzatmalarla boy atmış külfetli bir şeklidir. Bilmeceyi bulma-dan önce mısraları ayıklamak, lûgat kitaplarına başvurmak, lisan muammasını çözmek icabeder. Sünbülzade Vehbi’nin:

*Nedir kim iki yüzlü münafık
Nümayan çehresinde levn-i-âşık*

diye tutturup uzattığı sözüm ona şiir “altın”a işaretler: İki yüzlü, münafık ve çehresinde âşık rengi, yani sarılık göze çarpan nesne olsa olsa altın olabilir.

Hoş, Fransızcada da bu marifetler yer almamış değildir. Meselâ Boileau’nun bir kıtasında “insanların rahatına düşmanım; benim taliimi binlerce âşık kıskanır; kanla doyarım ve ölümümü isteyenlerin kolları arasında yaşarım!” sözleriyle anlatmak istediği mahlûk, “pire”dir. Fakat Fransızın “lügaz”ında lisan pek sağlam, açık, pürüzsüz, yani güzel olduğu gibi fikir kısmı da ustalık, meraklı ve zariftir.

Divan edebiyatımızda ayrıca “tasavvuf” efsane ve acayip teşbih muammaları da büyük yer tutar; ehil olmıyanların

içinden çıkmasına imkân bulamayacakları asıl çetin bilme-
celer bunlardır. Nedim'i bile okurken "Süheyl" denilen yıl-
dızın doğduğu sırada rengini Yemen'de çıkan akik taşına
geçirdiği rivayetini bilmiyen:

Keşti-i Nuha döner ab-ı-akik üzre Yemen

mısrarını tam mânasiyle kavriyamaz. Hoş Garp şiirlerinin
zevkine ermek için de "mitoloji" ve Lâtince değilse bile
Lâtince meşhur sözleri bilmek şarttır. Şu var ki, o masallar
ve sözler aslında özlü edebiyattır. Gel de "çâh-ı-zegan" tari-
finden –Bijen ile Menîje masalını bilsek dahi– "Çene çukuru"
mânasını çıkar! Kuyu nerede, çene çukuru nerede? Yine
eskilerin dedikleri gibi:

"Eyn-es-Sera ves-Süreyya?"⁶⁷

* * *

Elbette, halk bilmeceleri atalar sözlerimiz, fıkralarımız
ve mânilerimiz derecesinde değerli olmasalar da –yine bun-
lardan daha akla yakın, basitliği içinde daha sevimlidirler.
Yazık ki, büyük bir kısmı, ancak ağızdan ağıza işitilmedikçe,
fikir yormakla bulunacak derecede ustaca yapılmamıştır.
Meselâ:

- Çınçınlı hamam, kubbesi tamam, bir gelin aldım, ba-
bası imam • Yer altında babam başı • Yer altında babam bı-
yığı • Yer altında kazan kaynar • Yol üstünde bulgur kaynar
- Küçücük boylu, kadife donlu • altı mermer, üstü mermer,

67 Yer nerede, Süreyya [yıldızı] nerede? Hiç yer ile Süreyya bir olur mu? (hızl.)

içinde bir hanım terler • Sarp kayada sandık asılı • Bir furu-
num var, dört ekmek alır • Sıra sıra söğütler, birbirini öğüt-
ler • Alçacık dal, yemesi bal • Sarıdır safran gibi, okunur
Kur'an gibi...

Bilmecelerini ne derece çalışsanız, zekâlı olsanız yine
bir başkasından işitmemişseniz, çözemezsiniz; zira bunların
–ki sırasıyla saat, lâhana, [volkan]⁶⁸ pırasa, karınca, patlıcan,
dil, kilit, ceviz, diş, çilek, altın tarifleridir– işaret ettikleri şey-
leri anlatmıya, belirgin yerlerini canlandırmıya yarar nokta-
ları yoktur. Meselâ “Alçacık dal, yemesi bal” bir saçmadan
ibarettir: Çilek, dal değildir; yemesi ise bala hiç benzemez; o
kadar benzemez ki, tatlılandırmak için üzerine –ucuz zama-
nında– şeker bile ekeriz!

Öbür tarafından bir kısım bilmecelerimiz de, delâlet et-
tiklerine pek uygun düşmedikleri halde, fikir hüneri vardır,
tahaf ve zekâlı buluşlardır. Meselâ:

• Sıra sıra develer, birbirini geveler (kiremit) • Allah
yapar yapısını, bıçak açar kapısını (karpuz) • İğne batmaz,
makas kesmez, terzi dikmez (gök) • Yol üstünde kilitli san-
dık (mezar) • Bir ağacım var dalsız budaksız, tepesine bir
kuş oturmuş dilsiz dudaksız (mum) • Ocak başına gelemeyiz,
gelse de geri gidemeyiz (yağ) • Altı tahta, üstü tahta, içinde
bir kanlı kahpe (kama) • Kantar, altın tartar (küpe) • Çar-
şıdan alınmaz, mendile konulmaz, tadına doyulmaz (uyku)
• Burdan attım kılıcı, Halep’de oynar bir ucu (şimşek) • Bı-
raktım tekerlendi, öptüm şekerlendi, bal ile badem, bunu
bilmez mi âdem (karpuz) • Bir kuyum var hep içine hep

68 Burada “yeraltında kazan kaynar” bilmecesinin cevabını vermeyi unutmuş Re-
fik Halid. Biz koyduk. (hzl.)

içine, söylediklerimiz de hep içine (kulak) • Bize gel, eline vereyim (kahve) • Bir küçücük arapçık, başındadır (çivi)...

* * *

Eğer, aklımda tutabildiğim bilmecelerin güzelleri arasından bir seçim yapmam icabederse birinci derecede yer vereceklerim şunlardır:

• Ağzı var, dili yok; nefesi var, canı yok; derisi var, kanı yok (körük) • Bir kızım var, tek gözü var (dikiş iğnesi) • Gırgır öter, kurbağa değil; kıvrılır yatar, yılan değil (nargile) • Bir yorganım var, her yeri tutar, denizi tutmaz (kar) • Dağa attım kırılmadı, taşa attım kırılmadı, suya attım kırıldı (kâğıt) • Bir kızım var, gelen öper, giden öper (bardak) • Tıpış tıpış yürürsün, samur kürkün sürürsün; sen bir beye benzersin, niçin yayan yürürsün (tavşan) • Bir oğlum var; yüzü deriden, kulakları demirden (tef)...

Bilmecelerin eski zaman çocuklarında ve evde kapalı kadınlar da zekâyı işletmek, hâfıza için idman yerine geçmek, aynı vakitte de bir eğlence teşkil etmek gibi terbiyeyi sağlayan bir tarafı olduğuna göre, atalarımızın bunları aile arasına sokmaları boş değildi. Fakat artık eski şekilde bilmeceye dönemeyiz. Yeni zekâlar, yeni bilmeceler istiyor ve bunları azılı haydutların, polis hafiyelerinin, gizli teşkilât ajanlarının kanlı muammalariyle dolu korkunç romanlarda ve filmlerde buluyor.

Tan, 14 Mart 1943

TÜRK TABİRLER SÖZLÜĞÜ

Uzun emek mahsulü ciddî eser verme merakının git-tikçe artmasını memnunlukla görüyoruz. Hele Ulu Atatürk'ün dil alanında açtığı çığır üzerinde yalnız Dil Kurumu'nun çalışmalarıyla değil, aydın ferdlerin de yardımıyla durmaksızın ileri adımlar atılmaktadır. Bu arada elime *Türk Tabirler Sözlüğü*⁶⁹ adlı bir eserin ilk cildi geçti. Remzi Kitabevi'nin özene bezene bastığı bu eser, dilimizde boşluğu duyulan bir açığı, büsbütün kapatmak diyemezsek de enikonu doldurmaktadır. İşte şu son cümledeki “enikonu” sözü yok mu? Eğer mânasını bilmiyorsanız eski lûgatlerimizde onu bulamazdınız, ne denilmek istendiğini eski lûgatlerimizde onu bulamazdınız, ne denilmek istendiğini ehline sormadan anıyamazdınız. “Deliksiz uyku”, “anan yahşi, baban yahşi”, “belâlar mübarek!” gibi sözler de böyledir, “Ali kıran, baş kesen” de hakeza...

Değerli bir öğretmenimiz bütün bunları toplamış, kendi seçtiği bir usulle sıralamış, yanına mânalarını yazmış, altına da eski ve yeni muharrirlerden örnekler vermiş. Gayretine, himmetine hiç diyecek yok. Asıl beğenilecek tarafı örnekleri bulmakta gösterilen başarıdır. Fakat –kusursuz güzel olmaz– fikrimce sayın muharrir bu örneklerle kapıla-

69 Mustafa Nihat Özön'ün bu çalışmasının tam adı *Türkçe Tabirler Sözlüğü*'dür. (hzl.)

rak tâbirlerin tarifinde ara sıra yeter derecede kuvvet gösterememiş; bilmediği tâbirlere rastlayınca da örneğe bakıp ondan kendince mâna çıkarmak yolunu tutmuş. Halbuki şüphelendiklerini güvendiklerinden sormalı, tariflerde çok aydınlık olmağa çalışmalı idi. Eser, o zaman yalnız faydalı olmakla kalmaz, belki de kemal derecesine ererdi. Meselâ “kaş yaparken göz çıkarma” tâbirini “yersiz ve çulpa davranmak” diye anlatıyor. Aldığı örnekten öyle bir mâna çıkarılabilirse de tâbirin aslı tarifi şu olmalıdır: “İyi niyetle bir şey yapmak isterken beceriksizlik yüzünden onu yapamadıktan başka, yapılmış daha önemli bir şeyi de bozmak, berbat etmek.” Bilindiği gibi gözün rolü yanında kaşınki hiç mesabesindedir; birincisi son derece lüzumlu, ikincisi bir süstür. Sonra “ayak kavafı”, eser sahibinin anlattığı gibi, “gezginci, işi gücü belli olmayan” adama denmez; “hükûmet dairelerinde iş takip eden, herkesin işini gören, bu işle geçinen adam” mânasınadır.

Henüz basılmamışsa çıkacak iki cilt üzerinde, tariflere biraz daha göz nuru dökmesini lüzumlu bulmakla beraber sayın muharriri teşekkürle selâmlamağı bir vazife bilirim. Bilirim ki, yük bir omuz için ağırdır. Yine de maşallah!

Tan, 25 Şubat 1943

PEMBE KÂĞITLI LÛGAT

Eskiden az çok okuma yazma bilenler, çocuklara ve yetişmekte olan gençlere şu tarzda nasihate başladılar:

“Lehvü lüabla, malâyâniyatla ifatei evkat ezher cihet –yahut– min külli vechin...”

Şimdi düşünüyorum: Biz o tâbirlerin ve o kelimelerin ne demesine geldiğini anlar mıydık? Tahsil yolunda epeyce ilerlemiş olsak bile tamamını, bütün incelikleriyle ve doğru tercümelerile bilemedik, sadece umumî mânasını üstünkörü sezerdik. Ancak “oyunla, eğlence ile, saçma sapan şeylerle zamanı öldürmek” aleyhinde bir şeyler söylendiğini fark edebildik.

Asıl garibi, nasihati verenlerin çoğu da bize yakın bir vaziyette bulunurlardı; meselâ sorsanız “malâyâni”yi kendileri de tahlilde yaya kalırlardı. Amma asıl iyice bilinmese de insanı bilgin gösteren konuşma tarzı zamanın modasıydı.

Hele yüksek memur sınıfı için başka türlü lâkırdı etmek ayıptı bile... Ricalden bir bey veya efendi ki Boğaziçi, Haydarpaşa, Ada vapurunun yan kamarasında oturup da sohbet arası, meselâ “binaberin – bilbedaha – min cihetin – anha minha – bieyyihal” nevinden sözler kullanmasın... ayak takımından farkı kalmazdı. Daha küçük sınıf ise “min gayri haddin”siz konuşamazdı.

Bir “Badezin – badema – min bedin” kafaya yerleşmiş-ken “bundan böyle – bundan sonra” denir miydi hiç? Hele “binaan”la başlayanlara şiddetli bir zaafımız vardı; sayalım: Binaanaleyh, binaanalâzâlik, binaanalâhaza – binaberin” gibi ki hepsi de “bundan dolayı –bu sebeple– bu sebepten ötürü” mânasındadır; ne fazla en eksik!

Fakat devrin adamına eksik görünürdü; Arapçası daha şatafatlı, hattâ bambaşka kuvvette, pek tesirli gelirdi. Hâlâ öyle düşünenler yahut da bu sözlerin lisan bakımından lüzumuna, güzelliğine inananlar “binaanaleyh – mamafih” cinsinden birkaç hafif sıkletlilerin yazı dilinde kalmasını istemektedirler.

* * *

Onları pek bilmem, karar veremedim; fakat halk dilinde yerleşmiş olanlardan bir kısmı muhakkak ki lisanda bir kolaylık sağlamağa yarıyor. Meselâ “ezkaza – an asıl – bihak-kın – esasen” gibileri... Bir de münevver sınıf tâbiri sırasına girmiş “filvâki – bililtizam – bilvasıta – bilhassa” nevindekiler –yazarken az çok ve güçlkle karşılıkları bulunsa dahi– konuşmada henüz büsbütün atılamıyor. Evet, “bililtizam” bile bile, bile istiye demektir amma bu kelimelerle aynı mânayı anlatmak ancak yazıda mümkündür. Konuşma diline çarçabuk yerleştiremiyoruz; klişe şeklini kullanmakta rahatlık buluyoruz.

“Bilvasıta”yı tam tercüme ederek “vasıta ile” dersek ve asıl mühimmi, bir cümleye katarsak o mânayı verse bile hususî bir tâbirin lüzumsuzca atılmasına sebep olmuyor

mu? “Sadrâzam saraya gitti, padişah kendisine bilvasıta iltifatta bulundu” cümlesini “vasıta ile iltifatta bulundu”ya çevirince saraylar ve padişahlar teşrifatiyle alâkalı bir tarih tâbiri lûgattan eksiliyor.

İşte benim lisandaki eski yerlerini muhafaza etmelerinde fayda gördüğüm ecnebî kaide ile yapılmış sözler daha ziyade böyleleridir; böylelerinin tercüme şeklini kabul edemiyorum. Başka milletler de kabul etmemişlerdir; meselâ Fransızlar yeri gelince Lâtince yahut İngilizce olsun tarih veya edebiyat bakımından mazisi, şöhreti bulunan tâbirleri oldukları şekilde yazıp söylemekten vazgeçmezler.

Bizde bir “namı diğer” vardır ki o mânayı tutan Lâtince “*alias*” sözü Fransızcada daima kullanılır: “Pierre Loti, alias Julien Viaud...” cümlesinde gördüğümüz gibi... Filvaki tercüme yolunda bir “öbür adı ile” diyebiliriz amma “namı diğer”i hususî bir tâbir olarak kabul etmemizde fayda var, zarar yoktur. Hele bir gün dizme makinelerimiz “italik” denilen ve yabancı kelimeleri, tâbirleri ayırmakta kullanılan gayet lüzumlu hurufat şeklini işlemeğe başladı mı hem yazımızı bir sürü tırnak işaretlerinden kurtarmış hem de ecnebî asıldan yahut dikkat edilmesi gerekli sözleri öbürlerinden çarçabuk ayırdetmek imkânını bulmuş oluruz.

Mânalarını anlamadıklarımız için artık lûgata baş vurmamak kalır.

* * *

Fakat elde böyle sözlere yer vermiş mükemmel bir sözlük bulunması şartıyla...

Ufacık *Larousse*'un arasına sıkıştırılmış pembe renkli sayfalar ne güzel bir buluştur! Biz o bölüme Fransızca bilenlerden daha ziyade muhtacız. Bütün Fransız lisanındaki yabancı dilden sözler ancak 33 sayfa tutacak kadar azdır. Zira Fransızca inkılâba uğramamış, tekâmül geçirmiştir...

Yarınki sözlüğümüzün pembe kâğıtlı kısmına girecek sözler şöyleleleri olabilir:

1. Demin birazını saydığım “binaanaleyh – bilâhara – minelesbab – biliktiza – badezin – bermutat – ez her cihet” gibileri;

2. “Estaizü billâh – Lâ havle velâ kuvveti – haşâ sümme haşâ – fi sebilillâh” cinsinden dinle alâkalı kelâmlar, dualar, beddualar;

3. Konuşurken ve yazarken kullandığımız meşhurlaşmış mısralar, beyitler, meselâ mânasını da, okunuşunu da çoğumuzun bilmeden yazılarımızda tekrarladığımız:

Süphane men, tahayyere fi sun’ihil ukul nev’i sözler;

4. Hattat eserlerindeki yine pek meşhur hale gelmiş yazılar “Fetebarek – Allah... –ve hüve alâ külli...– ve ma erselna...”ya benziyenlerle çeşmeler üstünde görülen “ve minelmai...” kabilinden kitabeler.

Belki biraz ileriye varır, fazlasını ister görünüyorum... Mümkün. Amma bugünkü sözlükte “anha minha” bile yok. Hüseyin Rahmi’nin romanlarında ve başka eserlerde öyle bir söze raslıyan yerli, hususiyle ecnebî ne yapacak? Düşününüz ki yine sözlükte “badema”yı, “badehu”yu da bulamazsınız. Halbuki dünkü eserleri geçelim, muhterem Ahmet Reşid Rey’in yeni çıkmakta olan kıymetli *Hâtırat*’ında “badehu” te-kerrür edip duruyor; demek ki şöyle böyle hâlâ yaşıyor.

Daha geçen gün bir eserinde Terciibend'in "sphane men tahayyere"sini tam olarak kullanmak isteyen dostlarım-
dan biri ile o sözün doğrusunu yazmakta epeyce zorluk ek-
tik. Mânasını vermek bahsinde büsbütün aşkına döneceği-
miz phesizdi ve daima yapılageldiği gibi sayın mer Riza
Doğrul'a telefonla mracaatten gayri çare yoktur!

* * *

Lisanda sadeleşme hareketine gemişı inkâr ve eskiyi
büsbütün unutturma mahiyeti vermemeğe aman dikkat...

Heyet olsun, ferd olsun hiçbir kümenin ve tek ferdin
lûgatçılık işinde kendi kendine buyruk kesilerek lisandan
söz çıkarmağa hakkı yoktur. Yanında nihayet bir (eskimiş)
kaydiyle behemehal lgata girmesi lâzım gelen nice kelime-
ye yeni sözlükte tekrar yer vermeliyiz. Pembe kâğıtlı kısım
zerinde de ehemmiyetle durmalıyız. Türk lgatını hoca-
nın leyleğine benzetmekten elhazer!

İşte bu "elhazer" sözü konuşıırken de, yazarken de dili-
mize çeşni, hususiyet, samimiyet ve belli bir zümreye mahsus
lehçe edası katmak bakımından âdeta lüzumludur. Bir lisan
Öyle süslerden, hoşluklardan, geçmiş zamana telmihlerden
mahrum kalırsa, sadeleşmiş olmaz, yavanlaşır.

Çocuklarımızı Hüseyin Rahmi'yi bile okumak için ayrı
bir filoloji tahsili görmek zorunda bırakacak kadar ölçsüz,
cezbeli ayıklamalar yüzünden az sonra elde sadece lisanın
koçanı kalabilir. Saçakları, kubbeleri, cumbaları, sütun baş-
lıklarını ve tepecamlarını ata ata Türkçenin mimarisi kor-
karım kbikleşerek her katına birer sıra pencere dizilmiş

dümdüz, karaktersiz, şiddetle can sıkıcı bir antrepoya yahut siloya benziyecek; lisan Esperantomsu bir tarihsizliğe, ananesizliğe düşecek. Yirmi yıl önceki lisanı anlıyabilmenin bir ihtisas işi mahiyetine girmesi ile övünülemez.

Böyle bir halin en kötü tarafı konuşulanla yazılan dil arasındaki farkın eksileceğine artması değil midir? Söyleşirken “bihakkın – esasen – an asıl – gayri ihtiyarî” gibi birtakım sözler kullananların bir kısmı sıra yazıya gelince onları zoraki bir gayretle atmağa niçin çalışsınlar? Lüzumlu tasfiyeyi, biraz da müneverlerden yardım görünce zaman pekâlâ yapar. Bizim nesil “binaberin – badezin”leri kendiliğinden, kimse farkına varmadan nasıl attı? Bilmediği, lûgatta olmadığı için değil, umumî gidişe uymadığından kullanmamağa başladı.

Lisanın kaprise benziyen, fakat bir “ıstıfa”ya yarıyan kararsızlıkları vardır: Harb yıllarının hızı içinde epeyce tutmuş olan “vurgunculuk” sözünün bile tekrar, yavaş yavaş yerini “ihtikâr”a bıraktığını sezmiyor muyuz? Bu kelime zamanla belki, İkinci Cihan Harbi’nde yapılan muhtekirliği belirtmeğe yarar hususî bir isim mahiyetini alabilir.

* * *

Tutanlar var diye dilde çeşitli sebeplerle ve yeri geldikçe yaşamakta devam edecekleri şüphe götürmeyen bunların eski karşılıklarını lûgat dışı bırakmağa şiddetle aleyhtarım... İşte asıl dâvam budur. Dâvamın ikincisi bizi ve gelecek nesilleri şimdilik güçlükten, sonra da imkânsızlıktan kurtaracak bir “yabancı ve Osmanlıca asıldan meşhur sözler, tâbirler,

edatlar ve zarflar lûgatı” derlenerek Türkçe sözlüğe ayrı bir fasıl halinde katılması meselesidir.

Tabiidir ki öz Türkçe bir “tâbirler lûgatı” ile bir “müteradüfler lûgatı”, ayrıca bir de “kelimelerin hatırlattığı kelimeler lûgatı” vücuda getirilmesi fikrinde ısrar edenlerdenim.

Ne çok şey istiyorum! Kendim için değil. Ben nasıl olsa hepsinin içinden az çok çıkabiliyorum. Keşki kibritlerin ıslahına kadar içinde birçok iyi haberler bulunan yeni hükûmet programında lisan işleriyle meşgul kurumlar için “çeşitli sahadaki münferit çalışmalara ara vererek her işten önce gayretlerini pek lüzumlu olan lûgat kitaplarının hazırlanmasında göstermesi tavsiyesinde bulunacağız” gibi bir müjdeye raslasaydık!

Akşam, 25 Ağustos 1946

DERLİ TOPLU SÖZLER

Halk dileklerinin dinlenmesi münasebetile bazı gazeteler “Bir dokun bin ah dinle kâsei fağfurdan” mısraını kullandılar. Ara sıra “Çelebi böyle olur, bizde de konser dediğin” sözü de sütunlarda yer alır. Malûm “şebiyeldayı müneccimle muvakkit ne bilir – Müptelâyı gama sor kim giceler kaç sâat?” beyti de tekrarlanmaz değildir. Bütün bu gibi darbımeselleşmiş mevzun sözlerin haddini aşmamak şartile yazılarımıza hoş bir çeşni kattığı, Şarkkâri güzel bir eda verdiği inkâr olunamaz. Hele pek yerinde kullanılırsa tesirli düşeceği, maksadın daha iyi anlaşılmasına yardım edeceği şüphesizdir. Yazık ki yavaş yavaş hem lâkırdı sırasında, hem yazı arasında bu dedeler mirasından ve derli toplu sözler hazinesinden faydalanamaz hale geliyoruz, en güzellerini, öz Türkçe olanlarını bile unutmağa başlıyoruz.

Bir zamanlar makale çıkmazdı ki içinde “Rüzgârın önüne düşmeyen âdem yorulur”, “Bâğban bir gül için bin hâra hizmetkâr olur”, “Yıkıldı gitti cihandan dayansın ehli kubur”, “Talîi yâr olanın yâr sarar yâresini”, “Gül yağını iller sürünür çatlasa bülbül”, “Varakı mihri vefayı kim okur kim dinler”, “Sağ gözü eylemesin sol göze Allah muhtaç”, “Atarlar taş elbet diraht-i mivedar üzre” gibi mısralar bulunmasın. Hele zemaneden şikâyet, ehilsizlere hücum, türedileri

zem için Divan edebiyatında pek zengin bir mısra koleksiyonu vardır. Bizim gençliğimizdeki münakaşalarda muharrirler bunları birbirlerine karşı kullanmaktan geri durmazlardı. “Dehr içinde hangi gün gördük ki akşam olmaya – Değil kürsüye vâiz, arşa çıksan âdem olmazsın – Elbette olur ev yıkanın hanesi viran – edânîye temellük âriyet bir ömr için değmez – şecaat arzederken merdi kıbtî sirkatin söyler – kişi noksanını bilmek gibi irfan olmaz – o mâhîler ki derya içre-dir deryayı bilmezler” daha neler yoktur, neler!

Fuzulî en güzellerinden birini söylemiştir: “Sözü insan olur ama özü insan olmaz.” Gene o şair “Elimizden ne gelür hayrı duadan gayrı” demiştir ki benim de dediğim ve diyeceğim budur.

Akşam, 24 Eylül 1945

DOLU GÖRÜNEN KOF SÖZLER

Mühim ve büyük bir hakikatmış, hikmetmiş gibi sırasını düşürüp tekrarlanan kof sözler arasında bir de:

O mahîler ki deryâ içredir deryâyı bilmezler

mısraı vardır. Bunu söyleyen zat –galiba şair Hayali– boş bir tevehhüme kapılmadan, yani kuruntuya, vehme düşmeden doğrudan doğruya insanı ele alıp kendi cinsdaşları için:

O hâkiler ki dünya üzredir dünyâyı bilmezler

deseydi daha insaflı, izanlı konuşmuş olurdu; hiç bilmediği balık cinsine taş atmağa hacet yoktu. Balığın denizi bilmediği hakkındaki iddia zaten çürüktür; şairin buna neyle hükmettiğini bir türlü anlayamayız.

Şair “bilmek” sözile ne kasdediyor, acaba ne istiyordu? Meselâ yunus balığının bir denizaltı laboratuvarında sırtına beyaz önlük geçirmiş, mikroskop önünde bir damla deniz suyunu tahlil etmesini mi ve asistanı torik balığına fikirlerini not tutturmasını mı? Kaldı ki Hayali’nin ömür sürdüğü devirde o işi insanlar bile yapmıyorlardı. Balıkların denizde haritaya bakarak yol almaları da elbette lüzumsuzdu; zira

zamanın eksik güdük haritalarına göz gezdirerek giden insanlardan daha ârızasızca hedeflerine varıyorlardı. Balıkların denizi kendilerine lüzumlu olduğu kadar bildikleri muhakkaktır. Şairle asırdış insanlar tabîi muhitleri olan dünya hakkında daha fazla malûmatlı değildiler. Öküzün boynuzu üstünde durduğunu sananlara bile raslanırdı.

Mantıksız birçok sözleri, üstelik bir de ukalâca tavır takınarak tekrar edişimize çocukluğumdan beri kızarım. Meselâ “eşek hoşaftan ne anlar?” deriz. Hattâ o lâfın bir de arkası vardır: “... suyunu içer, tanelerini bırakır.”

Bence asıl münasebetsizlik eşeğe hoşaf ikram edişte, ayrıca yaradılışına uymaz bir ikramdan anlamadığıma kızmaktır. O mahlûk bizden hiçbir zaman hoşaf istememiştir; suyunu içeceği bile şüpheli olduğu için, tanelerini yememesi de gayet tabîidir.

Eşegi yonca ile ağırlamak bile fuzulî bir gayretkeşlik sayılır... Sür önüne deve dikenini de bak gözleri zevkten süzülerek ve ağzı lezzetten sulanarak nasıl –hem de dilini, damağını yırtmasın diye ters tarafından koparıp– lisan halile teşekkür ede ede yer, bitirir.

* * *

Anlıyacağını sandığınız insanın gördüğü insanca ikrama değer biçmemesi... İşte kötüsü budur ve o hali pek güzel belirten hikâye de şudur: Adamın biri şurup meraklısıymış: meyvalardan kendi usulünce, rayiha ve renklerini kaybettirmeden elile şuruplar yapar, sonra da birbirlerine bir nispet dairesinde karıştırır, bambaşka çeşniler verir, misafirlerine

sunarmış. Onlar da yudum yudum içerler, her yudumda durup lezzetinden ve kokusundan kâm alırlar, bardakları ışığa tutup seyrine dalarlar, medihte birbirlerine taş çıkarırlarmış. Bir gün misafirin biri, galiba mahalle imamı bardağı eline aldığı gibi hemen ağzına götürmüş ve şurubu bir çekişte nedir, nenin nesidir farkına varmadan midesine indirmiş; yani yazık etmiş. O zaman ev sahibi dayanamamış:

“Be adam,” demiş, “anladım zevkin yok... Fakat sünneti şerifeyi de mi bilmezsin?”

Malûm a –daha doğrusu bizim nesle malûmdur ya– suyu üç yudumda içmek sünnettir; Peygamberimiz zevk ehli olduğundan böyle yapar ve anlaşılan, suyu yahut herhangi bir mayii lârp diye nefes almadan yuvarlıyan kaba heriflere pek kızarmış.

Geçen gün ince zevkli bir dostum bana nadide eşya ve mobilya ile döşenmiş evinde, “En kıymetli mallarım, hazinem burada!” diyerek kapalı bir dolap gösterdi: Gizli çekmecedeki sakladığı bir anahtarı aldı, kilide soktu; ne çıkacak, nasıl bir koleksiyon? Merakla gözlerimi diktim ve görünce hayrete düştüm: Bir sürü şişe... Viski, konyak, şarap şişeleri, en nadirleri ve kıymetlileri... Fakat arasında harcıâlem olanları da var:

“Bunlar zevkten nasibi olmıyan, ne içseler aynı tadı duyan misafirlerim içindir. Ötekileri ancak ehline ikram ederim.”

“Öyleyse korkma, eğer ehlini gerçekten seçebiliyorsan, bu içki stoku ‘aferin’ gibi bitmez tükenmek bir hazinedir.”

En güzel konyağı –avucunda kadehi ısıtmadan, rengine bakmadan, kokusunu almadan, önünde beklemesinden ke-

yif duymadan– bir hamlede yok ediveren misafir, bir daha eve çağırılacak kısımdan değildir. Onunla eğer pek lüzumlu ise gazinoda buluşmalı; kanyak içmeli.

* * *

Yukarıda hoşaf bahanesile malûm faydalı mahlûka karşı şuna buna uyarak yersiz tarizde bulunduğumuzu söylemiştim. O mahlûk için, Ziya Paşa ağzile:

Zerdûz palan ursan eşek yine eşektir.

dememizi haklı görmiyenlerdenim. Hele bu kof hikmetin ilk mısradaki:

Bed asla necâbet mi verir hiç üniforma

sözünü izah için kullanılması büsbütün mânasızdır. Zira eşek kıyafet değişmesine hiç aldırılmaz; insan gibi böbürlenmeği, sırma ile necabet kazandığını aklından geçirmez. Hangi kılığa soksanız, tabiatında bir fark göremezsiniz. Yani: “Bana altınla süslü bir palan vurdular; tahta semerli cinsdaşlarıma raslayınca artık azamet satarım; onlara yüksekten bakarım; yanıma yaklaşanlara surat asarım, kendime benzemiyenlerden uzak kaçarım. Bugüne bugün zerdûz palanlı eşekler sırasında sayılıyorum; ilk işim kendime Arap atları gibi bir şecere uydurmak, necabet taslamaktır. İçtimaî seviyem yükseldi, protokol dışına çıkmak onuruma dokunur, haysiyetimi kırar!” diye düşünmez.

O kadar ki altınlı palan sırtında olduğu halde bırakınız yularını... Koşa koşa gider, civardaki keçe palanlı ve hattâ hiç palansız cinsdaşlarına demokratça katılır ve daha mühim bir şey yapar: Samur kürke karşı insanlarda görülmeyen bir kayıtsızlıkla şayet keyfi geldiyse yatar; tozu dumana katacak ve lüks kıyafetini hiçe sayarak yerlerde yuvarlanır. Diken veya tel örgü bulursa, gene aynı kayıtsızlıkla zerdûz palanın parçalanmasına aldırmadan kaçınırdı... Âdeta: “Ben böyleyim ve benim cinsim budur; palanın altına gireriz ama tesiri altında kalacak kadar benliğimizi kaybetmeyiz; bir palana aldanıp aramızda sınıf farkı yaratacak içinden bir daha çıkılması güç siyasî dâvalara, içtimaî kavgalara yol açmayız!” der. Onun içindir ki Şehislâm Yahya Efendi:

Âdeme cübbe vü destâr keramet mi verir

diyercek işin içine eşeği katmayıp yalnız insandan bahsetmekle maksadına daha insaflı, izanlı yoldan gitmiştir; kabalığa düşmemiştir.

Hele kendisinin cübbe vü destâr payesinde en yüksek rütbeye erişmiş bulunması bu söze ayrı bir kıymet ve inandırıcı bir mahiyet vermektedir. Yahya Efendi’nin şehislâmlık cübbesinin resmî adı olan “fervel beyzâ”dan ziyade güzel sanat kuvvetile yaşadığını dikkate almak lâzım...

Netekim Kanunî Süleyman’ın:

Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi

sözüne ayrı bir kıymet veren nokta o padişahın “devlet” de-

diği zaman devletlerden en büyüğüne erişmiş olmasıdır. Bunu ben söyleseydim, “Sen kim oluyorsun da devletle sıhhat mukayesesi yapmakla kendini salâhiyetli buluyorsun? Belediye başkâtipliğini devlet mi sanıyorsun?” diye çıkışlsa, bu tarz “realizm”e sadakat bakımından haksız düşmezdi.

* * *

Eskiden öğretmenlerimizin edebiyat dersi diye yazdırıp tahlil ettirdikleri gûya hâkimane sözler arasında bir aralık şikâyet ettiğim o bozuk Türkçeli:

İnsanın ihtiyacı ki bir lokma nânedir

nanesi de vardı. İnsan ihtiyaçlarının bir ekmekle, hattâ has francala ile de bitmiyeceğini çocuk aklı bile kavradığı halde hoca efendi neden o saçmayı bir hikmet şeklinde bize kabul ettirmeğe çalışırdı? İçin için buna, basma kalıp sözlere bağlı kalınmasına sinirlenirdim. Sonradan daha iyi anlamıştım ki ekmek gibi mütekâmil bir gıdayı vücuda getiren insan zevkçe çok ilerlemiş olduğundan ihtiyaçlarını da çoğaltmıştır; bir taraftan yemek bahsinde börek ve baklavaya yükseldiği gibi hayatın başka fasıllarında da hesapsız ihtiyaçlara kapıyı açmıştır.

Epeyce oluyor, vitrinde gözüme ilişen bir şişenin neye yaradığını sormuş, traştan sonra yüzü serinlettiğini öğrenerek bir tane almıştım. O gün bugün o tuvalet suyu ihtiyaçlarımdan ve masraflarımdan biri şekline girdi. Şüphesiz ki vazgeçebilirim... Ama bir zevkimin eksilmesi pahasına!

İhtiyacı sadece ekmekten ibaret kalan insanlar âleminde Ziya Paşa'nın bir "Terkibi bend" yazmasına imkân yoktu ve Adana'ya vali olarak değil, nihayet fırıncı sıfatile giderdi. Şimdiki okul kitaplarından ve derslerinden öyle yersiz şöhrret yapmış sözler atılmıştır sanırım. İnşallah başka çeşitleri, modern kofluklar da konmamıştır.

Fakat konuşmama başlarken tenkidettiğim "o mâhîler ki derya içredir..." sözile maksudım İstanbullu ve İstanbul'da oldukları halde monden hayatları icabı belli başlı birkaç moda semtten başka İstanbul'u göremeyen, şehrin zevkini süremeyen hali vakti yerinde hemşerilerimizden bahsetmekti.

Söz, sözü açtı; buna sıra geldiği zaman da yazıma ayırdığım sütunlar dolmuş bulundu. O bahsi ayrı bir güne bırakacağım ve asfalt caddelerden, otomobil yollarından ayrılarak sizinle şu sonbahar günlerinde İstanbul'un unutmaya yüz tuttuğumuz semtlerinde dolaşacağım.

Akşam, 7 Ekim 1945

“MECAZ – İSTİARE” TUHAFLIKLARI

Şehrimizde konser verecek olan Rosita Sarrano’nun “Şark Bülbülü” diye şöhret bulduğunu gazetelerde okuduk. Kendi adı –uydurma da olsa– şüphesiz ki lâkabından daha güzel ve âhenkli... Müzikten hiç anlamıyan sesi bozuk bir adama bile hemen ortaya çıkıp, bestelenmiye benzeyen bu pastoral ismi bir tenor edasile çağırarak ve aksisadasını dinlemek arzusu veriyor!

Eğer “rosita” tahminimiz gibi “gül” ile alâkalı bir mânaya geliyorsa Şili muganniyesi şahsında gül ile bülbülü birleştirmiş demektir. Zaten hangi halk dili ve hattâ edebiyat vardır ki o iki kelimeyi daima yanyana getirmesin, birbirine yakıştırmamış olabilsin? Hele Şark şiirinde gül sözünü görüp de arkasından bülbülün çıkmaması yahut bülbül denildi mi güle sıra gelmemesi ihtimali pek azdır.

“Mecaz ve istiare” bakımından da bu sözler çok kullanılır. Gül, yanağı ifade eder, bülbül güzel sesliyi... Bilmem bizdeki mecazları ve istiareleri toplamak kimsenin hatırından geçmiş midir? Nezir ve nazım şeklindeki misallerle bir araya getirilse ve ince noktaları iyice belirtilse pek hoş, ayrıca faydalı bir kitap kazanmış oluruz.

Vaktile bize mecaz ve istiare bahsini uzun uzadıya okuturlar, öğretirlerdi. Şimdi tafsilâtı aklımda kalmamış ama

epeyce güçlük çektiğimizi unutmadım. Meselâ mecaz için “asıl mânasının haricinde müşabehet veya zarfîyet yahut sebebîyet gayrisıyla istimal olunan kelime...” kabilinden anlamaksızın bir şeyler söyledik. Bereket misal imdada yetişirdi: “Har” kelimesi “hayvanı nâhik” demek olduğu halde alâkali müşabehet olan hamakatten ötürü ahmak adama dahi ıtlak edilir... derdik, yani yine de “eşek” sözünü derste –nezaket icabı– ahmak karşılığı olarak bir türlü söyleyemezdik.

Tuhafı şudur ki mecaza misal ve daha nazik yüzlerce hayvan ismi dururken, kitap “har” kelimesini seçmişti... Konuşma lisanında kullanılmayan bir sözü ve kullanılan sözün tercümesini! Halbuki cesaretli mânasına aslanı, kurnaz demesine de tilkiyi alabilirdi.

Alınca ders kolaylaşırdı. İşte buna cevaz yoktu. Belki o misalin seçilmesine bir sebep de “hayvanı nâhik” terkiibini öğretmektir. Netekim öğrenirdik ve “eşek gibi anıran, eşek sesli hayvan” mânasına geldiğini bir daha unutmazdık.

* * *

Mecazların lisandaki derin ve geniş ehemmiyetini anlatmağa kalkışarak konuşmamıza bir ders mahiyeti vermek istemem. Mevzu hafiflesin diye sadece mecaz ve istiareye yaran kelimelerimizden hatırıma gelenleri sayacağım.

Önce hayvan isimlerinden hangilerinin mecaz ve istiare işine yaradıklarını görelim: Başta –demin de bahsi geçmişti– eşek gelir. Şu var ki bu hayvan hakikatte ahmak değil, inatçıdır. Ama inatçılığı bakımından bir mecaz misali teşkil etmez; eşek gibi inatçı –eşek inadı– dememiz lâzım gelir ki

o zaman da mecaz yerine teşbih ve tavsif yapmış oluruz. Cahile de yine haksızca eşek dediğimiz çoktur; esasta kalabalık timsali olmakla beraber bu yerde bazan “öküz” de kullanılır.

Öküze nedense cahillik pek yakışır, bu hayvanın gerçekten cahil bir hali vardır; lâkin eşek bu tesiri hiç yapmaz; hattâ duruşuna ve mânalı düşünüşüne aldanarak bir felsefeye bile ulaşmış olduğuna hükmetmeniz mümkündür. Hele bazısının dünyaya bir bakışı, tefekküre bir dalışı, insanları bir süzüşü olur ki, birkaç cilt kitap yazmadığına yahut seri konferanslar vermediğine üzüleceğiniz gelir. Öküz ise sırf tavırları alsa aynı kanaati hazıl edemez.

Tavşanın korkaklık ifadesine yaraması da aslanınki kadar yerindedir. Köpek hem takdir görür; sadakat timsali olarak... Hem zemme yarar; yaltakçılık, dalkavukluk, zalime hizmet bakımlarından. Kedi öyle bir mazhariyete ermiştir ki, mecaz yolile nankörlüğü anlatmakta kullanıldığı halde gerçek hayatta kucağımızdan inmez. Kedi de yaltaklanır... Fakat onunkinden köpeğinki gibi imrenmeyiz. Bilirsiniz ki yaltaklanması asıl huyu, hılkati icabı değildir; ara sıra kapıldığı bir kapristir; yaltaklandığının eline az sonra tırnaklarını da geçirebilir!

Haksız mecaz isimlerinden biri de kazdır; bu pek zekî hayvana bönlük ve kolayca aldanırlık atfetmek neden? Kaz bir istatistiğe göre, kendini otomobile en az çiğneten mahlûktur; ayrıca cesaretlidir; onun bulunduğu kümese sansar giremediği gibi, kazdan yılan da ürker. Yılan, mecaz olarak sinsi bir hainliği, soğuk bir güzelliği anlatır. Esmerlere kara yılan, sarışınlara sarı çıyan derler.

Kurum satan ve kendini beğenen bir insanın hindiye

benzetilmesine hiç diyecek yok ama asıl ahmak hayvan da odur. Netekim Fransızlar kaba yürüyüşlü ve zekâ yoksulu kadına hindi derler. Tavus kuşunu da bizdeki hindi mânasında kullanırlar. Tilki hilekâr; kurt tecrübeli ve ciddî görünen kurnaz, ayı hem vücut, hem tavır hem de kafa tarafından kaba demesindedir. Uzun boylu ve zekâsı kıtlara leylek demişiz. Arı çalışkan mânasınadır ama bal arısı... Eşek arısı hareketleri ve sesile bizi rahatsız eden faydasız şahsın sembolüdür.

Lûgatlarımızda mecaz mânalara lüzumu kadar ehemmiyet ve hepsine yer verildiğini sanmıyorum. Faraza bir lûgat ki orada kelebek için hoppa ve kararsız, cırcır böceği hakkında geveze, kaplumbağaya ağır, baykuşa uğursuz, kuzuya halim ve iradesiz notları konmamıştır... Eksik bırakılmış demektir. İnatçılığı bildiren bir hayvan da keçidir ama keçinininki sevimlice ve tuhaf bir inatçılıktır.

* * *

Fransızcada tavuk, kaldırım yosması mânasına gelirse de, o lisanda genç kız demesine “piliç” kullanılmaz. Zaten bu “piliç” istiaresi lisanımıza yeni girmiştir; yarım asır önceleri işitilmezdi yahut şimdiki kadar istiaresidir. Hele renk isimlerinden vapur dumanı, mahzen kapağı, cam göbeği, şarap tortusu, limon küfü, gülkurusu, pişmiş ayva, fındık kabuğu, burun kanı ve benzerleri kadınlarımızın himmetile lisanımızın büyük bir noksanını gideren istiareli sözlerdir.

Bizde asıl mecaz ve istiare hünerbazları satıcılarıdır. Torik yerine derya kuzuları kabilinden hepimizin bildiği bir sürü tuhaf, orijinal söz onların buluşudur.

Yemeklerimizden birçoğu da yine mecaz ve istiareli isimler taşır, ama hiçbirisi benim hoşuma gitmez. Vezir parmağı, dilber dudağı, sarığı burma, karnıyarık gibi... Hele dişi insan uzuvlarının bazısına işaret eden kadın göbeği, kadın budunu cinsinden olanlar lisandan atılacak ve sofradan uzaklaştırılacak derecede nezaketsiz ve zevksiz isimlerdir. Katır tırnağı bile o güzelim, nazlı dağ çiçeğine ağır bir hakaret teşkil etmekle beraber bunların yanında hafif kalır; zira hiç değilse yenmez.

Altın leğen ibrikte gülendam halayıkların döktükleri su ve mis asbunile tertemiz yıkanmış da farzetsek, vezirparmağı yine de bir insan yemeği olamaz. But ve göbek kelimeleriyle yapılmışlar aksi gibi o uzuvların en biçimli ve gerginlerini değil, bazı kere plâjlarda görüp de irkildiğimiz korkunçlarını hatıra getirir.

Bir yamyam kabilesi reisinin ziyafet mönüsüne yakışacak yemek adlarının medenî adam sofrasında yeri yoktur.

Akşam, 7 Temmuz 1946

MODASI GEÇEN SÖZLER

Kökü pekeskiye gitmeyen, sağlam olmıyan bazı tâbirlerin ve meşhur sözlerin yavaş yavaş unutulduğuna, modası geçtiğine dikkat ettiniz mi?

Meselâ bizim gençliğimizde bir “uç baba torik!” vardı ki gayet sevimsiz, münasebetsiz, âdetâ kaba olmasına rağmen almış yürümüştü; yıllarca İstanbul’da çalkalandı durdu. Hele Beyoğlu, Kumkapı, Yenikapı gibi karışık ahali barındıran semtlerde dil pelesengi olmuştu; yerli yersiz işitmekten gına gelmişti. Her işitişimde tiksинmekten kendimi alamazdım ve bir kere bile telâffuza cesaret edemezdim. Cidden bayağı, müptezel sözlerdendi. Kurtulduk.

Yine o zümreden “Dayan, Karebet Ağa!”yı da sevmezdim; tabii kullanmak şöyle dursun ağıza alanlardan da hoşlanmazdım. Bu söz de anasır arası deyimlerdendi; ekalîyetlerle meskûn yerlerde daha fazla işitilir ve onlarla münasebette zikredilirdi.

“Bu balık başka balık!” tâbiri her tarafa işlemişti ve şüphesiz ötekilerden nazikti. “Uç baba torik” ile “Dayan, Karebet Ağa” sözlerinin birer hikâyeye dayandığına hükmolunabilir; belki hikâyelerini bilenler yahut birer hikâyecik uyduracaklar vardır. Ben hatırlıyamıyorum.

Fakat “Bu balık başka balık!” sözü hakkında malûmat

sahibiyim: Bir zamanlar sokaklarda, bilhassa köprü üstünde ayak esnafı zar gibi ince bir maddeden el hararetile başını, kuyruğunu oynatan, bükülüp kıvrılan balıklar satarlardı. Bu balıklar fal tutmağa da yaradığı için hayli rağbet görmüştü. Meselâ balık avuca konduğu vakit evvelâ başını kaldırırsa, işiniz rasgidecekti; kuyruğunu kımıldatırsa zorluk çıkacaktı; hemen kıvrılır yahut fırlayıverirse mükemmel! Tezi tezine muradınıza erecektiniz...

İşte fal balıklarını satanlar şöyle bağırırlardı: “Bu balık başka balık!”

* * *

Halk o sözü benimsedi ve “göründüğünden fazla marifeti, hassa veya oyunbazlığı olan insan, bazan da eşya” mânasına kullanmağa başladı. Hâlâ da tamamilen bırakmış değildir.

Balık ile alâkalı, daha diri, daha mânalı ve uzun ömürlü iki sözümüzü –biri memur sözü, öbürü ata sözüdür– yazmadan geçemiyeceğim: “Balık kavağa çıkınca”, “Balık baştan kokar.”

Abdülhamid’in son yıllarında o idareyi zemmeden Fransızca bir kitap okumuştum. Kocaman bir şeydi amma ne eserin ne de muharririnin ismi hatırımda kalmış...⁷⁰ Fransız, kitabının ilk sahifesine bu “Balık baştan kokar” sözünü ve tercümesini aynen koymak suretile müstebit idarenin bozuklu-

70 Bu yazının yayımlanmasından üç gün sonra Sermet Muhtar Alus, “Aziz dostumu memnun etmek için bildiklerimi yazayım,” diyerek, bahsi geçen kitabın *Abdülhamid’in Son Günlerinde İstanbul*, yazarının da Paul Feche olduğu bilgisini verir (“Said Paşa Geçidi”, *Akşam*, 3 Eylül 1947) (hzl.)

ğundan padişahı mesul tuttuğunu anlatıyordu ve ata sözümün taşıdığı hikmeti övüyordu. Bugüne kadar unutmamışım.

Yine gençliğimin ağızda dolaşan acayip lâflarından biri “Nereye? Kavağa mı?” suali idi. O sözle ne ifade edilmek istenirdi? İyice bilmiyorum. Galiba boş, mânasız, çıkmaz bir işe kalkışanlara, ince eleyip sık dokumadan hislerine tâbi olarak “fevren” hareket edenlere telmihti; şaşkın, safdil insanlarla bir nevi alaydı. Bütün bu bilmediklerim, yarı bildiklerim hakkında beni tenvir edecekler çıkarsa, memnun kalırım.

Bir zamanlar da –hükmü kısa sürdü– şu söz revaç bulmuştu: “İyi lâstik amma otomobile gelmez!” Leş mâna? Bazı ufak tefek meziyetleri bulunup da ilerisine gidemiyen, daha ağır işlere gelemiyen demesine mi?

Acaba yarın torunlarımız bugünün meşhur sözlerinden “Boş ver!”, “pistonlu” gibilerile “naylon”ları vesaireleri de unutacaklar, mânasında şüpheye düşecekler mi? Keşke bir ehli çıksa da son asırdaki çabuk geçici tâbirlerle meşhur sözlerin her devire göre izahlı birer cetvelini yapsa, gelecek nesillere ölmez bir hediye bıraksa...

* * *

Aslında mânalı bir kelime midir, yoksa bir nevi “nidâ” mıdır, yoksa da büsbütün uydurma mıdır, türküde geçen bir “şınanay” sözü hatırlarım ki epeyce tutmuştu, “yarı züppe, acayip adam” mânasına kullanılırdı. Hattâ mektepte ismi “ş” ile başlayan ve herkese pek benzemiyen bir arkadaş a o lâkabı takmışlardı, âdeta uymuştu.

Sonları “tay – nay – ray” gibi “ay”lı soyadlarının hadden fazla rağbette olduğu bu devirde zannetmem ki biri çıkıp da “Şınanay”ı seçmiş bulunsun. Kelime haddi zatında komiktir. O komik söz şimdi lisandan tamamen kalkmışa benziyor; kulağıma hiç çalınmıyor; o türküde ikide bir tekrarlanan “vay!” nidasına uygun bir kafiye teşkil ederdi. Kantolardan kazanılmış başka sözler de yok muydu? Meselâ:

“Kabahat kimde? Pavlina’da!”yı, ortada suçlu bulunmadığına yahut suç bir mevhum kimseye atfedildiğine yahut da suçludan başkasına yükletildiğine işaret olarak kullananlar çoktu. Bunu söyler, gülüşürdük. Artık unutulmuş gibidir.

Gittikçe dilden düşen sözler arasında bazıları Arapçadır ve dua, beddua kabilindendir. Faraza bugünkü nesil yine “nauzubillâh – eyvallah – evvel Allah – illâllah – ibadullah – süphanallah” nevinden birçoklarını, hele “estağfurullah – maşallah – inşallah”ları dilinden düşürmüyor, amma bir zamanlar münevverlerin tecvide uyarak tekrarından hazetdikleri daha ağdalılarına, şöylelerine yanaşmıyor:

“El’iyazü billâh – hafazanallah – hasbetenlillâh – ma- haşerallah – hasbinallah – innallaha maassabirin.” Diğer taraftan Arapçalığını kaybetmiş “ibadullah”lar, “illâllah”lar, “maazallah”lar, “mededallah”lar yaşamakta devam etmektedirler; “Alimallah” da öyle...

Lisana hoş bir çeşni kattıkları için buna memnun olmalıyız.

* * *

Bir de, zannederim eski devrin nişan ve madalya bollu-

ğundan ilham alınarak “karpuzdan, kavundan madalya takmak” gibi bir söz kullanılırdı. Yapma pehlivanlar, mübalâğalı atıp tutanlar, yiğitlik taslayanlar, hiçten bir iş yapıp övünenler hakkında söylenirdi.

Çoktandır bu lâkırdıyı duymuyoruz.

Karpuzdan madalyayı biz sadece iştmişlerden değiliz, görenlerdeniz de... Mama mesiresinde Kavuklu Hamdi, daha önceleri Abdürrezak orta oyunları verirken bir de “*pehlivanlar*”ı oynarlardı; aktörlerden her birinin pehlivan rolüne çıktığı ve Kavuklu’ya yenildiği bu oyunda –şimdi ismini hatırlamıyorum– iri yarı bir Ermeni sanatkâr göğsüne gerçek karpuzdan madalyalar, nişanlar takar, meydana öyle gelirdi...⁷¹

Acaba yukarıdaki söz bu aktörün icadından sonra mı almış yürümüştür? Yoksa aktör mü o tâbirden ilham alarak kabuktan madalyalar takmıştır? Bilemem. Yine Abdürrezak’ın *Seksen Günde Devriâlem* piyesinde boyuna kuşağının arasından çıkarıp baktığı, şalgamdan yapıldığı söylenen kocaman yalancı saat de halkın hoşuna giderdi ve kötü saatlere alem olmuştu. “Madalyanın bir de ters tarafı” sözü lisanımıza doğruca Fransızcadan geçti; şüphe yok. Galiba ilk kullanan ve yazılarında mütemadiyen tekrarlıyan da Ali Kemal idi. Zira söz, bir bakıma pek parlak, pek faydalı görünüp de tetkik edilince zararlı yahut çirkin ciheti meydana çıkan bazı hükûmet işlerine telmihte, yani muhalefet yapmakta çok işe yarardı; pişmiş aşı soğuk su katardı.

Bir aralık –buharlı gemilerin işlemesinden sonra olacak– kaptanın yukarıdan boruya söyleyerek çarkçıya verdiği emirlerden “filispit-tornistan” kelimeleri de tâbirleşmişti. Birine acele bir iş yaptırılacağı vakit:

71 Alus, bu Ermeni aktörün eski tuluatçılardan Garbis olduğunu belirtir. (hzl.)

“Haydi,” denilirdi, “filispit!”

Yani “son süratle git, koş!”... “Tornistan” ise bir iş hakkında müracaat edilen kimsenin yanından geri çevrilmek, bir şey yapamadan dönmek demesine söylenirdi:

“Tornistan etti!”

Bir elbiseyi çevirtmek mânasına “tornistan ettirmek” sözü en fazla Birinci Cihan Harbi sırasında kullanılmıştı. Kaptanın emirleri zilli otomatik makine ile verilmeğe, bu aletler yayılmağa başlıyalı beri iki tâbir de lisandan yavaş yavaş sıyrılma yolunu tutmuştur.

* * *

Eskiden “burnuna kandil as – Ayağının altına sigara kâğıdı koy” sözleri de –hususî tâbirile– pek “zebanzed” idi. Biri hem miyop hem bön olanlara, öteki kısa boylulara yakıştırılırdı. Şimdi çok söylenmiyor.

“Kendini Pabucubüyük okut!” sözü de –zahir türbelerin kapatılmasından ve o hastalıklarda ciddi tedavilere başvurulmasından ötürü– yerini “Mazhar Osman’a git!” telmihine bırakmış gibidir. “Pabucubüyük” ile “Mazhar Osman” arasında alınan bu mesafe büyük bir zihniyet değişikliğine ve irfan seviyesi yükselişine delâlet ettiği için hayırlıdır. Amma tabiidir ki içine “Pabucubüyük”ün karıştığı söz çok daha pitoresk, Şarkkâri bir manzarayı göze getirmesi itibariyle başlı başına bir âlemdir!

Son yıllarda değişmekte en fazla gelişme gösteren hususî sözlerin “mektep ve talebe tâbirleri” olduğu muhakkak... Okul ve öğrenci arasında büsbütün yeni bir cins argo yerleşti.

Hele şimdi bir “esas” sözü var ki sezdiğime göre “güzel sağlam” mânasına geliyor. Bir de “torpil” lâf almış yürümüş: Eskiden “arka”, şimdi “piston” tâbir edilen iltimas demesinedir. Makine ve icatlar asrında elbette böyleleri kullanılacaktı.

Bu konuşmayı yazarken, devamlı okuyucularımdan olduğunu söyleyen pek nazik bir zat “hoşafın yağı kesildi” tâbirinin neye dayandığını bilmediğini ve arkadaşlarile konuşup benden sormağa karar verdiklerini telefonda anlattı. Yazık ki cevabında âciz kaldım. Daima tekrarlarım: Bizim böyle sözleri meşhurlaştırmış anektod ve fıkraları tesbite ihtiyacımız var. Yani ciddi bir çalışma lâzım. Henüz vakit ve zemin müsaittir. Bir müddet daha geçerse ne bilen kalacak ne de bir kaynak bulunacak.

Türk Dil Kurumu kendi âzası dışında o işin ehli insanlardan bir heyet kurmak, böyle tetkiklere de yol açmak gibi hayırlı teşebbüslere girişemez mi? Dil Kurumu’na nefes tükettiğimiz halde bir *Müteradipler-Anlamdaşlar Lûgatı*, bir *Tâbirler Sözlüğü* yaptıramadığımıza göre ümide kapılmayalım.

Kurum çalışmıyor değil. Hele Ömer Asım Aksoy’un *Gaziantep Ağzı* gibi büyük emek mahsulü III ciltlik eseri mühim bir kazançtır. Diğer taraftan Milli Eğitim Bakanlığı’nın daha zengin ve teferrüatlı bir bütçeye sahip olduğunu düşünürsek, Bakanlıktan da bir gayret beklemek hakkımızdır.

Ne lüzumsuz şeylere, ne noksan şekilde, neler harcıyoruz. İyi bir bakan, boş yere akan bir israf musluğunu kapayıp onu verimli bir işe tahsis etmesini de bilir.

Maarif bütçesinin kısıntı ve kırpıntılarından folklorumuzla alâkalı ne hazineler elde edebiliriz... Fakat, heyhat!

Akşam, 31 Ağustos 1947

MEKKE MOLLASININ OĞLU

S ırasını getirince: “Sen Mekke mollasının oğlundan daha mı iyi bilirsin?” sözünü kullananlar, fakat o sözün dayandığı fıkrayı bilmeyenler çoktur. Daima yazdığım gibi –her birisi meydana koydukları karakterler, eğlenceli mevzular itibariyle *Gil Blas* sergüzeştləri, Molière’in piyesleri ve tipleri kadar zengin, zarif en mühim ciheti, hap haline sokulmuş komprime olan ve istenince kocaman bir hikâye yapılmasına müsait bulunan– bu fıkraları unutulmaktan korumak, folklor bakımından şimdiki nesilden daha bilgiç sandığım bizlere bir vazifedir.

O sözü nasıl bir münasebetle, ne gibi bir vaziyet karşısında kaldığımız zaman tekrarlarız? Biri çıkıp da, gönlümüzden geçirip söylemeye dilimizin varmadığı yakışık almaz isteği sezerek, emelimizi anlamamakta ısrar edenlere, arzumıza uygun bir nasihat verir ve başkaları bu nasihate itiraz ederse... Görüyorsunuz ki fıkra, oldukça karışık ve nadir bir halet ve bir durumun tahlili olmak itibariyle de dik-kate lâyıktır.

Gözü kocaya doymamış gayet yaşlı bir ana, bunun da bir genç oğlu varmış; çocukcağız anasına ne kadar hizmet etse, hâkipây olsa, kadın yine memnun olmaz, “Sana hakkımı helâl etmem!” dermiş. Delikanlı bu hakkı helâl ettiririm

ümiidiyle kocakarıyı sırtına yüklemiş, yayan olarak Mekke yolunu tutmuş. Nice zahmetlerden sonra nihayet, uzaktan kâbe görünmüş, tam bu sırada karşılarına da bir adam çıkmış: “Ben Mekke mollasının oğluyum,” demiş, “böyle, bu halde nereye gidiyorsunuz?”

“Anama hakkını helâl ettirmek için sırtımda hacca götürüyorum.”

“Canım, böyle yapacağına kadıncağızı bir ere verseydin...”

Oğul itiraz etmiş: “Aman,” demiş, “yetmişinden sonra anam nasıl kocaya varır?”

Bunu işiten kocakarı, oğlunun hemen omuzunu dürtmüş: “Yavrum,” demiş, “sen Mekke mollasının oğlundan daha mı iyi bilirsin?”

Tan, 5 Nisan 1941

“GÖZALTI EDİLMEK” TÂBİRİ

Büyük Millet Meclisi –gittikçe haddini aşan ve sabrımızı taşıran Frenk kelimelerinden nihayet usanarak– “*interné*”ye mukabil “gözaltı edilmiş” tâbirini seçmiş. İlk bakışta “hasıraltı edilmiş” lâfını hatıra getirmekle beraber yine fena değil. Maamafih Türkçemizde, siyasî ve beynelmilel manadaki “*interner*”nin tam karşılığı zaten mevcuttu: Göz hapsine almak... Denecek ki “hapis” kelimesi politika nezaketine pek uymuyor; fazla kuvvetli ve sert! Lâkin, fikrimce, “göz” sözü bu kuvveti ve sertliği tamamiyle hafifletiyor; ayrıca maddî şekilden ziyade manevî manadaki mahbusun vaziyetini pek belâgatla ifade ediyor. Göz hapsine alınan şahıs belli ki ne zincire vurulmuştur, ne zindandadır ne de demir parmaklıklar ardında ömür sürmektedir. Çoğu hareketinde serbesttir: Açık havada ve başıboş gezmektedir; yalnız izin verilenden fazlasını yapmaya kalkışınca, önünü kesen bir kanuna tâbidir. Hürriyet vehminden mahrum edilmemiştir, ama yine de göz denilen nurdan ağın, lüzum görülmedikçe kendisini hissettirmeyen yumuşacık çerçevesi içindedir.

Göz hapsinde şiddetten ziyade şefkat, ihtiyat ve bir tehlikeyi gürültüsüzce önlemek gayreti var. Meselâ hareketlerinde ilk cinsî temayüllerle taşkınlıklar beliren yetişgen çocuklarımızı göz hapsine alırız: Onlar, yine eskisi gibi ha-

yatlarına devam ederler; birkaç çift uyanık göz, mümkün mertebe gizlice eteklerinden ayrılmamak şartıyla... Zaten Türkçemiz “göz” cihetinden pek zengindir: Gözcü, gözleme, gözbağcılık, gözcülük etmek, görücü, gözkulak olmak, gözde tutmak, göze almak, gözgöze gelmek; gözü ısırarak, göz âşinalığı, göz göre göre, başgöz etmek, göz doyurmak, göz nuru dökmek; yüzünü, gözünü sürmek; göz süzmek, gözüne dizine durmak, göze gelmek, gözünü daldan budaktan esirgememek, göze girmek, gözünü korkutmak, yüzgöz olmak, göz etmek, gözü gönlü açılmak, ilk göz ağrısı, gözetlemek, gözüne kestirmek, gözden düşmek... Ve birtakım atalar sözü: Göz görmeyince gönül katlanır; göz gördü, gönül sevdi; gözden uzak, gönülden irak; köre bir göz, iki olursa ne söz? Kaşının altında gözün var bile denmez... Muhabbet sözleri: Gözümün nuru, iki gözüm, gözümün bebeği, gözünden esirgemek... Şaka: İki gözümün hiçbirisi! Şarkı: Göz göz oldu yüreğim gözlerinin derdinden!

Bütün bunlara bir de “gözaltı edilmiş” tâbirinin ilâvesi –kumbaraya para atmak kabilinden– bir yeni kazançtır; ihtiyat akçesini çoğaltmaktır.

Tan, 14 Ağustos 1941

“ŞİMDİ YAYA KALDIN TATAR AĞASI!”

Her zaman lüzumundan bahsederim: Lâkırdı arasında kullanmasını âdet haline getirdiğimiz, dil pelesengi birçok sözlerimiz vardır ki lisanımızın en orijinal ve pek zengin bir tarafı sayılabileceğinden, bunların dayandıkları hoş fıkraları kaybolmaktan kurtarmak, yine o sebepten, ayrıca fıkraları da sözleriyle yanyana yarınki ansiklopediye de geçirmek çok lüzumludur. Meselâ: “Cemaziyelevvelini bilirim”, “şimdi yayan kaldın Tatar ağası” gibi... Bir müddet daha geçerse –yâni bizim nesil yahut o görenekle yetişmiş olan biraz daha gencecesi ortadan kalkarsa– tut kelin pençeminden! Kime soracak, hangi kitapta bulacaksın? Nitekim şimdiden güçlük çekmeğe başladık.

Hattâ ben o fikirdeyim ki *İnönü Ansiklopedisi*’nde Osmanlıca, Arapça ve İrancadan aynı şekilde dilimize yamanmış olup da mânasını bilir bilmez kullandığımız sözlere dahi –küçük *Larousse*’ün penbe renkli sayfalarındaki gibi– tercüme ve izahlarıyla yer vermek faydalıdır. “Elbadî azlam”, “zehî tasavvuru batıl, zehî hayali muhal”, “suphane men tahayyere fi sun’i hil ukul” cinsinden... Geçenlerde bir gazete-de o “zehî” sözü “zehey” şeklinde dizilmiş, doğrusunu bilenleri bilmiyenlere acındırmıştı.

Yukarıda sözü geçen “yaya kaldın tatar ağası” cümle-

sinin işaret ettiği fıkrayı, bu gibi işlerden anlıyan, meclis görmüş, sohbet ehli, yaşlı başlı adamlardan sorup soruşturmakta idim; çoğu: “Biliyordum amma,” diyorlardı, “hay kör şeytan hay, aklıma bir türlü gelmiyor!” Nihayet, dilimizin zevkine ermiş, eskinin güzel taraflarını sezmiş orta yaşlı bir dostum, epeyce düşündükten sonra –vebali boynuna– buldu, anlattı: “Bir Tatar ağası, uzak bir yere gayet acele ferman götürürken, yolda atını çatlatmış; ilk köye koşmuş ve bu yoksul köyün ağasına: “Atını getir,” demiş, “eyerini de sırtına vurmağı unutma!” Köylü angaryayı atlatmak isteyip: “Atım yok!” deyince tatar öfkelenmiş: “Çıkar atı,” diye haykırarak, “çıkarmazsan at yerine senin dinine biner, imanını sürerim!” Köylü dinsiz imansız, yaman ve yılmaz herifin biri imiş, gülmüş ve demiş ki: “İşte şimdi yaya kaldın, Tatar ağası!” Gelecek nesillere ansiklopedi şeklinde bir irfan fermanı götürürken yarı yolda Tatar ağası gibi yaya kalmıyacağımıza gerçekten emin olduğum içindir ki aklıma geleni not etmek suretiyle bu bahse arasına karışmağı zevkli buluyorum.

Tan, 25 Ekim 1941

KAZIN AYAĞI ÖYLE DEĞİL!

Dil işlerine dört elle sarılan *Ulus* gazetesinde okuduğumuza göre tuhafımıza giden “kazın ayağı öyle değil” tâbiri, eskiden medrese tahsili yapanların dil pelesengi olan “kaziyye öyle değil” sözünden çıkma imiş. Ben onu Nasreddin Hoca ile Timur arasında geçen tek ayaklı kaz fıkrasına dayanıyor sanırdım. “Kıvr zıvr”ın da aslı, yine softa ağzı “Kebir-üsagîr”den başka bir şey değilmiş. Bir ekim aleti olan “pulluk”, ilkönce bize Almanya’dan gelmiş ve bu dildeki “pfluk,” bizde değişerek “pulluk”a çevrilmiş. “Dil Köşemiz” muharriri şöyle diyor: “Fransızcada olduğu gibi bizde de bir ‘kelimeler tarihi’ yazılsa, kim bilir ne meraklı şeyler görürdük.”

Bu iş yalnız meraklı şeyler görmek bakımından değil, yarınki büyük sözlüğümüz ve ansiklopedimiz ancak onlarla tamamlanacağı için de lüzumludur; modern bir sözlüğün, kelime asıllarını bize öğretmesi şarttır. Meselâ Fransızca bir ansiklopediye baktınız mı, İtalyanca çocuk oyuncağı demek olan “popea” kelimesinin, süse pek düşkün olan Roma İmparatoriçesi Poppaea’dan alındığını, fakat Fransızca “*poupée*”nin küçük kız mânasında Lâtince “pupa”dan çıktığını, güzelce ve kısaca anlatıverir. İşte *İnönü Ansiklopedisi*’nde de “pulluk”a göz gezdirirsek, yukarıdaki “pflug” kelimesiyle ilişkili olduğunu da böylece öğrenmeliyiz.

Geçen gün, “özerlik” veya “üzerlik” denilen ve yeni doğan çocukları tütsülemekte kullanılan tohum adının aslını merak ettim. “Özer” öz Türkçede “üzeri”nin de anlattığı gibi üst, kabuk, arka, sırt, dış taraf mânalarına geliyor. Bu tohumun tütsüsü çocuğun dış kısmına, yâni derisine, tenine, sivilce ve pişiklerine faydalı sanıldığı için mi böyle denilmiş? Dil, tıp ve nebat bakımından düşünülecek, fikir danışılacak ve doğrusu bulunup sözlükte kelimenin yanına yazılacak bir nokta değil mi? “Ödağacı”ndaki “öd”ü Arapça yahut Hintçe diye gösteren eski lûgatlarımız bu güzel kokulu kuru dalların yakılarak kullanıldığını göz önüne getirip niçin Türkçe ateş anlamına gelen “ot-od” ile benzerliğine dikkat etmemişler? Görülüyor ki yarının sözlüğünü yapmak için posteki saymak ve kılı kırk yarmak lâzımdır ve lûgatçilik de budur. Şimdiye kadar Türkçe lûgat yaptıklarını sananlara şöyle diyeceğim geliyor: “Kazın ayağı öyle değil!”⁷²

Tan, 30 Mart 1942

Biraz kısaltılmış versiyonu *Aydede*, 1 Ekim 1949

72 25 Nisan 1942 tarihli “Üç Mektup, Üç Bilgi” yazısında şu notu düşüyor Refik Halid: Sayın bir okuyucum *Ulus*’dan alarak “Kazın ayağı öyle değil” tâbirinin softa ağzı “Kaziye öyle değil” sözünden çıkma olduğu hakkındaki yazıma karşı diyor ki: “Kazın ayağı”, müfred olan “kaziye” kelimesinden değil, cemi olan “Kazayâ”dan bozmadır; âhenk bunu göstermektedir: (*Kazayâ*)-(*Kaz ayağı*)... Ben de bu şekli daha doğru buldum.

BÜLBÜL, DİL VE ÇİLE

Birçok “sav”larımız, ata sözlerimiz vardır ki hayat bilgisi itibariyle kıymetleri dışında umumî malûmat bakımından da değerlidirler. İnceleyip anlatmaya kalkışsak, çocuk ansiklopedileri kadar küçüklerimize, hattâ büyüklerimize faydalı, öğretici olurlar. Meselâ “Bülbülün çektiği dili belâsıdır” deriz. Kaç kişi bundaki ansiklopedik hakikati bilir? Basma kalıp kullanır, geçeriz. Kendi kendimize sormayız: “Dilinden dolayı bülbülün çektiği çile, uğradığı belâ nedir? O hür bir kuştur, kanarya gibi sırf kafese sokulup sesi için evlerde beslenmez. Besliyenler varsa da pek azdır, zalim kimselerdir, ötsün diye zavallıların gözlerini bile oyarlar. Fakat atalarımız meşhur sözü herhalde böyle nadir vakaları ele alarak söylememişlerdir. Daha umumî mânada bir hakikate, bülbülün doğrudan doğruya kendine mahsus bir âdet ve yaşayış tarzına dayanmış olmaları icap eder. Acaba hangisine?”

Bülbülün en belirgin vasfı güzel sesle ötmesi olduğuna göre atalar sözündeki “dil”den maksat bu ötüştür. Fakat bülbül kadar olmasa da flurya, saka da hoşça öter; ispinoz da sade düşünmez, öbürleri kadar ötücüdür. Kanarya ise hep siyle yarışa çıkar. O halde başka kuşları bırakıp bülbülü seçmek için ayrı bir sebep vardır; bu sebep de şu olsa gerektir. Bülbül geceleri bile öten bir kuştur; ötmek demek, yerini

belli etmek demektir. Nitekim eskiden sopalarına ve şimdi de düdüklerine kulak kabartarak bekçilerin bulundukları yerleri anlamak, hareketini ona göre ayarlamak, gizlenmek mi, kaçmak mı lâzım, icabını yapmak mümkündür. Bülbül de öterek düşmanlarına yerini haber verir, avlayıcı kuşlarla sürünücü hayvanlar bu sese doğru yollanırlar ve onu susan kuşlardan daha kolaylıkla bulup yakalarlar. Zavallı hânendenin çok yüksek ve ipince dallara konup görünmeğe çalışarak ötmesi, kazalara uğraması da bu sebeptendir, gece ötmesi yüzündendir. İşte “Bülbülün çektiği çile dili belâsıdır” diyen dedelerimiz o sözle bu hali kasdetmişler, sözü bilgi ile söylemişlerdir.

Şunu haber vereyim ki ben bu hakikate bir çocuk dergisinde, bülbüle dair verilen malûmatı okurken ulaştım. Babalara tavsiye ederim: Vakit buldukça çocuklarının kitaplarına göz gezdiresinler; zararlı çıkmazlar.

Tan, 17 Nisan 1944

“KÂNİ” İLE “YANİ” FIKRASI

“Kırk” sayısı üzerine yazdığım konuşmada “kılı kırk yarmak” tâbirini unutmuşum; sonradan hatırladım. Bir de gene aynı yazıdaki “kırk yıllık Kâni, olur mu Yani?” sözünde –eski terimle– bir “takdim ve tehir” kusuru işlediğimi bana bildiren bir okuyucum, o sözün dayandığı fıkrayı da anlatmak nezaketinde bulunuyor. Mahmut Baler’in *Baldan Damlalar*’ında da öyle bir fıkra var. Fakat birbirlerine tıpatıp benzemiyorlar. Okuyucum vakayı Aynaroz’da geçiriyor. Kısa şekli, bir Müslüman oraya gidiyor; Hristiyan ve papaz olacağım diyor; sevinerek vaftiz ediyorlar. Ediyorlar ama Yani ardını alan eski Kâni perhize dayanamayıp eline geçirdiği bir tavuğu gizlice hücresinde pişirirken yakayı ele veriyor. Papazlar soruyorlar: “Nedir tenceredeki?” – “Lâhana” – “Ne lâhanası? Bu, basbayağı tavuk!” – “Ben onu vaftiz ettim, lâhana oldu!” – “Vaftizle tavuk lâhana olur mu, hiç?” – “Öyleyse kırk yıllık Kâni, olur mu Yani!”

Baler’in fıkrası aşk yüzünden Hristiyanlığı kabul eden bir Kâni’den, gene tavuktan, tavuğun semizotu oluşundan ve aynı şekilde verdiği cevaptan bahsediyor. Her iki fıkranın da tek kusuru fıkralara yakışan usul dışı epeyce uzun boy-lu tutulmuş meşhur sözlerin dayandığı unutulmuş fıkraları hatırlatması veya öğretmesi... Meselâ “Karaman’ın koyunu,

sonra çıkar oyunu”, “kuyruk acısı”, “garip kuşun yuvasını al-
lah yapar”, “yaya kaldın Tatar ağası”, “ıkar ağzından bakla-
yı”, “ölür müsün, öldürür müsün” vesaire gibi.

Kitabın değeri asıl bu bakımdan yüksektir; hattâ Türk
kültürüne hizmet sayılır. Şayet nükteler cevahircisi zevk ile
faydayı birleştirerek onları toplayıp inci gibi kitabına dizme-
seydi, fıkracılığımızın bir çeyrek asır sonra gerçekten yaya
kalmasından korkulurdu.

Akşam, 16 Aralık 1944

“KIL PRANGA, KIZIL ÇENGİ”

A kılarında nasılsa kalmış, fakat mânası kendilerince unutulmuş bir “deyim”i evde benden sordular: “Kıl pranga, kızıl çengi” ne demesine gelir? Çocukluğumda kadınlar ağzından işittiğim o sözün tam mânasını birdenbire bulamadığıma üzüldüm. Eh, nerede bizde bir ‘tâbirler ve meşhur sözler’ lûgati ki bakayım, hem kendim merakımı gidereyim hem de soranlara cevap verebileyim. Dil Kurumu’nun yeni çıkardığı *Sözlük* birçok bakımından kıymetli ve “emsaline faik” ise de tâbirler bahsinde eksiktir. *Türkçe Tâbirler Sözlüğü* adıyla basılmış faydalı kitabın da galiba A-D harflerinden ötesi çıkmadı. Bu kitap Ahmet Rasim ve Hüseyin Rahmi gibi Türkçe tâbirleri en çok ve en yerinde kullanan üstatların eserleri taranarak vücuda getirildiği, misaller verildiği için de değerli idi.

Türk Dil Kurumu merkez üyelerinden Milletvekili Ömer Asım Aksoy’un yeni çıkan iki ciltlik *Gazi Antep Ağzı* adındaki kitabı deyimler, meşhur sözler, atasözleri, dualar, beddualar itibarıyla ne kadar zengin... İşte benim istediğim bir bölge ağzı için yapılane benzer bir derginin bütün lisansı kavraması, içine almasıdır. Tâ ki “Kıl pranga, kızıl çengi” gibi sözler dilden kaybolup gitmesin. Şimdi, yavaş yavaş aklıma geldiğine göre, bu meşhur lâkırdı süslü püslü, gösterişli

giyinmiş, takmış takıştırmış kadınları anlatmakta kullanılırdı. Ama “düttürü Leylâ - Rüküş hanım” tâbirlerindeki gibi acayip, özentî, uydurma, maskaraca bir kıyafeti değil, ancak Fransızcada “dürt iğne ile gerilmiş” demesine gelen tâbirin anlatmak istediği şekilde, fazla itinalı giyinmiş olanların halini belirtirdi. şu var ki “Kıl pranga”, “Tel kelepçe” gibi pranganın bir cinsi midir, yoksa “kıl” kılmak mastarından emri hâzır yerine mi kullanılmıştır, zamanla telâffuzunu mu değiştirmiştir, vaktile, “Kızıl çengi” adında meşhur bir oyuncu kız ve “Kıl pranga” adında bir oyun mu vardı? Bilemiyorum... Bilen de yok sanırım.

Eğer o tâbir veya meşhur söz Gazi Antep ağzında bulunsaydı yukarıda bahsi geçen kitap sayesinde merakımızı halletmiş olurduk. Bu nesil de göçerse, *Tâbirler Sözlüğü*’nü yapacakların işi birkaç misli güçleşir.

Akşam, 27 Nisan 1946

DİLİNİ BİLEN MİLLET

Türkçe deyimler, ata sözleri ve bölge ağızları hakkındaki fıkralarımı bazı kimseler belki de mevzu bulamayınca başvurduğum sütun doldurma yazılardan sanırlar. Değildir. Dış ve iç politika meselelerinin umumî efkârı çok meşgul ettiği sıralarda bile –galiba günlük hâdiselerden fikir çekip tatlı bir oyalanma yerine geçtiğinden– o kabîl yazılara karşı okuyucularım daima alâka duyarlar. Bana en fazla mektup bu bahisler üzerine gelir. Netekim geçende “Kıl pranga, kızıl çengi” fıkrası münasebetile epeyce mektup aldım. Devletin en yüksek makamlarından birine başkanlık eden muhterem bir zat da kayıtsız kalamamış ki şöyle yazıyor: “... Nihayet Kadri Bey zade Hüseyin Kâzım merhumun lûgatini karıştırdım; üçüncü cildin 920’nci sahifesinde ‘kıl’ kelimesini okumağa koyuldum. Kitap bu deymi atalar sözü yahut durubu emsal diye gösteriyor ve ‘hafif meşreb, oynak kadın’ mânasına alıyor.”

Hüseyin Kâzım, lisandaki derin ihtisasına rağmen, “Kıl pranga, kızıl çengi” sözünü izahta iki türlü hataya düşmüş: Önce bu söz darbimesel grubuna sokulamaz. Atalar sözü başkadır; tâbir, yani deyim başkadır. Bir de meşhur sözler vardır, ötekilerden ayrıdır; çoğumuz ayırdetmeyiz. Sayın Ömer Asım Aksoy hepsini çok güzel sınıflıyor. Öyle ya,

“etekleri zil çalmak” bir deyimdir; “lâmı cimi yok” takım sözdür, “tut kelin perçeminden” bir meşhur sözdür. Fakat “ak akça kara gün içindir” bir ata sözüdür; zira hayat tecrübesinden doğmuş bir hikmet taşımaktadır. Hüseyin Kâzım merhumun ikinci hatası da o söze sadece hafif meşreb ve oynak kadın mânâsı vermesidir. Değerli ve devamlı okuyucularımdan Bay Abdülbaki Aziz daha doğrusunu söylüyor: “Kıyafeti hayret uyandıran şatafatlı, kadın,” diyor ve bir türlü mânâ veremediğimiz “Kıl pranga”yı da şöyle tarif ediyor: “Eski zamanlarda ayakları fazla zedelememek için hapishanelerde kullanılan ve en ince kıldan sağlam, fakat zarif şekilde yapılan bir cins pranga, yani zincir.”

Görüyoruz ki deyimler hakkında dilimizin püf taraflarını en iyi bilenler meslekleri lisancılık olmayan millettaşlarıdır. Geniş bir teşkilâtla onların yardımı sağlanmazsa, daha sittin sene, hele zaman geçerse kıyamete kadar mükemmel bir sözlük vücuda getiremeyiz.

Akşam, 7 Mayıs 1946

TARİZ SAYILMASIN

Memleketimizi hariçte temsil edenlerden mühim bir zat, “kıl pranga, kızıl çengi” fıkrası üzerine bana kıymetli bir mektup yazmış... Bir hediye göndermiş kadar memnun oldum. Diyor ki: “Başka dillerde mevcut olup, sözlerin asıllarını, mâna ve imlâ bakımından geçirdikleri değişiklikleri, hattâ evvelâ hangi zamanda, hangi eserde kullanıldıklarını belirten sözlüklere insan, içi yana yana, dilimizin de böylelerine kavuşması arzusile ve gıptalarla bakıyor.” Gerçekten öyledir; bizim zenginlik içinde yoksulluk çektiğimiz taraf budur; aradığımızı bir lûgat kitabında bulamayışımız, kelime haznesinin anahtarını ele geçiremeyişimizdir. Sayın diplomat yukarıda zikri geçen meşhur söz hakkında bizim yazdıklarımızı, vardığımız neticeyi kâfi bulmuyor; meseleyi daha vukufli ve dikkatli surette tahlil ediyor. Fikrince o söz aslını değiştirmiş, ağızdan ağıza başka şekle girmiş, yani “*corruption*”a uğramış olmalıdır.

Zira, iki parçadan mürekkep meşhur sözlerde ekseriya kafiye, hiç değilse yarım kafiye – *assonance*, bazan da redif bulunur.” Açtırma kutuyu – söyletme kötüyü – armut piş, ağzıma düş – ya tek dur, ya pek dur” gibi... “Kıl pranga, kızıl çengi”nin aslı da belki “kır belini, kızıl çengi” nevinden bir şeydi; kadın öyle süslenmiş, püslenmiş ki insana “belini

kırarak çengi gibi şakır şakır oyna!” dedirtiyor mânasına... Vaktile kürek mahkûmları için “kıl pranga” diye bir şey bulunsa bile, bunun çengi ile münasebeti olacağını akla kabul ettirmek sahiden güçtür. Meseleyi benim kısaca not ettiğimden çok daha geniş ölçüde ele alan okuyucum şu noktayı da hatırlatıyor: “Belini” kelimesi bazı Türkçe şivelerde “belingi” gibi söylenir.

Hepsi olabilir ve hiçbiri de doğrusuna uymıyabilir. İş orada değildir; zaten akıldan bir şeyler bularak sahîh bir hükme varılamaz. Yarın Kamus’umuzu hatırlarken metinlerde izine, özüne raslıyamadığımız sözlerin yanına nihayet “aslı bellisiz” diye bir kayıt düşer, geçeriz. Benim korktuğum daha fazla gecikmemiz, çok istifade edeceğimiz adamları yarın arayıp da mezar taşlarını bile bulmakta zorluk çekmemizdir. Üniversitelerin mütekâmil şekillere girdiği şu hamle devrinde –bütçeye epeyce külfet yükleyen– Türk Dil Kurumu’nun da belki şimdikinden daha verimli, daha işlek bir irfan kaynağı haline getirilmesi imkânına işaret etmek tariz sayılamaz.

Akşam, 1 Temmuz 1946

UNUTULMASIN DİYE

Fazla okuduğum için hepsi aklımda kalmıyor; geçen gün bir kitapta gözüme “Deli kızın çıtırı” diye bir tâbir ilişti. Bunu benim de işitmişliğim vardı; lüzumlu, ciddî işler yüzüstü bırakılıp da süs, teferruat ve münasebetsizce şeylerle gösteriş yapılmasını tenkid için kullanılırdı. Şimdi unutmuş gibiyiz. Halbuki o kabil işlere her sahada çokça rasladığımıza, kel baş üstünde şımşır tarak seyrinden kurtulamadığımıza göre bu meşhur söz sık sık yeri gelecek hoş tâbirlerimizdendir ve benzeri tâbirde olduğu gibi içinde meclise girmiyecek kaba bir kelime bulunmadığından tekrarında beis yoktur. Fakat “çıtır”ın mânası var mıdır? Nedir? Yeni *Türkçe Sözlük*’te bulamadım. “Çıtır çıtır – çıtır pıtır – çıtıptı”ların bahsi geçiyorsa da, onlardan ikisi “hal ve tarz gösteren birer zarf”tır, üçüncüsü “sıfat”tır; bize “isim” lâzım. (Deli kızın çeyizi gibi hep bir örnek... Tâbirini de unutmayalım!)

Üşenmedim, birçok kaynaklara başvurdum; nihayet *Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*’nde başlı başına ve tek şekilde “çıtır”ı ele geçirdim. Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde “kibrit – karışık – bir cins kil – çalı – küçük ve ufak” mânalarında kullanılırmış: Netekim iskambilde “çıtır kız” vardır. Bunlar yukarıdaki tâbire uymuyor. Ama ona benze-

yen bir “çıtırgı” kelimesine rasladım ki entarilerin yaka ve kollarına hattı münkesir şeklinde süs olarak işlenen nakış demesine gelirmiş. Ayrıca “çıtık” da kadınların başlarına koydukları hotozun etrafına süs için dikilen al renkte şeride denirmiş. O halde bu iki kelimedenden birçok defa gördüğümüz gibi kullanıla kullanıla tâbirde telâffuzunu hafifletmiş ve “çıtır”a çevrilmiş.

Eh, deli kızdan ne beklenir? En mühim, esaslı işleri bırakır, tutar, partial entarisinin üstüne acayip acayip desenlerde, karmakarışık çıtırgı, yani nakış işler. Bunu yapmazsa, taranmamış saçları üstüne yampiri oturttuğu gugurik hotozuna burun kanı, eğri büğrü bir sürü şeritler, “çıktı”lar diker... Olur bir maskara! Görenler de, “Ne beklenir? Deli kızın çıtır bu!” derler. İşte aklımca o hoş sözün aslı belki de budur. Aslını da bulamasam, tâbiri unutulmaktan kurtardığıma memnunum.

Akşam, 20 Mayıs 1946

“HAYDAN GELEN HUYA GİDER”

Yeni harflerimizde eski “he” ile noktalı ve noktasız “hıha”ların belli olmaması gençleri bazı yerlerde yanlış hükümlere sevk ediyor. Ama öyle oluyor diye Türk alfabesine bir sürü işaretler konulması lâzım gelmez. Biraz araştırmak ve sormak zahmetine katlanırlarsa, müşküllerini halederler. Genç olduğunu yazısından ve ifade şeklinden anladığım sayın bir okuyucum soruyor: Haydan gelen huya gider, sözündeki “huy” kelimesine insan tabiatı, huyu mânası mı vermeliyiz? Arkadaşlar arasında bahse tutuşmuşlar, benden danışmakta karar kılmıştır. İşte bu gençler eski yazıyı bilselerdi ata sözündeki “huy”un “he” ile yazıldığını görünce “hı” imlâlı kelime ile alâkası bulunmadığını hemen kestirirlerdi.

Mektupta şu sorular da var: ‘Hay-huy’ uydurma mıdır? Hususî mânalara gelir mi? Geliyorsa nelerdir?” Cevap vereyim: Meseleyi kavramak için ilk önce o sözün ne gibi yerlerde kullanıldığına bakmalıyız. Bir adam meselâ kolayca, hattâ az çok meşru olmıyan şekilde kazandığı parayı yahut öylece kazanılmış bir paraya konarak bunu zevk ve safa ile israf ederek yer, temelsiz işlerde boşuna tüketir, sonra yokluğunu çeker, sefaletе düşerse, “Ne olacak?” deriz, “haydan gelen huya gider!” Bir rivayete göre “hay”, Ermeni, “huy” da Ermenicede Rum mânasına imiş ve söz Ermeninin ka-

zandığını Rum alır, Türke nasibolmaz demesine gelirmiş. Sanmıyorum; zira bu mâna yukarıdaki kullanım şekline –kelimelerin Ermenicede mânaları olsa bile– uymuyor. Büyük bir ihtimalle “hay” gibi “huy” da “elfazı savtiye”dendir veya “nida”dır; bir asla da bağlamak mümkündür: Lûgatlarımızın Farsça olarak gösterdikleri “haya huy”un çalgıcı şamatası, “haya hay”ın ise matem feryadı demesine geldiğine bakılınca, ata sözü kelimelerde değişiklik yaparak “çalgı çağanak içinde kazanılan hayırsız para, matem iniltisile gider” anlamını belirtmek istemiştir. Netekim çocukluğumda o darbimeseli daha ziyade sonunu getiremeyip perişan hale düşen hafifmeşrep kadınlarla muhtekirler, mürtekipler, kumarbazlar, hovardalar hakkında söylerlerdi.

Türkçemizde nedense lûgatlara geçmemiş “hayhuy” kelimesi de vardır; “bir hayhuydur gidiyor” şeklinde kullanılır ki gürültülü patırdılı, düzensiz, karmakarışık ve hesapsız kiptapsız bir yaşama tarzına işaretler. Benim bulabildiğim bu kadarcıktır.

Akşam, 21 Ekim 1946

“NE MAL OLDUĞU...”

L isana haddinden fazla ecnebi kelime girmesini gerçekten durdurmak lâzımdır. Vâ-Nû pek iyi söylüyor: Dede-lerimiz “demiryolu-sünger kâğıdı-dolma kalem” gibi hoş karşılıklar bulmağa meraklı idiler. Hatırladığıma göre bizde Frenkçe kelime salgınına kapı “cerrah”a “operatör” demekle açılmıştır. Bundan önce çok daha dikkatli idik. Geçen gün, tahminen 1880 tarihlerinde basılmış ufacık bir kitap gördüm, o zaman Garb lisanlarından alıp kullandığımız kelimeler sıralanmıştı; sekiz sayfalık bir şeydi. Şimdikiler ayrı bir lûgat teşkil eder. Bütün hızımızı aslında Arapça, Farsça olup da çoktandır Türkçeleşmiş kelimeleri değiştirmeğe verdik de Frenkçelere ilişmekten çekindik. Hattâ daha tuhaf züppelikler yaptık. Meselâ bir asırlık “lâvanta”yı âdi bulup süründüğümüz kokulara “parfüm-esans” demeğe başladık. “Parfüm” de nedir? Bari doğru telâffuziyle “parfön”ü alsaydık! Güzel “köşk” sözü “villa” oldu. Bir kere o söz, yazıldığı şekilde “la” ile söylenmez, “lâ”dır, hafiftir, yani “yayla”daki “la” cinsinden değildir!

Fakat bizim lisanımız başka bir noktadan, daha esaslı ve en nazik tarafından da bozuluyor: Tâbirleri yerinde kullanmıyoruz; tâbirleri ve meşhur sözleri de hem şekil, hem mefhum bakımlarından değiştirip bozuyoruz. Dün gazetede bir

ilân gözüme ilişti; bir makine methinde “kristal gibi parlak sadasından ne mal olduğunu hemen anlarsınız” deniliyor. Bir kere “kristal”, “billûr”dan başka bir şey midir? Hayır! Sonra “ne mal olduğunu anlarsınız” tâbiri medih yerinde kullanılır mı? Katiyen! Bu sözde zem mânası vardır. “O ne maldır!–Ne mal olduğu belli!” cümleleri ile bahsi geçen şahsın iyi görünmesine rağmen neticede kötü mahiyetini meydana vuracağına yahut bu mahiyetini gizliyemediğine işaret etmiş oluruz. Yine meselâ “çiçek” güzelliği vafeder amma “ne çiçektir, o!” tâbiri bir zemdir; zira asıl mâna arkasına takılı bulunup da çok defa söylemeğe lüzum görmediğimiz “koklayanın burnu düşer” sözü içindedir.

Fikrimce asıl felâket bir lisanın en hususiyetli tarafından böylece delik deşik edilmesidir. O hataları yalnız ilâncılar yapsa aldırmayız. Aransa, sayılı muharrirlerden de sayısız misaller getirmek mümkündür.

Akşam, 29 Kasım 1946

BALTA ASMAKTAN AYNALIYA KADAR

Birine musallat olmak, birinin başına belâ kesilmek mânâsına kullandığımız “balta asmak” tâbiri acaba hangi eski vaka veya âdete dayanıyor? Tâbirlerimizden birçoğu gibi bunu da merak ederdim de aramağa, sormağa vakit bulamadığımdan öğrenme imkânını bir türlü bulamazdım.

Son günlerde elime Millî Eğitim Bakanlığı’nca bastırılmış, fakat galiba henüz iki cildi çıkmış olan bir eser geçti: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*... Muharriri: Mehmet Zeki Pakalın.

Bizim zamanımızda tarih okurken öyle kelimelere raslardık ki mânâsını anlamadan geçmeğe, kendiliğimizden yarım yamalak bir mânâ vermeğe mecbur kalırdık. Kimden soracaksın? Hangi kitaba başvurarak kolayca öğrenivereceksin? Faraza bakardınız Raşid tarihinde bir söz geçiyor: “Barbarid resmi”... Ne ola? Kabil değil, fehmedemezsiniz; etmeniz için tarih mütehassısı derecesinde bilgiye sahip bulunmanız lâzımgelirdi. Şimdi, ismini yukarıda yazdığım lûgatı açıp bir göz attınız mı tamam... öğrendiniz gitti. Bu tâbir, Erdel çobanlarının otlatmak üzere Eflâk’a getirdikleri koyunlardan alınan resim hakkında kullanılmış.

İşte size *Tarih Deyimleri Sözlüğü*’nün ne kadar faydalı olduğunu gösteren bir misal. Diyorum ya, bugünkü nesil için

tahsil konforlaşmıştır; biz irfan yolculuğunu deve sırtında değilse de, nihayet yaysız arabada yapardık; tahsil haccine karadan, çöl yolile giderdik. Zamane gençleri o farızayı henüz uçakla yerine getiremiyorlarsa da, herhalde rahat sayılacak vasıtalarından faydalanarak eda ettiklerine şüphe yok.

Elinin altında seni aydınlatacak kitabı bulmak ne hoş! Böyle tahsil âdeta soğuk ve sıcak suyu kesilmeden akan kaloriferli bir apartıman hayatı gibi konforludur.

* * *

Her neyse... Gelelim “balta asmak” tâbirine: Bu sözün aslını da yine o kitaptan öğreniyoruz. Yeniçerilerin, bilhassa gemi azıya aldıkları son devirlerinde ve hemen bütün esnafı haraca kestikleri sırada muhtelif vesilelerden istifade teminine çalıştıkları malûmdur. Bir ev, bir bina yükselmeğe başladı mı herifler gelirler, amelenin iri yerli çivileri sert meşe tahtalarına çakmak için kullandıkları balta yahut balta biçimi keserlerden birini alıp oradaki bir çiviye asarlardı.

Bunun mânası –Bay Osman Ergin’in izahına göre– “had-din varsa asılan baltayı al, tekrar işe başla!” demekti. Baltayı asıldığı yerden alıp inşaata başlamak her yiğitin kârı olmadığı için, zorbaların gönlü hoş edilinciye kadar balta asıldığı yerde dururdu.” Ayrıca, İstanbul’a mal getiren gemiler limana girince, Yeniçeriler geminin baş tarafına bir balta asarlar, bu suretle de ticaretin bir kısmına hissedar olurlardı.

Tabiidir ki bu bahsi ben hülâsa ettim. Eserde uzun ve hayretle okunacak izahat vardır; lisan itibarile beni alâkadar eden başka sözler de çoktur.

Meselâ “ayak uydurmak” tâbirini insan askerlikle ve asker saflarının muntazam yürüyüşile alâkalı sanır. Halbuki tâbir askerî değil, edebîdir. Malûm ya, saz şairleri müşaare ettikleri sırada birinci şair ilk beyti söyler, öbürleri de aynı kafiye ile cevap verirler. İşte birinciden sonra ötekilerin o kafiye ile şiir söylemelerine “ayak uydurmak” denilir. Zamanla “yürüyüşte adımlarını başkalarına uydurmak bir gidiş ve bir harekete uymak, hattâ örnek almak, benzemeğe çabalamak” mânalarına girmiş.

Aynı kitapta bir “ahım, şahım” bahsi bulunuyor ki “pek o kadar da ahım şahım bir şey değil” sözlerini iyice izah ediyor. Kısaltarak anlatıvereyim:

Hicrî 900 tarihinden sonra “mahbub”lara “şah” denilir, âşıkların, galeyana gelerek kendi göğüslerini yırtmalarına da “sineye elif çekmek” tâbir olunurdu. Sinesini gerçekten yırtanlar olduğu gibi, göğüslerine döğme tarikile “ahım şahım” yazdıranlar da bulunurdu. Böyleleri, “Sineme elif çektim” veya “Ah, yazdım,” derlerdi. Şair Rahmi, sevgilisi Ali Şah için şöyle yanıp yakılmıştı:

*Nahûnünle ah şahım nakşedersem sineme
Nakşeder mi levhi uşşaka beni Şahım Ali*

Bu, tasavvufî mânada söylenmemiştir; düpedüz edepsizliktir amma ne yapalım! Muharrir bahse ilâve ediyor: Şu tafsilâtтан sonra tezahür eder ki “pek o kadar ahım şahım bir şey değil” demek, öyle âşıkların sevgililerine “ah, Şahım!” diye aşk ilân etmeleri derecesinde meftun olunacak bir şey değildir demek olur.

Neyse, o kadarcığı yeter; başkasına geçelim:

Son birkaç yılın epeyce tenkide uğrayan belediye icraatı içinde bir Bayıldım Yokuşu vardır; Dolmabahçe'nin arka tarafından Maçka'ya uzanan yokuş... Buraya neden “bayıldım” denilmiştir? İstanbul'daki diğer bazı yokuş isimleri kabîlinden dikliğine, yoruculuğuna, insanı yorup bayılacak dereceye getirdiğine kinaye olarak mı? Akla ilk gelen budur ve sanırım çoğumuz bu fikirdeyiz.

Mehmet Zeki Pakalın'ın lûgatında bir Bayıldım Kasrı sözüne gözüm ilişip de izahatı okuyunca, yanıldığımıza hükmettim. Zira XVIII. asır kasırlarımızdan biri de oymuş; bayırın üstüne kurulmuş imiş. “II. Mahmud zamanında yeniden yapılmıştı. Fevkalâde bir manzarası olan bu kasır iki katlı ve müteaddit odalı idi. Civarında ağaçlı sedler bulunuyordu. II. Sultan Mahmud da burada ceddi I. Mahmud gibi iftar eder ve bazı akşamlar vükelâsını da davet eylerdi. O devirde bazı sultan düğünlerinde dahi bu kasırda büyük ziyafetler tertibolunurdu.”

Çok mümkündür ki “bayıldım” sözü yokuşa, bayırın dikliğinden dolayı değil, bu saraydan ve saraya da aynı isim manzarasının güzelliğine işareten konulmuş olsun. Bugünkü vaziyetinde bir bayılan ve hâlâ aylamıyan varsa, o da aynı yokuşa sarfettiği paradan dolayı belediye olsa gerektir!

* * *

Lûgata bakmak zahmetine katlanmadığımız için yazılarında meselâ “bam teline basmak” tâbirini kullanan muharrirlerden bir kısmı bile kendilerine:

“Bam” nedir? Sakalın dudağa yakın kıllarından başka gerçekten tel olarak bir bam teli var mıdır diye sorsak, ko-

lay cevap veremezler; Farsça “bam”ın Türkçede “dam, çatı” demesine geldiğini bilemezler. (Zaten neleri bilmeyiz! Fara-za her gürültü veya feryat vesilesile kullanırız da “ayyuk” kelimesinin kutba yakın, çok uzakta görünen bir yıldız olduğundan haberimiz yoktur!” Sakal için üstteki kıllar çatı ve dam teşkil ettiğinden ötürü, galiba o kısım “bam teli” ismini almış, elimizdeki kitapta bu cihetle temas edilmiyor ve sazın kaba ses çıkaran kalın tellerine “bam” denildiği yazılıyorsa da, o kelimenin Arapça “bemme”den alındığı yazılmıyor.

Demek oluyor ki birine en çok kızacağı şeyi yapmak veya sözü söylemek mânasına şu “bam teline basmak” tâbirinde kastedilen “bam”, saz aletlerindeki kalın sesli teldir; sakalın üst kılları değildir.

Aklımdan çıkmaz; gençliğimde yaşlılar meclisinde bulunurken bir zat söz arası şöyle demişti:

Onunki hep, “Ali Paşa vergisi!”

Bu tâbir hakkında şimdiye kadar fırsat düşüp de malûmat edinememiştim; kendi kendime: “Zahir, Ali Paşa isminde biri vaktile bir vergi koymuş, galiba pek haksız, hadsiz bir şeymiş, dilde kalmış...” diye hüküm vermiştim.

Elimdeki lûgat anlatıyor: “Sadrâzam Semiz Ali Paşa bol bol vaadede, lâkin çoğunu yapmaz veyahut yapamazdı. Halk onun yerine getirmediği vaitler için bunu söylediğinden, öldükten sonra da bir şey vermediği vaadedip de yerine getirmiyenler hakkında kullanır oldu.” O halde tâbirdeki “vergi”, “rüsum, tekâlif” mânasına değilmiş; yardıma muhtaç olanlara bağış demesine geliyormuş. Netekim “vergili adam” da çok vergi veren değil, çok bağışlayan, muavenet ve iyiliği seven, bu hali benimseyen insan demesinedir.

Bu tâbirin aslını ilk işittiğimden kırk beş sene sonra öğrenmekten zevk duydum.

* * *

Yeni öğrendiklerim arasında bir de “Allah kerim yeri” var. Bunu da birkaç defa duymuştum da pek iyi sezememiştim. Şuymuş: “Eski Türk kahvelerinde fakirlerin para vermeden oturup yattıkları yer veya sayvan hakkında kullanılır bir tâbirdi.”

Yersiz yurtsuz kalmış bir düşkünün bilâ bedel barındırmak, geceleyin sokak ortasında kalmaktan korumak sıhhî mahzuru olsa da sosyal yardım bakımından çok değerli bir iş sayılmaz mı?

“Amelmande” sözünün Yeniçeri mütekaidi, emekli mânasında kullanıldığını kitapta okurken şimdi “amelimanda” şeklinde işten kalmış, iş göremez, yarı sakat demesine ya tezyif yahut acıma gösteren bir tâbire döndüğünü hatırladım.

Peki, yarı argo olup “parlak yüzlü, güzel” mânasına kullanılan “aynalı” sözü nereden geliyor? Bildiğimiz aynadan mı? Hayır. Eserde bu kelimenin “III. Mustafa zamanında kesilen büyük kıtadaki altınlara halk tarafından verilen isim” suretinde tarif edildiğini okuyunca anladım ki “aynalı”nın mazisi epeyce uzaktadır; 1760 tarihine düşmektedir, yani şöyle böyle iki asırlıktır.

Konuşmamızı hülâsa edelim: Verdiğimiz misallerden anlaşıldığı veçhile *Tarih Deyimleri ve Terimleri* lisan bakımından da çok faydalı bir eserdir; daha çabuk basılmak suretile az zamanda tamamlanması lâzımdır. Diğer taraftan yalnız tarihle alâkalı olmayıp, lisanda yer almış bütün tâbirlerin dayandıkları vakalar, hikâyeler belirtilerek derlenmesi işini dil kurumunun hâlâ benimsememesi de cayi sual değil midir?

Akşam, 12 Ekim 1947

MEVZUN SÖZLER

Bizim gençliğimizde makale çıkmazdı ki, içinde Divan edebiyatından birkaç mısra bulunmasın. Bunlardan hatırımda kalanlar var, meselâ: “Varakı mihri vefayı kim okur kim dinler”, “Atarlar taşı elbet dirahti meyvedar üzre”, “Değil kürsüye vaiz, arşa çıksan âdem olmazsın”, “Kişi noksanını bilmek gibi irfan olmaz”, “O mâhiler ki derya içredir, deryayı bilmezler” hele “Çelebî böyle olur bizde de konser dediğin” ve “Sözü insan olur, amma özü insan olmaz” kabilinden birtakım ârifane sözler. Edebî ve ilmî münakaşalarda bunlar iyice işe yarardı, yani münakaşalar az çok edebî mahiyet taşırdı. Hususî meclislerde de her münevver, hattâ yarı münevver muhakkak o sözleri kullanmak suretiyle âriflik taslardı. Hangi meclis vardı ki, zararlı biri öldü mü orada meşhur “Yıkıldı gitti cihandan dayansın ehli kubur” mısraı tekrarlanmasın?

Zamanla bu yazışmalar ve konuşmalar unutuldu, bir hususiyetimiz daha kayboldu. Peder merhum dünya ahvaline baktıkça şunu söylerdi: “Elimizden ne gelür hayrı duadan gayri.” Benim de yaşlandıktan sonra dil pelesengim o söz olmuştur.

“Re.-Ha.” imzasıyla, *Akşam*, 10 Haziran 1956

XI.

İmla

ALLAHÜ A'LEMÜ BİSSAVAB!

Dost bir gazetenin “Nasıl yazmalı?” sütununda benim bir fıkramdaki “dürüs” kelimesinden bahisle bunun “dürüst” yazılması lüzumu ileri sürülüyor ve belki de bir nezaket eseri olarak hata, müretteplerin üstüne atılıyor. Halbuki “dürüs”ü, o şekilde, bilerek kendim yazdım. Zira ve evvelâ, “*Cep Kılavuzu*”, Farisi olduğunu bildiğimiz “dürüst”ün Türkçesini “dürüs” ve “düzgün” diye gösteriyor. Saniyen Türkçemizde “doğru dürüs” tâbirinin bulunuşu, burada “t”nin hiç okunmayışı da bana, yerine göre, “dürüst”teki dile güç gelen “t”yi atıvermenin bir suç olmadığı fikrini veriyor. Yani “dürüs”ü öz Türkçe, “dürüst”ü tam Farsce bir kelime sayıyorum: “Dürüslük”ü de ek alarak Türkçeleştirilmiş yarı Farisî bir kelime... Hoş, çok defa “dürüslük” deriz a... Zaten yeni imlâ lûgati “tüfenk, arslan, kılınç, çiftçi” gibi Türkçe ve halk da “serbest, abdest” gibi yabancı kelimelerden dile zor gelen bir kısım harfleri çoktan atmıştır.

Lisanımızda “dürüs” de var, “dürüst, dürüslük, dürüstî” de... Lâkin sütun muharririnin davasını isbat için gösterdiği ne o acayip “dürüstüz” ne de elbette “dürüsüz” mevcut! Öyle zannediyorum ki, bazan acele yazıldığı anlaşılan “Nasıl Yazmalı?” sütununu idare, değme dil bilgiçlerinin bile kolayca içinden çıkamıyacakları pek güç bir iştir.

Bunun meşhurlaşmış bir isbatı da, geçenlerde aynı sütunda görüldü:

Bir gün: “müttehim” demelisiniz; denildi... Ertesi gün tashih edildi: Hayır, yanlış dizilmiş, “müttehem” demek lâzımdır; dendi. Daha ertesi günü tekrar düzeltmek lüzumu hâsıl oldu: “İlk dediğimiz doğrudur, ‘müttehim’ demek icap eder!” denildi. Bana kalırsa bu sütun faydasız değildir; fakat şu geçirdiğimiz dil buhranı ve ilim noksanı içinde, bir kelimeyi düzelterip doğru sanılanı yazarken ihtiyaten –eski fetvalardaki gibi– her defasında mahviyet gösterip bir “Allahü a’lemü bissavab” kaydını eklemek yahut da en iyisi, o sözü başlık yapmak şartiyle!

T'an, 21 Mayıs 1941

KANİJE MUHASARASI MÜNASEBETİYLE

Sayın “hakkı tarık us” Namık Kemal’in *Kanije*’sini, lisanımızın şimdiki şivesine muvaffakiyetle naklederek bastırmış; pek isabet etmiş. Bilhassa şu sırada maneviyat yükseltip cesaret kamçılayıcı o kabil kahramanlık eserlerine gençliğin dikkatini çekmesi büyük bir hizmettir; tebrik ederiz. Bunu, böylece kaydeyledikten sonra meselenin esasile alakalı olmayan bir noktaya –noktadan ziyade bir harf şekline– ileşeceğim: Sayın muharrir, ismini teşkil eden üç kelimedenden majüskülleri kaldırmış. Neden? Bir mahviyetkârlık alâmeti mi, yoksa uğura inanma uğur deneme mi yahut da kravatu atmak nevinden bir sadelik merakı mı? Bilmiyorum. Snobizm diyemeyiz, zira matbuatımızın bu cidden değerli rükünü ne snobluk yapacak yaştadır ne de en genç yaşındanberi hoppa başlıdır.

Zaten kendi adından majüskülleri hafzettmesine karışmak bize düşmez. Yalnız, *Kanije*’ye yazdığı başlangıçta bütün has isimleri de küçük harflerle dizdirmiş olmasına bir okuyucu sıfatı ile, itiraz etmek hakkımızdır. Zira o alışılmamış şekil gözleri yorduğu gibi, zihni de çeliyor, karileri zorluğa sokuyor. İşte bir misal:

“namık kemal kanijeyi magosa zindanında yazmış ve o mecburiyet altında ahmed nafiz müstaar adıyla bastırmıştı...”

Buradaki Namık Kemal, Kaniye, Magosa, Ahmed Nafiz isimlerinin majüskülden mahrum edilişinde ne fayda veya ne türlü zevk var? Bilakis bir yadırgama hasıl etmiyor mu? Ortada henüz yeni harfleri sökme müşkülâtı, hususile had devrinde bir imla kargaşalığı hüküm sürerken, okumayı ve anlamadığı kolaylaştırmaya yarayan has isimler ve satır başı majüsküllerini kaldırmak suratile zorluğu artırmak doğrudur? Yine muharririn “başlangıç” da bıraktığı iki ufacık boşluğa dokunacağım: Şerefli *Kaniye* vakası Naima tarihinde gayet uzun ve tafsilatlı bir surette nakledilmiştir; binaenaleyh o büyük nasir ve tarihçinin de hizmetini zikretmek fena olmazdı. Saniyen, otuz şu kadar sene evvel –bugün biri nasılsa hayatta kalmış, öbürü vefat etmiş olan– iki genç muharrir, Naima ile Kemal’den ilham alarak *Kaniye*’den dört perdelik vatanperverane bir piyes çıkarmışlardı. Bu piyes yıllarca oynanmış, halkı heyecana getirmiş, o muharrirlerin bibliyografilerinde de yer almıştı. Haydi diri kalanından vazgeçtik: Fakat Hakk’ın rahmetine kavuşmuş olan “Müfid Ratib”in ismini hayırla anmak için sayın “hakkı tarık us” temiz yüreğine uygun ne güzel bir vesile kaçırmış oluyor!

Tan, 5 Eylül 1941

HAS İSİMLERİN BAŞINA GELENLER

Bir dostumuzun ifşaatına göre yeni hazırlanan *İmlâ Lûgati*'ne uymamız lâzımgelirse ben artık “Halid”i “Halit” şeklinde yazacaktım; Mehmed ve Ahmed’ler de öyle yapacaklarmış. Fakat bu isimler birer mef’ul alınca yeniden tebdili suret edecekler, yine “d”li olacaklarmış. Deli olmamak işten değil! Meselâ Bay Halit, iki satır ötede “Bay Halide” veya “Halidi” şekline girecektmiş. Bir yaşma daha girdim! Has isimlerin değişmesi de ne demek? Velew ki, tek ve son harfi tebeddül etse, o ismin haslığı, hususîliği nerede kalır?

Hem kim iddia ediyor ki, yukarıda saydığım üç isim ve emsali daima öyle keskin telâffuzla “t”li okunur? Benim bildiğim, “t” ile “d” arası istisnâî bir okunuşları vardır. Hattâ adamın tahsil derece ve seviyesinin yüksekliğine göre “d”den başlar “t”ye kaçır. Nihayet bu son telâffuzda karar kılar. Daha şimdiye kadar kimsenin ismimi, yüzüme karşı “t”yi bir tokat gibi çatlatarak söylediğine raslamadım. Evdeki emektar adamımıza da “Ahmed Ağa” derdik, “Ahmetağa” değil!

İmlâ Lûgati bize sade imlâmızı değil, anlaşılan bu gibi nevicat kaidelerle bazımıza, adımızı da şaşırtacak. İnşaallah, kitapta, bir kısmımızın yazdığı gibi “tahin helvası”, “tahan

helvası” telâffuzunu alarak tadından kaybetmemiştir. Daha neler var ya? Hattâ ben, hâlâ “İstanbul”un noktalı “i” ile söylenildiğine de akıl erdiremiyor ve kulak alıştıramıyorum. İstanbullu, içinde doğup büyüdüğü, o şehre, hem de oldukça telâffuzlu bir “ı” ile “İstanbul”, hattâ “m” ile Istambul bile der; demektedir. Maamafih bunlara fazla karışacak esaslı evsafı haiz olmadığımından, dilbazlarımız ne emrederlerse öyle yazar, öyle söylemiye de çabalarım. Lâkin ceza kanununa bir madde ekleninceye kadar kendi adımı “d”li yazmaktan vazgeçmem... “d”liyim amma artık kanuna karşı koyacak mertebede değil!

Tan, 10 Eylül 1941

HAS UNVANLAR VE ADLAR

Gazetelerin resmî ilân sütunlarında görüyorum: Kütahya vilâyettir; fakat Erzincan valiliktir. Neden ikisi de vilâyet veya valilik değil? Yalnız bunlar mı? Maarif, vekilliktir... Ziraat, ticaret yahut hariciye ise vekâlet! Kütahya'yı vilâyet, Erzincan'ı valilik; ziraat'ı vekâlet, maarif'i vekillik yapan kimdir? Hangi kanunlardır? Dahiliye Vekâleti, vilayetlere valilik diyorsa, hepsine birden öyle diyordur, vilâyetler de dahiliyeye hep birden ya vekâlet diyorlardır yahut vekillik... Bir vekilin ve valinin öz Türkçeci oluşuna göre resmî unvanlar şekil değiştiremez. Bütçe kanununda bir daireye ne unvan verilmişse, onu bir harfine dokunmadan kullanmamız lâzımdır.

Has isimlerin her ne olursa şekil değiştirmesi doğru değildir. Meselâ “Halid”, “Esad” isimlerinin “t” harfleriyle sonlandırılması bu isimleri bir edat aldıkları zaman, başka isimlere benzetmektedir. Bir Bay Esat, “Kitabı Bay Esada verdim” gibi bir cümleye girince Esad şeklini alıyor. Halbuki has isimde değişme olamaz; has isim tek harfine ilişilemiyen bir varlıktır. Aynı adam edatsız olunca Esat, edatlı olunca Esad gibi iki isim nasıl taşır? Bizim *İmlâ Kılavuzu* diyor ki: “İnsanların özadlarıyla son adları, nüfus kütüğüne yazdırılan şekilde yazılabilir.” Buradaki “yazılabilir” sözü “yazılmış-

yabilir” manasına da geleceği için fazla lâstiklidir. Has isimleri edat aldıkları zaman bile değışmiyecek şekilde yazmak mümkündür: Soyadı “Söğüt” olan biri o ismi “Söğüd” şeklinde yazarsa, edat da alsa değışiklik olmaz. En iyisi has isimleri daima (') işaretiyle edatlardan ayırmalıyız. Öyle olunca şekil değışmez, ancak okunuşta ve söylenişte biz, kendiliğimize “t”lere “d”, “p”lere “b”, “k”lara “g” sesi veririz. İkide bir, kuyruk değıştirmek insan adına ve medenî imlâya hiç yakışmıyor.

Tan, 30 Eylül 1943

UNVAN KARGAŞALIĞI

Bir okuyucumun gayet haklı olarak bana yazdığı gibi usule sokulması gereken yalnız ecnebî has isimlerin imlâsı değildir; ecnebî şahıslara verilecek unvanlar meselesi de vardır. Gazetelere göz gezdirelim, radyoyu dinliye-
lim, telgraf haberlerine bakalım: Churchill bazısına göre “Mister”dir; bazısınca Fransızlaşarak “Mösyö”dür; “Bay” olduğuna da nadiren raslanmaktadır. Peki, neden Churchill çok defa “Mister,” Bidaut “Mösyö”dür de, yani mensubolduğu milletin lisanındaki unvanı alıyor da, bir İtalyan devlet adamından “Sinyör”, Almandan “Herr”, Rustan “Yoldaş”, Bulgardan “Gospodin”, Yunanlıdan “Kiryе” esirgeniyor, hepsi Fransa’ya nispetle Mösyöleştiriliyor? İngiliz ve Fransız lisanlariyle fazla ülfetimiz bir Macarı, Danimarkalıyı Fransızca unvanla anmağa sebep teşkil edemez ve yalnız İngilizlere öz unvanlariyle anılmak imtiyazını veremez sanırım.

Her millete o milletin kullandığı unvanı vermeğe de zaten imkân yoktur. Zira İsveçlisinden, İslandalılarından tutunuz Afganlı, Hintli, Çinli, hattâ Endonezyalı unvanlarını da bilmek, nasıl söylendiklerini öğrenip ezberlemek iktiza eder ki Bay Besim Atalay’ın ecnebî şahıs isimlerinin imlâsı hakkında ileri sürdüğü teklif gibi başımıza iş açar. Demek ki en kısa, kestirme ve milletlerarası usule uygun yol ecnebilere

de kendi lisanımızdaki umumî unvanı vermek, ne millettten olursa olsun ve memleketinde ne unvan alırsa alsın –önce-leri azıcık yadırgasak da– her ecnebiyi, her yerli gibi “Bay-Bayan” yapmaktır. Fransız için Churchill da, Recep Peker de, Herriot da hattâ yük arabacısı Paul da yalnız “Mösyö”dür ve İngilizin aklına “Mister”den başka bir unvan gelmez. Biz neden unvanlar arasında bocalayıp duruyor, ne diyeceğimizi bir türlü kararlaştıramıyoruz? Tuhafı şudur ki ecnebî isimler önüne kendi lisanımızdaki unvanı koyup yazmak ve söylemekle mükellef olması, halka iyi bir misal vermesi, usulü yerleştirmesi lâzım gelen iki müessese, Anadolu Ajansı ve Ankara Radyosu işi hâlâ düzene sokamamış, mahdut miktardaki memurlarını unvan üzerinde birleştirmeye muvaffak olamamıştır.

“Bay-Bayan” unvanları kabul edildiği zaman o kelimeleri başa getirmemizin ve yerli ecnebî her ismi tutacak mahiyette seçmemizin bir hikmeti de milletlerarası usule uymak, “Mösyö”lerle “Mister”ler kargaşalığından kurtulmak değil miydi?

Akşam, 18 Kasım 1946

O BÖLGELERDEKİ HÂS İSİMLERE DAİR

Gazetelerin Suriye, Irak ve hele Lübnan hâdiseleriyle dolduğu bugünlerde, oralarda kullanılan şahıs isimleri hakkında bir nebze malûmat beni şüphelere düşürüp kararsızlıklara sevk eden bir mesele de bu idi: Yeni tanıştığım zatın hangi ırk ve cemaate mensup olduğunu anlayamamak. Herkesin şive farkı sezdirmeden Arapça konuştuğu, fes giydiği, nargile içip tesbih kullandığı o memleketlerde meselâ birini çağırırlardı: “Ya Abdüllah, gel buraya!” Abdüllah meclise gelir, “Esselâm-ü aleyküm,” diye selâm verirdi; sanırdım ki, o zat bir Müslümandır; sonra öğrendim ki, o zat bir Marûnî yahut Ortodoks yahut da başka bir mezhepten koyu Hristiyanmış!

Bizde Müslüman ve Türk olmadığını hem isimlerinden hem de şivelerinden anlaşılan azınlıklara alıştığımız için yeni karşılaştığım bu keyfiyet uzun müddet acaibime gitmişti. Nasıl gitmezdi ki, meselâ bir “Şeyh Nimetullah Mubarek”, bir “El Hac Ebu Selame”, bir “Emir Kâzım Şemseddin” sırasıyla Marûnî, Rum Ortodoks, Hristiyan Dürzî çıkardı. Daha tuhafı da yok mu idi? İsmine ve Fransızcasına bakarak gerçekten Lâtin ırkına yakıştıracacağınız bir “Clemant Thomas” Süryani, “Jean Nissa” ise Keldanî, hatta bir “Serj Teodoriviç” Ermeni aslından değil mi idiler. Bitmedi: “Marc-Antoine”

isimli zatın Koptî ve “Müfid Abdülkerim” Bey’in ise Protestan olması mümkündür.

İşte bunun içindir ki, Batılı isimler hariç, önceden mezheb tasrih etmeden size birini tanıttılar mı düşünmeğe koyulurdunuz: Acaba Müslüman mı, yoksa Rum Arap, Protestan, Katolik, Marûnî, Nasturî, Süryanî, Keldani, Melkit vesaire gibi –oralarda din, mezhep mi ararsınız?– bir aileye mi mensup? Hoş Müslüman bile olsa, yine meraktan kurtulmuş sayılmazsınız ki! Zira Sünnî, Şafîî, Alevî, İsmaili, Dürzî, Yezidî nevinden, hemen hemen birbirine gizlice dış bileyen akidelere sahip olması ihtimali vardır. Fransızların yaptıkları bir hesaba göre, Suriye ve Lübnan bölgelerinde resmen tanınmış tam 30 adet mezhep mevcut idi; kadın firavuna tapan gizli ve acaip inançlardakiler de ayrı!

Fakat bütün bunlar bir şey ispat eder: Arap lisanının ekalliyetlere iyice işlemiş olmasını, Arapça bu cihetten fatih ve cihangir bir lisandır; meselâ Mısır ırk bakımından, Araplıkla alâkası yok gibi iken, bugün lisanın işlemesi yüzünden Arap âleminin merkezi haline gelmiştir.

Yeni İstanbul, 29 Temmuz 1958

KÜÇÜK KUSURLAR

Bir yazımda hepimizin konuşurken kalın, yani noktasız “I” ile “İstanbul”, hattâ “n” yerine “m” koyup “İstambul” dediğimiz kelimenin niçin imlâda “İ” aldığına akıl erdiremediğimi söylediğim zaman, bana hak verenler olmuştu. Zaten yabancı dillerde majüskül “İ”ye nokta konmaz. Bu kelime ise –sayın hakkı tarık us ayırdedilirse– ancak majüskülle yazılacağından bizim telâffuzumuz Frenk imlâsına da uygun düşer. Sonra yine bir “rüzgâr”dır tutturmuşuz. Anadan, babadan, dededen, edebiyat derslerinden bildiğimize göre ona noktasız “u” ile “ruzgâr” deriz. Bu yaşıma geldim, daha hiç kimse karşıma çıkıp da dudaklarını zorla büzerek, ıkına sıkına, “Bugün hava rüzgârlı!” demedi, demez, diyemez de! Arapçası “tuhef” olan kelimeyi de çoğumuz “tahaf” telâffuz eder, “tuhaf”ı yalnız “tuhafiye” sözünde kullanırız. Şimdi nedense “tuhaf” yazıyoruz ama bizler yine “tahaf” okuyor, “tahaflık etme!”, “tahaf şey!” diyoruz, gerçekten tahaf şey!

Ya Fransızların “album” imlâsına kapılıp o canım “albom”u bilgisizlikten “albüm” yapışımıza. *İmlâ Kılavuzu*’na da bu şekilde geçirişimize ne demeli? Şüphe yok ki yine bu şekilde yazılan kelimeleri “ültimatom” ve “serom” okuduğumuz gibi “albom” demek hem Fransızın söyleyişine hem de Türk dili kuralına daha uygundur. Yine bilgisizler, Fransız-

cadaki “parfum” imlâlı kelimenin o lisanın icabı olarak “parfön” okunduğunu sezemediklerinden bu sözü de büzerek “parfüm” diye telâffuz ediyorlar, hattâ yazıyorlar. Dile soktuğumuz şu ezilip büzülme, lüzumsuzca inceleştirme merakı, bütün o “rüzgâr”lar, “albüm”ler ve “parfüm”ler bir cins dil züppeliğine benzediği için bütün züppelikler gibi sinire dokunmaktadır.

“Her şey bitti, bir leğen örtüsü eksik kaldı” dememeli. Ne kadar küçük de olsa bir kusurun düzeltilmesi daha büyüklerinin de gözden geçirilmesine yol açar.

Tan, 24 Nisan 1943

YİNE O DÂVA

Bize *Divanü Lügat-it-Türk* tercümesini kazandırmak suretile pek büyük bir hizmette bulunmuş olan Sayın Besim Atalay'ın –başka birkaç değerli eseri arasına– bu defa *Türkçede Kelime Yapma Yolları* da katıldı. Dikkatle okumaktayım, daha doğrusu okudukça bilmediklerimi öğrenmekteyim; bildiğim meseleler hakkında da malûmatımı derinleştirmiş olumaktayım. Kitapta bazı imlâ tarzların a ilişiliyor; meselâ “spor-kral” gibi kelimelerin çekici harfler almadan yazılmalarını doğru bulmuyor; “sipor-kıral” imlâsını daha uygun buluyor. Öyledir, çekici harflerin kullanılması lisanımızın hemen hemen bir icabıdır. “Hemen hemen” dememin sebebi ise, bizim çekici harfsiz de konuşabildiğimize, hele okur yazar hale gelince dilimizin o âhenge pek güzel uyduğuna kısaca işarettir. Ama yapmamalıymışız... Yapmıyalım; ecnebi kelimeleri benimsediğimiz zaman da lisanımızın kuruluşuna ve kurallarına saygı gösterelim.

Bay Atalay'ın dokunduğu ikinci bir nokta var ki gerçekten ehemmiyetlidir ve bir an önce sağlam, değişmez bir şekle sokulmalıdır: Ecnebi has isimleri nasıl yazacağız? Asıllardaki gibi mi? Yoksa okunduklarına göre mi? Muharrir ikincisinden yana çıkıyor ve “hiç olmazsa bizim imlâmızda yazdıktan sonra tırnak içerisinde kendi dilinin imlâsını yazmak

da olabilir” diyor. Âlâ, âlâ ama ben meselâ Norveç lisanında şu Bjoernstjerne Bjoernson ismini nasıl okurlar ve söylerler, bilebilir miyim? Norveçli, Danimarkalı telâffuzu bir tarafa bırakalım, İngilizce bilmediğim için hâlâ Churchill’i bile tam İngiliz ağzı söyleyemediğim gibi, yarın faraza Amerikan edebiyatına dair –Fransızcama dayanarak– bir makale yazsam da içinde Sinclair Lewis veya Marjorie Rawlings’den bahsetsem o isimlerin telâffuzunu kimden öğrenir de asıllarındaki sesi çıkaran bir imlâyâ getirebilirim? İşi gücü bırakıp İngilizcesi kusursuz dostlara telefonda heceleteyim mi? Ya politikacıların adları?

Fransızlar ecnebi isimlerini Fransızcadaki telâffuzile okurlar, meselâ Churchill’i Şürşil deyip çıkarlar; fakat aslındaki imlâyı muhafaza ederler. Görülüyor ki sayın müellif bu meseleyi o tavsiyesile kesip atmış, bir temele oturtmuş, kaidelendirmiş olmaktan epeyce uzaktır.

Akşam, 11 Kasım 1946

ÇIKAR YOLA DOĞRU

İmlâmızın ıslahı meselesi hakkında yazdığım fıkra da şu üç nokta üzerinde durmuştum: 1- Türk Dil Kurumu'nun matbuatta kendisini şiddetle alâkalandıran fikirlere karşı kayıtsız gibi durması, susması; 2- Kurumun imlâ dâvasını tek başına halle hakkı olup olmaması; 3- Bu işi de aceleye getirmenin mahzuru. Aradan kısa bir müddet geçti, baktım ki kurum genel yazmanı *Cumhuriyet* gazetesine beyanatta bulunmuş. Demek, sükûtu bozmak lüzumunu o muhterem zat da hissetmiş, yani dolayısıyla bana hak vermiş. Ayrıca sözleri de ileri sürdüğüm fikirlere uymaktadır; memnun oldum. Buyuruyorlar ki: "Türk Dil Kurumu, alâkalı kol çalışmalarile zaten bu işin içindedir. Millî Eğitim Bakanlığı da kendi uzmanları arasında geniş ölçüde bir imlâ anketi açmış bulunuyor. İmlâ meselesi gözden geçirilecek önemli ve gerekli bir konu değerindedir. Bu büyük dâva üzerinde çabucak karara varmak, beklenen doğru sonucu vermiyeceği için, biz bunu 1949'da toplanacak kurultay gündemine almak fikrindeyiz. İlgili olanlardan o zamana kadar, bizi aydınlatacak incelemeler hazırlamalarını dileriz."

Mükemmel... İstediğimiz de bunlardı; evvelâ kurum genel yazmanının ağzını açıp bir şeyler söylemesi, bir imlâ dâvası mevcut olduğunu meydana vurması; sonra hariçteki

bilgili şahıslardan da faydalanılacağını anlatması ve nihayet acele kararlar alınmayacağı hakkında teminat vermesiydi. Şu ciheti de belirtmeği faydalı buluyorum. Genel yazmanın beklenen ıslahat yapıncaya kadar eldeki imlâ kılavuzuna uyulması hakkındaki fikri pek doğrudur. Bazı Arapça tâbirler ve eski şiirlerle nesir parçaları müstesna, bugün tesbit edilmiş olan imlâyâ riayet taraftarıyım ve şahsan riayet etmekteyim; daha doğrusu o işi benden daha iyi bilen mürettip arkadaşlara bırakmaktayım. Hepimiz ayrı şekillerde yazar, hususî bir imlâ kaidesine uyarsak, okuyucularımız büsbütün şaşırtmış, bir anarşiye kapı açmış oluruz ki bu, ancak mevcut rahatsızlığı arttırmaktan ve yeni kelime icadı salgını neticesinde husule gelen bezginliğe müşabih bir tepki yaratmaktan başka netice vermez.

İmlâ dâvasında en fazla istifade edilecek elemanlar, maarifçiler, bilhassa öğretmenlerdir. İş benimsemiş vukuflu muharrirlerin fikirleri de meselenin halinde şüphesiz büyük rol oynayacaktır.

Akşam, 14 Kasım 1947

“CUMHURİYET” İMLÂSİ

Her şey olur ama bu olamaz! Bir devletin ismini yazmak hususunda, hele o devlete mensup daire ve müesseseler imlâ fantezisine kapılamaz! Kâğıt paralarımıza baktıkça hayrete düşmemek kabil değildir. Zira *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası* ibaresinde *Cumhuriyet* kelimesindeki ilk “u” harfi bazısında çift noktalı, bazısında noktasızdır. Devlet o hususta henüz bir karar almamış mıdır? Başımızda *Cumhuriyet* mi var, yoksa *Cümhuriyet* mi? Merkez Bankası tereddüt içinde... Hem bu tereddüdünü en salâhiyetkar makamdan sorup öğreneceğine iki şeklini de kullanmağı tercih ediyor. Meselâ eski 2^{1/2} liralıklarda bu kelime”ü”lüdür; yenilerinde “u” ile yazılmış. Fakat daha yeni paralarda tekrar “ü”lü *Cümhuriyet*’e dönülmüş; madenî paralara da nedense noktalısı yakıştırılmış. Tuhaf, çok tuhaf! Kendi devletinin adını yazarken imlâ ihtilâfına düşen ve ne diyeceğini bilemeyen bir memleket halkı, bilhassa hükûmet dairesi muhakkak ki dünya yüzünde mevcut değildir. Bu derece başı boşluk, kararsızlık, acayiplik, ihmal akla sığmıyor.

Daha garibi şudur ki Merkez Bankası madenî paralarla son evrakı nakdiyeye harıl harıl “ü”lü “Cümhuriyet”ler hak ve nakşededursun bizim İmlâ Kılavuzu o kelimeyi “ü” ile kabul etmiyor, “cumhuriyet-cumhur” şeklini gösteriyor ki

doğrusu da budur. Amma bir de “cumurluk-cumur” diye bir şey almış; mânasızdır; mânasız olmakla beraber gene de “u” harflidir. Diğer taraftan Dil Kurumu’nun çıkardığı *Türkçe Sözlük* de bittabi “u”yu kabul etmiş. Zaten biz, eskiden beri, cumhuriyeti bilmezken de “cumhur cemaat” tâbirini kullanırdık; kelimenin son hecesi kalın ve noktasız “u” ile yazıldığından, baş taraftaki hecenin kalın oluşu telâffuzu kolaylaştırırdı; “ü”den “u”ya geçiş zorluğundan kurtulurduk. Canım “hörmet”i “hürmet” şekline sokmamıza da şaşar dururum; eski münevverler “hörmetler ederim!” derlerdi, ahali de meselâ “hörmetlice bir burnu var!” derken, katiyen “ü”lü bir telâffuz hatasına düşmezdi.

Haydi bunu bir yana bırakalım, ama rica ederim, devlet idare şeklini bildiren kelime üzerinde kapris ve fanteziye kaçmıyalım. Hele Maliye Bakanlığile Merkez Bankası’na behemehal imlâsını öğretelim. “Şu yaptığınız nedir? Ayıklayın pirincin taşını! Anladık, kimseye sormazsın, fakat imlâ kılavuzuna, lûgate de mi zahmet edip bakamazsın?” diye azıcık çıkışalım.⁷³

Akşam, 21 Ocak 1948

73 Merkez Bankası, bu yazıya cevap göndermiş, Refik Halid de 30 Ocak 1948 tarihli “Merkez Bankasının İzahı” yazısında bu cevabı aktarmış. Banka, 15 Ocak 1945’te TBMM’nin kabul ettiği “Anayasanın Türkçeleşmiş şekli”nin birinci maddesinde “Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir” dediği için o tarihten sonra basılan bütün paralarda eskiden olduğu gibi “cümhuriyet” değil, “cumhuriyet” yazımının kullanıldığını belirtmiş. (hzl.)

XII.

Telaffuz ve Hitabet

SAHNEDE TÜRKÇE DEĞİL, TÜRK GİBİ KONUŞMALI!

Güzel bir bahar havası geçirdiğimiz halde dünkü gün Zemherir fırtınasına rastlıyordu. Karakıştayız. Kış, tiyatro mevsimidir.

Gece yarısına doğru, kar savrula savrula yağarken çok ışıklı bir kapı önünde kar tanelerinin, içlerine dolan bu ışıkla süt beyaz camlı bir ampul tipisini andırdığı sırada tiyatronun boşalışı çok sevdiğim manzaralardan ve ressam olsam ilk yapacağım yağlıboya levhalardan biridir.

Bari tiyatrolara gidiyor muyum? Hayır. Ben, yalnız tiyatrolarımıza gitmiyen değil, Türkçeleştirilmiş filmleri de seyretmiyen, hattâ radyodaki piyesleri de dinlemiyen bir adamım. Tiyatroyu sevmem, güzel sanat saymam, tiyatrodan anlamam mı? Ne münasebet! Tiyatroya bayılırım.

Fakat Türk gibi konuşulan Türkçeye daha fazla âşıkımdır.

Sahne, perdede, radyoda bu Türkçeyi bulamadığım, bizdeki tiyatro Türkçesinden fena halde sinirlendiğim için Türkçe piyes seyretemem ve dinliyemem.

* * *

Şu ciheti peşin söyliyeyim ki, yazım bir tiyatro tenkidi değildir. Ne Şehir Tiyatrosu’nun veya başkalarının idare tarzından, ne şahsî olarak aktörlerle aktrislerden, ne telif, tercüme veya adapte piyeslerden bahsedeceğim. Bütün bunlar Türk gibi konuşma meselesi yanında, fikrimce ve inanımca “teferruat” sayılır. Kabahati kimseye yükletmiyorum, kötü bir göreneği yıkamamak azimsizliğinde buluyorum.

Aramızda konuştuğumuz Türkçeyi, olduğu gibi, kendi tabii sesi, hecelemesi, telâffuzu, edası ile uydurmacaya veya Frenklige kaçmadan, yine kendimize mahsus tavurlar ve hareketlerle sahneye sokabilmek... İşte meselenin can alacak noktası, daha doğrusu meseleye can verecek nokta budur.

Evet, biliyorum, sahne dilimiz kelimeler ve kaideler bakımından, yazıya geçirilince Türkçedir; fakat ses ve sese verilen “ton” itibarile hiçbir şeyceğiz değildir. Hattâ bu Türkçe, yabancı milletlerin –bir Arabın, bir Rumun, bir İngilizin– Türkçeleri kadar bile Türkçeye benzemez. Zira o Türkçeler hem telâffuz, hem kaide bozukluklarile doludur; bozuklukları ve aksaklıklarile karakteristik bir yabancı konuşmasıdır. Bizim sahne konuşmamızda kaidesizlik, aksaklık yoktur. Öyle olmakla beraber –şaşılacak şey!– Türkçeye öbürleri kadar bile benzememektedir.

Bir, iki kere gittiğim tiyatroda, Türkçeleştirilmiş filmlerde ve dinlediğim radyo piyesleri karşısında: “Niçin, diyorum, bu Türkçe bizim evde konuştuğumuza benzemiyor? Biz –ister lüks apartmanda, ister üç odalı tahta evde oturalım– bu acayip sesli Türkçe ile mi misafir karşılar,

birbirimizi çağırır, sevgilimize dil döker, âşkımızı okşar, çocuğumuzu bağrımıza basar, bu kadar sahte, iğreti, özen-ti mi konuşuruz?”

Şu yaşıma geldim, daha hiç kimse beni o sahne dilile sevmeyi, azarlamayı, üzerime yürümedi, dizime kapandı. Ne tramvayda, ne vapurda, ne plâjda, ne gazonunda, ne zengin, ne fakir, ne deli, ne kız, ne oğlan, ne yaşlı, ne bebek, hiçbir Türk ağzından –kaba, cırlak, peltek, gıygıylı veya çeşit çeşit lehçeli ne olursa olsun– çıkan Türkçe bu değildir.

Çocuklarımızın oyun olsun diye aralarında konuştu-kları kuş dili, kutudili, kepçedili bu sahne dilinden daha millî, daha Türkçedir!

* * *

Efendim, sanatkârlarımız için “deklamasyon” ve “diksi-yon” dersleri lâzım!

Diyoruz; ben de dedim. Yanlış! Bu iki ders ancak Türk gibi konuşulan Türkçenin iyileşmesine yarar. Frenk kelimelerinin sihrine kapılmıyalım ve yabancı dillerden aldığımız tâbirlerden keramet beklemiyelim.

Deklamasyon, asıl mânası göz önünde tutulunca sahte tavurlarla cakalı, tumturaklı, gayri tabii söz söylemek demektir; artık bugünkü tiyatroculukta yeri yoktur. Avrupa sahneleri bu, koyun ve tavuk gibi üfürülerek şişirilmiş kötü konuşma çığrını çoktan bırakmıştır. Şimdiki anlamında “deklamasyon”, rollerin icabı ne olursa olsun büyük bir ka-

labalık karşısında ferih fahur söz söylemek kabiliyetini gösterir.

“Diksiyon” ise çalışma çabalaya dilini düzeltmek, dil yatırmak, dil düzgünlüğü, iyi heceleme, iyi telâffuz, iyi “*intonation*”, yani sese iyi edâ vermek mânâsınadır.

Bu dersler gerçekten lüzumludur.

Fakat daha önce yüksek sahne sanatkârlarımızın çoğu Türkçelerini eski ve yeni tulûat kumpanyası ustalarından Abdi, Kel Hasan, Şevki, Naşit, Dümbüllü Türkçesi derecesine çıkarmalıdır!

Sonra “deklamasyon” ve “diksiyon” dersleri almağa başlamalıdır.

* * *

Bizde yalnız Türkçe değil, Türk gibi konuşan ve böyle konuşabildiği için de sahnede Türk gibi hareket eden tiyatro sanatkârları şimdilik yalnız tulûat kumpanyası ustalarıdır.

Öbürleri, yani yüksek aktörlerimiz –dikkat ediniz!– en ziyade taklitli rollerde, Mısırlı bir zengini, bir Ermeni bakkalı, bir Rum dilberini yaşattıkları, yani asıl Türkçeyi konuşmadıkları zaman muvaffak oluyorlar ve bize çok tabii görünüyorlar.

Halbuki ev ve aile dilini konuşurken, onları yadırgıyoruz; zira kendimize benzetemiyoruz. Ne zaman benzeteceğiz? Bizim sesimizle, bizim edâmızla, bizim hareketlerimizle lâkırdı ettikleri, yerlileştikleri, tabiileştikleri, –ne Minakyan’a, Mounet Sully’ye ne Emile Yanings’e ne Ameri-

kan yıldızlarına, ne Fransız komiklerine benzemeden, Türk gibi konuşup Türk gibi kımıldandıkları vakit!

Modern teknik, dekorlar, ışıklar vesairenden, her ıslahattan önce şu kötü, asılsız, özentî, tamamen uydurma sahne dilini koparmak, gerçek hayattaki gibi konuşmak, konuşanlara benzemek lâzımdır. Yani bir aktör, sahneye girmeden arkadaşlarıyla nasıl, ne gibi hareketlerle konuşuyorsa, sahnede de öyle konuşmadıkça, sahnede olduğunu unutmadıkça, ağzile kuş tutsa yine bizim aktörümüz olmayacağını bilmeli, dilini dilimize, hareketini hareketimize uydurmalıdır. Fakat bu başarıyı, yalnız aktörlerimizden bekliyameyiz. Kusur yalnız aktörlerimizde değildir. Hükûmet ve münevverler, sanatkârlarımızla elele, hattâ dil dile vererek Türk gibi konuşulan Türkçeyi sahneye beraberce yerleştirmelidirler.

* * *

Pek zararlı bir mesele daha var: Tiyatro ve hele Türkçeleştirilmiş film dilinden halk –daha çoğu kadınlarla kızlar– kötü örnekler ala ala, kulak alıştırma alıştırma gitmek konuşmasını değiştiriyor. Aramızda sahne dilile lâkırdı eden ve o dile yakıştırılmış tavurlarla oturup kalkan özentî, kalp bir nesil üreyor.

Sevişirken sinema yıldızları Türkçesile ve yabancı cillerle boğuk boğuk “Hıhı! Hıhı!” diyen ve bu suretle “Edebiyatı Cedide”nin yersiz, sayısız “Oh!”larına rahmet okutan bir nesil... İşitince dışının dış kökümüze soktuğu sinir alıcı

tel gibi bütün sinirlerimizi boşaltan sahte sesli, sahte edâlî,
Allah'ın gazabı bir Türkçe!

Tan, 10 Ocak 1943

Kısaltılıp biraz değiştirilmiş versiyonu,
“Sahte Sesli Türkçe”, *Her Kalem*, 16 Ocak 1951

AFARÖZ EDEMİYECEĞİMİZ BİR HARF

Sayın bir meslekdaşımız Türkçede “j” sesi olmadığını, millî hançeremizde bu sese ait hiçbir iz bulunmadığını ileri sürerek “Japon, jandarma, reji ve Fransızca imaj” kelimelerini “capon, candarma, reci, imac” gibi okuyanlara hak veriyor. Halbuki *Divanü Lügat-il-Türk* şöyle demektedir: “Çıkağı (g) ile (ş) arasında bir “j” harfi vardır ki, Türk dili bun-suz olmaz” Nitekim kitabı karıştırırsanız, Anadolu lehcesinde kullandığımız “çavju-mejek-aguj-tejik-arju-ajun-ijük” gibi ortalarında ve sonlarında “j” bulunan kelimelere rast-larsınız. Olsa olsa halis Türkçede “j” harfi başta gelmiyor. Böyle olunca da Japona capon diyenler olmalı ama reji ve imaj sözlerini asıllarındaki telâffuzla okumamıza bir engel yoktur.

Fakat meselenin fikrimce dikkate değer noktası başka-dır: Araplar “p”, Yunanlılar “ş”, Fransızlar “ı” harfinin dil-lerindeki noksanından dolayı bazı ecnebi lisanlarını ko-nuşmakta güçlük çekerler. Öbür taraftan Türklerle Ruslar alfabe zenginliği yüzünden herhangi bir lisanı aksansız söyleyebilirler. Bu, birçok lisanların öğrenilmesine ihtiyaç görülen bir asırda büyük bir üstünlük, bir “avantaj”dır... “avantac” değil! Dilimizi darlaştırmağa çalışacağımıza, onun bize verdiği kolaylıklardan daha fazla kâr çıkarmağa bakma-

lıyız. Zaten yukarıdaki örneklerden öğreniyoruz ki “j” sesli “Jale”, “Müjgân”, “Julide” cinsinden kadın ismi olarak kullanıldığımız birçok kelimeler almak suretile okur yazar sınıfı bu sese asırlardanberi alıştırmıştır. Şimdi yeni Türk harfleri sayesinde okur yazarlar biteviye artıyor; Türk alfabesinde de Osmanlıcasında olduğu gibi o harf vardır. Yarın Türkiye’de herkes okur yazar olacak. O halde “j” harfini afaroz etmeğe kalkışmanın sebebi, mânası, hele faydası ne ola? Hattâ eski Türkçede böyle bir ses olmasa bile bunu millî hançereye sindirmeğe bakmalıyız. Zira bizim yeni alfabemizde, hem de milletlerarası alfabesinde yeri vardır.

Millî başa şapkanın, millî mideye pastanın, millî kültüre hümanizma’nın yaraştığı gibi, bize onlardan daha yakın ve zaten lisanda mevcut olan “j” sesi millî hançereyi neden açmasın?

Tan, 16 Şubat 1943

“HELVA” İLE “HALVA”

Millî hançerimizde “j” harfi olmadığını ileri sürerek gûya yabancı harf yerine ille “c”yi kullanmamız lüzumunda ayak direyen sayın meslekdaşımız bu sefer de Türkçe kelimelerdeki kalın başlayıp kalın bitme kaidesine tam uymamız lâzım geldiğini söylemektedir. Yani aslı ister öz Türkçe, ister ecnebi dillerden olsun, her kelime o âhenkte okunmalı imiş... Yani, artık “üslup, ihsan, şair, Müslüman, Halep, hafif” yerine “üslûp, ihsen, şair, Müslümen, Halap, hafif” demeli imişiz! Tabîî bundan böyle ağız alıştıracağımız kelimeler arasında “kestene, kahva, enginer, alma, badam, mandalana, çiröz, patatas” gibi pek hoş telâffuzlu yemişler, sebzeler ve gıda maddeleri de bulunacak... Dükkânlar ve pazar yerleri işitilmesine doyum olmaz o disiplinli konuşma sayesinde millî hançerenin konservatuarı haline girecek. Yerli mallar pazarı değilse de millî hançereler pazarı!

Meslekdaşımız bir cihetten haklıdır: Anadolu lehçesinde “kirez, alma” şekilleri kullanılır; okuması yazması olmayanlar da yabancı kelimeleri bu âhenge uydururlar, otobüs yerine “otobos” derler. Fakat gitgide böyleleri bile başkalarını dinleye dinleye dillerini değiştirmeye başlarlar. Meselâ, köyden gelmiş satıcı kısa bir müddet sonra sokakta “elma!” diye bağırır, köyündeki gibi “alma” demez, patatesi Türk

hançeresine uyarak “patatas” şeklinde telâffuz etmez. Böyle olduktan, bu kadar çabuk alışılıp başka hançerelere uyabilmekten, bu kabiliyeti pek kolay elde ettikten sonra neden milletin gırtlığını cendereye sokalım, eski kalıbında kalmasına çalışalım, bütün dillere uygun bir kabiliyet kazanmasının zorla niçin önüne geçelim? Faydası nedir? Yeni Türk harfleri ile okuma yazma yayımı kendiliğinden bu işimizi kolaylaştırmaktadır; eskiden de medrese tahsili kalınlı inceleli kelime telâffuzuna alıştırmak bakımından epeyce faydalı olmuştu. Dört kocakarı otobüsü “otobos” şeklinde söylüyor diye bütün bir milletin dilini onlara uydurmak ciddî bir fikir değil, bir şaka olsa gerektir. Bizim dilimizden her türlü konuşma gelir.

Zaten Kastamonu’nun kıyıcığınan gelmiş aşçıbaşı bile şöyle söylemez mi: “Biz ‘helva’ demesini de biliriz, ‘halva’ demesini de!”

Tan, 22 Şubat 1943

SADAKALI KONUŞMA

Konuşma sırası, karşısındakinin yardımına muhtaç olmadan meramını anlatabilen insan epeyce azdır. Dikkat ediyorum: Çoğumuz lâkırdıya başladık mı sözlerimizi kıvrakça tamamlayamıyoruz; yarı yolda duraksıyoruz ve “hani neydi şu? Bir şey derler, bir şey vardı?” gibi sorularla başkalarının imdadımıza yetişmesini istiyor, bekliyor, bekletiyoruz. Bu vaziyet hasıl olunca da her kafadan bir ses, yani yardımlar başlıyor ve cümle ancak başkalarının gayretile güç belâ sona eriyor. Fakat o tarzda konuşan adamın kullanmak istediği kelimeyi bulmakta her zaman tam isabet olamadığı için sohbet, sohbetlikten çıkarak bir bulmaca oyununa benziyor.

Meselâ ben “maşa” diyorum, siz “kürek” diyorsunuz, bir başkası da “faraş”... Söz söyleyen bunlardan birini beğenmedi mi âdeta öfkeleniyor; “Bulamadınız, yazıklar olsun, hiç de işe yaramıyorsunuz, vazifenizi yapamıyorsunuz!” mânasına yüzümüze şöyle bir bakıp gene, “Şey... Haniya bir şey vardır, neydi o?” diye kekelemekte, düşünmekte, soruşturmada devam ediyor. Nihayet içimizden biri “süpürge” kelimesini ortaya atıyor; konuşan zatı ve hepimizi çıkmazdan kurtarıyor. Kurtarıyor ama az sonra “şey”lere, yani dil ucuna gelip de ağızdan bir türlü çıkamıyan duraksamalara tekrar başlanıyor.

Böyle iane toplıyarak, sadaka dilenerek konuşulmaz! Konuşacak insan lüzumlu kelimeleri bulmakta zorluk çekiyorsa, kati ihtiyaç duymadıkça lâkırdı etmekten, hele uzun boylu sözlere, hikâyelere girişmekten, meclisi söz arama derneği haline sokmaktan çekinmeli, dinlemeği tercih etmelidir. Bilmelidir ki pek iyi bir adam olmasına rağmen, kendisinden bucak bucak kaçınılmasının, söze girişince etrafa durgunluk çökmesinin sebebi budur. Bazı insan vardır ki kendi konuşmasını herkesten önce kendisi dinlemeli, bir kere de kendi sözlerine gene kendisi kulak vererek başkalarına ne zahmetler çektirdiğini anlamalıdır. Anlarsa ve eğer insaf sahibi ise, bir daha ağzını açmamağa yemin etmesi lâzım gelir.

Akşam, 17 Aralık 1945

RADYODA OKUMA HÜNERİ

Ankara Radyosu tenkide uğramak hususunda belediye-
lerden aşağı kalmaz. Programları beğenmeyiz; müzik
hoşumuza gitmez; haberleri kısa ve fazla resmî ağızdan, ya-
van buluruz, küçücük radyo piyesleri de çoğumuzu mem-
nun bırakmaz. Teknik ârızalar ve parazitler ise mizah serma-
yesi, tuhafılık vesilesidir. Şu var ki, müesseseye gayretsizlik,
kayıtsızlık gösteriyor, söylenene kulak vermiyor, işini oluru-
na bağlıyor diyemeyiz. Daima iyiye gitmek istediği muhak-
kaktır. Muhakkak ki iyileşmek için çırpınmaktadır. Ben de
bir noktaya ilişeceğim: Dünya haberlerini verirken, işlenen
bir kusura, hararetsizliğe ve cansızlığa...

Hani mekteplerde bazı çocuklar yazının mânasını dü-
şünmeden, kavramadan, mevzuun değişik yerlerine göre
seslerini ayarlayamadan, noktalarla virgüllere bakmadan
monoton bir âhenkle kitap okurlar... İşte spikerler de çok
defa haberleri öyle veriyorlar. Sanki ezber talimi yapıyor-
lar; hoca önünde sonradan daha dikkatli okuyacaklarmış
da, şimdi sadece ezberliyormuş gibi tamamilе ruhsuz ve
hararetsiz, yasak savarmışçasına hareket ediyorlar. Meselâ
haberde şöyle bir cümle var: “Bilmem nerede başvekil
nutkunun sonuna doğru heyecana gelerek demiştir ki...”
Heyecana gelerek söylenen sözlere azıcık olsun kuvvet ver-

mek, canlandırmak icabetmez mi? Hayır; spiker bunu da her zamanki monoton âhenkle, metne karıştırarak gürül gürül okuyuveriyor. O kadar ki heyecanla söylenen cümleler de ajansın izahına karışıyor, ajans mı söylemiş, başvekil mi fark edilemiyor. Sonra –yine meselâ– birbiri arkasına verilen ve biri bir zelzeleye, öbürü bir festival şenliğine dair iki haberin aynı tonda, insan yüreğinde bırakacağı zıt tesirlerden zerre kadar tahassüs duymamış bir makina sesile bildirilmesi doğru mudur? Dünya radyoları, aradaki mevzu, vaka farklarına dikkat ediyorlar, yerine göre sert, tatlı, mütehassis görünebiliyorlar. Ruhlu ve hararetli davranıyorlar; alâka uyandırıyorlar.

Okuma, öğrenilmesi mümkün hünelerdendir. Kaldı ki usulen spiker bu işin acemisi değil, ustası olmalı, dinleyenlere en iyi örneği vermelidir.

Akşam, 11 Haziran 1947

HİTABETTE VE TEMSİLDE SES

Törenlerde, okul davetlerinde, çeşitli topluluklarda epeyce nutuk dinliyoruz. Söyliyenler her yaştaki vatan-daşlardır; söylenilen de tabiatile günün mevzuu ile alâkalı şeyler. Edindiğim kanaate göre –birkaçı müstesna– henüz hitabet sesimizi, hitabet âhengini bulmuş değiliz. Ekseriyetle fazla coşkun, içten gelmişten ziyade taklitçi bir eda, bir tavır, bir ses takınmaktayız. Cümlelerimiz ise basmakalıp... Yeni fikirler pek az; aynı mevzu üzerinde hep eski söylenenleri ısıtıp ısıtıp ortaya koyuyoruz. Fakat benim asıl hoşuma gitmiyen cihet, her şeyden önce sestir; sesin bizim tabii sesimize benzememesidir; iğreti bir ses kullanışımıdır.

Zaten bu takma, yapma, özentî ses radyo, radyo temsil-leri, yerli filmler vesair bütün temsillerde az çok kulağımızı tırmalamaktadır. Ezberlenmiş yahut önceden hazırlanmış bir parçayı cemaat önünde okumak, söylemek lâzım geldi mi kendi tabii, normal, millî sesimizi bırakıp cırlak, taşkın, şivesiz, sahte diyebileceğimiz bir sese baş vuruyoruz. Hele temsiller sırası hakikî hayattaki sesimizi, bu sesin muhtelif vakalar karşısında aldığı esas tonu muhakkak bırakarak tamamiyle başkasını, yabancısını, yabancı gelenini, yadırgatıcısını alıyoruz. Geçen hafta bir sinema müsabakasının jüri âzası arasında bulunmuştum; çoğunun Halkevleri temsil

kollarından ders aldığı bu gençler de seslerini idare edemiyorlar, bizim klişeleşmiş mahut sahne sesine kaçmaktan kendilerini alakoyamıyorlardı. Fikrimce hitabet ve temsil öğreten bütün müessese ve okullar şu ses meselesine, sesin bizim tabii sesimiz olmasına ehemmiyet vermelidirler. Filvaki Ankara Konservatuarı ve İstanbul Şehir Tiyatrosu yavaş yavaş bu doğru ve millî sesi bulmaktadır. Okullarda, Halkevleri temsil kollarında da aynı değişikliği görürsek sevineceğiz.

Nutukta ve temsilde ilk tesir yapan sestir. Bu ses ne kadar kendi sesimiz, samimî ses olursa, söylediklerimiz ve yaptıklarımız da o derece inandırıcı olur.

Akşam, 10 Eylül 1947

BİR CİNS PİSTON: HİTABET

Kaç yıl geçti? Aşağı yukarı kırk... Öyle olmakla beraber bende bıraktığı müthiş tesire bakınız ki nutuk denildi mi hâlâ kulağımda şu cümle ile başlayan sözler uğuldayıp durur:

“Otuz üç seneden beri devam eden devri lâini istibdadın ziri tahakkümünde inleyen Osmanlılar, ilh...”

Ve şu kelimeler: Hürriyet, adalet, müsavat, uhuvvet...

O devirde “bravo!” diye bağırılması âdet değildi: “Yaş! Varol!” yetiştirdi. Sonradan –hem de tam öz Türkçeciliğe merak saldığımız sırada– coştuk mu “bravo!”yu bastırmadan yapamaz olduk. Millet Meclisi “bravo”yu kendi has lûgatları arasına aldı, kabul etti. Şimdi gazetelerde bazı nutuklardan parçalar okurken *Alkışlar. Bravo sesleri* şeklinde kayıtlara raslamaktayız.

Filvaki İngilizlerin “hurra!”sı da bir rivayete göre Türkçenin “vur, ha!”sından bozma imiş. Zaten Fransızların “bravo”su İtalyancadır. İşte biz de nihayet onu resmen benimsedik. Evvelce hususî mahiyette idi; daha eskiden hiç kullanılmazdı.

Hattâ avamın –yine eskiden sohbet arası “bravo” yerine “pardon” dediğini hatırlarım. Meselâ güzel bir cevap verir, bir akıl öğretir, bir hüner gösterirseniz karşınızdaki cahil takdir ve hayranlığını bildirmek için:

“E, buna pardon!” demekten kendini alamazdı. O cümledeki “pardon” “diyecek söz yok!” mânasına geliyordu. Şehir Türkçesinde “affedersiniz” demesine “pardon”, artık dil pelesengi olmuş. En çok söylenen kelimelerdendir. “Bravo” da kurultaylar, kongreler ve münakaşalı meclis müzakerele-ri yüzünden büsbütün tuttu, yerleşti.

“Günaydın”ın icadına rağmen “bonjur”un mevkiini muhafaza edişini de unutmıyalım. Görülüyor ki hâlâ Lâtin li-sanlarının tesiri altındayız.

* * *

Kurultay toplantıları dolayısıyla son günlerin ortaya çıkardığı bir mesele de nutuk ve hitabettir. Demokratik rejimlerde hitabet kudretinin insanı en yüksek mevkie kadar götürebileceğini kim bilmez? Hitabet kudreti, kendisi üzerine dikkati çekmenin en süratli vasıtasıdır.

İki insan tipi ele alalım. Birincisi devlet adamı olmak için her türlü meziyeti haizdir; fakat nutuk hassasından mahrumdur; kalabalık karşısında şaşırır, kekeler; ayrıca sesi de sevimsizdir, carlak veya kabadır. İkincisi ise ne derin malûmatlı ne de öteki kadar sağlam seciyeli olmamakla beraber hatiptir; âhenkli bir sese maliktir; psikoloktur da... Ne gibi fikirlerin cemaate hoş görüneceğini sezer, nabza göre şerbet vermesini bilir.

Bunlardan hangisi daha çabuk isim yapar ve yerini sağlar? Elbette ki ikincisi... İşte o bakımdan demokratik rejimlerde çok kere bir mevkie esas meziyetleri haiz ehlinden önce, sırf natıkapervaz olmasından dolayı kendinden daha

az meziyetlisi geçebilir; hitabetin cumhur aleyhine bir hak-sızlığa yol açtığı görülür.

Hem hatipliği hem de lüzumlu meziyetleri nefsinde cem-etmiş adam da vardır, fakat çok azdır. Kaldı ki partiler ha-tiplere muhtaçtırlar; seçim daireleri de seçtikleri mebusun natıka kudretine sahip olmasını, memleketlerinin adını iki-de bir, verdiği parlak nutuklar sayesinde yaşatmasını isterler.

Kabinesinin hatip bakanlardan mahrum bir vaziyette bulunmasını da hiçbir başkan arzu etmez. Binaenaleyh bazı ahvalde daha meziyetlisini bırakarak güzel söyleyeni tercih zorunda da kalır. Netice daima hatibinin lehinedir.

* * *

Hitabetin sihirli tesiri üzerinde duracak değilim. Ol-dukça boş, kitapta okusanız kıymet vermiyeceğiniz bir söz hatibin “jest”i, sesi, bakışı gibi ilâve hünerlerle cemaati sar-sabilir ve o kof söz, kalabalığa müthiş bir mâna, bir mahiyet taşıyormuş gibi gelir, alkışlanır. Bu da hitabet kudretinin sebep olduğu haksızlardandır.

Zira hitabet kudreti dinleyenlerdeki temyiz kuvvetini zayıflatmıştır; kısa müddet için de olsa bir şuur bozukluğu yapmış, geçici bir teessür yaratarak muhakemeyi bozmuştur. Alkışlarsınız, hattâ o heyecanla rey de verebilirsiniz. Lâkin aklınız başınıza gelince, daha doğrusu büyü bozulunca yap-tığınıza pişman olursunuz.

Hatiplere kurban giden kanunların ve şahısların haddi, hesabı yoktur. Eğer bir mecliste, bir toplantı yerinde insan-lar natıka güzelliğinin sihrine kapılmayacak surette techiz

edilebilmiş olsalardı, dünyanın gidişi çoktan değişmiş, çoktan iyileşmiş olurdu.

Faşist İtalya'yı ve Nazi Almanyası'nı iki avamfrip hatip kurmadı mı? Radyoda dinlediğimiz çılgınca nutukların ve isterik alkışların uğultusunu henüz duymaktayız. Harap, perişan, aç bir Avrupa üzerinde hâlâ dalgalanıyor. Natık-pervazlık kadar "ütopi"yi körüklemeye ve insanları aldatıp felâkete sürüklemeye yarıyan ne vardır? Hitler başlangıçta gırtlak veremine tutulsa ve Mussolini dil kanserine uğrasaydı, iki rejim de çok büyük bir ihtimalle bildiğimiz şekilde kökleşemez, İkinci Dünya Harbi'ni yapacak bir kudrete veya küstahlığa erişemezdi.

Hitabetin iyi işlere de yaradığını inkâr edenlerden değilim. Müstebit idarelerin kendi adamlarından başkasına bu kudreti kullanma salâhiyetini vermemeleri de onu gösterir. Nazi Almanyası'nda ve faşist İtalya'da hemen hemen yalnız Führer ile Duce nutuk söylerdi. O silâhı kimseye emniyet edemezlerdi. (Bir müddet daha geçerse, üç sene evvel dilden düşmeyen şu diktatörlerin isimlerini de, takındıkları unvanları da galiba unutacağız. Meselâ bu satırları yazarken "duçe" kelimesini güç hatırladım!)

* * *

Hatipliğe, bilhassa parlâmentocu memleketlerde politikacılar bakımından göz attığım için meseleyi dallandır-mayalım. O gibi memleketlerde umumiyetle üç türlü insan mebus seçilir: 1- Hitabet kuvveti olan; 2- İntihap dairesinde nüfuzlu mevkii bulunan; 3- Esasta bir şöhet sayılan.

Bir de bizdeki gibi liste usulü yürüyen yerlerde bir parti-nin herhangi bir sebeple namzetler cetveline sokmasından dolayı liste kazanınca rahat rahat mebus çıkanları unutmamalı. Tek parti sisteminin tabiidir ki bu bahiste yeri yoktur. Zira merkez kimi isterse, hattâ zerre kadar intihap kabiliyeti olmıyanları da mebus çıkarabilir. Amma arada intihap mücadelesini kazanacak meziyette insanlar da bulunurmuş... O başka!

Şu var ki hitabet kudreti kendiliğinden bir “piston”dur; öylesi için her nutku bir tavsiye mektubu yerini tutar. Faraza bir parti kurultayında vilâyetlerden gelen delegeler arasında şayet hitabetile kendini gösterebilenler çıktıysa, partinin bunlara mim koyması lâzımdır; yarınki seçimde, kendi görüşile en uygunlarını listesine sokmak icabeder. Sokmazsa, ateşli talakatile rakip partiye geçmesinden, tehlike olmasından korkulur. O halde talâkat göze girmekte, kendini tanıtmakta ve kendinden daha meziyetlileri geride bırakmakta mühim rol oynar.

Sözü dönüp dolaşıp getireceğim noktaya işte varıyoruz: Talâkatin mühim rol oynadığı hür rejimlerde cemiyet seviyesi olur olmaz hitabet gösterileri karşısında “kolay teessür”e düşmiyecek bir erişkinliğe yetişmiş olmalıdır. Yani o cemiyet yukarıda bahsi geçen şatafatlı, fakat kof talâkat oyunlarına kapılmaktan kendini ne derece koruyabilirse o kadar olgunlaşmış, mensup bulunduğu cemiyetin menfaatini gözetecek kıvama gelmiş olur.

* * *

Fikrimce insan bir nutuk dinlemeğe hazırlanırken, kendi kendine bazı telkinler yapmalı, bir hareket hattı çizmelidir. Meselâ demelidir ki:

“Zahirî parlaklıktan ziyade cümlelerde fikir aramalıyım. Sesin sahte cazibesinden fazla samimî olup olmamasına dikkat etmeliyim. Kalabalığın teessürü ve tesiri dışında kalmalıyım. Her şeyden önce de hatibin güttüğü hakikî maksadı sezmeliyim. Hülâsa avlanmamalı, dört pırıltılı sözün sürükleyip götürdüğü iradesiz bir hüviyet oluvermemeliyim!”

Saydığım noktalara az çok riayet edebilen bir dinleyici kitlesi karşısında değme hatip umduğu kolay muvaffakiyeti kazanamaz. Hatipleri şımartan, karşılarında değersiz sözlerle avlanacak insanlar bulmalarındadır. O gibi muvaffakiyetler sürüp gittikçe, daha kof ve daha avamfirip olmakta devam ettikleri birçok misallerle görülmektedir.

Hele bazısı ciddî hiçbir hazırlığa lüzum hissetmeden sadece cümle yapmak hünerbazlığına, jestlerine, sesini idare marifetine güvenerek alkış toplamağa alışmıştır. Cemiyetin seviyesi yükseldikçe böyleleri azalır; hitabet, ilme, irfana, devamlı etüdlere dayanmadıkça, cevherli olmadıkça yüz görmemeğe başlar. Netekim meşrutiyetin ilânı sırasında sokaklarda o heyecanla karşısında binlerce dinleyici ve alkışçı toplayan sokak hatiplerinden tek kişi sonradan az çok derli toplu meclislerde sivrilme imkânını bulamadı. Zira “konkre” bir bahis üzerinde konuşamıyacak kadar ilimsiz, kültürsüz idiler. Az sonra bunların yeni idarede külâh kapmak gayretile yırtındıkları, çoğunun aslında lekeli adamlar olduğu da sezilmişti.

İkinci Meşrutiyet Meclisi’nde işitip beğendiğimiz nutuk-

lardan birçoğunun bugün artık bizi memnun edemeyeceğini de karıştırdığım kitaplarda okuyup anlıyorum. Hitabetin özlü, içli olmadıkça gülünç geleceği bir devre doğru süratle gitmemizi dilerim.

Yeni gelişmelerle memlekette hitabete de tekrar yol açıldı; kürsü hürriyeti ele geçmiştir. Hitabetin zararlı taraflarına epeyce dokundum, faydasını da gizlemedim. Zararını hafifletmek; faydasını arttırmak cemiyetin seviyesile ve milletin seviyesile alâkalıdır.

Gördüğümüz şudur ki umumî bakımdan ortada gerek matbuat hürriyeti ve gerek kürsü hürriyeti itibarile meşrutiyet yıllarına kıyas edilemez bir fark, bir ilerleme, bir olgunluk var. “Otuz üç seneden beri payı tahakkümü altında ezildiğimiz devri lâini istibdat...”

Yollu lâflar artık tepkisiz kalıyor. Cevherli söz arıyoruz. Netekim kurultayda eveleme geveleme kabîlinden yahut ölçüsüzce taşkın hitabeler beklenen tesiri yapmadı. Dinleyenler arasında benim biraz evvel tavsiye ettiğim şartlara riayet etmiş benziyenler az değildi. Hâlâ eski tarz, eski zihniyetle natıkapervazlık edeceklerini sananların dikkatini çekerim ve dinleyiciden azıcık daha basiretli davranmasını dilerim.

Bir milletin seviyesi yalnız kadınlarının terakkî derecesile değil, daha birçok şeylerle bu arada hatiplerinin söz cevherindeki kıratla da ölçülebilir. Hepsî birbirine bağlıdır.

Akşam, 30 Kasım 1947

LÜZUMSUZ EDA VE ÂHENK

Bir akşam yahut bir gün –zaman tâyin edemiyeceğim– evde nasılsa Ankara’yı açmışlardı: Avrupalı bir bestekâr hakkında bir zat konuşuyor. Öyle cilveli bir sesle, süslü bir ifade tarzıyla ki “Ne oluyor? Neden bu yapmacık âhenk, yapmacık cümleler?” diye hayretlere düştüm. Anlıyordum; konuşan zat kim ise, dinleyenlere heyecan ve hararet vermek, tahassüs kabiliyetlerini harekete getirmek, tesirli olmak, kendi ateşini onlara da geçirmek sevdasına düşmüştü; yırtıyor, çırpınıyor, her kelimeyi parlak bir hale sokmak, sesile de içliliğini arttırmak istiyordu. Ağzı keman, dili yay kesilmişti; inliyor, gıygıs ötüyordu. Bu derece tasannua lüzum var mıydı? Aksi tesir hasıl ettiği, karşısındakilere “Hay! Biraz tabî ol. Yorulduk!” dedirttiği muhakkaktı. Mevzu alâkâmı çekmekle beraber sabrım tükendi, düğmeyi çevirdim, rahatladım.

Zaten dikkat etmiştim: Bizim radyoda sanat, bilhassa musiki üzerine konuşulurken samimî olmadığı zehabını veren lüzumsuz, ölçüsüz bir heyecan gösteriliyor. Heyecanı ifade için de hemen hemen “Edebiyat Cedide” üslûbuna kaçılıyor; “ah!” yerine dekadanca “oh!”lar eksik... Diğer taraftan haberler verilirken –bana bildirildiğine göre “bitaraf” görünmek için– spikerler çok defa rüyada sayıklar gibi ta-

mamile monoton ve âdeta mezar taşı altından inilti halinde konuşuyorlar; bir kere işaret etmiştim: Zelzele ile lehimize verilen bir milletlerarası karar aynı tonda yayımlanıyor. Hakkımızdaki Rus isnatlarla Amerikan takdirlerini bir tonda haber verecek kadar bitarafılık neden? Evliya mı kesildik, bir Evliya politikası mı takibediyoruz?

Radyoda musiki mütehassısları şarkıların güftelerini de pek iniltili, âhenkli, edalı okumak yolunu tutmuşlar; gûya büyük bir şairin tarzı taklid ediliyor. O tarz her şiire, hele önümüze gelen saçma sapan her güfteye yaraşır mı? Ve o şairin inşad, âhenk tarzı kolay taklide gelir mi? Bu güfteler fikrimce düpedüz, spikerlerin yaptığı gibi bildiğimiz, alıştığımız basit aruz âhengile okunmalıdır ki, anlaşılsın. Başlangıçta sahte eda yüzünden anlayamayız, beste halinde ise içinden hiç çıkamayız. Nedir bu azap!

Akşam, 15 Aralık 1947

PAPAĞANCA

Suriye’den gelen münevver bir dostum dedi ki: “Arap vahdeti siyasî anlaşmalar ve birleşmelerden önce, radyolar vasıtasıyla bir lisan ve lehçe vahdeti kurulması şeklinde tahakkuk yolundadır. Eğer tekrar o memleketleri ziyaret etseniz, meselâ Mısır, Suriye ve Irak lehçeleri arasında evvelce dikkatinize çarpan ayrılığın azaldığını görürsünüz. Bir devletin kendi bölgeleri dahilindeki lehçe farkları da yavaş yavaş tek ve temiz lehçeye doğru gitmek suretiyle kalkıyor. Magribî lehçesi bile şimdi sezilir hale gelmiştir. Radyolara o bakımdan fevkalâde ehemmiyet veriyoruz, mikrofon başında pürüzsüz, berrak Arapça konuşulmasını en hayatî meselelerden biri sayıyoruz. Bu sayede hem ırkdaş devletler arasında daha iyi anlaşıyoruz hem de Arapçayı herkes tarafından güzel kullanılan bir lisan haline getiriyoruz.”

Onlar böyle yapa dursun, bizde vahdet nerede? Bir lisan kargaşalığı içinde spikerlerimizin çoğuna hâlâ doğru dürüst bir “hûlâsa” veya “Şale Köşkü” yahut da “Meteoroloji” kelimesini söyletemiyoruz; Radyoyu her bakımdan papağanca konuşturup duruyoruz.

“Re.-Ha.” imzasıyla, *Akşam*, 26 Mayıs 1956

“BIRAKIN BU SAÇMALARI!” DİYECEK BİRİ YOK MU?

Her zaman tekrar eder, dururuz: Radyoların mühim bir vazifesi de haber vermek kadar lisan hocalığı etmektir. Meselâ İngiltere’de veya Fransa’da, belki de her memlekette lehçe ve şive farklariyle konuşan bölgeler ahali-sine bu şivelerle lehçelerin süzülmüş, zarifleşmiş, üstün lehçe vasfını kazanmış olan şeklini, yani asıl lisanını öğreten bir teşekkül de radyodur. Radyo sayesinde lehçe ve âhenk farkları azalır, o bölgelerde oturanlar yerlerinden ayrılmadıkları halde bile edebi ve üstün lisana yakınlık hâsıl ederler, kulak alışkanlığı epeyce faydalı olur. Meselâ BBC Radyosu yayınlarında bu noktaya pek ehemmiyet verir, İngilizcenin en temizini konuşan spikerler seçer; lisan vahdetini sağlamağa uğraşır.

Bize gelince lisan da, çeng-ü çegâne de, programlar da, her şey bir keşmekeş içindedir; esasen radyo istasyonlarımız da randımanla nedense çalışamaz. İstanbul, ancak dört yüz kilometre uzağındaki Ankara’yı zor dinler; İzmir İstasyonu ise Ege bölgesine bile sesini rahat işittiremez; İstanbul sadece İstanbul’a yarar. Halbuki Rus ve Arap merkezleri burnumuzun dibinde durmadan çalar, oynar, söyler, bizimkileri bastırır. Şark ve Cenup kısımlarımız biraz da alışkanlık yü-

zünden Arap istasyonlarının dinleyicileridir. Hulâsa gerek teknik gerek tertip bakımlarından, hele lisana hizmet itibariyle memleketimizde radyo bir varlık ve umuma hizmet müessesesi mahiyetini hâlâ kazanamamıştır.

Türkçesine biraz daha ilişeceğiz: Lisanımızdan atılması imkânsız olan ve çok defa da lüzumsuz yere Türkçeleri bırakılarak ağdalaştırılan tebliğler, nutuklar, Anadolu Ajansı bültenleri içindeki kelimeler kulak tırmalayıcı bir telâffuzla tekrar edilir. Asıl garibi şudur ki; spikerlerimiz o kabîl kelimeleri okurken berbat ederler de İngilizce söz ve isimlere lisanları İngilizce olanları kıskandıracak bir âhenk vermekten geri kalmazlar!

Radyo gazetesinin her gece tekrarlanan son cümlesini beğenir misiniz? Aynen şunu söylerler: “Bu akşamki Radyo gazetesinin okunması burada sona erdi.” Temiz Türkçedir mi? Evvelâ içinde iki “bu” vardır; ayrıca “sona erdi” şivesiz bir Türkçedir; “sona erdi” demek için, gazetenin uzun sürmesi lâzımgelir, bir çeyrek saat, hattâ on dakika değil! “Bu akşamki gazetenin dünkü ve yarınki olmayacağı tabiidir veya erdiğini bildirirken “burada” demek de abestir. Kim uyandırıyor bunları? Kimsenin kulağı duymuyor, “Bırakın bu saçmaları!” diyemiyor mu?

Yeni İstanbul, 26 Eylül 1958

XIII.

Eğitim, Yabancı Diller

İLKOKULLARDA YAZI

Çalışma usullerini ve öğretmenlerinin gayretini oldukça yakından görüp öğrendiğim, takdir ettiğim ilkokullar açılmak üzere... Sabah keyiflerimden biri de küçük yaştaki çocuklarımızın mektebe gidişlerini pencereden seyretmektir. Ne hoş tablolarıdır onlar... Açık havada başka, yağmurlu ve karlı günlerde başka bir güzelliğini duyarım, yavruların arkasından şefkatle uzun uzun bakar, tatlı bir teessüre kapılırım. Şunu da düşünürüm: “Şimdi gidecekler ve o acayip şekildeki harfleri, işaretimsi şeyleri birbirine bağlamadan kâğıt üstüne çizmeğe başlayacaklar!” Ben maarifçi değilim. Bizim zamanımızda yoktu diye yeni tarzda çocuk kaligrafisini ulu orta, körü körüne zemmetmek hatasına da düşmiyeceğim. Bunu programa koyanlar elbette bir şey biliyorlardı; başka ülkelerde faydası görüldüğü, ilmî sebeplere dayandığı için bizde de tatbiki karar vermişlerdi. Şüphesiz ki o kadar acayip bir hat, durup dururken, bir kaprisle kabul edilemezdi. Muhakkak mucip sebepleri vardı, vardır.

Vardır amma fikrimce mahzurları da çoktur. Şimdi ortaokulda bulunan oğlumun yazısını biz pek güçlükle okuyoruz; hem de okunaklı olduğu, sözüm ona hüsnühattı okulca beğenildiği halde! Acaba bu tarz yazı ile tahsile başlamak için çocuğun bütün hayatınca el yazısını bozmağa yol açımı-

yor mu? Gençlerden el yazısı ile epeyce mektup alan biri sıfatı ile biliyorum ki güzel yazı nadirattandır; her yazıda ilkokul hattının tesiri sezilmekte, harflerimiz Lâtin esasından olmasına rağmen el yazısı mektuplarımız meselâ bir Fransız veya İngilizden aldığımız el yazılı mektuplar gibi kolaylıkla okunamamaktadır; zariflikten ve yetişmiş adam yazısına mahsus işleklikten mahrumdur.

Filvaki yazı makinesi devrinde isek de unutmalıyım ki o patırdılı alet memleketimizde Amerika derecesinde taammüm etmemiştir, edemez de... Sonra her mektup makine ile yazılamaz, nezakete, usule uymaz. İmtihanlarda da henüz yazı makinesi kullanılmıyor. Hem ne olsa “hüsnühat”tan vazgeçilemez. Bu sebeplerdendir ki ilkokullarda tahsile yeni sistem fâsılalı ve sevimsiz hatla da başlasak, ortaokullarla liselerde asıl hattı öğretmek cihetine ehemmiyet vermeliyiz.

Akşam, 9 Eylül 1947

HİTİTOLOJİ, SUMEROLOJİ, HUNGAROLOJİ

Gel de isteme, imrenme, içini çekme! Gel de yaşlandığına üzülüp kederlenme! Gel de onlarla, gençlerle bir arada, bir sırada, bir sınıfta bulunmadığına eseflenme! “Hangi sebeple,” diyeceksiniz, “bisiklet ve yüzme yarışlarına, koşulara giremediğine yahut sinemaların loşluğunda dizdize oturup leblebi yiyerek fısıl fısıl muhabbet edemediğine; yahut da –ne kardan korku, ne güneşten çekinme– dağ tepe gezemediğine mi? Yoksa, bu bar senin, o gazino benim, gece yarılarında kadar Beyoğlu’nda sürtemediğine mi?” Hayır; vaktiyle, vaktinde ben bunları vaktin icaplarına göre hakkiyle yapmıştım; hevesim içimde kalmamıştır. Yapamadığım bir şey kalmıştı: Kendi arzuma, doğuştan eğimliliğime, gönlümün çektiğine uygun bir yüksek tahsil yolu, bir fakülte bulup da istediklerimi seve sevine öğrenememek!

Şimdi, önümdeki gazeteye göz gezdirirken, işte buna yanıyorum ve genç olmadığımı yalnız bundan dolayı acıyorum. Ankara Dil ve Tarih Fakültesi, okuttuğu ders zümrelerini –bu son kelimenin günahı onun üzerindedir ve Türkçesi “köme”dir!”– şöyle sayıyor: Hindoloji, Hititoloji, Hungaroloji, Sumeroloji, Sinoloji! Ah, size tuhaf gelen bu lololojiler! Benim için en büyük zevk dil bilgisidir; sanıyorum ki adlı sanlı bir dil bilgini olabilirdim; şayet zamanımda

böyle bir fakülte ve böyle dersler Türk yurdunda okutulup öğretilseydi... Hele o Sumeroloji ve Hititoloji ile meraklı olmıyanların birdenbire mâna bile veremedikleri Hungaroloji yok mu? Bana biçilmiş kaftandı. Kendimden geçerek, ne derin bir zevkle bunları öğrenirdim... Ne şöhretli bir sumeroloğ, bir hititolog veya hungarolog olurdum! Yazık... Pek yazık!

Fakat şu nokta da var ki, o zaman bilginlerin çoğu gibi, kim bilir ne derece tatsız, yavan, kuru ve katı yazardım ki, hiç şüphesiz, en sönük fıkra muharrirlerinin bile yazılarına baktıkça imrenir, bugün olduğumu olamadığıma üzülürdüm. Hattâ, belki, başka üzülenler de olurdu!

Tan, 23 Şubat 1942

ÖĞRENECEĞİMİZ LİSANLAR

Bilmem hangi köy enstitüsünde Rusça okutulduğu rivayetini Millî Eğitim Bakanı mecliste tekzip etti. Rusça öğrenmemeli miyiz? Köy enstitülerini bilmem amma Türkiye’de Rusça, Rumca, Bulgarca, Arapça ve İranice bilenlerin sayısını çoğaltmak, hudutlarımızın öte yanındaki komşu milletlerin lisanını öğrenmek hem politika, hem ticaret münasebetleri bakımından lüzumludur. Kitabetini bilmek de yetişmez; aynı milletten imişçesine konuşup icabında bir Rus, Rum, Bulgar, Arap ve İranlı sanılacak derecede öğrenmiş olmak da şarttır. Komşularımız o itibarla bizden çok üstün vaziyette bulunuyorlar. Zira ve meselâ Galatasaray Lisesi’nden çıkmış birçok Bulgar ricali vardır; Yunanistan’a hicret etmiş iyi Türkçe bilen Rumlar da çoktur; Araplar arasında Türk mekteplerinde okumuş, üniversite tahsillerini bitirmiş münevver kimseler şimdi iş başındadır. İran’da ise aslen bizim ırktan ahalinin büyük kısmı Türkçe bilir. Hele Rusya’da –şive farkları hariç– Türkçe esas lisanlardan biridir.

Son iki cihan harbinde gördük: Faraza Fransızlardan, İngilizlerden iyi Almanca bilenlerin memleketlerine çeşitli işlerde mühim faydaları dokundu. Diğer taraftan gönderildiği memleketin lisanına vâkıf diplomatlar hiç şüphe yok ki o lisanı bilmeyenlerden daha verimli hizmet edebilirler.

Bilhassa Ticaret ve Matbuat ataşelerini bilenlerden seçmek cihetine dikkat lâzımdır. Sonra, bir noksanımıza işaret edeceğim: Dünyanın en çok konuşulan lisanlarından ikisi olan İspanyolca ile Portekizceye itibar göstermiyoruz. Halbuki yalnız çok kişi tarafından konuşulmasından başka, edebiyat ve sanat cihetinden de bu lisanların değeri büyüktür. Hava seferleri ve süratli vapurlar bugün bizi İspanyolca ve Portekizce konuşan Cenup Amerikası'na yakınlaştırmış, o kıta ile münasebetlerimizi genişletmiştir; yarın büsbütün bağdaşacağız.

Hulâsa resmî hususî teşebbüslerle, yurdumuzun harbede ve sulhte işine yarayacak çeşitli lisanları öğrenmiş vatandaşları çoğaltmalıyız. Hepimiz sadece İngilizceye sarılıp kalmamalıyız.

Akşam, 3 Eylül 1947

ECNEBİ LİSANLARINI TAKVİYE

Bir zat telefonla şu meseleye dikkatimi çekti: Kızı liselerimizden birini ikmal etmiş, diplomasını almış: Üniversiteye de gitmiyecekmiş. “Şunlardan birini adamakıllı ilerletelim, tam mânasile bilir olsun!” demişler. Eeh, malûm... Memleketimizde ecnebi lisanı öğreten, sertifika verecek derecede kudretli, hele genç kızların devamına elverişli serbes müesseseler yok gibi... Düşünmüşler, “En iyisi,” demişler, “İngiliz veya Fransız kız mekteplerinden birine kaydolsun!” Bu kararlar o mekteplere başvurmuşlar. Cevap sarihtir: “Eğitim Bakanlığı müsaade etmiyor. Lise diploması almış talebeye mektebimizde yer verirsek, mesul tutuluruz; mazur görünüz.”

Bakanlık her halde bazı pedagojik mahzurlardan dolayı, meselâ yaş farkını gözönünde tutarak öyle bir karar almış olabilir. Lâkin mekteplerimizde öğretilen ecnebi lisanlarının ihtiyaca kâfi gelmediği de muhakkaktır. Üniversitelerimiz bile bu hususta yaya kalmaktadır. Başka lisanlar öğrenmeğe şiddetle ehemmiyet verilir, hattâ öğrenmek baremde terfi sebebi addedilirken, zorluk çıkarmak doğru mudur? Meseleye iki münasip şekilde hal çaresi bulunabilir zannediyorum: Ecnebi mekteplerinde liseyi bitirmişler için alelâde lisan derslerine yahut hususî surette tanzim olunacak “kur”lara devam imkânı vermek. Faraza bir oğlunuz var, li-

seden diplomalıdır, yarım yamalak öğrendiği bir ecnebi lisanını takviye etmek, sonra da serbes hayatta çalışmak istiyor. Olur a, herkes yüksek tahsil yapmak mecburiyetini duymaz; hele kız çocuklarımız için bu tahsil hiç de lüzumlu değildir. Ne yapacak öyleleri? Haniya, yurttta Eğitim Bakanlığı’nca tanınmış ecnebi lisanı öğreten ciddî müesseseler var mı? Bazı gramofonlu veya konuşmalı yeni usullerle tahsil tam olabilir mi? Hususî öğretmen tutmak her kesenin kârı mı? Hususî öğretim umumînin yerini tutar mı? Yine Eğitim Bakanlığı hiç değilse büyük şehirlerde tamamen ecnebi okullar sisteminde ve ecnebi öğretmenlerle, yabancı dil “kur”ları verilen tesisler kurabilir mi?

Mademki henüz kuramamıştır; serbes müesseseler de yoktur, ecnebi lisanları da mekteplerimizde iyice kökleştiremedik; bu lisanları öğrenmeğe muhtacız diye de bar bar bağıyoruz; isteklilere zorluk çıkaracağımıza kolaylık göstermemizden tabîi ne olabilir? Maarifin başında ateş yanarken, inşallah şu dileğimizi yine de bir okuyan bulunur!

Akşam, 2 Ocak1948

YAYIMLANMIŞ DİL YAZILARI

- “Lisana Hürmet,” *Yeni Mecmua*, 4.4.1918 (*Tanıdıklarım*)
- “Soyadı Kanunu Çıkarken”, *Vahdet (Bir Avuç Saçma)*
- “Arapça Değil mi?”, *Akşam*, 28.1.1939 (*Pek İyi Hatırlarım*)
- “Dil Bahsi”, *Akşam*, 5.2.1939 (*Bir Avuç Saçma*)
- “Gönül Hakkında”, *Yeni Gün*, 13.5.1939 (*Tanıdıklarım*)
- “Vecizeli Sohbet (İlan, Makale ve İhtar)”, *Tan*, 4.6.1939
(*İlk Adım*)
- “İstanbul’da Semt ve Sokak İsimleri”, *Tan*, 8.10.1939
(*Hep İstanbul*)
- “Dalkavuk Kelimesi Hakkında”, *Tan*, 17.11.1940 (*İlk Adım*)
- “Karakış ve ‘Karaköy’”, *Tan*, 24.1.1942 (*Hep İstanbul*)
- “Ömer’in Çocukluğu, Naci’nin Büyüklüğü”, *Tan*, 25.4.1943
(*Edebiyatı Öldüren Rejim*)
- “Geçmişte Kelime Oyunları”, *Akşam*, 23.12.1944 (*Edebiyatı
Öldüren Rejim*)
- “Mışmışlı Haberler”, *Akşam*, 23.8.1946 (*Bu Gazeteciler*)
- “Deve Üzerine Sözler”, *Akşam*, 10.3.1946 (*Ağaç ve Ahlak*)
- “Vezinli Eski Hikmetler”, *Akşam*, 3.11.1946
(*Edebiyatı Öldüren Rejim*)
- “Aç Düğmeyi! Kapa Düğmeyi!”, *Akşam*, 18.1.1948
(*Bu Gazeteciler*)

“Sarık ve Lisan”, *Aydede*, 5 Haziran 1948 (*Aydede 1948*)

“Rıza Tevfik’in Türkçesi”, *Yeni İstanbul*, 7.1.1950

(*Edebiyatı Öldüren Rejim*)

“Öyle Deme, Böyle De”, *Resimli Yirminci Asır*, 21.3.1953

(*Bir Ömür Boyunca*)

“‘Çapkın’ Sözü Üzerine”, *Zafer*, 4.12.1953

(*Doğuştan Kadıncıl*)

“Bazı Semtler ve İsimleri”, *Zafer*, 13.6.1954 (*Hep İstanbul*)

“Çalakalem”, *Yeni İstanbul*, 18.5.1956 (*Bu Gazeteciler*)

REFİK HALİD KARAY

Memleket Yazıları -9-

Türkçenin Tadı ve Âhengi

Hazırlayan Tuncay Birkan
Önsöz Savaş Kılıç

“Lisan bahsinde esas derdim tad ve âhenktir. Zira şu kanaattemyim ki Türkçemizin öbür Türkçelere ve birçok ecnebi lisanlara üstün vasfı asırlardan beri elimizde armonize edilmiş, lezzetli hale gelmiş olmasıdır. Bizim Türkçemiz hem tatlı hem âhenklidir,” diyen Refik Halid Karay’ın *Tan, Akşam, Aydede* ve *Yeni İstanbul*’da yayımlanmış yazılarını bir araya getiren *Türkçenin Tadı ve Âhengi*, dilinin güzelliğiyle akıllarda yer etmiş; hem dil inkılabıyla, dilde sadeleşmeyle, dil siyasetiyle hem de kelimeler arasındaki ince nüansları hafızasına kaydeden dil işçisi bir yazarın özel dünyasına açılan bir kapı. Her satırında lezzetli bir üslupla dile, gramere, toplumsal değişime, dil reformuna, deyimlere, Türkçeye eğilen yazar kelimelerin bilinmeyen tarihinde katmerli ve elbette eğlenceli bir yolculuk vaat ediyor.

Online alışveriş: inkilap.com